

ARS & HUMANITAS

Revija za umetnost in humanistiko / Journal of Arts and Humanities

XIII/1

Spomin, II

Memory, II

2019

ARS & HUMANITAS
Revija za umetnost in humanistiko / Journal of Arts and Humanities

Založila / Published by
Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani / Ljubljana University Press,
Faculty of Arts

Za založbo / For the Publisher
Roman Kuhar, dekan Filozofske fakultete / the Dean of the Faculty of Arts

Glavni urednici / Editors-in-Chief
Vanessa Matajč, Špela Virant

Tematski sklop sta uredili / Thematic section was edited by
Katja Mahnič, Nataša Golob

Uredniški odbor / Editorial Board
Milica Antić Gaber, Tine Germ, Nataša Golob, Branka Kalenić Ramšak, Lev Kreft, Katja Mahnič,
Marko Marinčič, Jasmina Markič, Florence Gaçoin Marks, Tatjana Marvin, Janez Mlinar, Borut Ošlaj,
Blaž Podlesnik, Boštjan Rogelj, Irena Samide, Peter Simonič, Maja Šabec, Matej Šekli,
Nataša Vampelj Suhadolnik, Alojzija Zupan Sosič

Mednarodni svetovalni odbor / International Advisory Board
Jochen Bonz (Bremen), Parul Dave-Mukherji (New Delhi), Thomas Fillitz (Dunaj),
Karl Galinsky (Univ. of Texas), Hermann Korte (Siegen), Douglas Lewis (Washington), Helmut Loos (Leipzig),
Bożena Tokarz (Katowice), Johannes Grabmayer (Celovec), Mike Verloo (Nijmegen)

Urednica recenzij / Reviews Editor
Špela Virant

Oblikovanje in postavitev / Graphic design and type setting
Jana Kuharič, Lavoslava Benčič

Lektoriranje / Language Editing
Rok Janežič, Paul Steed

Tisk / Printed by
Birografika Bori d.o.o.

Naklada / Number of copies printed
150

Cena / Price
12 EUR

Naslov uredništva / Address
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
Aškerčeva 2
SI-1000 Ljubljana
Tel. / Phone: + 386 1 241 1406
Fax: + 386 1 241 1211
E-mail: ars.humanitas@ff.uni-lj.si
<http://revije.ff.uni-lj.si/arshumanitas>

Revija izhaja s finančno podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS / The journal is published with support from Slovenian Research Agency.

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0
Mednarodna licenca / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0
International License.

Vsebina / Contents

Katja Mahnič

Spomin: med individualnim in kolektivnim, med tradicijo in zgodovino . . . 7

Študije / Studies

Simona Petru

In the Jaws of Time: First Reflections of Episodic Memory

in Human Beings 19

Primož Vitez

Besedilna invencija in citat 33

Barbara Pihler Ciglič

«Hay que recordar hacia mañana»: un estudio pragmático

de la expresión del recuerdo en la poesía de Juan Ramón Jiménez 49

Sabine Buchwald

Recipročnost individualnega in kolektivnega spomina.

Pisma nemškega vojaka iz druge svetovne vojne 65

Helena Jaklitsch

Pozabljeni sosed 78

Mojca Smolej

Che fine ha fatto la memoria della coesistenza di molteplici

edizioni delle grammatiche? 97

Zala Pavšič

O pozabi: primer jugoslovanskega Monopolyja. 111

Luka Ručigaj, Monika Deželak Trojar, Anja Dular, Sonja Svoljšak

Katalogi in inventarji Auerspergove knjižnice kot pomniki

njenega kulturnozgodovinskega pomena in razvoja skozi čas 123

Chikako Shigemori Bučar

The Oldest Japanese Picture Postcards in Today's Slovenia 151

Mojca Ilc Klun

The Importance of Individual Memories of Slovenian Emigrants

when Interpreting Slovenian Emigration Processes 174

Polona Petek, Petra Roter

La fille mal gardée: film med umetniško svobodo
in selektivnim spominom 191

Katja Mahnič

Collective Memory between Tradition and Archive:
Josip Mantuani, *Heimatschutz* and Monument Protection 205

Robert Jereb

Mesto in prostori spomina: primer Idrije 219

Mateja Kos

Pomen nacionalnih muzejev pri ohranjanju kolektivnega spomina. . . . 234

Neža Čebren Lipovec

Homage of a New Town to an Old One: Dequel's Bust
of Pier Paolo Vergerio il Giovane 248

Simona Žvanut

Spomin, udejanjen v prostoru. Premislek uporabe pojmov
spomin, zgodovina in skupnostni spomin v okviru umetniškega
projekta *Art House Project* na japonskem otoku Naoshima 264

Varia / Varia

Petra Kleindienst

Pomen človekovega dostojanstva v delih Giovannija Pica della Mirandola 285

Nadja Gnamuš

Od objekta k tekstu: jezik in zaznava na primerih
zgodnjih konceptualnih praks 302

Sazan Kryeziu

The Unsayable Mystery of the Holy: Hölderlin's Late Poetry 318

Recenzije / Reviews

Tanja Žigon

Enikő Dácz (ur.): *Räumliche Semantisierungen.*
Raumkonstruktionen in den deutschsprachigen Literaturen
aus Zentral- und Südosteuropa im 20.–21. Jahrhundert 341

Katja Mahnič

Judith Pollmann: *Memory in Early Modern Europe, 1500–1800* 346

Kristina Malgaj

Boris Dudaš: *Lebensbewältigung: Heinrich Bölls Werke* 351

Eva Eržen Winkler

Petra Kramberger, Irena Samide, Tanja Žigon (ur.):

Frauen, die studieren, sind gefährlich. Ausgewählte Porträts

slowenischer Frauen der Intelligenz 355

Biografske informacije o avtorjih / Authors' Biographical Information . . . 361

Navodila za avtorje prispevkov. 371

Katja Mahnič

Spomin: med individualnim in kolektivnim, med tradicijo in zgodovino

Zdi se, da je v zadnjih letih ideja kolektivnega spomina postala osrednji pojem humanističnih in družboslovnih razprav. Čeprav lahko razmahu zanimanja za to idejo sledimo v 80. leta prejšnjega stoletja, je bilo za njeno izoblikovanje pomembno delo, ki sta ga sociolog Maurice Halbwachs in umetnostni zgodovinar Aby Warburg opravila slabega pol stoletja prej. Kot poudarja Jan Assmann, je bila skupna točka njunih sicer neodvisnih in različnih teorij zavrnitev predhodnih poskusov, da bi kolektivni spomin razložili kot podedovani oziroma »rasni« spomin. S tem sta raziskovanje kolektivnega spomina iz biološkega premestila v kulturni okvir (Assmann, J., 1995, 125). Zato ne preseneča, da je imela ta premestitev dolgoročne posledice zlasti na dveh raziskovalnih področjih, v zgodovinopisju, še posebej v okviru kulturne zgodovine, in antropologiji. Vendar pa, kot opozarja David Berliner, razmah spominskih študij v okviru obeh ni imel istih vzrokov. Če se je v okviru kulturne zgodovine spomin kot osrednji raziskovalni pojem uveljavil kot posledica postmodernističnega obrata in dekonstrukcije metabesedila, je bil v antropologiji glavni vzrok za raziskovalno osredotočenje na spomin fenomenološki obrat, ki je privedel do obravnavanja telesa kot prostora spomina ter povezovanja spomina s kraji in predmeti (Berliner, 2005, 200–201).

Številne študije, ki na tak ali drugačen način obravnavajo spomin, ter priročne skovanke – med njimi so najpogostejše spominski boom, spominski oziroma mnemonični obrat in spominska industrija –, s katerimi skušajo posamezni teoretiki opredeliti konceptualni premik na obravnavanih dveh raziskovalnih področjih, vzbujajo vtis, da je do njega v resnici prišlo. Vendar pa, podobno kot David Berliner, tudi Ene Kõresaar izpostavlja, da je jasno zgolj to, da do obrata, če se je sploh zgodil, ni prišlo v obeh disciplinah sočasno, sprememba v njiju ni potekala po istih trajektorijah, pa tudi koncepti, razviti za označevanje posameznih mnemoničnih praks, še zdaleč niso enotni (Kõresaar, 2014, 8). To ne velja zgolj na ravni primerjave zgodovinopisja in antropologije, pač pa tudi za vsako področje posebej. Kot sta poudarila Jay Winter in Emmanuel Sivan, pogostost in lahkotnost uporabe izrazov spomin in kolektivni spomin dajeta popolnoma napačen občutek, da o njunem pomenu in načinu, kako ju uspešno uporabljati v okviru zgodovinske študije, med posameznimi raziskovalci obstaja konsenz (Winter, Sivan, Introduction, 2000, 1). Podobno velja za antropološke študije.

Ob splošnem problemu uporabe pojma spomin, ki ima pomembne implikacije za obe področji, kritiki posebej izpostavljajo tudi šibke točke nereflektirane uporabe izraza, kot se odražajo v okviru vsakega posebej. Splošni problem je v grobem zarisal že Amos Funkenstein, ki je opozoril, da je spominjanje duševno dejanje ter kot tako absolutno in popolnoma osebno. Zaradi tega je treba izraz kolektivni spomin po njegovem mnenju uporabljati v okviru jasno začrtanega pomenskega polja (Funkenstein, 1989, 5–6). Poskusi, da bi ustrezno premostili ta razkorak med mnemonično dejavnostjo posameznika, ki je edini zmožen osebnega priklica, in skupnosti, v kateri lahko poteka kvečjemu dogovorno skupno komemoriranje, segajo od zmanjševanja razlik med njima s sklicevanjem na dejstvo, da je spomin vedno, tako na individualni kot kolektivni ravni, odvisen od družbe (cf. Jerše, 2017, 249), na kar je opozoril že Maurice Halbwachs, oziroma s poudarjanjem, da se tudi na ravni kolektivnega spomina še vedno spominja posameznik (Crane, 1997, 1381–1385), do skrbno argumentiranih konceptualizacij, kot je shema povezave med spominom in identiteto, ki se udejanja na treh ločenih ravneh, notranji, družbeni in kulturni, Jana Assmanna (2008, 109–110). Kljub temu nekateri kritiki opozarjajo, da je kolektivni spomin še vedno neustrezno konceptualiziran kot v svojem bistvu različen od individualnega (Kansteiner, 2002, 180, 185), oziroma opozarjajo, da je posledično sporna celo uporaba izraza spominjanje za označevanje skupnostnega dejanja komemoracije (Berliner, 2005, 207–208).

Kar se tiče konceptualnih problemov na področju zgodovinopisja, je v središču pozornosti brez dvoma odnos med kolektivnim spominom in zgodovino. Aleida Assmann je v svoji študiji razvila idejo, da se je razumevanje tega odnosa skozi zgodovino spreminjalo ter je od prvotnega enačenja zgodovine in spomina prek njunega polariziranja prešlo v njuno razumevanje kot medsebojno dopolnjujočih se, vendar različnih družbenih praks (Assmann, A., 2008, 57). Kljub temu, da je bila njena ideja dovolj široko sprejeta, še vedno prihaja do njunega enačenja; Kerwin Lee Klein poudarja, da je treba v tem videti predvsem odraz historiografske krize (Klein, 2000, 145), Wulf Kansteiner pa kot vir nezadostne konceptualizacije spomina razume tudi prekrivanje na videz nasprotujočih si interesnih področij, spominjanja kot družbene akcije in zgodovine kot intelektualne dejavnosti (Kansteiner, 2002, 179–180). Zaradi tega kritiki vedno znova opozarjajo na nujnost doslednega ločevanja med kolektivnim spominom oziroma, še bolje, kolektivnim spominjanjem in zgodovinsko védnostjo (Winter, Sivan, Setting, 2000, 8; Stelian, 2013, 279 in sl.). Vzrok in hkrati posledica nerazločevanja med kolektivnim spominom in zgodovino je še ena pomanjkljivost spominskih študij v okviru zgodovinopisja – zanemarjanje problema recepcije kolektivnega spomina (Confino, 1997, 1394 in sl.; Kansteiner, 2002, 180). To Alon Confino vidi kot posledico političnega redukcionizma in funkcionalizma kolektivnega spomina (Confino, 1997, 1394–1395).

Po drugi strani David Berliner poudarja, da se historiografska analiza razmaha zanimanja za spomin v antropologiji še ni vzpostavila (Berliner, 2005, 198). Kot vir potencialnih težav izpostavlja semantično multidimenzionalnost pojma spomin; ta zaznamuje spominjanje preteklih dogodkov in izkušenj kot družbeno dejavnost, hkrati pa tudi »preteklost«, ki se na ta način ohranja in prenaša, torej je spomin nekakšno kulturno skladišče (Berliner, 2005, 200–201). Za razliko od zgodovinopisja v antropologiji po njegovem mnenju edini razlog za razmah spominskih študij ni bil zgolj postmodernistični obrat, temveč ga je mogoče povezati tudi z razvojem same discipline oziroma enega njenih jedrnih konceptov – kontinuitete in reprodukcije družbe. Problem, ki ga pri tem posebej izpostavlja, je, da je spomin sčasoma postal krovni pojem za vse, kar se prenaša iz generacije v generacijo, za vse torej, kar je shranjeno v kulturi (Berliner, 2005, 203). Posledično prihaja do nejasnosti, saj z istim pojmom označujemo tako idejo kulture kot tudi njeno reprodukcijo. Zato poziva k potrebnemu terminološkemu razlikovanju (Berliner, 2005, 206). Hkrati pa Ene Kõresaar izpostavlja tiste kritike, ki kljub navdušenemu odzivu na razmah spominskih študij v antropologiji opozarjajo na vprašanje zmožnosti pojma spomin, da nadomesti v disciplini ustaljene koncepte. Eden od njih je prav tradicija kot osrednji antropološki koncept za označevanje kulturne kontinuitete (Kõresaar, 2014, 15).

Kljub opisanim razlikam v vzrokih za pojav in kasnejših smereh razvoja spominskih študij ter konceptualnim pastem uporabe pojma spomin namesto tradicionalno ustaljenih konceptov v okviru obeh obravnavanih raziskovalnih področij med njima vendarle obstajajo presečna polja, med drugim nekaj pomembnih raziskovalnih tem. Med njimi sta verjetno najbolj izpostavljeni odnos med kolektivnim spominom in kulturno identiteto ter razmerje med kolektivnim spominom in zgodovino oziroma dediščino. Zanimanje za spomin najrazličnejših skupnosti v okviru obeh področij je nujno vzpodbudilo tudi raziskovanje spomina posameznika. Pri tem v ospredju zanimanja ni nujno samo odnos med kolektivnim in individualnim spominom, pač pa tudi spomin kot psihološki pojav ter spominjanje kot praksa, ki ima številne funkcije tako na individualni kot kolektivni ravni. Ta tri področja so izpostavljena tudi v pričujoči tematski številki revije *Ars & Humanitas*, posvečeni spominu. Avtorji prispevkov, zbranih v njej, k spominu pristopajo kot k fenomenu, ki je skupen posameznikom in skupinam. Zanima jih kot proces mišljenja, umeščen v sedanjosti, ki pa hkrati bogati preteklost z izkušnjami in oblikuje prihodnost. Posebne pozornosti so deležni najrazličnejši artefakti, tako predmeti kot kraji, ki služijo kot vzpodbujevalci spominjanja na individualni ali kolektivni ravni. Preteklost, katere podobo naj bi pomagali vzpostavljati, je vezana na različne udeležence, od posameznikov, družin in strokovne skupnosti do nacije, kar se odraža v zbranih prispevkih.

Prispevek Simone Petru obravnava problem epizodičnega spomina. Ta oblika spomina, ki na eni strani omogoča mentalno vračanje v preteklost, na drugi pa načrtovanje prihodnosti, se je najverjetneje razvila samo pri človeški vrsti, pa še pri tej sorazmerno pozno – šele s pojavom modernega človeka. Namige na pojav te vrste spomina arheologi iščejo v ohranjenih arheoloških virih, med drugim v nakitu, umetnosti in nedvoumni sledovi prakse namernega pokopavanja pokojnika, ki odražajo željo po transcendenci časa oziroma prenosu spomina (informacij) iz sedanjosti v prihodnost. Prav pojav epizodičnega spomina pa je lahko razlog za razvoj kompleksnega jezika.

Primož Vitez v svojem prispevku prinaša nov pogled na sicer uveljavljene koncepte jezikovnega znanja oziroma jezikovne zmožnosti, pri čemer izhaja iz dejstva, da je spomin predpogoj, izhodiščna mentalna dimenzija, za razvoj kakršnekoli sporazumevalne strategije. Posebno pozornost nameni učenju besedila v najrazličnejših kontekstih, šolskem, profesionalnem, religioznem. Ker besedilna kompetenca deluje po načelu stabilnosti, enako kot struktura jezikovne zmožnosti, je govorniku v jezikovni rabi pomembno, da je celota usvojenega jezika in tekstov, nastalih iz njega, stanovitna. Posebej zanimiv je avtorjev razmislek o ustaljenih jezikovnih vzorcih, verskih obrazcih oziroma molitvah, ki jih razume kot nekakšno kolektivno jezikovno zmožnost.

Tudi naslednji prispevek obravnava problem spomina v povezavi z jezikom. V njem Barbara Pihler Ciglič govori o možnostih eksplicitnih in implicitnih pomenov pri izražanju odnosa do časa in spomina v poeziji španskega pesnika srebrne dobe Juana Ramóna Jiménez, natančneje, pesmi, zbranih v dveh njegovih zbirkah, *Eternidades* (1918) in *Piedra y Cielo* (1919). Avtorica izhaja iz ugotovitve, da je umeščenost v čas značilna za kakršnokoli dejanje sporočanja, torej jo je treba upoštevati tudi pri analiziranju pesniškega jezika. V središču njene pozornosti so postopki izražanja časovne dimenzije s pomočjo španskih glagolskih paradig, ki priklicujejo časovni vidik spomina in pozabe.

Prispevek Sabine Buchwald na primeru zbirke ohranjenih osebnih pisem vojaka v drugi svetovni vojni v navezavi z njegovim dnevnikom in nekaj desetletij po koncu vojne zapisanimi spomini obravnava razmerje med individualnim in kolektivnim spominom. Sistematično, s pomočjo tematiziranja pisem kot zgodovinskega vira, časovne in prostorske razsežnosti zgodovine, ulete v spominih, problema mentalitet oziroma identitet ter odnosa med literaturo in kulturnim spominom, prikaže njihovo medbesedilnost. Glede na to, da je bil avtor pisem koroški Slovenec, je poseben poudarek namenjen izseljevanju koroških Slovencev kot poskusu brisanja kulturnega spomina. Prispevek prikaže kompleksnost problematike uporabe

pisem kot virov za razumevanje kolektivnega spomina, še posebej v tako izrednih okoliščinah, kot je vojna.

Helena Jaklitsch v svojem prispevku obravnava problematiko t. i. izbrisane kolektivnega spomina na primeru Kočevarjev. Ponuja razmislek o zavestno pozabljeni skupnosti, ki je, čeprav ne prepoznana kot taka, izrednega pomena za razumevanje zgodovine našega ozemlja. Pri tem pokaže, da so proces pozabljanja sicer narekovali zunanji pritiski, vendar pa tudi bolj ali manj zavestne odločitve pripadnikov skupnosti, ki so jih sprejemali kot odziv na zunanje pritiske. Odpoved lastni tradiciji in jeziku, pospešeno odseljevanje v tujino hkrati z uničenjem praktično vseh materialnih artefaktov kočevarske kulture – vse to je na koncu pripeljalo do tega, da je ta kultura utionila v pozabo.

Mojca Smolej obravnava razvoj na področju slovenskih slovníc, pri čemer posebej izpostavi razliko pred in po sredini 19. stoletja. Pri svoji analizi izhaja iz teorije stališč do jezika. Če je bilo za zgodnejše obdobje značilno, da je bilo hkrati v uporabi več metodološko različnih slovníc, ki so se teoretsko in didaktično dopolnjevale, je za mlajše obdobje značilna veljavnost ene same, »pravilne« slovnice. Tako razumevanje, čeprav deloma pogojeno s prakso sodobne, kot skupinski dosežek razumljene gramatikografije, je značilno še danes in deloma ovira razvoj slovnícarstva na Slovenskem. Pri tem je, kot izpostavi avtorica, toliko bolj zanimivo nespominjanje zgodnjega obdobja, zaznamovanega s pluralnostjo in svobodo.

Prispevek Zale Pavšič obravnava problematiko pozabljanja kot pomembnega dela t. i. spominskih študij. Kot študijski primer služi družabna namizna igra *Monopoly*, natančneje, njena verzija, prirejena za uporabo v nekdanji Jugoslaviji, iz 80. let prejšnjega stoletja. Tematsko je bila prilagojena za uporabo v Jugoslaviji, saj so igralna polja predstavljala geografske lokacije s celotnega ozemlja nekdanje skupne države. Z njenim razpadom oziroma razpadom njenih državljanov kot ene skupnosti je začel kopneti tudi njen kolektivni spomin, vzpostavljati pa so se začeli novi kolektivni spomini, vezani na nove, manjše skupnosti. Na podlagi izvedenih intervjujev avtorica na mikroravni posameznika prikaže razkorak med spominom intervjuvancev in spominom, kakor je materializiran v obravnavani družabni igri.

Luka Ručigaj, Monika Deželak Trojar, Anja Dular in Sonja Svoljšak v svojem prispevku predstavljajo najnovejša spoznanja o eni najpomembnejših plemiških knjižnic na našem ozemlju, Knežji Auerspergovi fidejkomisni knjižnici. Prispevek pa ne ponuja zgolj odgovorov na vprašanja, ki se nanašajo na ureditev knjižnice v nekdanji mestni palači in na njeno strukturno razdelitev, marveč jo umešča tudi v širši kontekst zgodovine plemiških zbirk kot svojevrstne oblike ohranjanja spomina. Ker so bile tovrstne zbirke pogosto neposredno odvisne od osebne zavzetosti in

miselnih obzorij posameznega lastnika ali posamezne generacije zbirateljev, pokaže tudi na njeno izpovednost kot arhiva kot takega.

Prispevek Chikako Shigemori Bučar obravnava najstarejše japonske razglednice v Sloveniji. Stare razglednice so pomemben del širše kategorije virov, t. i. nepisnih virov, katerih preučevanje se je v zadnjih desetletjih uveljavilo v okviru raziskovanja zgodnjih kulturnih stikov med Daljnim vzhodom in Evropo. Najstarejše ohranjene japonske razglednice na Slovenskem so iz obdobja med letoma 1899 in 1923. Prispevek prinaša pomembne nove ugotovitve, vezane na 7 najstarejših med njimi, ki jih je leta 1899 do sedaj neznani avtor poslal domov na Kranjsko. Kot pokaže avtorica, je šlo za Jožefa Obereignerja, sina upravnika snežniškega gospodstva, ki je bil strojni inženir v avstro-ogrski vojni mornarici.

Mojca Ilc Klun v svojem prispevku predstavlja poskus, kako v okviru učnega gradiva življenjske zgodbe in spomine posameznikov, ki so se iz Slovenije izselili sami oziroma so se iz Slovenije v Združene države Amerike, Kanado in Avstralijo izselili že njihovi predniki, uporabiti za predstavitev fenomena slovenskega izseljenstva. Kot pokaže, kombinacija zgodb, ki šolarjem in dijakom namesto zgolj naštevanja golih dejstev ponujajo predstavitev čustev, resničnih izkušenj in spominov migrantov, ter spremljevalnih pojasnil, ki posamezne zgodbe vpenjajo v širši družbeno-zgodovinski kontekst, omogoča boljše razumevanje fenomena izseljevanja na lokalni oziroma regionalni ravni ter uvid v globalne migracijske procese.

Polona Petek in Petra Roter v svojem prispevku predstavljata problem konfliktnega odnosa med ustvarjalno svobodo ter vlogo spominjanja v procesu oblikovanja in krepitev ideje nacije oziroma nacionalne države. Avtorici z razširitvijo ustaljenega družboslovnega pristopa k obravnavi filma, ki izhaja predvsem iz njegove estetske in ideološke interpretacije, na transnacionalno raven, ki vključuje tudi analizo distribucijskih, institucionalnih in drugih vidikov, obravnavata film *Matilda* ruskega režiserja Alekseja Jefimoviča Učitelja. Na podlagi analize javnega zgražanja, še preden je bil film sploh prvič prikazan na platnih, pokažeta na vlogo spominjanja kot dominantne kolektivne percepcije v okviru vnovičnega vzpostavljanja ruske nacionalne identitete kot spoja ruskega jezika, pravoslavne cerkve in ruske etnične identitete.

V svojem prispevku na podlagi analize treh besedil, ki jih je Josip Mantuani objavil v času vzpostavljanja modernega institucionaliziranega varstva tega, kar danes s skupnim pojmom imenujemo kulturna dediščina, na Slovenskem, analiziram njegovo razumevanje medsebojnega razmerja med spomeniškim varstvom in domovinskim varstvom. Na podlagi skrbne primerjave vseh treh besedil se namreč jasno začrta razlika, ki jo je Mantuani razumel med spomeniki, ki so bili s svojim značajem, obliko

in vsebino še usidrani v obstoječo tradicijo, in tistimi, ki jih je razumel le še kot »neme priče« preteklih kultur, z drugimi besedami, kot zgodovinske vire. Prvim je pripisoval »živo kulturno« vlogo, druge je razumel kot »arhivsko gradivo«.

Robert Jereb na primeru Idrije obravnava povezavo med habitusom, strukturiranim odnosom do stvarnosti določene lokalne skupnosti ter njegovo odvisnostjo od kolektivnega spomina. Ker ima ta vedno tudi prostorsko razsežnost, avtor njegove elemente išče tako v stvarnem urbanem okolju Idrije kot tudi v imaginariju tega prostora, torej v naboru podob, v katerih se odraža razumevanje identitete Idrijčanov kot skupnosti, vezane na konkretno okolje, v katerem živijo. Glede na to, da je Idrija mesto, ki je s svojim nastankom in razcvetom vezano na rudnik, ni presenetljivo, da so med njimi posebej pomembni objekti tehniške dediščine. Po drugi strani pomembno vlogo igra tudi lokalna stavbna dediščina. Posebno pozornost avtor namenja identifikaciji prostorov spomina v današnji Idriji.

Prispevek Mateje Kos prinaša tehten pretres strokovnih in znanstvenih stališč o muzejih kot ustanovah, katerih naloga je ohranjanje kolektivnega spomina, in njihovih konceptih ravnanja z njim. Posebna pozornost je namenjena nacionalnim muzejem, katerih poslanstvo je osredotočeno na posebno obliko kolektivnega spomina – nacionalni spomin –, kar odpira eno najpomembnejših vprašanj, vezano na njihovo delovanje, vprašanje njihove narodotvornosti. Kot taki so nacionalni muzeji ustanove, ki so zaradi narave svojega dela na začetku 21. stoletja še posebej na udaru zaradi ustaljenih načinov delovanja. Med največjimi izzivi, s katerimi se soočajo, so poleg prenosa pozornosti z nacionalnega na regionalni in celo lokalni kolektivni spomin vse glasnejše zahteve po inkluzivnosti in participatornosti.

Neža Čebtron Lipovec obravnava problematiko kolektivnega spomina in dediščine, natančneje, njun medsebojni odnos na t. i. spornih ozemljih, torej ozemljih, ki si jih lasti več skupnosti z različnimi kolektivnimi spomini. Kot primer služijo mesta slovenske Istre po drugi svetovni vojni. Avtorica obravnava napetosti med kolektivnimi spomini v času, ko je na tem ozemlju zaradi političnih in družbenih sprememb po koncu vojne prišlo do velikih socialnih in etničnih premen, kot se kažejo v urbanem okolju. V središče analize postavi enega od javnih spomenikov, doprsni kip koprškega protestantskega škofa Pier Paola Vergerija mlajšega. Na njegovem primeru pokaže, kako so javni spomeniki prav zaradi svoje funkcije reprezentacije položaja moči na eni ter umeščenosti v javni prostor na drugi strani idealni poligon za preučevanje medsebojne povezave med skupnostno identiteto, ozemljem in preteklostjo, kot se kaže skozi kolektivni spomin.

Simona Žvanut v svojem prispevku predstavlja projekt *Art House Project* na japonskem otoku Naoshima, v okviru katerega so umetniki v sodelovanju z arhitekti stare japonske hiše v vasi Honmura predelali v umetniška dela. Hiše stojijo na različnih lokacijah, v proces njihove predelave pa je občasno vključena tudi lokalna skupnost. Gre za zelo kompleksen projekt, saj na različnih ravneh prepleta sodobno umetnost in arhitekturo, restavracijo stare arhitekture in kontekst otoške vasi. Hkrati avtorji projekt jasno povezujejo s kolektivnim spominom. Avtorica na podlagi skrbne analize izbranih hiš in ob uporabi temeljnih konceptov (spomin, zgodovina, kolektivni spomin) opozori na trenutno precej problematično rabo tega pojma v zvezi s projektom. Hkrati nakaže možnosti, kako bi v okviru tega revitalizacijskega projekta vendarle lahko izpostavili tudi kolektivni spomin.

Bibliografija

- Assmann, A., Transformations between History and Memory, *Social Research* 75/1, 2008, str. 49–72.
- Assmann, J., Collective Memory and Cultural Identity, *New German Critique* 65, 1995, str. 125–133.
- Assmann, J., Communicative and Cultural Memory, v: *Cultural Memory Studies. An Introduction and Interdisciplinary Handbook* (ur. Erill, A., Nünning, A.), Berlin, New York 2008, str. 109–118.
- Berliner, D., The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology, *Anthropological Quarterly* 78/1, 2005, str. 197–211.
- Confino, A., Collective Memory and Cultural History: Problems of Method, *The American Historical Review* 102/5, 1997, str. 1386–1403.
- Crane, S. A., Writing the Individual Back in Collective Memory, *The American Historical Review* 102/5, 1997, str. 1372–1385.
- Funkenstein, A., Collective Memory and Historical Consciousness, *History and Memory* 1/1, 1989, str. 5–26.
- Jerše, S., Slovenski kraji spomina. Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav, *Zgodovinski časopis* 71/1–2, 2017, str. 246–267.
- Kansteiner, W., Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies, *History and Theory* 41, 2002, str. 179–197.
- Klein, K. L., On the Emergence of *Memory* in Historical Discourse, *Representations* 69, 2000, str. 127–150.
- Kõresaar, E., Concepts around selected pasts: on “mnemonic turn” in cultural research, *Folklore. Electronic Journal of Folklore* 57, 2014, str. 7–28.

Stelian, M., History and Collective Memory: the Succeeding Incarnations of an Evolving Relationship, *Philobiblon* XVIII/2, 2013, str. 260–282.

Winter, J., Sivan, E., Introduction, v: *War and Remembrance* (ur. Winter, J., Sivan, E.), Cambridge 2000, str. 1–5.

Winter, J., Sivan, E., Setting the framework, v: *War and Remembrance* (ur. Winter, J., Sivan, E.), Cambridge 2000, str. 6–39.

Študije/Studies

Simona Petru

In the Jaws of Time: First Reflections of Episodic Memory in Human Beings

Keywords: episodic memory, modern humans, Palaeolithic ornaments, Palaeolithic burials

DOI: 10.4312/ars.13.1.19-32

Introduction

Human beings are characterized by different types of memory. In identifying the difference between modern humans and extinct human species, episodic memory is of particular interest. Together with the semantic memory it forms a declarative memory (Šešok, 2006). Episodic memory is important because it makes possible mental time travel, which enables us to remember our personal past and plan for our personal future. Such memory probably did not completely evolve until the appearance of Modern humans. Together with language, it distinguishes us from animals and extinct human species (Suddendorf, Corballis, 1997, 2007; Gardiner, 2001; Tulving, 2005). In Palaeolithic archaeology the most obvious evidence of episodic memory are permanent ornaments, art and ritual burials. All of this only flourished with Modern humans in the Upper Palaeolithic, although some rare flashes might have also been known in the earlier human species, especially in the Neanderthals.

Episodic memory

Episodic memory can be roughly equated with autobiographic memory, which refers to the past experiences, remembered as personal and related to a specific time and place. Meanwhile, the semantic memory, which people share with some animals, is not associated with time and is not bound to auto-noesis. It enables us to realize that something has happened, but it does not allow us to remember when this event was (Tulving, 2005). Only beings who have episodic memory can recall past events, because they are capable of a mental time travel (Gardiner, 2001, 1351). Episodic memory offers us autobiographical information about our personal past, and because of that provides the basis for the emergence of our personal identity and auto-noetic consciousness (Petru, 2016, 12).

Because of the episodic memory we remember our personal past and can consciously recall it. Through the memory of important past events we are constructing awareness of our existence in the past, and due to the ability of mental time travel we can also project our mind toward the future. We are able to plan what we would like to happen in the future, and we try to direct our energy toward that goal.

If people have common memories or common plans for the future, they can form strong connections, even if they are not related. If we have experienced something important with someone, we can assume that this person also remembers it. Therefore, a large part of the human conversation consists of a shared recollection of the past events. Common memories are the basis for a large and complex social network that goes beyond the family ties and is typical of our species (Petru, 2016, 15; see Suddendorf, Corballis, 1997, 137).

Both animals and humans have the ability to be aware of the world in which they live. They both are also able to know that some things have happened in the past. The basic difference is that animals just know that something exists in their world, while human beings remember that they have personally experienced something in a certain place and at a certain time (Petru, 2016, 14; see Tulving, 2005, 40–42).

Owing to our improved cognitive abilities, we humans have mentally distanced ourselves from animals so much that we have difficulty to figure out what is happening in their minds. However, experiments suggest that some animal species may have a memory that resembles human episodic memory. Because of this similarity, it is called “episodic-like memory”. It is likely that in those animals the memory of the personal past events is developed to a certain extent. Such knowledge of the past helps them to decide how to plan their future activities. This was observed in western scrub-jays, which during experiments learned to consume cached food according to how perishable it was. They ate worms quickly, and saved more durable nuts for later occasion. It seems that they remembered when they stored the food, since they first ate the worms which had been cached earliest, and then continued eating according to the age of the cache. This behaviour convinced the researchers that western scrub-jays' memory can be at least partially comparable to human episodic memory (Clayton et al., 2003). Apes and dogs might also have episodic-like memory (Martin-Ordas et al., 2010; Fugazza et al., 2016).

It is likely that such or an even more advanced form of memory already existed in early humans, and that there was at least a potential for the development of what is now called an episodic memory. The ability of mental time travel, or chronesthesia, was probably evolving together with episodic memory, and it gradually became an increasingly complex component of human thinking.

It is difficult to determine when exactly episodic memory and chronesthesia developed. Planning of future actions represents the beginning of an awareness of time, but it does not necessarily prove the presence of an episodic memory, since semantic memory can be sufficient for planning basic actions, which do not involve autoeosis. The first signs of planning in human evolution occurred when people did not produce tools only where the suitable raw material was present, but they started to carry the raw material with them for future use. Such orientation towards the future appears early in human evolution, and was one of the necessary conditions for the development of technology and perhaps also for the development of mental time travel.

Complex language is an ideal tool for sharing information, so the evolution of such language “might be connected to our ability of mental time travel and the desire or even need to share our personal memories and experiences with others” (Petru, 2016, 16). Today, modern apes held in captivity are able to communicate with symbols, but they use them just to fulfil their wishes. Complex language is not required for such simple communication, so apes and possibly also the earliest human species did not have the need for it. On the other hand, humans want to inform each other not just about wishes, but also about a lot of other things, such as physical and mental states and expectations. Through verbal communication we also transfer knowledge to others. In doing so, we adapt to the people we are talking to and try to understand them (Tomasello, 2014, 105–106). As Dunbar (2016, 18–19) suggests, story-telling, along with religion, is a cultural aspect that is present only in humans and not in other species.

In his book *The Descent of Man*, Darwin well described the consequences of episodic memory, when he denotes man as a moral being who is separated from animals mainly by contemplating his past actions and evaluating them as positive or negative (Darwin, 1951, 97). Siberian Yukaghirs have a similar opinion about morality. They believe that the devil has no sense of the past or the future, so lives only in the present. He is therefore careless and incapable of taking responsibility for his actions (Willerslev, 2007, 92). Beings who live only in the present also do not have any need for rituals in order to provide security and a better life in the future (Petru, 2012, 274). Chronesthesia allows human beings to think about past and future events, what eventually led to the emergence of metaphysical concepts such as fate, supernatural, the origin and the meaning of life (Petru, 2016, 16). The basis of most religions are stories that describe the rules of behaviour in the community and what are the advantages if these rules are taken into account, or what is the punishment if the members of the community oppose them. In addition to moral principles, powerful ancestors and supernatural beings who laid down these principles also appear in such stories. Occasionally, some individuals with life experiences exceeding the average

have probably appeared in human groups. If such experiences were transformed into stories that were retold over the course of several generations, these individuals were eventually changed into “superhumans”, from which ancestral beings or possibly even beings with supernatural abilities could have developed.

Faith connects people who perform the same rituals and have the same beliefs. In the Palaeolithic joint experience of emotionally powerful rituals, accompanied by music and dance, which took place in unusual spaces, such as painted caves, together with the regular renewal of the memory of these events, connected the participants on emotional and mental levels. Such connections among people enabled the creation of wider communities, whose members were willing to cooperate with each other.

Animals also became part of the supernatural world, because they had an important role in the lives of Palaeolithic hunters, who had to be well aware of their behaviour and properties for survival. Because of skill, power, or other enviable qualities, animals became special beings in the human imagination and their stories, and sometimes even merged with man into beings with mixed identities or therianthropes, as known from Palaeolithic art.

Vision is the most important human sense, and because of that not only verbal but also visual communication is very significant to us. Together with the evolution of a complex language, the need for lasting visual communication, nowadays called “Palaeolithic art”, also appeared (Figure 1). Such lasting communication can be transmitted from generation to generation, but it needs episodic memory for its existence, since this enables the stories that such communication transmits to become part of the collective memory.

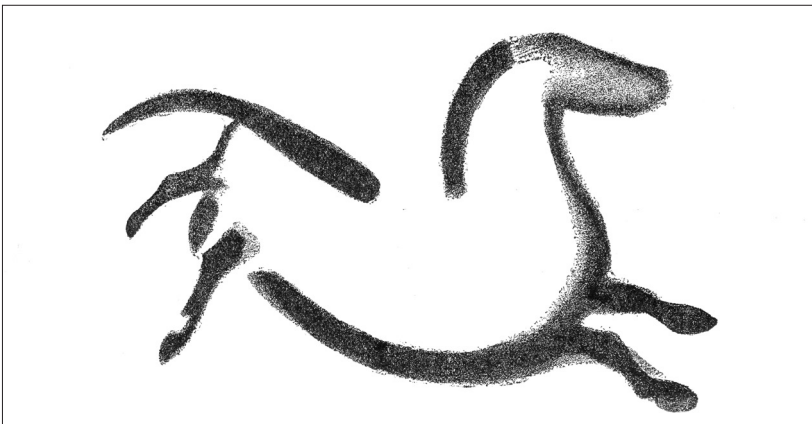

Figure 1: Palaeolithic parietal art: Breuil's depiction of a horse from the Spanish cave Altamira (Kühn, 1922, p. 44).

Creation of permanent “art” is one of the fundamental characteristics that separates us from other beings. Through “art” the Late Pleistocene people were able to record their knowledge for other people and future generations, who did not have physical contact with the creators. Modern humans are the only creatures who have begun to record their life stories for the future. No animal does this, and even for extinct human species there is little evidence of such activity. Perhaps the abstract signs accompanying images of animals on cave walls are the first attempts at writing, the abstract form of communication that connects people who are temporally and spatially distant.

However, the ability of a mental time travel also has its negative side. Since our mind is focused on constant time travel we must “force” ourselves to be here and now – that is, to live in the present. For such state of mind, which is normal for other beings, we have to make an effort to interrupt the constant flow of thought in our brains in order to relax. That might be the reason why humans have developed under certain conditions the ability to experience altered states of consciousness. In such states of mind it is possible to turn off the constant reflection on the past or the future. “Since those moments rarely happen, they are in some ways ‘magical’ and might therefore be one of the foundations for the emergence of faith in the supernatural.” (Petru, 2016, 17)

Activities that could be reflection of episodic memory in the Upper Palaeolithic, or maybe even earlier, are production of jewellery and ritual burials.

Jewellery

Jewellery could initially have been an instrument used to increase the effect in display of physical power (Kuhn, Stiner, 2007, 42), and only later did it become a form of decoration that gained an important social role. Neanderthals may have decorated the body with bird feathers (Peresani et al., 2011), pigments and shells (Zilhão et al., 2010) or with bird of preys’ talons (Romandini et al., 2014; Radović et al., 2015) to increase their body volume and become more threatening in their encounters with others. But mostly their jewellery was not durable, and after it had served its purpose was rejected and disintegrated quickly. It was different with the jewellery of Modern man. Along with his expansion around the world, durable jewellery began to appear around 40,000 years ago in the archaeological record of all inhabited continents (Kuhn et al., 2001; Balme, Morse, 2006, 802, 805). At that time jewellery became part of the material culture, which was then transmitted from generation to generation (Bouzouggar et al., 2007, 7642). People began to use mollusc shells as well as teeth, mammoth ivory, bones and soft rocks to decorate their bodies (Figure 2).

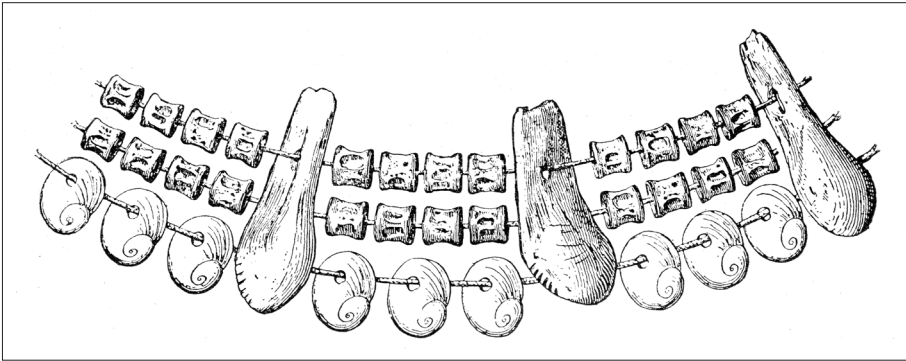

Figure 2: An Upper Palaeolithic necklace made from durable materials: marine molluscs, fish vertebrae and deer teeth. Barma Grande, Italy (Macalister, 1921, Fig. 89).

Burials

Burials are a typically human behaviour, but reactions to death are already known in animals. Signs of mourning at death have been observed in apes (Pettitt, 2011, 11–40), as well as in other animals. According to some researchers, the first burial practices appeared around 400,000 years ago in two caves with similar finds – Rising Star in South Africa and Sima de los Huesos in Spain (Berger et al., 2017; Arsuaga et al., 1997). In both sites, a large collection of fossil bones belonging to archaic humans was found in small, hard-to-reach chambers. Due to the abundance of fossils, it was suggested that in both caves human remains represent intentional, perhaps even ritual burials (Carbonell, Mosquera, 2006; Dirks et al., 2015). Other researchers call for caution and suggest there is a possibility of natural accumulation of bones in both sites (Val, 2016; Egeland et al., 2018).

Some of the Neanderthal burials are more convincing, but even in the case of Neanderthals it cannot be accepted without reservations that they buried their dead (Petru with references, 2016, 70–75). There is no unambiguous evidence that their burials included grave goods, which would convincingly demonstrate their faith in a life after death, in which the dead person would benefit from such goods. If Neanderthals buried their dead it was probably an momentary action, one that was the result of an emotional shock caused by the loss of the group member. Bodies of the dead might also be buried solely for hygienic reasons, or in order not to attract predators and not because of a belief that personal identity would survive after death, which would indicate the existence of an episodic memory and personal time that persists even after death. A deliberate burial could be a proof of time awareness, but grave goods could

present much more convincing evidence of thinking about the future and life after death (Tulving, 2005, 45). With the evolution of episodic memory, the dead did not represent just bodies, but turned into ancestors with power to influence the living from the afterlife. The past thus began to have a powerful influence on the present (Petru, 2016, 18).

The first undoubted burials with grave goods started to appear in Europe after the arrival of Modern humans. They have been found mostly in the Gravettian and Epigravettian (Riel-Salvatore, Gravel-Miguel, 2013, 325). The Gravettian burials are concentrated mainly in two areas, in central Europe and Italy (Figure 3), but a few of them appear elsewhere in Europe too. They are characterized by rich grave goods. From the Upper Palaeolithic, jewellery made from human teeth (Le Mort, 1985) is also known, which suggests that parts of the human body might have been transformed into relics.

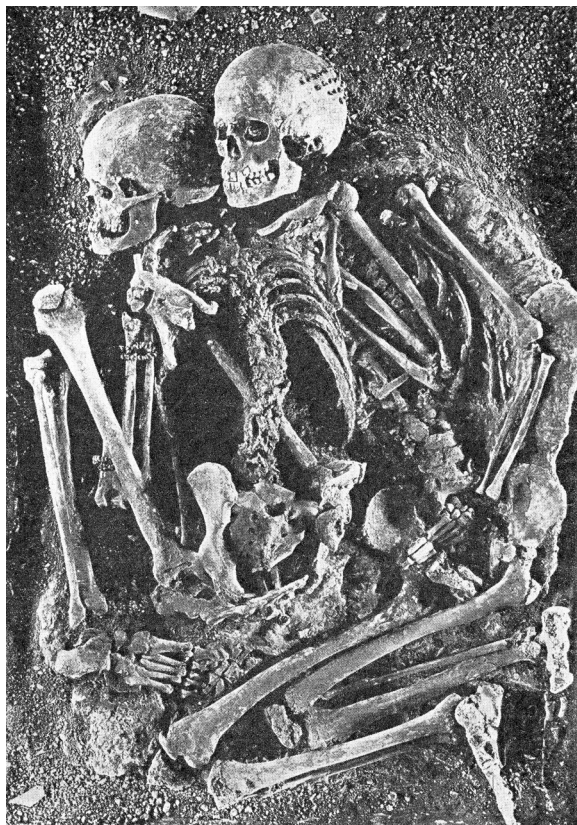

Figure 3: Double Upper Palaeolithic burial with grave goods from the Italian site Grotta dei Fanciulli (Osborn, 1916, Fig. 133).

“The rarity of the ritual burials indicates that they were not the main practice for removing the body. Perhaps they were reserved for those who were for various reasons ‘special’ during their lifetimes (Formicola et al., 2001, 378), while the bodies of ‘normal’ persons” did not get such attention. (Petru, 2016, 100) A number of skeletons, especially skeletons from graves with grave goods, are deformed or otherwise damaged. One of the skeletons of the famous triple burial in the Czech site of Dolní Věstonice is so deformed, for example, that it is difficult to determine anatomically what was the gender of the deceased person (Formicola et al., 2001, 372). Similarly, rich grave goods that point to a special, ritual treatment, are present in the grave of a young man from the Italian site of Arene Candide, who died of severe injuries to his lower jaw (Mussi, 2001, 257).

The need for special posthumous treatment of people who had been wounded or mutilated, indicates a belief that the dead might harm the living if they are not appropriately “removed” from the world. It seems that in the Upper Palaeolithic people were thinking about the influence of the dead on the future of the community which reflects their ability of mental time travel. In addition to the social significance of consolidating the ties between members of the community, rituals probably also had a psychological impact – they relieved the fear of the future, since people had the assurance that at the time of their death the rest of the community would provide for their safe transition to the afterlife with an appropriate ritual.

Manipulation with human relics also reflects the revival of the memory of the deceased and the desire to preserve their identity. One of the most interesting occurrences of Palaeolithic relics and human manipulation with them are 14,700-year-old artificially modified skulls from the English site Gough's Cave, which were probably used as skull-cups (Bello et al., 2015). After consuming the brains skulls were not simply discarded, but were modified into useful objects, which probably also had symbolic and sentimental value, and reminded the users of the deceased. Modified skulls were also found in other Western European sites of similar age (Figure 4a, Figure 4b), which suggests that the practice of transforming skulls into skull-cups was widespread in a larger area, rather than tied to only one site.

Conclusion

It is not well understood why episodic memory evolved, but because of it we are able to remember what happened to us and can relive past experiences. This makes it easier for us to plan for the future, since the past, which is experienced as personal, enables intense learning, and therefore easier imagining of different scenarios for future actions. Such imagining ensures more safety, since various scenarios could be processed mentally, without the need to physically gain experience and knowledge in certain situations.

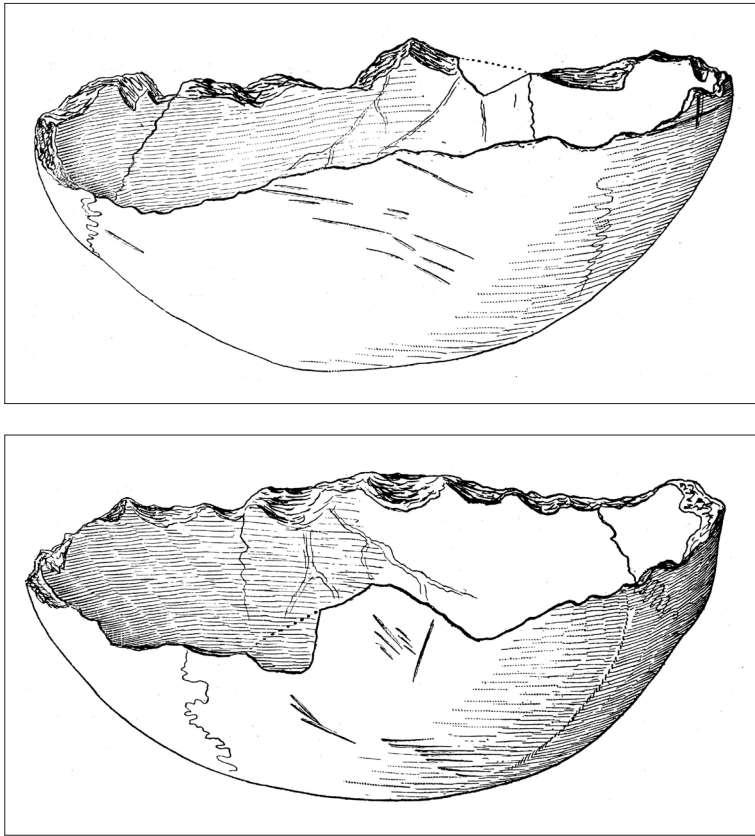

Figure 4a, Figure 4b: A skull from the French Upper Palaeolithic site Placard which was modified into a skull-cup (Macalister 1921, Fig. 113).

With the development of mental time travel a window opened up into the personal future, and with it came the knowledge about the transience of human existence. With awareness that life is terminated by death, the fear of loss of the personal identity, which death entails, arose. In order to overcome this fear of annihilation, people began to think of death as a transformation that enables the continuation of some sort of life even after death. Early evidence of personal identity that continues after death might be a find in Border cave, where a 74,000-year-old skeleton of a child was found together with a shell that had traces of colour on the surface (d'Errico, Backwell, 2016). It is possible that the shell was a personal object, which would have served the child in the afterlife. If it was a grave good, it indicates that those who put it in the grave thought about the child's future and tried to ease his transition from the world of living to the realm of the dead. The child therefore had an identity and also an expectation of a personal future in the afterlife.

The fear of death may have dictated some of the funeral practices that appeared in the Upper Palaeolithic and were focused primarily on the special, ritual burial of people who deviated from normal, and therefore may have provoked unease in others. Because of the fear that the deceased might want to harm them from the afterlife, other members of the group performed rituals at the time of the death of such a person. Rituals were supposed to ensure that the dead are placated and that their defects would not spread to the living.

Episodic memory has greatly changed human perceptions of time and the environment. It enabled mental time travel and made us remember in a personal way the experiences that happened to us in the past. It also might be one of the important reasons for the development of complex language, because people wanted to share what happened to them with others. Because of episodic memory and language Modern humans became an extremely communicative and interacting species and invented technology to communicate not just with people in their immediate vicinity, but also with others all over the world. That is something utterly unthinkable for other beings.

References

- Arsuaga, J.L. et al., Sima de los Huesos (Sierra de Atapuerca, Spain). The site, *Journal of Human Evolution* 33, 1997, pp. 109–127.
- Balme, J., Morse, K., Shell beads and social behaviour in Pleistocene Australia, *Antiquity* 80, 2006, pp. 799–811.
- Bello, S. et al., Upper Palaeolithic ritualistic cannibalism at Gough's Cave (Somerset, UK): The human remains from head to toe, *Journal of Human Evolution* 82, 2015, pp. 170–189.
- Berger, L. et al., Homo naledi and Pleistocene hominin evolution in subequatorial Africa, *eLife* 6, e24234, 2017, pp. 1–19, <https://elifesciences.org/articles/24234> [18. 8. 2018].
- Bouzouggar, A. et al., 82,000-year-old shell beads from North Africa and implications for the origins of modern human behavior, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 104/24, 2007, pp. 9964–9969.
- Carbonell, E., Mosquera, M., The emergence of a symbolic behaviour: the sepulchral pit of Sima de los Huesos, Sierra de Atapuerca, Burgos, Spain. *C. R. Palevol* 5, 2006, pp. 155–160.
- Clayton, N. et al., Can animals recall the past and plan for the future?, *Nature Reviews Neuroscience* 4(8), 2003, pp. 685–691.

- Darwin, C., *Izvor človeka*, Ljubljana 1951.
- d'Errico, F., Backwell, L., Earliest evidence of personal ornaments associated with burial: the Conus shells from Border Cave, *Journal of Human Evolution* 93, 2016, pp. 91–108.
- Dirks, PHGM. et al., Geological and taphonomic context for the new hominin species *Homo naledi* from the Dinaledi Chamber, South Africa, *eLife* 4, e09561, 2015, pp. 1–37, <https://elifesciences.org/articles/09561> [10. 7. 2018].
- Dunbar, R., *Human Evolution. Our Brains and Behavior*, New York 2016, pp. 18–19.
- Egeland, C. et al., Hominin skeletal part abundances and claims of deliberate disposal of corpses in the Middle Pleistocene, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 115/18, 2018, pp. 4601–4606.
- Formicola, V. et al., The Upper Paleolithic Triple Burial of Dolní Věstonice: Pathology and Funerary Behavior, *American Journal of Physical Anthropology* 115/4, 2001, pp. 372–379.
- Fugazza, C. et al., Recall of Others' Actions after Incidental Encoding Reveals Episodic-like Memory in Dogs, *Current Biology* 26, 2016, pp. 3209–3213.
- Gardiner, J., Episodic memory and autonoetic consciousness: a first-person approach, *Philosophical Transactions of the Royal Society. Biological Sciences* 356/1413, 2001, pp. 1351–1361.
- Kühn, H., *Die Malerei der Eiszeit*, München 1922.
- Kuhn, S. et al., Ornaments of the earliest Upper Paleolithic: New insights from the Levant, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 98/13, 2001, pp. 7641–7646.
- Kuhn, S., Stiner, M., Paleolithic Ornaments: Implications for Cognition, Demography and Identity, *Diogenes* 214, 2007, pp. 40–48.
- Le Mort, F., Un exemple de modification intentionnelle: La dent humaine perforée de Saint-Germain-la-Rivière (Paléolithique supérieur), *Bulletin de la Société préhistorique française* 82(6), 1985, pp. 190–192.
- Macalister, S., *A Text-Book of European Archaeology, Vol. 1: the Palaeolithic period*, Cambridge 1921.
- Martin-Ordas, G. et al., Keeping track of time: evidence for episodic-like memory in great apes, *Animal Cognition* 13, 2010, pp. 331–340.
- Mussi, M., *Earliest Italy: An Overview of the Italian Paleolithic and Mesolithic*, New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow 2001.
- Osborn, H. F., *Men of the Old Stone Age*, New York 1916.

- Peresani, M. et al., Late Neandertals and the intentional removal of feathers as evidenced from bird bone taphonomy at Fumane Cave 44 ky B.P., Italy, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 108/10, 2011, pp. 3888–3893.
- Petru, S., Man, animal or both? Problems of the interpretation of early symbolic behaviour, *Documenta Praehistorica* XXXIX, 2012, pp. 269–276.
- Petru, S., *Ujeti v čas: epizodični spomin in razvoj modernega mišljenja*, Ljubljana 2016.
- Pettitt, P., *The Palaeolithic Origins of Human Burial*, London and New York 2011, pp. 11–40.
- Radovčić, D. et al., Evidence for Neandertal Jewelry: Modified White-Tailed Eagle Claws at Krapina, *PLoS ONE* 10/3, 2015, pp. 1–14, <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0119802> [10. 7. 2018].
- Riel-Salvatore, J., Gravel-Miguel, C., Upper Palaeolithic Mortuary Practices in Eurasia: A Critical Look at the Burial Record, in: *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial* (eds. Nilsson Stutz, L., Tarlow, S.), Oxford 2013.
- Romandini, M. et al., Convergent Evidence of Eagle Talons Used by Late Neanderthals in Europe: A Further Assessment on Symbolism, *PLoS ONE* 9/7, 2014, pp. 1–11, <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0101278> [19. 7. 2018].
- Suddendorf, T., Corballis, M., Mental time travel and the evolution of the human mind, *Genetic, Social, and General Psychology Monographs* 123/2, 1997, pp. 133–167.
- Suddendorf, T., Corballis, M., The evolution of foresight: What is mental time travel, and is it unique to humans?, *Behavioral and Brain Sciences* 30, 2007, pp. 299–351.
- Šešok, S., Spomin – kaj to je in kako deluje? *Zdravniški vestnik* 75, 2006, pp. 101–104.
- Tomasello, M., *A Natural History of Human Thinking*, Cambridge (MA), London 2014, pp. 105–106.
- Tulving, E., Episodic memory and autonoesis: Uniquely human?, in: *The Missing Link in Cognition* (eds. Terrace, H., Metcalfe, J.), New York 2005, pp. 4–56.
- Val, A., Deliberate body disposal by hominins in the Dinaledi Chamber, Cradle of Humankind, South Africa?, *Journal of Human Evolution* 96, 2016, pp. 145–148.
- Willerslev, R., *Soul Hunters. Hunting, animism, and personhood among the Siberian Yukaghirs*, Berkeley, Los Angeles, London 2007.
- Zilhão, J. et al., Symbolic use of marine shells and mineral pigments by Iberian Neandertal, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 107/3, 2010, pp. 1023–1028.

Simona Petru

V zobeh časa: prvi odrazi epizodičnega spomina pri človeku

Ključne besede: epizodični spomin, moderni ljudje, paleolitski nakit, paleolitski pokopi

Spomini na osebno preteklost se nam zdijo nekaj samoumevnega, saj določajo našo identiteto in vsaj deloma tudi naš značaj. Takšno dožemanje preteklosti nam omogoča dobro razvit epizodični spomin, zaradi katerega lahko mentalno potujemo v osebno preteklost in si zamišljamo svojo prihodnost. Živali te oblike spomina nimajo ali pa je pri njih precej slabše razvita kot pri ljudeh. Če sklepamo po arheoloških najdbah, se je epizodični spomin do današnje oblike razvil razmeroma pozno v človeški evoluciji, šele s pojavom modernega človeka. Arhaične človeške vrste za seboj namreč niso pustile materialnih ostankov, kot so obstojni nakit in nedvoumni ritualni pokopi, ki bi odražali moderno dožemanje časa in željo po ohranitvi osebnih spominov iz generacije v generacijo.

Simona Petru

In the Jaws of Time: First Reflections of Episodic Memory in Human Beings

Keywords: episodic memory, Modern humans, Palaeolithic ornaments, Palaeolithic burials

Memories of the personal past seem to be something natural for us, because they determine our identity and, at least partly, our character as well. Well-developed episodic memory, which enables us to mentally travel into our personal past and imagine our personal future, makes such perception of the past possible. Animals probably do not have this form of memory, or it is much less evolved in them than it is in humans. Archaeological finds suggest that in human evolution episodic memory evolved to the present extent relatively late, probably not until Modern man emerged. Such a conclusion can be made because archaic human species did not leave behind any material proofs, such as lasting jewellery and unambiguous ritual burials that would reflect the modern perception of time and desire to preserve personal memories.

Primož Vitez

Besedilna invencija in citat

Ključne besede: jezikovna zmožnost, besedilo, citatnost, jezikovna sprememba, sakralno besedilo

DOI: 10.4312/ars.13.1.33-48

1 Spomin in jezikovna zmožnost

Spomin je ključen mentalni proces, ko gre za usvajanje jezika in njegovo delovanje pri vzpostavljanju človeka kot mislečega bitja, sposobnega jezikovnega izraza. Razvoj jezikovne kompetence je pogojen s spominskimi zmožnostmi, ki jezikovnemu uporabniku omogočajo dostop do jezikovnega znanja, ga utrjujejo in uravnavajo njegovo sprotno rabo. Za ustrezno funkcioniranje jezikovne kompetence in njene rabe govorec nenehno vklaplja spominske mehanizme, ki morajo delovati v procesih jezikovnega učenja, ohranjanja, širitve, poglobljanja ter aktualizacije pridobljenih vedenjskih shem in oblik.

Učenje jezika je nujno pospremljeno z utrjevanjem znanja (Vigotski, 2010, 97), torej s ponavljajočo se zaznavo in ustvarjalno (re)produkcijo form jezikovnega materiala. Kontinuirano učenje jezika je v sistemskem smislu ponotranjenje¹ formalnih enot in odnosov med njimi, postopno obvladovanje tvorbe sintagem na podlagi sprotnih izborov iz usvojenih oblikovnih paradigmatških vertikal. Usvajanje jezika ima prvine dolgotrajnega in doslednega učenja na pamet, ker stabilnost jezikovnega sistema terja, da se govorec dolgoročno nauči natančno tistih in takšnih jezikovnih enot in razmerij, ki mu bodo omogočila nemoteno sporazumevanje z drugimi govorniki v jezikovni skupnosti.

Posebnost uporabe jezikovnega sistema je linearna kombinatorika, ki govorcem omogoča, da svojo kompetenco vsakokrat sproti aktualizirajo v skladu z izjemno variantnostjo nastajajočih kontekstov. Število možnih kombinacij posameznih enot je znotraj enega samega jezikovnega sistema tako veliko, da je sleherni uporabnik jezika sposoben, tako Chomsky (1964, 115), tvoriti jezikovno sporočilo, ki ga dotlej še nikdar

1 Gadamer (1972, 96) je izoblikoval misel, da mora govorec pozabiti svoj jezik, če ga hoče učinkovito uporabljati. To pomeni, da je spontana jezikovna dejavnost možna le takrat, ko se govorniku ni treba ukvarjati z refleksijo oziroma prevpraševanjem osnov svoje jezikovne zmožnosti.

ni slišal. To pomeni, da komunikacijski procesi v jezikovni rabi na podlagi nabora dolgoročno usvojenih enot in sistemskih relacij omogočajo oblikovanje sporočanjских tvorb onkraj ponavljanja že slišane ali naučenega, to pa je bistveni pogoj za tisto, kar v jezikovnih dejavnostih zaznavamo kot ustvarjalnost. Pri jezikovni ustvarjalnosti seveda ne gre le za jezikovne tvorbe s poudarjeno estetsko komponento, torej tvorjenje umetnostnih besedil, temveč za vsakršno jezikovno individualnost, s pomočjo katere govorca opredelimo kot neponovljivega, singularnega avtorja sporazumevalnih dejanj. Ne le posebnosti rabe, celoten obseg jezikovne kompetence skupaj z rabo ustvarja specifiko, ki zaznamuje govorčevu individualnost in ga določa kot prepoznaven, bolj ali manj kompetenten in samostojen jezikovni subjekt.

Spomin je obenem izhodiščna mentalna dimenzija, ko gre za izpeljavo sporazumevalnih praks. Brez sposobnosti zadrževanja oziroma miselnega presnavljanja informacij in njihovih oblik se govorec ne more učinkovito udeleževati vsakdanjih govornih izmenjav, v katerih je bistvena naravnost k sodelovanju in relevantnemu odzivanju na akustične sporočajske spodbude. Če govorec nima te sposobnosti, ne more oblikovati komunikacijskih strategij – zavestno konstruiranih ali nezavednih –, od katerih sta odvisna njegova samopodoba in vtis, ki ga daje drugim udeležencem v dani situaciji. Tudi branja pisnih jezikovnih tvorb se je nemogoče ustrezno lotiti brez utečenih procesov pomnjenja, ker nam samo ti procesi omogočajo razumevanje kohezije, predvsem pa koherentnosti (Beaugrande, Dressler, 1981, 65) grafičnih tekstov. Pri celostni bralski interpretaciji pisnega besedila je učinkovita zaznava referencialnosti posameznih besedilnih posegov nujni pogoj za dojetje sobesedilnih prvin (kotekstualnih in kontekstualnih), saj se tekst v produkciji svojega smisla s pomočjo anaforičnih postopkov vselej sklicuje na že formulirane vsebine ali pa strateško nakazuje tisto, kar naj bi v razvoju besedila sledilo.

Tvorjenje govornih in pisnih sporočil je neprekinjeno ustvarjanje ravnovesja med jezikovnim vedenjem in bolj ali manj ustaljenimi načini jezikovnega vedenja, pri čemer gre ves čas za igro med tistima oblikama pomnjenja, ki ju običajno pojmuje kot aktivni in pasivni spomin. Aktivni spomin naj bi govorcu v vsakršni situaciji omogočil takojšnji priklic določene jezikovne oblike v trenutno rabo, iz pasivnega pa naj bi nezavedno usvojene, a redkeje rabljene forme na površino prihajale le ob ustreznih komunikacijskih spodbudah. Na ta način je morda mogoče pojasniti položaj, v katerem se znajde govorec, kadar pri govornem stori sistemsko napako in se že v naslednjem hipu zave svojega zdrsa: kadar, skratka, nekaj izreče »narobe«, nato pa uporabi mehanizem samopopravljanja. To pomeni, da v govorni praksi aktualizira sistemsko neustrezno obliko, se tega skoraj simultano ove in svojo izvedbo popravi oziroma nadomesti s pravilno formo. Vprašanje se glasi takole: če je govorec že pred storjeno napako »vedel«, katera oblika je sistemsko ustrezna – kako to, da je uporabil

nepravo jezikovno rešitev in izpeljal jezikovno tvorbo, v procesu komunikacije prepoznano kot neuskkljeno z jezikovnim kodom ali z zahtevano normo? Zdi se, da bi bilo mogoče to jezikovno skrivnost² vsaj delno razkriti, če upoštevamo dejstvo, da jezikovna praksa sicer deluje na podlagi dolgoročno usvojenega jezikovnega vedenja, da pa so odmiki od konvencionalnega vedenja pri posameznem govorcu včasih tako posplošeni, utrjeni in močni, da ustrezen element jezikovne kompetence preide v sfero pasivnega spomina in se na komunikacijski površini aktivira šele takrat, ko se v dani situaciji aktualizira njegova kršitev.

V nekaterih primerih te ponavljajoče se kršitve sistemskih pravil prenehajo biti značilne samo za posamične govorce, temveč se njihovo izvajanje razširi na veliko, polagoma na pretežno število govorcev nekega jezika. Tedaj se običajno sproži proces, v diahronem jezikoslovju znan kot jezikovna sprememba.³ Formalna transgresija se lahko v jezikovni skupnosti posploši do te mere, da postopoma privzame vrednost obče sprejetega in ustreznega jezikovnega dejstva. Na ta način se v razvoju jezikovnega sistema izvrši strukturna premena, in sicer takrat, ko novo obliko najprej usvoji večina govorcev, ki donedavne »napake« ne dojemajo več kot »napačne«, nato pa na novost reagira tudi metajezikovni refleks v skupnosti in spremenjeno obliko kodificira kot sprejemljiv del jezikovnega sestava.

2 Od fonema do mita

Jezikovna kompetenca je eden najkompleksnejših spoznavnih sistemov, ki ga človek usvaja in nadgrajuje od začetka do konca življenja, kolikor življenje lahko razumemo kot bolj ali manj dolgo dobo socialnih interakcij in osebnostnega razvoja. Jezikovni potencial oziroma vedenje ves ta čas pogojuje oblike socialnega vedenja, med katerimi ima vseživljenjsko izvajanje jezikovnega sporazumevanja bistveno vlogo. Aktualizacija jezikovne zmožnosti je bivanjski segment, ki omogoča izoblikovanje enkratne jezikovne subjektivnosti in njene družbene udeležbe, pri čemer sta ti dimenziji človečnosti v medsebojnem vplivanju neločljivo povezani in druga drugo nenehno oplajata. Socialna in individualna identiteta (Saussure, 2018, 31) sta pri človeku v največji meri prepoznani kot posledici njegove jezikovne dejavnosti.

2 Chomsky (1981, 169) je v enem od svojih predavanj jezikovna vprašanja slikovito razdelil na *probleme*, torej vprašanja, ki jih jezikoslovje s svojimi metodološkimi prijemi zna zadovoljivo pojasniti, in na *skrivnosti*, se pravi jezikovna vprašanja, ki jim znanstveni pristopi ne pridejo blizu in običajno zadevajo izvirne ali nezavedne jezikovne mehanizme.

3 Saussure (2018, 126–128) jezikovno spremembo oziroma premeno v razvoju jezikovnega sistema ponazori s šahovsko igro, v kateri vsak premik figure na šahovnici vzpostavi nov položaj, ki pomeni nova razmerja in nove, bolj ali manj predvidljive pogoje za nadaljnji potek partije.

Ustroj jezikovne zmožnosti je najlažje ponazoriti s strukturo slovnice. Slovnični opisi jezikovnih sistemov so običajno zgrajeni tako, da v prvi fazi analizirajo minimalne jezikovne enote, v naslednjih opisnih korakih pa navajajo forme, ki nastajajo kot možne kombinacije enostavnejših oblik. Tako se fonemi pri izgradnji jezikovnega védenja združujejo v zloge, ti v besede oziroma leksikalne enote, iz teh nastajajo različne besedne zveze, iz slednjih pa oblike, ki jih lahko analiziramo kot skladenjske strukture, pri čemer se védenje širi in pogloblja tako, da jezikovna kompetenca omogoča tvorbo vse bolj kompleksnih jezikovnih sporočil. Delovanje fonološke, morfološke, leksikalne in skladenjske ravni jezika je pri upovedovanju simultano in nujno usklajeno, če hočemo, da bo jezikovna tvorba v sporazumevanju učinkovita. Te ravni mentalna analiza obravnava kot avtonomne strukture ali jezikovne podsisteme, vendar jih smiselno uporabljamo le takrat, ko vse te strukture delujejo hkrati in pod pogojem, da pri realizaciji ne umanjka niti ena od njih. To pomeni, da morajo vse ravni pri tvorjenju učinkovitih jezikovnih sporočil nastopati v popolni sovisnosti, ker lahko govorec le na ta način zagotovi, da bo njegovo jezikovno izvajanje koherentno, razumljivo in v sporazumevalni interakciji sprejemljivo. V enaki sovisnosti poteka tudi učenje jezika, ker govorec nikdar ne usvaja posamičnih struktur, temveč jezikovne pojave v komunikacijskih funkcijah.

Vendarle je v nasprotju s tradicionalnimi slovnici, ki se praviloma ustavijo pri skladenjskih analizah stavčnih oblik, mogoče ugotoviti, da jezikovna komunikacija začne zares delovati šele onstran teh osnovnih struktur. V realnem sporazumevanju (govornem ali pisnem) fonemov, morfemov, besed, propozicij ali stavkov v nobenem primeru ne moremo obravnavati kot osamljene formalne pojavitve. Tudi če zanemarimo dejstvo, da vsakršna jezikovna tvorba nastane v danih izjavljalnih okoliščinah, ki določijo njen učinek, ne moremo mimo ugotovitve, da se tudi stavki združujejo v kompleksnejše jezikovne enote, katerih smisel se sproti oblikuje in dopolnjuje, s čimer si te jezikovne tvorbe pridobijo status besedila. V kompleksnih komunikacijskih praksah se besedila nadalje združujejo v diskurze, razširjeno skupnost diskurzov pa je mogoče opredeliti kot tisto, kar ustvarja jezikovno in duhovno podobo kulture, osnovane na podlagi določenega jezika oziroma delovanja sporazumevalne stvarnosti znotraj tega jezika. To je med drugim razlog, da nacionalne skupnosti svojo specifičnost pogosto utemeljujejo na kulturnih oziroma jezikovnih osnovah, svoje posebnosti pa izražajo skozi jezikovno tradicijo, upovedano v zgodovini pripovednih besedil, med katerimi imajo reprezentativen položaj tekstovne formulacije zgodb oziroma lokalnih (ali univerzalnih) mitologij.

3 Kompetenčni status besedila

Besedilo je v smislu konceptualnega razlikovanja med *jezikom* in *govorom* (Saussure, 2018, 32) mejna jezikovna enota. Glavni razlog za to, da ga običajno

pojmuje kot *govor*, je, da besedila nastajajo kot proizvod oziroma aktualizacija jezikovnega znanja in so praviloma rezultat avtorskih jezikovnih dejanj, izoblikovanih v individualni rabi. Njihov konceptualni status je torej načelno opredeljen na podlagi individualnih produkcijskih procesov, ki omogočajo njihovo tvorbo. V elementarni naravi sporazumevanja pa je dejstvo, da besedilo začne drugače delovati v trenutku, ko vstopi v komunikacijsko stvarnost – ko torej dobi bralca ali poslušalca. Nekaterim besedilom se v sporazumevalnih praksah zgodi, da jim množična recepcija podeli status jezikovnega sporočila, ki najprej preide v splošno rabo, nato pa postane prvina jezikovnega vedenja in se na ta način priključi enotam, ki tvorijo sistemsko kompetenco velikega števila govorcev. Onstran kompleksnejših sintagmatskih tvorb, ki jih usvoji množica jezikovnih uporabnikov (frazemi, naslovi umetniških del, besedne igre in podobno), obstajajo obsežnejša besedila, ki jih govorci uporabljajo natančno v obliki, v kateri so bila tvorjena. Verza iz vsem dobro znanega slovenskega prevoda Grimmovih pravljic o Sneguljčici »Zrcalce, zrcalce na steni povej, / katera najlepša v deželi je tej« sta v slovensko jezikovno skupnost ob nastanku vstopila kot avtorska prevodna rešitev, vendar se je njuna percepcija v tej skupnosti razširila tako, da ju je večina uporabnikov slovenskega jezika sposobna natančno reproducirati. S tem je v rabi stabiliziran tekst postal nespremenljiva citatna enota v inventarju jezikovne kompetence, se pravi del kolektivnega jezikovnega spomina v slovenščini, in tako – po Saussurjevi terminologiji – iz govora prešel v sfero jezika.

Verzificirano besedilo iz vsem znane pravljice je le preprost primer fiksacije kompleksnega jezikovnega sporočila, ki v nespremenjeni obliki prehaja od govorca h govorcju, iz generacije v generacijo, iz sfere jezikovne invencije v jezikovno tradicijo, iz govora v jezik. Zgodovina vsakršne kulture je pravzaprav zgodovina učenja jezika in njegovih reprezentativnih tvorb, se pravi prehajanja tradicionalnih⁴ sporočil v času in prostoru, in sicer od izvora k jezikovnim uporabnikom. Izum pisave kot enega ključnih tehnoloških prebojev je v zgodovini človeštva rezultat težnje k stabilizaciji kulturnih tradicij, k utrjevanju jezikovnih sporočil, k neodvisnosti od fizične navzočnosti avtorja (Ong, 2012, 85) in ne nazadnje k doseganju velikega števila odjemalcev sporočil. Pisava ne le avtorju besedil, temveč tudi njegovemu kulturnemu občinstvu bolj ali manj zagotavlja nespremenljivost⁵ jezikovnega sporočila. Po drugi strani pa je za

4 Vprašanje o istovetnosti ali vsaj primerni usklajenosti znanih besedilnih različic z izvirnikom je na primer formulirano v odmevnem »homerskem vprašanju«. Do prvega zapisa obeh Homerjevih epov v 6. stoletju pred našim štetjem (Ong, 2012, 19) je od njunega nastanka domnevno poteklo nekaj stoletij, kar pomeni, da se je morala kompleksna pripoved obeh tekstov ohranjati izključno v ustnem izročilu. Nosilci tega izročila so se besedil torej nujno učili na pamet. Pri takšni količini teksta to ne bi bilo mogoče, če *Iliada* in *Odiseja* že v izvoru ne bi bili formulirani v verzju.

5 To zlasti velja za čas po izumu tipografije in tiska. Prej, ko so se pisna besedila prenašala in množila s prepisovanjem, je bila zanesljivost kopiranja v celoti odvisna od posameznikov, ki so tekste reproducirali lastnoročno, to pa pomeni, da je bila možnost napak oziroma sprememb spričo človeške zmotljivosti razmeroma velika.

zgodovinsko bivanje večine *govorjenih* besedil značilno, da se v ponovitvah spričo pomanjkljivosti v človeškem spominu in pozornosti prenašajo na podlagi recitiranja, reformulacij, reinterpreteracij⁶ in povzemanj »po spominu«. Tak je primer ljudskega pripovedništva, v katerem se isti vsebinski motiv v različnih časih in prostorih praviloma »ponavlja«, bolje rečeno obnavlja, a vselej s specifičnimi narativnimi prijemi, kar ustvarja medkulturno variantnost in razširjeno konkurenčnost končnih interpretacij.

4 Učenje na pamet

Obvladovanje jezikovnega sistema je, kakor rečeno, utemeljeno na ponavljanju, se pravi dolgoročnem usvajanju njegovih enot in odnosov, ki določajo ustreznost njihove rabe. Znanje jezika je pri vsakem govorniku rezultat ponotranjenja sistemskih pravil in načel. Vendar govorceva identiteta ni odvisna le od boljšega ali manj dobrega ravnanja s sistemskim potencialom. Ob ustrezni uporabi jezikovnih enot, Saussurjeve *langue*, je govorec v svoji komunikacijski praksi soočen z določenim številom koherentnih enot *parole*, torej avtorskih proizvodov rabe oziroma tekstov, ki na govornika vplivajo tako, da dolgoročno oblikujejo njegovo jezikovno identiteto. Jezikovna izkušnja (ali izkušenost) je po eni strani tisto, kar govorniku omogoča širino in globino njegovih komunikacijskih dejanj, po drugi strani pa nekaj, kar izostruje njegov komunikacijski interes. Govorec je lahko bolj ali manj zainteresiran za poglobljeno oziroma reflektirano rabo svojih in drugih jezikovnih dejanj, kar preprosto pomeni, da ga jezik kot izrazna dejavnost bolj ali manj zanima. V tem smislu lahko posamezen govorec jezik pojmuje zgolj kot nujno orodje za vsakdanjo rabo (»govoriti zna vsak«), lahko pa v produkciji in recepciji jezikovnih sporočil oziroma besedil najde predmet svojega vitalnega interesa⁷ in s tem tudi vir ustvarjalnega užitka. V tem primeru govorec do jezikovnih tvorb razvije produktiven odnos, ki po eni strani pomembno obogati njegovo jezikovno izkušnjo, po drugi strani pa krepi in podrobneje razčlenjuje njegovo identiteto. Kadar za določenega govornika ugotavljamo, da je jezikovno sposoben in nadarjen, razgledan ali načitan, je to po navadi posledica njegovega udejanjenega jezikovnega interesa.

6 Prevajanje besedil kot prehajanje vsebin iz enega jezikovnega okolja v drugo je primer reinterpreteriranja izvornih smislov, ker so razlike med jeziki tako odločilne, da je originalno vsebino v prevodu vedno mogoče povedati samo približno, se pravi *skoraj* (Eco, 2006, 99) tako, kot je izrečena v izvoru. Ob zavedanju, da je pri izdelavi prevodnih rešitev možno le približevanje izvirniku, je prevajalski postopek zmeraj odvisen od sprotnega tehtanja, kateremu segmentu jezikovnega izraza in njegovega smisla bo prevod posvetil pretežno pozornost, tako da bo lahko v ciljnem jeziku poustvaril besedilne *učinke* originalnega teksta.

7 Posebej izrazit je ta interes pri poklicnih govornikih, ki se od običajnih uporabnikov jezika bistveno razlikujejo po tem, da je jezikovna dejavnost njihov profesionalni medij in osrednje sredstvo za poklicno realizacijo. Ti govorniki tudi pogosteje reflektirajo svojo jezikovno zmožnost in zavestno izpopolnjujejo njeno rabo.

Oblikovanje govorceve identitete je odvisno od vnosa in produkcije jezikovnih tvorb, pri čemer imajo poseben status besedila, ki jih zmore govorec reproducirati dosledno tako, kakor so bila izoblikovana ob svojem nastanku. To so tiste zaokrožene in končne jezikovne tvorbe, za katere običajno pravimo, da jih zna govorec »na pamet«. Tako usvojena besedila se pridružijo govorcevi jezikovni kompetenci in skupaj s sistemom tvorijo njegovo celostno osebnostno podobo.

Izraz »na pamet« v slovenščini sugerira, da natančno usvojena in v rabi citirana besedila oblikujejo intelektualno sfero govorceve identitete. V nekaterih drugih jezikih je usmerjenost označevanja tovrstne kompetence in njenega pridobivanja drugačna. Kadar v francoščini pravimo, da se je govorec besedilo naučil »par coeur«, ali v angleščini »by heart«, je pojasnilo o kompetenčni vlogi teh besedil iz razumske premeščeno v sfero čutenja oziroma čustvovanja, saj koncept »srce« skupaj z »razumom« v tradicionalni racionalistični dialektiki duše in telesa⁸ tvori ključni pojmovni par, pri katerem šele sovisni obstoj obeh polov dihotomije zagotavlja smiselno delovanje človeškega duha. Ti različni označevalci v konceptualnih jezikovnih pristopih s svojo variantnostjo pojasnjujejo kompleksnost spoznavnih procesov, pa tudi nelinearnost mišljenja in izpeljave izraznih postopkov.

5 Jezik in ritem

Sleherni govorec kot komunikacijski subjekt lahko iz svojega jezikovnega spomina v vsakem trenutku prikliče kakšno besedilo, ki ga zna na pamet. Tu seveda ne gre za kompleksne citatne sklope, ki so jih izjemni jezikovni posamezniki v obliki reprodukcije umetnostnih tekstov sposobni upovedovati v izbranih okoliščinah (izrazito interesirani govorce, na primer igralci, ki zmorejo na pamet izgovoriti cele strani estetskih besedil). Gre za tekste, ki so jih govorci usvojili na zgodnjih, pa tudi poznejših stopnjah razvoja svoje jezikovne identifikacije. Pogosto so to besedilne tvorbe, ki jih znamo »od nekdaj« in ki smo se jih naučili tako, da so lahko postale stanovitni del našega jezikovnega znanja: pregovori, otroške pesmice, ljudske, popularne ali ponarodele pesmi, ki smo jih slišali in izrekli v dovoljšnjem številu ponovitev, da so se nam trajno usedle v spomin.

Vsi ti teksti imajo skupni temelj, ki olajšuje postopek pomnjenja in sproža mnemotehnični mehanizem, ki ga brez znatnejšega sprotnega napora uporabi vsak govorec: ritem. »Zgodovina ritma prihaja iz glasbe. Jezik ni nastal iz glasbe« (Meschonnic, 2009, 119). Ritem je osnovni pulz človeških izraznih dejavnosti, ki

8 Prim. Pascalov izrek: »Srce razume, kar razumu ni dostopno«, ali nasploh klasicistično razločevanje med »raison« in »passion«, pri čemer v tej terminologiji »passion« ni le »strast«, temveč vse tisto, kar razumu uhaja izpod nadzora.

jezikovnim tvorbam v tej ali oni obliki daje elementarno koherentnost in spominsko dostopnost. Temeljna kvaliteta ritma izhaja iz organizacije zvočne substance⁹ vsakršne jezikovne tvorbe, pri čemer prozodična distribucija naglasov in poudarkov oblikuje sheme smiselnih enot. Po Benvenistovem navajanju (1988, 355) predsokratik Demokrit grški besedi *ρυθμός* pripisuje pomen, ki je dosledno analogen s smislom koncepta »oblika«. To pomeni, da je bil ritem že v antiki pojmovan kot vrstenje razločevalnih enot in da njihova razporeditev ustvarja značilno povezovanje posameznih delov v zaokroženo celoto. Ritmične strukture tvorno sodelujejo pri pomenskem razčlenjevanju jezikovnih enot (besedil) in jim v organiziranem procesu produkcije ali trdno orientirane zaznave podeljujejo smisel. Učenje besedil na pamet je omogočeno ravno s prepoznavanjem smiselnih ritmičnih shem in ritmizirane distribucije pomenov, kar naučenim besedilom v citatni obliki podeli status prvine jezikovnega vedenja onstran sistemske kompetence.

Vloga ritma je mogoče opazovati že v zgodnjih fazah usvajanja jezika pri otroku, ki si najhitreje zapomni pesemska besedila, sploh če so opremljena z glasbo, pri čemer je ritmična regularnost odločilna za pomnjenje. V besedilnem in glasbenem ritmu je nekaj izrazito telesnega: odtod opažanje, da si otroci pri recitacijah ali petju na pamet pogosto pomagajo z ritmičnim prestopanjem z ene noge na drugo. Otrok je običajno pozoren na zanesljivost ponavljajočih se izvedb besedil, s katerimi pride v stik, tudi pri nepesemskih besedilih. V egocentrični usmerjenosti svojega jezikovnega razvoja (Vigotski, 2010, 29) otrok pogosto izrazi željo, da bi bila določena zgodbica vsakokrat povedana na isti način, in pripovedovalca na to opozori, kadar je jezikovna verzija pravlјice drugačna od tiste, ki mu je bila povedana večer poprej. Oblika sprejetih tekstov pri otroku ni nič manj pomembna od njihove vsebine.

Pri razvitih, odraslih govornikih je najprej mogoče opaziti zmanjšano sposobnost, pa tudi zmanjšan interes za dobesedno navajanje zaznanih tekstov, vendar je mogoče zatrditi, da vsak jezikovni uporabnik v aktivnem spominu razpolaga z določenimi teksti, usvojenimi na pamet. Citatnost je večinoma reducirana na besedila, ki se jih je govorec naučil ob glasbi (Meschonnic, 2009, 130), torej gre večinoma za zapete pesmi. Petje je nasploh najbolj razširjena oblika natančnega ponavljanja besedil v ustaljeni obliki. Poleg pesmi govorniki pogosto usvajajo tudi besedilne obrazce, ki jih spričo takšnih ali drugačnih življenjskih praks in navad ponavljajo od otroštva. Med takšna besedila sodi formalna molitev.

9 Pri tihem branju lahko govorec opazi navzočnost »notranjega glasu«, ki šele omogoča prepoznavanje poetičnih prvin besedila. Brez tega glasu bralec sploh ne more analizirati glasovnih in ritmičnih struktur v tekstu, pa naj gre za samoglasniška ali soglasniška ujemanja v poeziji – ali pa zgolj za upoštevanje zlogovnih pravil pri deljenju besed v grafičnih besedilih, kadar je določena beseda predolga, da bi šla cela v eno vrstico, in je treba njen prvi del dopolniti z vezajem, drugega pa premestiti v naslednjo vrstico.

6 Nedotakljivost besedila

Tudi če formalna¹⁰ molitev, v krščanstvu na primer *Očenaš* ali *Zdravamarija*, v izvoru (ali v prevodu) ni zasnovana kot pesem z izrazito shematičnim ritmom, v jezikovni rabi na daljši rok zadobi značilnosti nedeljive jezikovne enote, ki je, naučena na pamet, vsakokrat znova upovedana v bolj ali manj konstantni obliki. V kontinuiteti ponavljanja molitvena formula preide v sfero govorčeve jezikovne identitete in je v posameznikovem občutku za komunikacijsko realnost prepoznana kot nedotakljiva (Goody, 1993, 107; Vitez, 2017, 143) smiselna enota. Govorčevo dojemanje takšnega besedila je primerljivo z družbenim statusom vseh drugih sakralnih (ali sakraliziranih)¹¹ besedil, ki enako težko dopuščajo kakršen koli poseg v svojo jezikovno integriteto. Tovrstnih besedil se drži nekakšen obstret dokončnosti, ker naj bi bil spoj njihove vsebine in forme brezpriziven in za uporabnikovo identiteto bistveno določujoč. Spreminjanje takšnih tekstov – in do sprememb v zgodovinskem razvoju sakralnih besedil nujno prihaja – je zaradi tega problematično in odpira nekaj komunikacijskih vprašanj, na katera bomo skušali odgovoriti v nadaljevanju.

Formalizirana molitev je opredeljena kot govorno dejanje, kodificirano v pisni obliki, naučeno na pamet in namenjeno redni oralizaciji v religiozni komunikaciji. S pragmatičnega vidika besedilo molitve ni zgolj tekst, ki se ponuja v branje, temveč pisna osnova jezikovne dejavnosti, s katero govorec vstopa v dialog s presežnim naslovnikom. V liturgiji je molitev javno, v zasebni verski praksi pa intimno jezikovno dejanje. Namembnost molitve je torej eksplicitno usmerjena k ustnemu izrekanju, njena oblika pa je po navadi usklajena z osnovno fiziologijo govora, se pravi akustično segmentirana v ritmu dihanja (Vitez, 2017, 145). V tem je tudi njena poetična vrednost. Ritmiziranost molitve je tisto, kar uporabniku ne olajšuje le sprotnega izrekanja, temveč mu v osnovi omogoča tudi lažje pomnjenje besedila, pri čemer se v učenju in izrekanju prožijo prozodični mehanizmi, ki govorcu sugerirajo estetsko razsežnost tega, *kar* je izgovorjeno, pa tudi načina, *kako* je tekst izgovorjen. Redni uporabnik molitev citira kot iterativno jezikovno dejanje, kar na dolgi rok prispeva k fiksaciji njene izvedbe. Dosledno, ponavljajoče se izrekanje molitvenega besedila je vzrok, da

10 Formalna molitev je kodificirano besedilo, ki ga določena verska skupnost priznava kot fiksiran jezikovni obrazec, rabljen pri izvajanju liturgične ali osebne verske prakse. V tem je bistveno drugačna od individualne molitve, ki nastaja v sprotni spontani verski komunikaciji s transcendenco.

11 Podoben status imajo v določenih jezikovnih kulturah na primer kanonizirana (Dović, 2016, 32), pa tudi tako imenovana kulturna literarna besedila, široko prebrana in splošno usvojena kot integralni del kolektivne bralske izkušnje. V zadnjih desetletjih si je takšen status med slovenskim bralstvom pridobila slovenska različica dela Astrid Lindgren *Pika Nogavička* v prevodu Kristine Brenkove, od leta 1958 ponatisnjena kar devetnajstkrat. Ko je založnik z vsestransko utemeljeno formalno in vsebinsko argumentacijo izdal nov prevod te slavne knjige (prevod Nade Grošelj, 2015), je med bralci starega prevoda prišlo tudi do zelo čustvenih reakcij, češ da novi prevod nezaslišano spreminja tekst, ki je kot celota (zlasti pa v pogosto citiranih fragmentih) postal del jezikovne in duhovne identifikacije dveh ali treh bralskih generacij.

njegovo ustno izvajanje postane utečeno in dobi status ponotranjene jezikovne navade oziroma poenotenega tekstovnega mehanizma, ki začne delovati kot samodejni del verske prakse.

V tem smislu se prvenstvo *pomena* molitve postopoma umika pomembnosti njene forme in nazadnje samega *dejstva*, da je njen tekst izveden. Molitev je pogosto ponavljana v poenoteni obliki, na bolj ali manj¹² ustaljen način, ne da bi to v čemerkoli vplivalo na naravo njene namembnosti in smisla. Po eni strani je molitev torej reflektivna govorna izjava, po drugi strani pa funkcionira kot fatično jezikovno dejanje (Jakobson, 1996, 156), ki tvorcu omogoča vzdrževanje, ohranjanje, navezovanje ali nadzor komunikacijskega stika z naslovnikom.

Besedila takšnega tipa govorec zaznava kot bistvene konstitutivne fragmente svojega sporazumevalnega historiata. Z njimi se intimno identificira, ker jih občuti kot temeljne gradnike svoje duhovne enkratnosti, pripadnosti specifični skupnosti ali individualne jezikovne občutljivosti. Svojo jezikovno izkušnjo obravnava kot nujno in nepovratno, kot nekaj, kar mu neodtujljivo pripada, če naj bi ohranil enotnost in neponovljivost svoje identitete. Zanesljivost in stanovitnost njegovega jezikovnega vedenja sta torej v enaki meri odvisni od nespremenljivosti oziroma nedotakljivosti ponotranjenih tekstov, kakor je gotovost njegovega jezikovnega vedenja na splošno odvisna od stabilnosti usvojenega jezikovnega koda. Zato so jezikovni uporabniki praviloma zadržani, kadar prihaja do sprememb v ustroju besedil, ki jih znajo na pamet in o katerih spričo tega dejstva sodijo, da so določujoči del njihove jezikovne izkušnje in navad v njihovih sporazumevalnih praksah. V primeru spremenjenega molitvenega besedila lahko ta zadržanost preraste v odkrito nasprotovanje in zavračanje sprememb. V zadnjem času je najodmevnejši primer (Vitez, 2017, 141 in nasl.) spremenjenega molitvenega besedila nova francoska verzija molitve *Očenaš* (fr. *Notre Père*), ki je z dekretom francoske škofovske konference v veljavo stopila 3. decembra 2017 in določa liturgično rabo te molitve. Sprememba zadeva šesto prošnjo, pri čemer naj bi se stara (utečena) oblika »*Et ne nous soumetts pas à la tentation*« (sl. »in ne vpelji nas v skušnjava«), uradno uveljavljena leta 1966, umaknila prenovljeni verziji »*Et ne nous laisse pas entrer en tentation*« (sl. »in ne daj nam priti v skušnjava«). Predlog spremembe je nastal na podlagi filološke in teološke presoje o smiselni interpretaciji verza: božanski naslovnik molitve naj v nobenem primeru ne bi bil izvor zavajanja ali vpeljevanja v skušnjava, temveč zaščitnik, ki naj s svojo močjo in avtoriteto vernika zavaruje pred skušnjava, v katero bi utegnil pasti ali vstopiti sam od sebe.

12 V liturgični rabi je izvedbena fiksacija molitvenega besedila še izrazitejša kot v zasebni. Obredno upovedovanje molitve je pospremljeno z ustaljenimi glasovnimi finesami, ki delujejo kot inkantacija.

7 Spreminjanje kultnih besedil

Načelo spremembe je vgrajeno v samo naravo razvoja jezikovnih sistemov, pa tudi besedil, ki iz njih nastajajo. Jezik v splošnem deluje kot dinamičen, torej spremenljiv komunikacijski pojav, saj je stabilnost njegovega ustroja v celoti odvisna od govorcev, ki ga uporabljajo. Na dolgi rok je raba jezika tista, ki zmore spremeniti njegovo sistemsko strukturo. Vsaka sistemska oblika, jezikovna struktura ali formalna pomenška enota ima v razvoju jezika svoj čas nastanka in uveljavitve. Ustvarjalnost in invencija v jeziku *per definitionem* pomenita odklon od obstoječega ustroja ali nabora jezikovnih oblik, kar pomeni, da je uporabniško poseganje v veljavne in utečene jezikovne navade vselej zaznano kot novost v odnosu do tradicije. Nadvse preprost primer: slovenska beseda »potrebščina« kot jezikovni znak za šolski učni pripomoček, torej nekaj, kar je v učnem procesu »potrebno«, je prvič izpričana v 18. stoletju. Nastala je kot regularna morfološka izpeljava koncepta »potrebni, nujni predmet« in je bila dotlej nerabljena. Kakor nedavni zgled »zgoščenska«, ki je večinoma zbudil sumničavost, kakršne je deležen vsak neologizem, je tudi »potrebščina« spočetka delovala kot inventivna novost, danes pa je docela utečena in samoumevna, tako da se (z izjemo jezikoslovcev) noben govorec slovenščine ne sprašuje o specifikah njene oblikovne sestave, kaj šele o okoliščinah njenega nastanka. Kar je v jeziku zares nespremenljivo, je odzivanje na spremembe oziroma predvidljivost zavračanja novosti. Povprečen govorec bo sistemskim spremembam praviloma nenaklonjen, ker vselej pomenijo odklon od njegovih sporazumevalnih navad in ga s svojo avtoritarnostjo silijo k nepričakovanemu preizpraševanju lastnega jezikovnega vedénja.

Z besedili, ki jih govorec zaznava kot del svoje jezikovne identitete, je podobno. Vsako besedilo – tudi tisto, ki ga govorci znajo na pamet – ima svojo preteklost in čas nastanka. Molitveni besedilni obrazec, ki nima le sakralnega statusa v obrednih praksah, temveč se nanj nanašata tudi individualni in socialni občutek nedotakljivosti, se z diahronega pragmatičnega vidika ne razlikuje od množice drugih tekstov. Kakor slovenščina 21. stoletja ni enaka slovenščini, kakršno je pisal in govoril Valentin Vodnik, tako tudi današnji *Očenaš* ni tisti tekst, ki ga je pesnik in duhovnik v svoji verski praksi izvajal pred dvesto in več leti. Omenjena molitev ima v zgodovinskem razvoju slovenščine nekaj deset variant in vsaka od njih je bila v svojem času uradno vzpostavljena kot edina veljavna. To pomeni, da je morala sleherna izmed teh različic molitve nastati in si v posameznih etapah razvoja jezika tako ali drugače pridobiti status nespremenljivosti in nedotakljivosti. Z drugimi besedami: nedotakljivost besedila (ali katere koli sistemske jezikovne oblike) je stvar sprotnih jezikovnih sinhronij oziroma zgodovinskih stanj, v katerih je formalna stabilnost jezikovnih enot nujna, če naj jezik ponuja sistemsko podlago za učinkovito, zanesljivo in nemoteno sporazumevanje ter razvoj jezikovnih subjektov.

8 Sklep

Tekst, ki ga je govorec sposoben citirati po spominu, ima status elementa jezikovne zmožnosti; je smiselna enota, formalni nosilec pomena, prav kakor katera koli sistemska enota njegovega jezikovnega potenciala, od fonema do kompleksnih skladenjskih razmerij. Za ponotranjene jezikovne strukture je značilno, da si jih govorec v upovedovalnih postopkih zlahka natančno priključuje v spomin, vsa druga jezikovna dejstva – s katerimi je bil že kdaj v komunikacijskem stiku, a jih ni redno uporabljal – pa so bolj ali manj podvržena pozabi oziroma sodijo v domeno mehanizmov pasivnega spomina, ki za sprožitev potrebujejo zunanjo spodbudo.

Za sklepno ponazoritev nekaj samorefleksije: med pisanjem tega besedila je avtor brez posebnega miselnega navora na izjavljalno površino priključeval sistemske enote na grafemski, morfološki, skladenjski, marsikdaj tudi na besedilni ravni in na ta način bolj ali manj tekoče oblikoval analitične povedi. Njegova sistemska kompetenca je delovala brez večjih zapletov ali spominskih zdrsov, razen, na primer, v nekaterih primerih stave vejice, ko je ob ponovnem branju prepoznal sistemsko neustreznost prve izvedbe in jo popravil, pri čemer je vselej strateško računal tudi na prisebnost poznejših uredniških intervencij, ki nastajajo v utečenih postopkih recenziranja in lekture. Kadar je v argumentaciji prišel do točke, ko je moral navesti ustrezno referenco, se je enako zlahka spomnil imena avtorja in naslova teksta, na katerega se je skliceval. Ni pa se zmeraj samodejno spomnil letnice izida referenčnega dela ali imena založbe, ki ga je izdala. Strani, na kateri stoji izbrani navedek, še manj. Te podatke je moral posebej poiskati in jih v tekst takoj zatem vnesti s silo kratkoročnega spomina. Pri uporabi citatov ni imel težav z neposrednim navajanjem besedil, ki jih zna na pamet, na primer dveh verzov iz *Sneguljčice*, citiranih v razdelku 3, ki govori o kompetenčnem statusu besedila. Druge citate je moral najti in jih natančno prepisati. Ta tekst je, drugače rečeno, nastal s sinhronizirano rabo dolgoročnega in kratkoročnega spomina, na eni strani z mehanično in suvereno aktualizacijo razvejene jezikovne zmožnosti, na drugi pa z motiviranim priklicevanjem neznanih ali pozabljenih pomenskih enot na površino upovedovalnega postopka. Enote in strukture, ki jih zna na pamet, je uporabljal samodejno in hitro, vse druge pa so bile predmet spominskega navora ali pridobivanja novih kompetenc oziroma učenja. V tem smislu je možno, da si bo avtor nekatera na novo usvojena spoznavna razmerja trajneje zapomnil (na primer Demokritovo interpretacijo ritma iz razdelka 5) in jih pri katerem od prihodnjih tekstov že znal uporabiti neposredno iz aktivnega spomina; enako možno je, da mu bodo nekatere letnice kljub tokratni uporabi spet ušle izpod aktivnega spominskega nadzora. Verjetno pa je, da tudi do naslednje priložnosti še ne bo pozabil pesemskih besedil, ki jih že zdaj zna na pamet in sodijo,

kakor je prav tako pojasnjeno v razdelku 5, med formalne prvine njegove jezikovne samopodobe.

Besedilna kompetenca deluje po načelu stabilnosti, enako kot struktura jezikovne zmožnosti, zato je govorniku v jezikovni rabi pomembno, da je celota usvojenega jezika in tekstov, nastalih iz njega, stanovitna. Sistemsko spreminjanje ustaljenih jezikovnih vzorcev, enot in oblik je poseganje v komunikacijske prakse govorcev. Intervencije v obstoječe oblike – posebej v citatne jezikovne obrazce – so praviloma plod delovanja kvalificiranih govorcev, ki vsebino in formo teh jezikovnih tvorb analizirajo in eventualno ugotovijo potrebo po spremembi. Odziv na spremembe je v jeziku predvidljiv, ker sprememba pomeni odklon od sporazumevalnih navad in je v določeni meri občutena kot nepotrebno nasilje nad utečeno prakso, obenem pa govorniku pomeni nov predmet učenja in obnove ali širitve jezikovne zmožnosti. Ta situacija je posebej razvidna v primeru rabe mehaniziranega, rutinsko izvajanega besedila, na primer molitve, ker je pri realizaciji govorčeva pozornost dosti izraziteje usmerjena k samemu obstoju jezikovnega dejanja kot pa k vsebini izrečenega. A tudi v primeru formalizirane molitve je transformativni prispevek razmišljujočih interpretov k smiselnim dopolnitvam oziroma spremembam teksta upravičen in dolgoročno dragocen, ker tako ali drugače motiviranim govornikom omogoča dostop do bolj reflektiranega, natančnejše formuliranega in bolj dognanega smisla besedila.

Bibliografija

- Beaugrande, R. A. de, Dressler, W. U., *Uvod v besediloslovje*, Ljubljana 1992.
- Benveniste, É., *Problemi splošne lingvistike*, Ljubljana 1988.
- Chomsky, N., *Current Issues in Linguistic Theory*, The Hague 1964.
- Chomsky, N., *Réflexions sur le langage*, Pariz 1981.
- Dović, M., *Kulturni svetniki in kanonizacija*, Ljubljana 2016.
- Eco, U., *Dire presque la même chose. Expériences de traduction*, Pariz 2006.
- Gadamer, H. G., *Vérité et méthode*, Pariz 1972.
- Goody, J., *Med pisnim in ustnim. Študije o pisanosti, družini, kulturi in državi*, Ljubljana 1993.
- Jakobson, R., *Lingvistični in drugi spisi*, Ljubljana 1996.
- Meschonnic, H., *Critique du rythme*, Pariz 2009.
- Ong, W. J., *Orality and Literacy. The Technologizing of the World*, London, New York 2012.

Saussure, F. de, *Splošno jezikoslovje*, Ljubljana 2018.

Vigotski, L. S., *Mišljenje in govor*, Ljubljana 2010.

Vitez, P., Aspects textuels de la prière: le Notre Père et ses retraductions, *RiCognizioni* 4/8, 2017, str. 141–156.

Primož Vitez

Besedilna invencija in citat

Ključne besede: jezikovna zmožnost, besedilo, citatnost, jezikovna sprememba, sakralno besedilo

Razvoj jezikovne kompetence omogoča povečevanje dostopa do jezikovne vednosti in naraščajočo sposobnost nadzora nad uporabo jezika. Jezikovna zmožnost je zgrajena na večini govorčevega ravnanja s sistemskimi pravili in slovnično opredeljenimi enotami. V govorčevem interesu je, da jezikovni sistem ostaja stabilen oziroma v določenem obdobju nespremenjen, da lahko zagotovi nemoteno sporazumevanje. Vendar se jezikovna zmožnost v enaki meri gradi skozi zaznavanje in reprodukcijo besedil, ki jih je govorec pridobil tako, da se jih je naučil »na pamet«. Tako kot sistemsko jezikovno vedenje tudi ta besedila sodijo k splošni podobi govorčevih sporazumevalnih sposobnosti.

Po analogiji z jezikovnimi pravili in formami je raba besedil, ki jih lahko govorec v fiksni obliki reproducira kadar koli, najučinkovitejša takrat, ko besedila niso podvržena spremembam. Govorec takšna besedila obravnava kot integralne dele svoje intimne in socialne identitete, zato do njih razvije poseben odnos – z njegovega stališča postanejo nedotakljiva. Zgledi takšnih besedil so sakralna besedila, med njimi tudi formalizirana molitev, kot je na primer *Očenaš*. *Očenaš* se v vsakdanji jezikovni praksi številnih govorcev uporablja tako, da je njegova forma postopoma vse bolj poenotena. Rezultat te vsakdanje citatnosti je naraščajoča pomembnost samega izgovarjanja besedila na račun govorčevega zanimanja za njegov pomen. To je eden izmed razlogov, da so govorniki, razumljivo, zadržani do spreminjanj takšnega besedila. Sprememba v tem primeru poseže v kontinuiteto fiksne jezikovne rabe in jo govorec občuti kot poseg v svojo identiteto. A tudi če so govorniki le omejeno pozorni na pomen molitvenega besedila, so upravičeni do rabe besedila z natančno formuliranim smislom. To dejstvo utemeljuje premišljeno spreminjanje »nedotakljivih« besedil, ki, gledano z zgodovinske perspektive, uravnava njihovo bivanje.

Primož Vitez

Textual Invention and Quotation

Keywords: linguistic competence, text, quotation, linguistic change, sacred text

The development of linguistic competence allows a greater access to linguistic knowledge and control of its actual use. Linguistic competence is built on the capacity of manipulating systemic rules and units (grammar), and it is in a speaker's vital interest that the system remains stable, i.e. unchanged, to ensure his communicative efficiency. But the competence is no less constructed based on perceiving and reproducing texts that the speaker has acquired in order to possess them, as it is said, "by heart". These texts belong, as does systemic knowledge, to the general image of a speaker's communicative abilities.

By analogy to linguistic rules and forms, texts that a speaker is ready to quote at any moment of his linguistic activity are best used when they undergo no change, i.e. when they preserve their stability. Considering those texts as parts of their intimate and social identity, the speakers develop a specific attitude towards textual units known by heart in a way that, in their view, they are referred to as untouchable. Sacred texts, for instance. A prayer (e.g. *The Lord's Prayer*) is a text of such kind. It is used in speakers' everyday linguistic practice, gradually uttered in a uniform manner, quoted and requoted. The result of that specific communicational practice is the growing importance of the sole act of utterance rather than the speakers' interest in its meaning. This is one of the reasons why speakers are justifiably reserved when it comes to changing this kind of text. A change interferes with the continuity of their practice, and is thus felt as a violation of their linguistic identity. But even when the speakers pay little attention to the content of what they are saying, they are entitled to use texts with accurate meaning. This fact justifies the reflective interventions and changes that are being continually made in the historical existence of texts.

Barbara Pihler Ciglič

«Hay que recordar hacia mañana»*: un estudio pragmático de la expresión del recuerdo en la poesía de Juan Ramón Jiménez

Palabras clave: recuerdo, lenguaje poético, paradigmas verbales, Juan Ramón Jiménez, pragmática

DOI: 10.4312/ars.13.1.49-64

Instante, sigue, sé recuerdo.

Juan Ramón Jiménez

1 Introducción

Cualquier uso de la lengua se realiza en el tiempo y está condicionado por la dimensión temporal de tal modo como el espacio determina el significado léxico y/o gramatical. El tiempo y la dimensión temporal son la *conditio sine qua non* de la dinamicidad cognitiva y comunicativa y, por lo tanto, son las dimensiones esencialmente humanas. Asimismo, la memoria es el proceso cognitivo mediante el cual adquirimos, guardamos y recuperamos la información. Somos quienes somos gracias a lo que recordamos y no es de extrañar que las unidades léxicas como ‘recuerdo’ y ‘recordar’ estuvieran etimológicamente relacionadas con la palabra latina COR, CORDIS ‘corazón’. Los recuerdos son imágenes del pasado que se archivan en la memoria y recordar es «hacer que [algo] se tenga presente o que no se olvide» (Clave, s. v.), es decir, establecer unas determinadas relaciones entre el pasado y el presente. ‘Recordar’ a menudo llega a ser ‘comunicar lo que ha pasado’ o ‘poner en común lo que sabemos’, haciendo que los recuerdos contribuyan al enriquecimiento de una conversación y a la creación del significado de cualquier texto.

* Federico García Lorca, *Así que pasen cinco años* (1931, 5).

1 En el diccionario de Corominas podemos leer que el verbo recordar, ‘tener recuerdo de algo’, proviene del latín RECORDARI, derivado de lat. COR ‘corazón’. De este verbo derivó además el castellano acordarse, ‘tener memoria de algo’, ajeno a las demás lenguas romances (Corominas, 1998, s. v.).

2 El texto poético como punto de partida para un estudio pragmático del tiempo y del recuerdo

Defendemos la postura de que cualquier investigación lingüística debe partir desde la pragmática como una perspectiva global (Levinson, 1983; Reyes, 1990; Verschueren, 1999), ya que solo así uno puede abarcar el acto de habla en su totalidad, con todas las explicaturas y las implicaturas que cooperan en la formación del sentido del enunciado (siguiendo aquí a la teoría de la relevancia² de Sperber, Wilson, 1986) en una situación de la enunciación determinada. La comunicación no solo es codificación-descodificación sino siempre también ostensión e inferencia (siempre según Sperber, Wilson) y todo enunciado debe manifestar estímulos ostensivos determinados que atraigan la atención del oyente o lector y originen en él las expectativas de la relevancia, que asimismo actúa como un principio organizador de la producción de enunciados (Escandell Vidal, 1993, 143).

Cualquier texto, también literario, es un hecho lingüístico que un emisor transmite con el fin de despertar determinados efectos en un receptor (López-Casanova, 1994; Luján Atienza, 2005), ya que la palabra dicha siempre introduce una comunidad que se comunica en una determinada situación enunciativa (Benveniste, 1966; Jakobson, 1960). Y lo mismo vale para la poesía, es decir para un discurso³ lírico, aunque el mundo poético siempre es un mundo paralelo o ficticio, es un mundo entre comillas a través del cual estamos oyendo las palabras que no están dirigidas a nosotros, si parafraseamos al poeta británico-estadounidense T. S. Eliot (1954). Sin embargo, también en un mundo imaginario se está estableciendo constantemente un diálogo, un acto de habla ficticio⁴ a base del así llamado pacto narrativo o, en nuestro caso, pacto lírico (Herrnstein Smith, 1971, 1993; Pozuelo Yvancos, 1988, Calles Moreno, 1997; Pihler Ciglič, 2010, 2012, 2013). Asimismo, hay que tener en cuenta la complejidad de los tres niveles de comunicación que se producen en la poesía lírica (Herrnstein Smith, 1993; López-Casanova, 1994; Luján Atienza, 2000): un nivel interno entre los personajes explícitos en el texto, un nivel externo entre autor y lector reales y una comunicación intermediaria entre los dos niveles en que se comunican el autor y lector implícitos. Todo texto poético es así la imitación de un acto comunicativo y lo que se transmite cuando leemos un poema «no es un conjunto cerrado de nociones que tenga su expresión en una paráfrasis lingüística, sino que

2 El segundo principio de relevancia, llamado también el principio comunicativo de relevancia dice: «Every act of ostensive communication communicates the presumption of its own optimal relevance» (Sperber, Wilson, 1986, 158).

3 «La poesía lírica *discursiviza* el texto de modo que el texto mismo llega a ser un elemento de su discurso» (Pozuelo Yvancos 1988, 217).

4 «As a verbal composition a poem is distinctively and characteristically not a natural utterance, but the representation of one» (Herrnstein Smith, 1971, 269).

hace emerger un conjunto de sensaciones o una serie muy numerosa de implicaturas débiles» (Luján Atienza, 2005, 91).

Partiendo de la temporalidad como organizadora de cualquier situación comunicativa en el sentido de Aguirre (2011) el presente estudio investiga el empleo de los paradigmas verbales en español a la hora de expresar la temporalidad lingüística a través de los conceptos del recuerdo y memoria en un acto de habla particular como es el discurso lírico.

La preocupación por el paso del tiempo parece constituir uno de los ejes centrales de toda la poesía contemporánea, aunque se pueden divisar diferencias en la sistematización de las transformaciones temporales empleadas. Es el inicio del siglo XX cuando este tema incita sus propias formulaciones estilísticas en todo tipo de discursos puesto que por los rápidos avances tecnológicos y científicos el tiempo se convierte en un sinónimo para el cambio. Asimismo, los temas del recuerdo, memoria y olvido son fuertemente relacionados con la consciencia de la temporalidad y fugacidad de la vida. El mismo concepto del recuerdo es a menudo contradictorio: por una parte, es temporal, ya que posibilita la recuperación de los eventos, acontecimientos, sentimientos y emociones pasadas, pero, por otra, pretende ser atemporal, cíclico, infinito, puesto que recupera y «salva» del olvido lo ocurrido, uniendo varias dimensiones temporales de la conciencia en el aquí y en el ahora: «el tiempo es el paso de nuestra conciencia por la eternidad», dice Juan Ramón Jiménez (1990, 337).

2.1 Paradigmas verbales en la poesía como estímulos para el recuerdo

En la poesía la atención se centra en el mensaje mismo por la forma particular del lenguaje poético ya que «en poesía, hay siempre una vinculación motivada entre significante y significado» (Alonso, 1950, 31–32). El lenguaje poético, según Coseriu (1977, 203), posibilita la «realización de todas las posibilidades del lenguaje como tal» y representa «la plena funcionalidad del lenguaje». Por ello lo consideramos como una de las modalidades de uso de la lengua particularmente valioso para analizar el nivel lingüístico que es, además, la base para toda la interpretación posterior: el primer significado en el que se apoyan todos los demás significados [en la poesía] es sin duda exclusivamente lingüístico (Luján Atienza, 2000, 13).

Creemos que el conocimiento de la sistematización de los paradigmas verbales⁵ en la lírica puede revelar un amplio abanico de implicaturas temporales incitadas por los estímulos ostensivos que emite el hablante lírico con la intención de comunicar cierta

5 La categoría gramatical del verbo es esencialmente temporal y tiene un potencial comunicativo que va más allá de otras categorías gramaticales (Wotjak, 1990, 266).

visión temporal del recuerdo y del olvido. Además, resulta fundamental partir de la imposibilidad de separar el sujeto enunciator de lo propiamente lingüístico, ya que el hablante siempre imprime sus huellas, marcas en el enunciado (Bally, 1932; Jakobson 1960; Benveniste, 1966), manifestándose en la gramática (Reyes, 1990) y revelando su actitud respecto al enunciado y a la enunciación.

Como se expone en otros estudios (Pihler Ciglić, 2012, 2014), nuestra hipótesis principal es que la condición decisiva para la expresión y la interpretación de las relaciones temporales en un discurso lírico es la actitud directa o indirecta del hablante lírico hacia lo que expresa dentro del enunciado ficticio cuya característica constitutiva es la manifestación del yo. La conceptualización de la temporalización⁶ en la lírica parte así de la inherente relación morfológica entre las categorías gramaticales del tiempo y del modo (Luquet, 2004; Veiga, 1999) que forma la base del así llamado criterio de la actualidad o actualización (Benveniste, 1966; Pottier, 1968; Weinrich, 1977; Lamíquiz, 1972; Luquet, 2004). Basándonos en la división de las formas simples en actualizadoras e inactualizadoras de Luquet (2004, 37) se estableció la sistematización tempo-modal en la poesía (Pihler Ciglić, 2012, 2014) que se manifiesta en la existencia de dos centros temporales. A partir de ellos se establecen dos niveles de la comunicación imaginaria que constituyen dos principales constelaciones temporales en la lírica, el centro de la primera es el ‘presente actualizado’ (*canto*) y el centro de la segunda el ‘presente inactualizado’ (*cantaba*):

Situación comunicativa imaginaria			
Discurso lírico	Paradigmas verbales actualizadoras	canto (ahora) canté, cantaré	he cantado, (habré cantado)
	Paradigmas verbales no actualizadoras	cantaba (no-ahora) cantaría, cante, cantara, cantase	había cantado, (habría cantado), haya cantado, hubiera cantado, hubiese cantado

Esquema 1: Distribución de los paradigmas verbales en el discurso lírico
(Pihler Ciglić, 2014, 139)

La relación del hablante lírico frente a los interlocutores y frente a lo expresado se manifiesta asimismo en tres figuras pragmáticas o actitudes líricas (López-Casanova, 1994, 61–63): enunciación (el hablante es un mero presentador, descriptor o narrador), apóstrofe (se actualiza un tú lírico en el enunciado), lenguaje de canción (se produce la

6 La temporalización discursiva en la lírica consiste en el conjunto de las relaciones temporales a base de las actitudes líricas, procesos de espacialización y de la temporalización que forman la modalización en la lírica (Calles Moreno, 1997, 221).

identificación hablante lírico=sujeto lírico, el yo se convierte en actor y voz –personal y única– del enunciado poemático).

3 El olvido, la memoria y el recuerdo en la poesía abstracta de *Eternidades* (1917–1918) y *Piedra y cielo* (1918–1919) de Juan Ramón Jiménez

La preocupación por el tiempo está presente en todas las etapas de la producción poética de Juan Ramón Jiménez (1881–1958), uno de los grandes poetas españoles de la primera mitad del siglo XX. En el presente estudio nos centramos en dos obras editadas una tras otra en el marco de un año, *Eternidades* y *Piedra y cielo*, que se caracterizan por la fuerte meta reflexión⁷ y abren la segunda etapa de la creación juanramoniana: al poeta ya no le sirve la vieja palabra, sino que necesita reinventar el «nombre exacto de las cosas». Asimismo, en los dos libros aparecen la memoria y el recuerdo, la nostalgia y el olvido como motivos temáticos frecuentes para «el intento sostenido de creación de formas distintas de eternidad» (del Olmo Iturriarte, 2009, 91). La memoria es, para el poeta, la hermana del olvido y a los dos hay que concederles atenuación en la balanza de nuestros días. Hay que buscarle a los dos el equilibrio justo y, sobre todo, no aprisionar al recuerdo (Jiménez, 1990, 339).

La visión temporal fundamental que determina el macrodiscurso (en el sentido de van Dijk, 1980) de los dos libros es la temporalidad cíclica: «el tiempo no pasa derecho, recto; es redondo. Y en su redondar funde pasado y futuro en su eje alerta de presente» (Jiménez, 1990, 655). Sin embargo, se pueden divisar algunas diferencias: en *Eternidades* parece que el poeta explicita más el concepto del olvido para luchar contra la fuerza destructora del tiempo, mientras que en *Piedra y cielo* se destaca explícitamente más el concepto del recuerdo, que se constituye como un seguir del instante y se convierte en una vibración de fondo de todo el libro.

3.1 El olvido en *Eternidades*

El macrodiscurso de *Eternidades* abre el diálogo del yo con la realidad frente al poder destructivo del tiempo y de la muerte (Blasco, 1999, 72). Es sintácticamente simple⁸, sin embargo, los poemas no pocas veces esconden en sí una red temporal más compleja, a través de la cual se refleja, por una parte, la preocupación por lo

7 Esta época se caracteriza también por la modificación radical de la relación yo-mundo (Blasco, 1999, 54): el mundo exterior gana autonomía y se convierte en sujeto de la meditación metafísica que viene a ser el poema.

8 El poeta mismo lo anota en la Segunda antología: «Sencillo, entiendo que es lo conseguido con los menos elementos [...] lo bello conseguido con menos elementos solo puede ser fruto de plenitud» (García Montero, 2007, 21).

efímero de la vida, pero por otra, la ocupación del hablante por superar la fugacidad y encontrar la palabra poética eterna. Los cortos poemas (la mayoría no tiene títulos), las *eternidades*, pretenden detener el tiempo (para el poeta la «poesía es recuerdo en el tiempo») y borrar el tiempo cronológico. Lo que se destaca es el tiempo interior del hablante, las *eternidades* llegan a ser *internidades* o «momentos de profunda intensidad sensitiva y vital» (Pérez López, 2007, 3), un tipo de desvíos temporales cuya existencia es posible gracias al olvido, la vuelta al pasado, sobre todo a la infancia por ser una etapa humana con menos presencia temporal. La memoria y el recuerdo, al contrario, parecen presentar en *Eternidades* más la conciencia de la fugacidad de la vida. Tal vez por ello en *Eternidades* predominan explícitamente las unidades léxicas de ‘olvido’ y ‘olvidar’ (aparecen en diez textos), mientras que el ‘recuerdo’ aparece en cuatro textos y la ‘memoria’ una sola vez, pero en un lugar privilegiado: al final del libro (poema CXXXVII) cuando culmina la intención comunicativa del poeta. Es de particular importancia destacar que este poema carece de todo verbo lo que le otorga un marcado significado de atemporalidad⁹: la memoria es «sola y fresca en el aire de la vida», desprendida de toda la temporalidad, «palabra mía eterna». La ausencia del verbo no es infrecuente, de hecho, en todo el macrodiscurso de *Eternidades* prevalece la acumulación de los sustantivos lo que se puede deber a que la fuerza del macroacto del habla¹⁰ sea la identificación de la esencia interior de las cosas y, al mismo tiempo, la detención del tiempo en el aquí y en el ahora (Bousoño, 1970, 338).

Por otra parte, el tiempo verbal más frecuente en *Eternidades* es el presente actualizador de indicativo (aparece y predomina en 80 textos de entre 139 en total) lo que no es de extrañar: «Presentes durativos prueban que el interés del poeta no está en localizar muy concretamente la acción o proceso dentro de una porción del tiempo real, sino en dejar a esa acción o proceso eternizada en un mundo en que el tiempo no se mide en extensión, sino en profundidad» (González Muela, 1976, 108).

El recuerdo aparece explícitamente en 4 poemas de *Eternidades* (XXXIII, XLIX¹¹, LXXX y CVI). El poema CVI consta de tres versos que se organizan en torno al paradigma inactualizador (*como a ella le gustaba*). El recuerdo es un instante que ya no está. En el discurso del poema LXXX, que consta de 7 versos, el hablante lírico es externo, sin embargo, establece una relación directa (*está, es*) hacia el recuerdo y

9 «Tanto la aparición abrumadora como la desaparición de una categoría gramatical tiene un significado muy marcado en el discurso poético» (Luján Atienza, 2000, 132).

10 «En este caso hablaremos de macroestructuras pragmáticas y las unidades en este nivel se llamarán macroactos de habla. Un macroacto de habla es un acto que resulta de la realización de una secuencia de actos de habla linealmente conectados» (Van Dijk, 1980, 72).

11 Se le añade el título *Canción*.

hacia el olvido que son dos extremos de un punto (*es el olvido / y el recuerdo del otro*). Los poemas XXXIII y XLIX son más complejos en cuanto al número de versos y a la sintaxis, sobre todo nos interesa el primero que se caracteriza por la presencia de varios paradigmas verbales y la repetición de elementos léxicos que estimulan la inferencia del tiempo cíclico que siempre vuelve al ahora del hablante. El texto empieza con el complemento temporal ‘cada abril’ que marca la perspectiva reiterativa del recuerdo. El determinante indefinido se ve fortalecido por la locución adverbial ‘de nuevo’ y el eterno retorno del recuerdo se materializa en varios paralelismos del sintagma nominal, casi como un *mise en abyme* (*recuerdo de recuerdo de recuerdo*). Prevalecen los paradigmas actualizadores (el conglomerado perifrástico temporal-aspectual *va a dejar de irse*, el pretérito simple actualizador *se fue*, y la perífrasis temporal de futuridad *vas a irte*) que ubican al hablante lírico en el ahora de la enunciación lírica desde donde se está dirigiendo al ‘tú de la reflexión’ (que se transforma a la fuga al final del discurso) y es en el ahora del hablante lírico donde se detiene el círculo del recuerdo. Asimismo, se establece la constelación paralela con el imperfecto inactualizador *te ibas*, que primero inactualiza el acto de ida, pero la ida vuelve a actualizarse con las formas actualizadoras *se fue* y *vas a irte*, la perífrasis tempoaspectual aún enfatiza la inevitable inminencia. La visión cíclica se expresa de una manera particular en el conglomerado perifrástico que le acompaña el adverbio ya: *va ya a dejar de irse* en que al valor tempoaspectual se une el valor aspectual terminativo. A eso hay que añadir el presente de subjuntivo inactualizador en la subordinada temporal prospectiva [*cuando*] *te pierdas* que junto con toda la red verbal simboliza la interrelación de la dimensión temporal pasado-futuro y el valor aspectual incoativo-terminativo.

El olvido, por otra parte, aparece explícitamente en diez textos (XXXVIII, XXXIX, LI, LXXX, XCIV, XCVII, CII, CIII, CXXIII y CXXVII¹²). El poema XCVII parece ser el más ilustrativo y enuncia varios rasgos del libro siguiente, *Piedra y cielo*, ya que es más complejo. El pronombre personal tónico sujeto yo con que empieza el texto no deja lugar a dudas sobre el origen de la enunciación, enfatizado además por la figura de poliptoton. La estructura semántica global se refleja en el nivel sintáctico que se realiza mediante variaciones del mismo motivo a través de varias figuras de repetición (anáfora, poliptoton). Seis paradigmas verbales se organizan alrededor del presente actual con el que se fija el tiempo de la enunciación. La perífrasis verbal ‘estar + gerundio’ relaciona el valor aspectual durativo progresivo y el valor temporal de simultaneidad a lo que se le añade el aspecto reiterativo del complemento circunstancial de tiempo *día y noche*. Los dos futuros simples expresan la posterioridad, estableciendo una relación directa con el momento de enunciación y superponiendo el futuro y el pasado (*lo seré todo ... pues que soy todo*). El círculo del

12 Se le añade el título *La gloria*.

olvido se vuelve al momento de habla, en que el hablante se hace a sí mismo eterno. Existir es así una continua creación, un permanente ir dando vida al infinito en la nueva voluntad del olvido, el hablante lírico se desdobra, es el «padre y madre», es Dios y eterno, se juntan el *yo histórico, temporal* y el *yo eterno, último*. La poesía es la constante ‘recreación del yo’.

3.2 El recuerdo en *Piedra y cielo* (1917–1918)

Piedra y cielo es un libro de poesías en el que se entretajan los temas de desdoblamiento poético, el sueño y el recuerdo. Este último es el reflejo de la visión y búsqueda de la verdad infinita. El macrodiscurso lírico de *Piedra y cielo* se compone de tres secciones: «Piedra y cielo, I» (54 textos), «Nostalgia del mar» (15 textos) y «Piedra y cielo, II» (50 textos) y es más complejo que el de *Eternidades*, tanto en el sentido de la complejidad sintáctica y la frecuencia de los paradigmas verbales, como en el sentido de posibles implicaturas. Asimismo, se pueden divisar algunas diferencias en cuanto a la presentación del tema del tiempo y del recuerdo, ya que a la necesidad de nombrar las cosas se le añade la de reflexionar sobre ellas, desde una modalidad de la enunciación marcadamente emocional (abundan exclamaciones).

Nos centramos en la primera parte («Piedra y cielo, I») en que el sueño, el recuerdo y el sentimiento confluyen en el deseo del hablante lírico para comprender «el secreto de lo infinito». El recuerdo pretende eternizar el instante convirtiéndolo en material de conciencia ya que lo eterno está aquí (el cielo está en la piedra misma) y que debe ser creado por el hombre (Blasco, 1999, 75). En este camino de la reflexión se formulan algunas zonas temáticas de contradicciones o hasta «conflictos» según Casado (2016), entre las que se encuentra también el tema de recuerdo y su relación con el instante: por una parte, se destaca la intemporalidad del presente actual y, por otra, el curso del tiempo. Puede ser que es por ello que en el lenguaje poético de *Piedra y cielo* aparezca más variedad modal (no solo diferentes paradigmas del subjuntivo e imperativo, hay variedad de modalidades de enunciado y de enunciación).

Como se ha indicado antes, en *Piedra y cielo* son más frecuentes las unidades léxicas del ‘recuerdo’ y ‘recordar’.¹³ Llamamos particularmente la atención seis poemas seguidos (VIII-XII) de la primera parte que se titulan explícitamente el recuerdo. La presencia del título tiene una función fática y nos revela una actitud del poeta, dándonos una de las claves de lectura del mismo (Luján Atienza, 2000, 31; López-Casanova, 1994, 13). En los seis poemas es obvio que el título es un indicador que

13 Aunque en *Piedra y Cielo* también podemos encontrar el poema XLIII, sin título, de 4 versos, que parece como si entretijera el diálogo con *Eternidades*: *Tus recuerdos están / -todos, ¡oh, cuántos!-, / en el sol de mi olvido total, otro universo, / cual las estrellas en el día.*

anticipa contenidos y orienta el proceso de decodificación e inferencias por parte del lector. Es aún más importante la intención con que el poeta marca el camino: el recuerdo en estos seis poemas genera determinadas inferencias temporales que son decisivas para entender el macroacto de habla *Piedra y cielo* en su totalidad. En cuatro poemas (VIII, IX, XI, XII) prevalecen los paradigmas actualizadores, mientras que en dos (IX y X) los inactualizadores.

En el poema VIII, que consta de tres fragmentos, se resumen las relaciones que caben entre tiempo y memoria y la dialéctica entre instante y recuerdo. La contradicción se formula con dos preguntas en las que se juega con la perífrasis verbal ‘ir a + infinitivo’ que puede tener tanto el valor modal de intención, el valor aspectual de inminencia o el valor temporal de futuridad o de futuro inmediato (Gómez Torrego, 1999). Lo clave está en el adverbio *ya* en que se focaliza un momento de tiempo que es inmediatamente anterior¹⁴ a la conversión del instante en el recuerdo: «Este instante / que ya va a ser recuerdo, ¿qué es?» El futuro se funde con el presente. Y más adelante: «esta música / que va a no ser, ¿qué es?» El recuerdo es una forma de no ser, lo único que existe es el instante, su «continuo pasar es continua pérdida» (Casado, 2016). En el segundo fragmento del poema cambia la modalidad de la enunciación cuando el imperativo (*sigue, sé*) y el presente actualizador (*eres, pasas*) se funden con la forma no personal (*pasar, no ser*) la relación entre el instante y el recuerdo ya se desarrolla en «oh, sí, pasar, pasar, no ser instante, / sino perennidad en el recuerdo!» En el tercer fragmento la apelación (el imperativo) se desenvuelve, primero, en dos paradigmas actualizadoras, el presente y el pretérito perfecto simple, y termina en el conglomerado perifrástico, juntando el valor aspectual progresivo de inminencia y el valor durativo: *va ya a ser muriendo*, que expresa la progresión del avance gradual del pasar que es el morir.

En el IX los recuerdos son como médanos de oro que vienen y van. Aquí habrá que mencionar el efecto del vaivén que estimulan los verbos de movimiento *venir* e *ir*. El verbo venir está orientado hacia la llegada, mientras que ir desde la partida, asimismo, el contenido deíctico del verbo venir implica la localización del emisor-enunciador en la llegada. El mismo vaivén de ir y venir se alcanza con la acumulación de seis paradigmas verbales actualizadoras en los cuatro versos de la segunda estrofa, junto con el poliptoton: *lleva, están, están, están, estuvieron, habrán de estar*. La perífrasis ‘haber de + infinitivo’ con el valor temporal de un futuro apodíctico y el

14 Varios autores (Cartagena, 1978; Fernández González, 1993; García Fernández, 2006) destacan el valor aspectual-temporal de esta perífrasis que no equivale al valor temporal del futuro simple, ya que expresa aquella variedad aspectual prospectiva en que focalizamos un momento de tiempo que es inmediatamente anterior al comienzo del evento descrito, por ejemplo, en este instante va a comenzar el recital (García Fernández, 2006, 178). El futuro simple, al contrario, no es compatible con el complemento adverbial que denota un momento simultáneo.

modal de necesidad deóntica (García Fernández, 2006, 164) hace que los recuerdos inevitablemente permanezcan en su continuo ir y venir, el viento se los lleva, pero ellos están donde estuvieron y donde habrán de estar, se garantiza el cierre del círculo (lo que el uso del futuro simple no garantizaría).

El poema X consiste en cuatro fragmentos que indican una modalidad diferente de enunciación: todo el poema es una exclamación y una exhortación en la que predomina el modo imperativo, «no te vayas, recuerdo, no te vayas», combinado con el pretérito simple actualizador. Llama la atención el tercer fragmento del poema con la repetición de las tres subordinadas concesivas, todas con el verbo en presente de subjuntivo inactualizador, puesto que la intención comunicativa es quitar la importancia del olvido (aunque me olvide de mí mismo ...) ¹⁵ destacando la modalidad exhortativa: «¡Oh recuerdo, sé yo! / ¡Tú – ella – sé recuerdo todo y solo, para siempre». Sobre el yo histórico se edifica un yo resistente a la temporalidad «hecho eterno borrándome, borrándome!»

Con el poema XI se sigue con la apelación a los recuerdos «Oh recuerdos», pero al mismo tiempo se detiene explícitamente el movimiento con la escasa aparición de los verbos: en 14 versos aparecen solo dos veces el presente actualizador (*resurjís, no se vive*). La acumulación de sintagmas nominales y complementos temporales tiene el efecto de detención del tiempo (según Bousoño, 1970) y fijación en el recuerdo.

En el poema XII el recuerdo es como un río subterráneo que «pasa por debajo / de mi alma / socavándose. / Apenas me mantengo / en mí». Predomina la constelación actualizadora que culmina en un futuro simple que tiene una función de predicción: «¿Soy? ¡Seré! / Seré hecho onda del río del recuerdo...»

El poema XIII cierra el ciclo de seis poemas y culmina con la imagen del recuerdo como «perenne enredadera / de flor divina». El recuerdo se hace eterno es su constante pasar. El poema está repleto de las oraciones de relativo en las que se nota la gradación en cuanto a lo hipotético del antecedente: se pasa del presente actualizador (*que perfuma, que abraza, que no se sabe ...*) al imperfecto de subjuntivo en -ra (*que fuera, que meciera*) estableciendo el lugar del recuerdo en la eternidad, en un mundo inactualizado, desprendido del tiempo.

4 A modo de conclusión

Nos hemos centrado en los paradigmas verbales en el discurso lírico para observar la relación particular entre la categoría gramatical «más temporal» y el tema «temporal por definición» que es el recuerdo. Se ha querido mostrar que los tiempos verbales

15 Se trata de la prótasis hipotética según NGLE (2009, 488).

a menudo funcionan como estímulos ostensivos en la comunicación poética para enriquecer las inferencias del sentido temporal particular. Se han comentado algunos ejemplos de las obras *Eternidades* y *Piedra y cielo* porque se aproximan en cuanto a la temática (el tiempo, la palabra, el recuerdo) pero se diferencian en cuanto a la misma conceptualización de los temas (y en cuanto a la complejidad del lenguaje poético empleado), de ahí que hubieran despertado nuestro interés respecto a la relación entre los recursos morfosintácticos y las repercusiones semántico-pragmáticas. Las principales características en el plano de la sustancia lingüística de *Eternidades* son el dominio de la constelación actualizadora y los verbos aspectualmente imperfectivos, además, hay muchos textos con un solo paradigma verbal o con ninguna. El hablante lírico se identifica en la mayoría de los textos con el sujeto lírico dentro de la figura pragmática de lenguaje de canción. En *Piedra y cielo*, por otra parte, hay más complejidad sintáctica, más procedimientos explícitos de modalización, más formas compuestas, sobre todo más textos en los que predomina la constelación inactualizadora aunque en la totalidad todavía predomina la actualizadora y el presente de indicativo. El hablante lírico sigue identificándose con el sujeto lírico y el yo de la enunciación se hace ‘actor y voz – personal y única’.

El concepto del recuerdo en *Eternidades* es una pausa, una detención y se conforma «a través de imágenes instantáneas que permiten conciliar categorías temporales irreconciliables» (del Olmo Iturriarte, 2009, 95), mientras que en *Piedra y cielo* se presenta como una de las contradicciones que giran en torno a la verdad intemporal y la verdad sujeta al tiempo que al final se vuelve ya un flujo sin parar. Podemos concluir que el análisis lingüístico-pragmático de algunos ejemplos de la poesía juanramoniana ha mostrado una determinada correlación entre los recursos morfosintácticos y semántico-pragmáticos a la hora de participar en el macroacto de habla ficticio cuyas implicaturas principales tienen que ver con la percepción del tiempo y del recuerdo.

El ser humano vive atrapado en el tiempo. «Hay que recordar hacia mañana» dice el viejo en *Así que pasen cinco años* de Federico García Lorca en el deseo de traspasar los límites del recuerdo y de la memoria. Parece, sin embargo, que el hablante lírico de *Eternidades* y *Piedra y cielo* sí lo logra, ya que los dos macrodiscursos terminan destacando la palabra poética como la salvación del yo: «¡Palabra mía eterna!» (CXXXVII, *Eternidades*) que es «Verdad presente, sin historia» (L, *Piedra y cielo*).

Bibliografía

- Aguirre, R., Tiempo y comunicación humana. La temporalidad como organizador de la situación comunicativa, *Metacomunicación* 1, 2011–2012, pp. 71–98.
- Alonso, D., *Poesía española. Ensayo de métodos y límites estilísticos*, Madrid 1950.

- Benveniste, É., *Problèmes de linguistique générale*, I, II, Paris 1966.
- Bousoño, C., *Teoría de la expresión poética*, Madrid 1970.
- Calles Moreno, J. M., *Modalización en el discurso poético*, Valencia 1997.
- Casado M., Como es el cielo por la noche. Una lectura de «Piedra y cielo», de Juan Ramón Jiménez, *Vallejo & Co., Revista electrónica de arte y literatura*, junio 2016, <http://www.vallejoandcompany.com/como-es-el-cielo-por-la-noche-una-lectura-de-piedra-y-cielo-de-juan-ramon-jimenez/> [1. 3. 2019]
- Corominas, J., *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, Madrid 1998.
- Coseriu, E., *El hombre y su lenguaje*, Madrid 1977.
- del Olmo Iturriarte, A., *Las poéticas sucesivas de Juan Ramón Jiménez*, Sevilla 2009.
- Diccionario CLAVE, <http://clave.smdiccionarios.com/app.php> [1. 3. 2019].
- Dijk, T. A. van, *Texto y Contexto. Semántica y pragmática del discurso*, Madrid 1980.
- Eliot, T. S., The three Voices of Poetry, en: Eliot, T. S., *On Poetry and Poets*, New York 1957, pp. 96–112.
- Escandell Vidal, V., *Introducción a la pragmática*, Madrid 1993.
- García Fernández, L. (dir.), *Diccionario de perífrasis verbales*, Madrid 2006.
- García Lorca, F., *Así que pasen cinco años*, Madrid 1934/1998.
- García Lorca, F., *Ko mine pet let*, en: García Lorca F., *Zbrana dramska dela*, Ljubljana 2007, pp. 291–339.
- García Lorca, F., *When Five Years Pass*, London 2011.
- García Montero, L., La razón heroica de Juan Ramón Jiménez, en: Jiménez, J. R., *Eternidades*, Madrid 2007, pp. 7–34.
- Gómez Torrego, L., Los verbos auxiliares. Las perífrasis verbales de infinitivo, en: *Gramática descriptiva de la lengua española*, vol. 2., (dirs. Bosque, I., Demonte, V.), Madrid 1999, pp. 3323–3390.
- González Muela, J., *Gramática de la poesía*, Barcelona 1976.
- Herrnstein Smith, B., Poetry as Fiction, *New Literary History* 2/2, 1971, pp. 259–281.
- Herrnstein Smith, B., *Al margen del discurso. La relación de la literatura con el lenguaje*, Madrid 1993.
- Jakobson, R., *La lingüística y poética*, Madrid 1988 [1960].
- Jiménez, J. R., *Ideología (1897–1957): Metamorfosis, IV*, reconstrucción, estudio y notas de Antonio Sánchez Romeralo, Barcelona 1990.
- Jiménez, J. R., *Eternidades (1916–1917)*, prólogo de Luis García Montero, Madrid 2007.

- Jiménez, J. R., *Piedra y cielo (1917–1918)*, prólogo de Miguel Casado, Madrid 2008.
- Lamíquiz, V., *Morfosintaxis estructural del verbo español*, Sevilla 1972.
- Levinson, S. C., *Pragmatics*, Cambridge 1983.
- López-Casanova, A., *El texto poético. Teoría y Metodología*, Salamanca 1994.
- Luján Atienza, Á. L., *Cómo se comenta un poema*, Madrid 2000.
- Luján Atienza, Á. L., *Pragmática del discurso lírico*, Madrid 2005.
- Luquet, G., *La teoría de los modos en la descripción del verbo español*, Madrid 2004.
- Martínez Bonatti, F., *La estructura de la obra literaria*, Barcelona 1983.
- Molho, M., *Sistemática del verbo español: aspectos, modos, tiempos*, Madrid 1975.
- Naharro-Calderón, J. M., *Entre el exilio y el interior: El 'entresiglo' y Juan Ramón Jiménez*, Barcelona 1994.
- Pérez López, P. J., Eternidades; la ruptura poética de la temporalidad, *A Parte Rei. Revista de filosofía* 53, 2007, pp. 1–7.
- Pihler Ciglič, B., Paradigmas verbales en el discurso lírico de Machado, Jiménez y Aleixandre: el criterio de la actualidad, *Verba Hispanica* 18, 2010, pp. 175–186.
- Pihler Ciglič, B., Časovnost španskega glagola: od pripovednega k pesniškemu besedilu, *Ars & Humanitas* 2/6, 2012, pp. 73–87.
- Pihler Ciglič, B., Časovnost poezije Antonia Machada: pragmatični pogled, en: Kalenić Ramšak, B. et al., *Hispanistična razpotja: Rojas, Cervantes, Machado, García Márquez*, Ljubljana 2013.
- Pihler Ciglič, B., Eternidades de Juan Ramón Jiménez: los paradigmas verbales en la poesía y su posible traducción, en: *Estudios hispánicos en el siglo XXI* (ed. Kuzmanović Jovanović, A.), Belgrado 2014, pp. 289–303.
- Pottier, B., *Presentación de la lingüística*, Madrid 1968.
- Pozuelo Yvancos, J. M., *Teoría del lenguaje literario*, Madrid 1988.
- Real Academia Española y asociación de academias de la lengua española, *Nueva gramática de la lengua española*, Madrid 2009.
- Reyes, G., *La pragmática lingüística*, Barcelona 1990.
- Rojo, G., Relaciones entre temporalidad y aspecto en el verbo español, en: *Tiempo y aspecto en español* (ed. Bosque, I.), Madrid 1990, pp. 17–43.
- Rojo, G., Veiga, A., El tiempo verbal. Los tiempos simples, en: *Gramática Descriptiva de la Lengua Española*, vol. 2, (dirs. Bosque, I., Demonte, V.), Madrid 1999, pp. 2867–2934.
- Sperber, D., Wilson, D., *Relevance: Communication and cognition*, Oxford 1986.

Verschueren, J., *Understanding pragmatics*, London 1999.

Weinrich, H., *Estructura y función de los tiempos en el lenguaje*, Madrid 1974.

Wotjak, G., El potencial comunicativo de los verbos, en: *La descripción del verbo español. Verba. Anexo 32*, Santiago de Compostela 1990, pp. 265–285.

Barbara Pihler Ciglič

»Spominjati se je treba vnaprej«*: Pragmatična študija izražanja spomina v poeziji Juana Ramóna Jiménez

Ključne besede: spomin, pesniški jezik, glagolske paradigme, Juan Ramón Jiménez, pragmatika

Študija, ki izhaja iz dejstva, da je časovnost organizacijsko načelo vsake sporazumevalne situacije, proučuje rabo španskih glagolskih paradigem pri izražanju spomina in pozabe v fikijskem govornem dejanju, kot je poezija. Sleherno besedilo, tudi pesniško, je oblika sporazumevanja, v katerem sporočevalec posreduje jezikovno dejstvo, z namenom, da bi pri naslovniku povzročil določene učinke. Bistveno pa ni zgolj to, kar je z jezikom povedano, temveč in predvsem to, kar lahko bralec ali poslušalec iz povedanega sklepa. Jezikovno sporazumevanje namreč ni samo proces kodiranja in dekodiranja informacij, temveč predvsem dopolnjujoči se proces prikazovanja in sklepanja, kot s pomočjo teorije relevance pokazeta Sperber in Wilson (1986). Pomen izjav, tako implicitni kot eksplicitni, je vselej mogoče razumeti šele s pomočjo konteksta, ki se kot predpostavka v procesu sporazumevanja nenehno spreminja. In predpostavka o specifičnem implicitnem pomenu, ki ga pri bralcu izzove pesniški jezik, v večplastnem sporazumevanju v lirskih diskurzih omogoča vzpostavitev kompleksnih relacij med pomenom in množico posameznih kontekstov.

Študija se osredotoča na dve pesniški zbirki velikega španskega pesnika Juana Ramóna Jiménez, *Eternidades* (1918) in *Piedra y Cielo* (1919), ter raziskuje možnosti eksplicitnih in implicitnih pomenov pri izražanju odnosa do časa in spomina, ki jih v besedilni komunikaciji spodbujajo glagolske paradigme. Zbirki, ki pomenita začetek novega obdobja v pesnikovem ustvarjanju, zaznamuje intenzivna samorefleksija. Čas, pozaba in spomin so za pesnika, podobno kot pesniška beseda, bistvena sredstva, ki mu omogočajo vzpostavljanje posameznih trenutkov večnosti v okviru implikatur vsakokratne sporazumevalne situacije.

* Federico García Lorca, *Ko mine pet let* (2007, 294).

Barbara Pihler Ciglič

“One Must Remember Towards Tomorrow”*: A Pragmatic Study of the Expression of Memory in the Poetry of Juan Ramón Jiménez

Keywords: memory, poetic language, verbal paradigms, Juan Ramón Jiménez, pragmatics

Starting from temporality as the organizing principle of any communicative situation, the present study investigates the use of verbal paradigms in Spanish when expressing memory and forgetfulness in a fictional speech act, such as poetry. Every text, including poetic, is a pragmatic unit of interaction in which an enunciator transmits a linguistic fact in order to awaken certain effects in the addressee. Nevertheless, successful communication depends not only on what is actually said, but also and above all, on what a reader or listener can deduce from what is said. Linguistic communication is not only an encoding-decoding process, but mainly the complementary process of ostension and inference, as Sperber and Wilson (1986) show within the theory of relevance. The explicit and implicit meanings of statements can always be understood only through the context, which is constantly changing as the presumption in the process of communication. Subsequently, the presumption that poetic language provokes a specific implicit meaning in the reader enables the establishment of complex relations between the significance and plurality of contexts within the lyrical discourses.

The study focuses on two collections of poems, *Eternidades* (1918) and *Piedra y Cielo* (1919), written by the great Spanish poet Juan Ramón Jiménez, and explores the possibilities of explicit and implicit meanings of time and memory that are incited by the verbal paradigms. Both collections, which represent the beginning of a new era in the poet's creation, are characterized by intense self-reflection. Time, forgetfulness and memory are, similar to the poetic word itself, the essential means that enable the poet to establish individual moments of eternity within the implications of lyrical communication.

* Federico García Lorca, *When five years pass* (2011, 18).

Sabine Buchwald

Recipročnost individualnega in kolektivnega spomina. Pisma nemškega vojaka iz druge svetovne vojne

Ključne besede: druga svetovna vojna, koroški Slovenci, vojna pošta, kulturni spomin, individualni in kolektivni spomin

DOI: 10.4312/ars.13.1.65-77

Uvod

V zadnjih desetletjih se je zanimanje za spomin v vseh njegovih oblikah znatno povečalo, kar za Jana Assmanna (2005, 11) ni naključje. Že štirideset let po nekem dogodku je zaznavna prelomnica, živega spomina skorajda ni več, kulturni spomin postaja krhek, kolektivni spomin izginja. Kot pravi Assmann, je najpoglavitejši razlog za omenjeno zanimanje v tem, da je razen redkih izjem generacija prič velikih zločinov in katastrof, kot je bila druga svetovna vojna, umrla. Tudi v družini Buchwald iz Nonče vasi pri Pliberku ni več živih prič, naslednjim generacijam pa je ostala duhovna dediščina, 83 pisem oziroma vojnih kartic in dnevnik iz druge svetovne vojne ter 30 let pozneje zapisani spomini na ta čas. Čeprav zapisi spominjajo na kup starega papirja in je sporočilnost teh besedil na prvi pogled vsakdanja, nudijo možnost proučevanja recipročnosti individualnega in kolektivnega spomina, ki se v vojnih pismih Franca Buchwalda izraža predvsem prek medbesedilnega navezovanja in mnemotehničnega zapisovanja. V ospredju je kultura s svojimi splošnimi vprašanji o načinu komunikacije, pri čemer ima v našem primeru pomembno vlogo sovisnost kulturnega spomina in literarnega diskurza. Metoda in oblika prikaza, ki osvetlujeta povezave kolektivnega in individualnega spomina, izhajata iz teoretske zasnove novega historizma, ki poudarja medsebojno prežemanje literature, polliterarnih in neliterarnih besedil ter tako z vključevanjem vseh žanrov razširja razumevanje literature kot poetike kulture. Kulturnoznanstvena teoretska zasnova, kot jo zastopa poststrukturalistično razumevanje besedil, zlasti novi historizem, pozornost posveča tudi polliterarnim žanrom, kot so dnevniki in pisma, vključujoč okoliščine njihovega nastanka ter njihovo recepcijo. Realizacija znanstvenih izhodišč novega historizma se v naslednjih tematskih obravnavah zrcali v vzajemnem učinkovanju in interakciji individualnega in kolektivnega spomina tako na besedilni kot tudi na vsebinski ravni.

Sledi, ki jih puščamo za seboj – osebna pisma kot priče kolektivnih vojnih dogodkov

Ko je Alojzija Buchwald v soboto, 4. 8. 1941, prejela pošto, jo je ta »kartica iznenadila in zelo razveselila«, saj je pošto pričakovala po navadi »v sredo in v soboto ali v nedeljo« (Buchwald, 2017, 282). Ta kartica je bila eno izmed nepredstavljenih štirideset do petdeset milijard pisem, razposlanih med drugo svetovno vojno, od katerih se je ohranil zelo majhen delež (Wette, 1992, 20). Po vrednosti spoznanja so vojna pisma enakovredna vojnim dnevnikom, obe zvrsti pa ne izključujeta stiliziranja, predvsem kadar gre za vpliv selektivnega postopka spomina, upodobitev lastnih predstav, zamolčanje dejstev ter pedagoške koristi za naslednje generacije (Humburg, 1995, 27–28). Wette (1995, 329) ugotavlja, da so pisma, če jih le prav beremo, kljub subjektivnemu prikazovanju v veliki meri najbolj avtentičen vir druge svetovne vojne – kdor bi rad vedel, kaj so ljudje mislili in čutili, naj bere vojno pošto.

Poleg tega, da je mogoče iz pisem razbrati vsakdan vojakov na bojiščih in svojcev v domovini, so zanimive predvsem komunikacijske in diskurzivne možnosti, ki postavljajo vprašanja o vzrokih za napisano, zavestno zamolčevanje in neizrekljivost, vprašanja o socialni funkciji pisem ter o navidezni in resnični identifikaciji ter sporočilnosti jezika in vsebine. Poleg teh dejavnikov, ki so prišli do izraza v zaznavanju tujega in sovražnika, načinu argumentacije ter oblikovanju sodb, vrednot in smisla, so na pisce vplivale cenzura, samocenzura in propaganda; zato pisma ne morejo biti zrcalo, ki v celoti prikazuje notranje počutje, vsaj ne zanesljivo. V primeru Franca Buchwalda pa je treba upoštevati še narodnokulturno ozadje, na katero je vezana njegova življenjska zgodba, ki se razlikuje od večine ostalih nemških vojakov (Scherstjanoi, 2011, 121–125). Upoštevajoč položaj pisca in z vključitvijo drugih zgodovinskih virov lahko izvemo marsikaj o ozadju in življenjskih razmerah vojakov; vse te individualne in socialne komponente so namreč odločilno vplivale na vedenje in kolektivno zavest vojakov (Bartov, 1995, 612–613).

Časovna in prostorska razsežnost prisotne zgodovine v spominu

Po drugi svetovni vojni na številna vprašanja, povezana s travmatičnimi doživetji, ni bilo mogoče dobiti odgovorov, saj so za vojake zahtevala vrnitev na kraj, ki preprečuje neobremenjeno pripovedovanje. Za nekdanjega vojaka nemške vojske je to pomenilo pripovedovati zgodbo, ki obuja greh, krivdo, sramoto, usodno ujetost v čas in moč oblasti; zaradi psihičnega pritiska na posameznika in družbenopolitičnih tabujev je to težavna stvar. Ti izrazi ne razkrivajo, temveč

zakrivajo, kar je neizrekljivega, in pričajo o nedostopnosti doživetij. Kraji spopadov so sicer preteklost, ki pa je vendar še zmeraj prisotna in ne dopušča potrebne distance, da bi lahko spregovoril o njej. Naslednje generacije teh krajev ne doživljajo travmatično, saj so del nacionalnega, v primeru druge svetovne vojne tudi internacionalnega spomina, ki je poln krvi in žrtev. Ta spomin je nacionalno normativen ter osebno in kolektivno osmišlja kraj in s tem povezano zavest, v kateri so ohranjene predstave, misli in podatki (Assmann, A. in dr., 2003, 328–329). Misli in tegobe Franca Buchwalda, ki jih je povezoval s svojim bivanjem v tujini, so bile sicer neizrekljive, a ne docela pozabljene. Spomini, zapisani tri desetletja po vojni, pričajo, da se je le uresničila Nietzschejeva teza, ki odgovarja na vprašanje o oblikovanju spomina prek mnemotehničnih sredstev.

»Kako se temu nekoliko topemu, nekoliko čenčavemu trenutnostnemu razumu, tej utelešeni pozabljivosti nekaj tako vtisne, da ostane prisotno?« [...] »Nekaj ostane v spominu, tako, da se vanj vžge: samo to, kar ne preneha *boleti*, ostane v spominu« – to je temeljni stavek najstarejše (žal, tudi najdaljše) psihologije na zemlji. [...] Ko je človeku bilo nujno, da si naredi kak spomin, nikoli ni šlo brez krvi, trpinčenja, žrtev; [...]. (Nietzsche, 1988, 247–248)¹

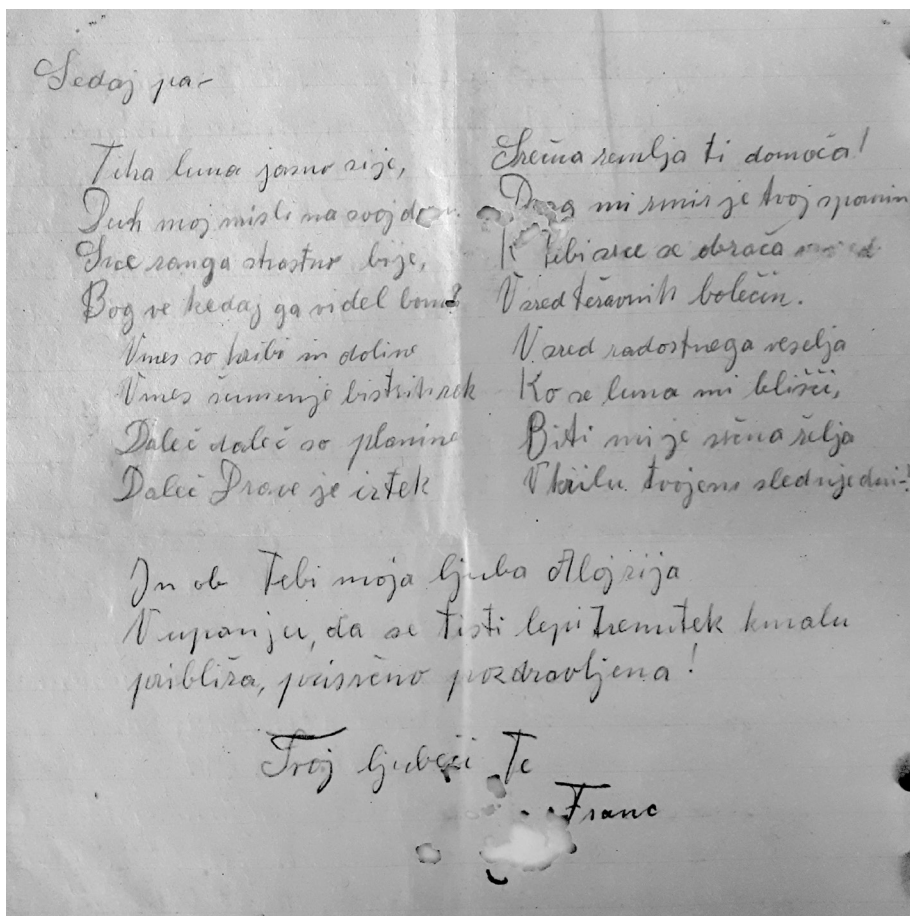
Tako spomini kot pisma vsebujejo praznino nepopisljivih dogodkov in občutkov, ki so poleg časovne in prostorske oddaljenosti povzročali še dodaten razkorak med vojaki in svojci ter poglobljali njihovo osamljenost. Ker zelo hudih in težkih doživetij ni mogoče obvladati in premagati v kratkem časovnem obdobju, se zapečatijo v spomin in, če sploh, šele pozneje pridejo do izraza. Zaradi nezmožnosti, da bi v trenutku preteče nevarnosti ob izseljevanju koroških Slovencev izrazil svoje občutke, je Franc Buchwald pisma in dnevnik napolnil z navedki iz Svetega pisma, ki naj bi ponazarjali primerljivi položaj in prošnjo za končanje tega stanja negotovosti glede usode družine. Šele leta pozneje je priznal, da ga je vest o izseljevanju tako prizadela, da ga je »zvomivu« (Buchwald, 2008, 159). Nadomestilo za pričevanja ali opozorila, ki bi pripovedovala o ubijanju ljudi in življenjski nevarnosti ter opisovala nemoč ob vsem doživetem, so v številnih pismih ponavljajoče se fraze, ki zaradi pogoste rabe izgubijo vsebinsko vrednost. Vsebinska in stilna mašila so eden izmed vzrokov, da je v pismih mogoče občutiti praznino in molk (Humburg, 2011, 82–83). Tudi pri pisanju spominov, ki jih je Franc Buchwald označil kot obledele, se je večinoma držal namere, da »vojaških

1 »[...] Wie prägt man diesem teils stumpfen, teils faseligen Augenblicks-Verstande, dieser leibhaften Vergesslichkeit etwas so ein, dass es gegenwärtig bleibt?« [...] »Man brennt etwas ein, damit es im Gedächtnis bleibt: nur was nicht aufhört, wehzutun, bleibt im Gedächtnis« – das ist ein Hauptsatz aus der allerältesten (leider auch allerlängsten) Psychologie auf Erden. [...] Es ging niemals ohne Blut, Martern, Opfer ab, wenn der Mensch es nötig hielt, sich ein Gedächtnis zu machen« (Nietzsche, 1955, 802).

dogodkov namreč nimam namena opisovati« (Buchwald, 2008, 135). Zavedal se je časovnega presledka tridesetih let, saj »ko sem prišel domov sem se natančno spominjal dogodkov kot bi bili nanizani na nit Zdaj pa so ostali le še odlomki« (Buchwald, 2008, 121).

Med dopisovalci, ki že nekaj časa niso slišali drug o drugem, so bila vojna pisma kraj skupnih spominov in tako skorajda edina skupna vez. V tem pogledu ima spomin zdravilni učinek, saj prek temne sedanjosti predstavlja most med pomenljivimi, visoko cenjenimi časi preteklosti in prihodnosti (Assmann, A., 1991, 25–30). Minulo in bodoče ter tesno povezani enoti spomin in prostor so pogoste sestavine pisem družine Buchwald. Dopisovalca poleg oseb spominsko obnavljata tudi kulturne prostore in dogodke, kakor je Francu Buchwaldu v spomin priklical brat Janez, saj »ko pridema midva domu bo pa res že manjkalo polovica in midva bova že ona stara možaka. [...] Pred včerajšnjim je bil sv. Lorenc kaj se spominjaš kako sva gledala romarje in celo stare ženske so nemško govorile, in žeganje je blo pred vratmi in na gospojnico če ima že lecetar med pod lipo in zdaj – ohranja še spomine kateri naju spremljajo po teh oddaljenih tujih deželah« (Buchwald, 2017, 342). Številna so pisma, ki se poslužujejo postopka obujanja lepih spominov iz preteklosti ter s tem prevzemajo funkcijo bodrila za mračno sedanjost in zbujajo upanje na boljšo prihodnost. Zlasti pisma, ki jih je Franc Buchwald pisal ženi, pričajo o tem, kako lahko izkoristimo priložnost, da s perspektivo skupne prihodnosti premagamo sedanjost: »A upaj ljuba Moja zopet se povrnejo lepši časi in zopet bova nosila križe in težave skupno Življenje seveda tudi potem ne bo lahko, a mnogo lažje kot je sedaj« (Buchwald, 2017, 318). Sam si je težke čase lajšal s premagovanjem časovne in prostorske oddaljenosti. S tem da so »misli doma pri družini prijateljih in Domovini« (Buchwald, 2008, 118), je sebi in ženi priklical spomine na trenutke skupne sreče:

Že takrat sva čutila neko srčno veselje nek zadovoljni mir ako sva gledala naša polja naše gore domove in cerkve ki kinčajo naše hribe in doline. In kaj je bila ona gonilna sila ki naju je vlekla vun v naravo in krasoto njeno Ljubezen do naših polj doli in bregov je bila katero pa nisva tedaj še prav umela. Umem in razumem pa jo toliko bolj sedaj jaz ko sem ločen od mojih ljubih mi gor in dolin dobrih tisoč kilometrov In še najina čista medsebojna ljubezen je bila temu povod ne eden ampak oba sva morala biti, da je bila ona urica izprehoda lepa in srečna (Buchwald, 2017, 331).

Slika 1: Buchwald, F., faksimile pisma 62, 5. 7. 1942, v zapuščini družine Buchwald.

Tema domovine oziroma doma je pri Francu Buchwaldu tesno povezana s pripadnostjo ter opisana s prvinami domače hiše, družine, slovenskega jezika, kulture in pokrajine, ki se v podobah in situacijah pojavljajo motivno in stilno. Čeprav je pojem domovine na prvi pogled individualen izraz spomina, se je vendarle izoblikoval s pomočjo izkušenj z drugimi besedili, pogovori in upodobitvami, torej v kolektivni zavesti. Spričo vojne, prostorske ločenosti in vprašanja vrednot je pogosto ponavljajoči se vzorec dosegel stanje občega mesta, ponazarjajoč podobo in stanje kraja, ki je pomenil domovino in posledično utemeljil kulturni spomin Franca Buchwalda. To simbolično vlogo kraja so med drugim dobile pismom priložene posušene cvetlice, podobe matere Marije ali drugih svetnikov in slike, saj je Franc Buchwald hotel posredovati nekaj vtisov s kraja, kjer je dan za dnem doživljal konflikt dveh kultur. Ženi

je slike poslal »zato da vidiš Ti in tudi drugi pristno rusko umetnost in tudi spomin bo na ta nesrečni kraj« (Buchwald, 2017, 336). Opis tujih krajev, ljudi in njihove kulture v pismih Franca Buchwalda ni povsem primeren za ugotavljanje splošnih paradigem, ki naj bi pojasnjevale vedenjske vzorce večjih skupin in množic. Medtem ko so bili nemški vojaki ob napadu na zahodnoevropske države prepričani, da imajo premoč v oborožitvi, se je pri zasedanju držav vzhodne in jugovzhodne Evrope dodatno pojavil občutek splošne večvrednosti, saj so po opažanjih Franca Buchwalda »[g]ospodarili v ruskem imetju kot koza v zelniku« (Buchwald, 2008, 97), kar se je izražalo v zaničljivih in prezirljivih opisih tam živečih ljudi, njihovih življenjskih okoliščin in pokrajine (Vogel, 1995, 41). V pismih Franca Buchwalda ni opisov poljskega ali ruskega naroda, ki bi izražali občutek večvrednosti ali odklonilen odnos do ljudi ali kraja. Poudarjal je njihove pozitivne lastnosti, s spoštovanjem opisoval tamkajšnje življenje in izražal sočutje do civilnega prebivalstva.

Vsak jaz ima svoj mi – o mentaliteti in identiteti

Bartov (1991, 193), ki se je med drugim ukvarjal z mentaliteto nemških vojakov na vzhodni fronti in poskušal ugotoviti, ali je vplivala na pripravljenost izvajati nasilje, opozarja, da vojna pošta vsebuje podatke, s pomočjo katerih lahko sklepamo o sporočilnosti zavesti vojakov. Ker je s svojim ravnanjem vsakdo zrcalil značilnosti kulture, v kateri je odraščal, pred izkušnjo druge svetovne vojne zavest nobenega vojaka ni bila tabula rasa. Medijska propaganda, Hitlerjeva mladina in popolnoma nacificirano šolstvo so že leta pred vpoklicem vplivali na bodoče vojake in jih sooblikovali. Poleg tega so bili ob odhodu v vojsko do določene mere že izoblikovani njihovi miselni vzorci in nazoni, povezani predvsem s socialnim izvorom in družbenim obstojem. To miselnost je podprla slika, ki so si jo vojaki ustvarili o zavzetih državah in njihovem civilnem prebivalstvu. Na podlagi teh vrednot, predsodkov, znanja in tudi nevednosti vojakov je Latzel (1995, 447–459; 1999, 573–588) raziskal, kako so nemški vojaki v vojnih pismih dojemali in vrednotili prebivalstvo zasedenega ozemlja. Tudi Kipp (2011, 457) pomembno vlogo pripisuje vplivu življenjskih izkušenj pred vojno in poudarja, da so se vojaki le v manjši meri odzivali na propagando in trenutne ideološke utemeljitve, temveč so izkušnje na fronti pri krojevali glede na prej pridobljena prepričanja. Obseg pojmovanja okoliščin in vpletenosti v vojna dogajanja je velik, saj so značilnosti držav, ki so bile vključene v drugo svetovno vojno, prav tako različne, kot je raznolika struktura prebivalstva glede na določene lastnosti, na primer izobrazbo, vedenje, mišljenje in nazore (Vogel, 1995, 8). Vendar lahko prav ta raznolikost življenjskih okoliščin in izkušenj vojakov pripomore, da spoznavamo ozadje dogodkov, ter s tem ponuja možnost ponazoritve kulturnega spomina in njegovega učinkovanja na obnašanje v vojnih razmerah.

Čeprav sta pojma kultura in vojna na prvi pogled zelo oddaljena, je konflikt prav tako kulturno dejanje, le da je nasprotno od komunikativnega ravnanja v ospredju nekomunikativno, ki proizvaja nasilje. Prepletenost kulture in konflikta je tako tesna, da je oznaka vojne kot izraz kulture povsem primerna, saj pripravljenost izvajati nasilje izhaja iz kulturne preteklosti (Assmann, A., 1990, 12–13). Šele takrat, ko je politično ideologijo mogoče navezati na miselni svet oziroma kulturni spomin, pride do konkretnega dejanja; prepletenost tega idejnega in miselnega sveta je predvsem na vzhodnih bojiščih izzvala razmah nasilnih dejanj (Kipp, 2011, 457). Podobe, ki so med drugim izoblikovale kulturni spomin Franca Buchwalda, so bile močno vezane na njegovo domovino, ki je bila tudi domovina njegovih prednikov; »in v marsičem jih lahko posnemamo in jih tudi moramo« (Buchwald, 2017, 338). Kulturno identiteto je v vlogi nemškega vojaka vzpostavljajal prek medgeneracijskega prenosa tega znanja in osebnih vrednot ter se pri tem posluževal mehanizmov spomina, katerega medij je med drugim literatura (Juvan, 1994, 284). Sposobnost spominjanja in razmišljanja, ki jo opazimo v pismih, je najbolj izoblikovana na teološkem in literarnem področju. Podlago za duhovno in idejno naravnost, zavedanje lastnega ravnanja ter znanje, ki ga je Franc Buchwald osvojil z leti, je pridobil v mladih letih: »Ko sem bil star 14 let me je zdajšni Šimonov oče vpisal v Katoliško slovensko izobraževalno društvo v Pliberku. To je bil mejnik zame. Smernice, ki nam jih je tam dajal kaplan Dr. Franz Zeichen sem brez pridržka sprejemal kot absolutno dobre« (Buchwald, 2008, 44). Kulturni spomin med pripadniki določene skupnosti, kot je bilo pliberško društvo, s pomočjo določenih nazorov širi zavest enotnosti, nacionalne samobitnosti in pripadnosti (Assmann, J., 2007, 53). Iz naravne želje po pripadnosti je tudi Franc Buchwald ponotranjil vrednote in mišljenje družbe. Kot zgled, kako smiselno oblikovati življenje, sta mu služila duhovništvo, ki je oblikovalo narodnoprosvetljevalno in kulturno delo, ter prebiranje večerniške literature, ki je bila najbolj priljubljena knjižna serija Mohorjeve družbe. Podobno kot je bila zasnovana vsebina slovenskih večernic, je tudi Franc Buchwald dojemal in presojal bistvo življenja, kajti »v nežni mladosti vzraste človek, in okoli njega je pomlad. Velikega petka ne čuti preveč Brž pa ko dorašča svojemu višku, mu življenje da piti kelih trpljenja in to vsakemu po svoje kakor pač vsak posamezni more prenašati« (Buchwald, 2017, 303). V pogostih opisih pokrajine bližnje okolice in ob slikovitem prikazu obdelanih njiv ni videl le lastnih polj in obujal spominov na svoje posestvo, temveč je opisoval, kot je neštetokrat prebral v slovenskih večernicah, plemenitega slovenskega kmeta ter njegovo občutenje in mišljenje.

Razdvojenost med nacionalno politiko nemškega rajha in zavestno pripadnostjo koroškemu Slovincem, ki se kaže v pismih in dnevniku, je bila Francu Buchwaldu znana že iz problematičnega sožitja nemško in slovensko govorečih občanov v

domačem kraju. Čeprav so politična prizadevanja nemških oblasti, da bi pritegnile in prepričale množice, žela uspeh, se le ni počutil del te množice, zato tudi ni prevzel miselnosti nemškega vojaka: »Samo dolgčas mi je med samimi nemci in vojska se mi pač ne dopade in se je radi tega tudi ne morem privaditi. Drugi si še zapojejo, igrajo karte in se šalijo, jaz sem pa koj bolj samotnej v kakem oglu« (Buchwald, 2017, 319). Zaradi njegovega kulturnega spomina je bila identifikacija nemogoča. Ko so nemški vojaki ob umiku za sabo puščali požgane vasi, so »metale matere svoje otroke v ogenj svojih domov [...] A naši vojaki se smeji« (Buchwald, 2008, 97); Franc Buchwald je obsojal nečloveška dejanja in njihovo odobravanje s strani vojakov, ki jih je označeval za »naše«, kar ga je po eni strani vključevalo v to skupnost, po drugi strani pa se je odločno distanciral od njihovega ravnanja. O teži identifikacijskega vprašanja lahko sklepamo na podlagi izjav o poteku in zmagi nemške vojske, saj Franc Buchwald 1. 6. 1942 ženi piše, da »doli na jugu menda zmagujejo naši Zvečer poslušamo celo radio Meni bi pa ljubše bilo ko bi ga ne slišal. Razumeš?« (Buchwald, 2017, 324). Razdvojenost se kaže še leta pozneje ob pisanju spominov, ko je prikazoval položaj Nemcev in Rusov ter se sprva ni videl v vlogi vojaka nemške vojske; toda takoj se je zavedel želene distance in napisano hitro popravil v »kot pa so smo² nemci« (Buchwald, 2008, 146).

Izseljevanje koroških Slovencev kot poizkus brisanja kulturnega spomina

Ko je Franc Buchwald 9. 5. 1942 zapisal »Zjutraj dobil[i] pošto [...] z zelo žalostno vsebino«, je postal priča temu, kako se spreminjajo razmerja moči na oblasti, kako se premikajo meje ter kako ena kultura uničuje drugo in ji vsiljuje svoje vrednote. Razdvojenost in notranji razkol sta vrhunec doživela ob izseljevanju koroških Slovencev, na kar »pa sedaj že nisem več mislil Pričakoval sem to ob koncu vojne če bi mi zmagali [...] Tako nam torej plačuje naša država za našo pripravljenost dati življenje za njo. A obljube, kje so? Ne bomo torej spali v zemlji naših Očetov« (Buchwald, 2017, 321; 2008, 105). Usoda izseljevanja koroških Slovencev, ki bi lahko prizadela tudi njegovo družino, in ženina prošnja, naj ne piše več slovenskih pisem, sta njegovemu položaju popolnoma odvzeli smisel, tako da je šel »movu vstron in sa prav po otroško zjokav« (Buchwald, 2008, 159). Vsiljevala se mu je »bridka misel, da se Vidvi že nahajata kje v mrzli tujini, moj ljubi Domek, pa poseduje kak rajhovski nemec ali južni Tirolec« (Buchwald, 2017, 321). Išoč razlago za prizadevanja oblasti ustvariti čisto arijsko raso, se je zatekel k nauku, ki mu je v njegovem položaju ponudil edino možno razlago dogodkov: v vojnih dogodkih videti nekaj, kar je bilo usodno napovedano, saj »ko pride do teh velikih

2 V rokopisu napisano nad »so«.

morij, pravi isti sv. Evangelist, bo grozno na svetu. Kakor hoče narod uničiti narod, tako tudi sosed sosedu Močnejši misli da mora in ima pravico uničiti slabejšega« (Buchwald, 2017, 321). Aktualna dogajanja je povezal s svojo zakladnico kulturnega spomina, iz katere je delno parafrazno povzema, shematiziral, delno pa citiral iz Lukovega evangelija. Mučila ga je misel, da bi njegova družina utrpela krivico, katere povzročitelj je bil on sam. Zato si je dovolil pisati ženi »ob tej priliki par besedi o tej zadevi Morda se še spominjaš, da sem Ti rekel ob priliki ko Si prišla k meni v oglede, da boš morala morda radi moje narodne zavednosti kedaj trpeti Ti tega takrat seveda nisi razumela. In danes so ti težki časi že tukaj« (Buchwald, 2017, 321).

Zaradi prizadevanja oblasti uničiti kulturni spomin koroških Slovencev so ta dejanja pri Francu Buchwaldu sprožila ravno nasprotni učinek – odpor. Zase in za svojo družino je zavestno izrazil veljavnost osebnih vrednot, ki mu jih avtoriteta oblasti v nobenem primeru ne bi mogla odvzeti; prenehanje njihove veljavnosti bi lahko povzročila le smrt. Ženi je zaupal, da bi ga zelo prizadelo, »če bi Ti mene radi tega, ker sem zaveden slovenec sovražila. Veš jaz ne morem drugače. Ne morem se sukati za vsakim vetrom.« V pismu je nakazal apologetsko razsežnost maternega jezika, kajti »naša sveta vera in ljuba Materna govorica bosta moja cilja do mojega groba. Lepo Te prosim imej me tudi kot takega rada: Upam da me boš tudi v bodoče ljubila če me bodo morda drugi preganjali« (Buchwald, 2017, 322). Na osebni ravni je uresničitev modela neločljivosti vere, jezika in narodne pripadnosti terjala izpostavljanje nenaklonjenosti lastne žene in nadrejenega. Ker bi se lahko ta tradicija posredovanja in hkrati ohranjanja slovenske kulture v primeru izselitve družine Buchwald pretrgala, je ženo prosil, da v primeru, »da postane tujina moj grob, naj se iznad grobov mojih starišev vzpenja gori k Križanemu trta zimzelena – meni v spomin –!« (Buchwald, 2017, 343). Ker pa je pri spopadu proti pozabljanju v primerjavi z grobovi pisava učinkovitejši medij (Assmann, A. in dr., 2003, 181), so pisma Franca Buchwalda več kot spomin, saj njihova sporočilnost z vzpostavljanjem stičnih točk do drugih besedil tistega časa dopušča osvetljevanje razmer v širšem prostoru ter poseganje v splošno nacionalno, literarno, kulturno in družbenopolitično problematiko. V primeru korpusa pisem družine Buchwald ima pomembno vlogo zlasti soodvisnost kulturnega spomina in literarnega diskurza, ki se zrcali v izoblikovanju narodne zavesti in identitete ter ohranjanju moralnih načel in vrednot med vojno. Sledi, ki so se ohranile v pisni zapuščini, so posamezna dejanja, a vendar del celovitosti kolektivnega vojnega spomina.

Bibliografija

Viri

Buchwald, F., faksimile pisma 62, 1942, v: Buchwald, S., *Ali je kaj pošte zame? Vojna pošta 1938–1945*. Celovec 2017, str. 331, original v zapuščini družine Buchwald, Pliberk.

Literatura

Assmann, A., Zur Metaphorik der Erinnerung, v: *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung* (ur. Assmann, A., Harth, D.), Frankfurt na Majni 1991, str. 13–35.

Assmann, A., *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 2003.

Assmann, A., Assmann, J., Kultur und Konflikt. Aspekte einer Theorie des unkommunikativen Handelns, v: *Kultur und Konflikt* (ur. Assmann, J., Harth, D.), Frankfurt na Majni 1990, str. 11–48.

Assmann, J., *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 2005.

Assmann, J., *Religion und kulturelles Gedächtnis*, München, 2007.

Bartov, O., Brutalität und Mentalität: Zum Verhalten deutscher Soldaten an der »Ostfront«, v: *Erobern und Vernichten. Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941–1945* (ur. Jahn P., Rürup, R.), Berlin 1991, str. 183–199.

Bartov, O., Wem gehört die Geschichte? Wehrmacht und Geschichtswissenschaft, v: *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944* (ur. Heer, H., Naumann, K.), Hamburg 1995, str. 601–619.

Buchwald, S., »Ne bomo torej spali v zemlji naših očetov ...«: teorija tekstne kritike kot osnova obdelave dnevnika in spominov Franca Buchwalda. *Diplomsko delo*, Univerza v Celovcu, Celovec 2008.

Buchwald, S., *Ali je kaj pošte zame? Vojna pošta 1938–1945*. Celovec 2017.

Humburg, M., Deutsche Feldpostbriefe im Zweiten Weltkrieg. Eine Bestandsaufnahme, v: *Andere Helme – Andere Menschen? Heimaterfahrung und Frontalltag im Zweiten Weltkrieg. Ein internationaler Vergleich* (ur. Vogel, D., Wette, W.), Essen 1995, str. 13–35.

Humburg, M., »Jedes Wort ist falsch und wahr – das ist das Wesen des Worts. Vom Schreiben und Schweigen in der Feldpost, v: *Schreiben im Krieg – Schreiben vom*

- Krieg. Feldpost im Zeitalter der Weltkriege* (ur. Didczuneit, V., Ebert, J., Jander, T.), Essen 2011, str. 75–85.
- Juvan, M., Slovenski Parnasi in Eliziji. Literarni kanon in njegove uprizoritve, v: *Obdobja 14. Individualni in generacijski ustvarjalni ritmi v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (ur. Juvan, M.), Ljubljana 1994, str. 277–315.
- Kipp, M., Reinlichkeitsvorstellungen in Feldpostbriefen. Herausforderung für die Kriegsgeschichte, v: *Schreiben im Krieg – Schreiben vom Krieg. Feldpost im Zeitalter der Weltkriege* (ur. Didczuneit, V., Ebert, J., Jander, T.), Essen 2011, str. 457–467.
- Latzel, K., Tourismus und Gewalt. Kriegswahrnehmung in Feldpostbriefen, v: *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944* (ur. Heer, H., Naumann, K.), Hamburg 1995, str. 447–459.
- Latzel, K., Wehrmachtssoldaten zwischen »Normalität« und NS-Ideologie, oder: Was sucht die Forschung in der Feldpost?, v: *Die Wehrmacht: Mythos und Realität* (ur. Müller, R.-D., Volkman, H.-E.), München 1999, str. 573–588.
- Nietzsche, F., *Werke in drei Bänden. Zweiter Band* (ur. Schlechta, K.), München 1955.
- Nietzsche, F., *H genealogiji morale*, v: Nietzsche, F., *Onstran dobrega in zlega*, Ljubljana 1988.
- Scherstjanoi, E., Als Quelle nicht überfordern! Zu Besonderheiten und Grenzen der wissenschaftlichen Nutzung von Feldpostbriefen in der (Zeit-)Geschichte, v: *Schreiben im Krieg – Schreiben vom Krieg. Feldpost im Zeitalter der Weltkriege* (ur. Didczuneit, V., Ebert, J., Jander, T.), Essen 2011, str. 117–125.
- Vogel, D., Wette, W., Einleitung, v: *Andere Helme – Andere Menschen? Heimerfahrung und Frontalltag im Zweiten Weltkrieg. Ein internationaler Vergleich* (ur. Vogel, D., Wette, W.), Essen 1995, str. 7–11.
- Wette, W., Militärgeschichte von unten. Die Perspektive des »kleinen Mannes«, v: *Der Krieg des kleinen Mannes: Eine Militärgeschichte von unten* (ur. Wette, W.), München, Zürich 1992, str. 9–47.
- Wette, W., In Worte gefaßt. Kriegskorrespondenz im internationalen Vergleich, v: *Andere Helme – Andere Menschen? Heimerfahrung und Frontalltag im Zweiten Weltkrieg. Ein internationaler Vergleich* (ur. Vogel, D., Wette, V.), Essen 1995, str. 329–348.

Sabine Buchwald

Recipročnost individualnega in kolektivnega spomina. Pisma nemškega vojaka iz druge svetovne vojne

Ključne besede: druga svetovna vojna, koroški Slovenci, vojna pošta, kulturni spomin, individualni in kolektivni spomin

Predmet prispevka je recipročnost individualnega in kolektivnega spomina na primeru pisne zapuščine v obliki vojnih pisem, dnevnika in spominov Franca Buchwalda, nemškega vojaka z avstrijske Koroške. Teoretična uvrstitev besedil in drugih virov omogoča proučevanje pisem v javnem diskurzu in določa njihovo izpovedno moč. Znanstveno zanimanje sprašuje po literaturi, ki prevzema vlogo nosilca kulture, ter po družbeno-kulturnih procesih, ki se v besedilih med drugim izražajo prek medbesedilnega navezovanja. V ospredju so pogoji nastajanja vojne pošte in s tem povezano znanstveno zanimanje, ki išče odgovore na vprašanja razvoja in izražanja kulturnega spomina Franca Buchwalda ter ohranjanja moralnih načel in vrednot v težkih razmerah vojnih let. Predmet obravnave so vzgojno-izobraževalne razmere odraščanja, zlasti vpliv cerkve in literature, utemeljitev narodnega jezika v teološki literaturi ter narodna pripadnost in identiteta.

Sabine Buchwald

Reciprocity of Individual and Collective Memory. Letters from a Soldier of the *Wehrmacht* of the Second World War

Keywords: Second World War, Slovenes in Carinthia, military letter, cultural memory, individual and collective memory

The basis of the scientific investigation are 83 military letters and postcards, a diary, and Franz Buchwald's memories of World War II. The classification of military letters and other sources constitutes the scientific significance of these documents. The survey questions the culturally and socially political acts as well as intertextual and trans-textual procedures. Understanding of literature as the subject of a culturally scientific survey is a priority, as well as its influence on the emergence of military letters. The clarification of the cultural memory of Franz Buchwald, a soldier of the *Wehrmacht* [high forces], serves as an indicator for the preservation of moral principles and values during the war, but also as one for the discords that arose in this context. A key issue is the importance of the educational conditions of growing up during the war. Relevant topics are education, the church, and the literary canon. Examples from the military letters sketch the establishment of the national language in terms of theology, and address the issue of nationality and identity.

Helena Jaklitsch

Pozabljeni sosed

Ključne besede: Kočevarji, kočevski Nemci, izselitev, spomin, zgodovina, manjšine

DOI: 10.4312/ars.13.1.78-96

Uvod

Spomin je bistvenega pomena za prihodnost, kar jasno nakazuje geslo, ki je bilo leta 2018 izbrano za evropsko leto kulturne dediščine: »Naša dediščina; kjer preteklost sreča prihodnost«. Rdeča nit ni bila izbrana naključno, temveč prihaja v času, ko vprašanja kdo smo, od kod prihajamo in kam hočemo priti vztrajno čakajo naših odgovorov. Nobeno od njih ni novo, saj mora nanje odgovoriti vsaka generacija, če se želi umestiti v prostor in čas, v katerem živi. Toda pri iskanju odgovorov spomin ne pomeni samo ohranjanja in spominjanja preteklosti, kar je med drugim pomembno za oblikovanje kolektivne identitete, temveč, kot pravi Fakin Bajec, pomaga preteklost obogatiti in uporabiti za potrebe sedanjosti. Ob tem pa spomin ne ohranja samo prejšnjih izkušenj, temveč nam jih pomaga tudi razumeti. Spomini niso samo določene refleksije preteklosti, temveč »izbirne, selektivne rekonstrukcije, osnovane na poznejših dejanjih in percepcijah ter vedno spreminjajočih se kodih, s katerimi načrtujemo, simboliziramo in klasificiramo svet okoli nas« (Fakin Bajec, 2011, 100). Po mnenju Kaje Širok ima spominjanje individualne in kolektivne lastnosti, pri čemer sta oba tipa spomina v tesnem medsebojnem odnosu. »Spomina vzajemno vplivata eden na drugega, se sooblikujeta in izgrajujeta« (Širok, 2012, 24). Čeprav so posamezniki tisti, ki se spominjajo, je ta proces vendarle družbena tvorba, ki jo oblikujejo dejavniki kolektivnega spominjanja, kot so jezik, rituali in spominske prakse (Misztal, 2003, 5). Spomin pomaga oblikovati tako posameznikovo identiteto kot identiteto določene skupnosti.

Zdi se torej, da je iskanje odgovorov na ta vprašanja v današnjem času še težja naloga, kot so jo imele generacije pred nami. Še intenzivneje in bolj neposredno se srečujemo z različnimi svetovi, kulturami in verovanji; ne le zaradi svetovnega spleta, ki ves svet krči na velikost računalnika, pametnega telefona ali tablice, temveč tudi zaradi intenzivnejših migracijskih procesov. Mnogi tako spreminjajo svoje prebivališče. Vzroki so različni, najpogostejše izhajajo iz teorije o dejavnikih odbijanja

in privlačevanja: ekonomska stagnacija, padec standarda, zmanjševanje nacionalnih virov, politično preganjanje, naravne katastrofe, različne oblike diskriminacije, pa tudi boljša zaposlitev, izobraževanje ipd. (Klinar, v: Lukšič Hacin, 2010, 10). Evropa, ki se je v zadnjem stoletju soočila z dvema svetovnima vojnama in tremi totalitarizmi, ki so vsak na svoj način zaznamovali evropskega človeka, si je nekje na poti nehala postavljati zgoraj navedena vprašanja. Ozira se k priseljencem in ne ve, kako bi se odzvala nanje. Tako so pogosto predstavljeni kot družbeni sovražniki ter migracijska grožnja (Učakar, 2017, 34). V umanjkanju ali zanikanju lastne identitete in njenih temeljev se Evropa čuti ogrožena in šibka. Namesto da bi se ozrla v svojo pestro zgodovino in si priklicala v zavest izjemno bogastvo, ki si ga je v teh stoletjih nabrala, izraženo v občudovanja vrednih dosežkih na področju kulture, umetnosti, znanosti in človekovih pravic ter v tragičnih in krvavih izkušnjah, ta spomin vse prepogosto zanika in zatajuje.

Pozaba v slovenskem prostoru

Tudi v slovenskem prostoru se (je) dogaja(la) izguba spomina oziroma pozaba. Razlogi za molk in izbris so bili različni, vsem pa je skupno, da so nas prikrajšali za zavedanje o lastni preteklosti, polni izjemnih, pa tudi težkih usod in dogajanj. Ob tem ko bežimo pred spominom, se premalo zavedamo, da nas ta ne ogroža, temveč nam pomaga razumeti našo sedanost in nas uči za prihodnost; v nas zmanjšuje strah pred neznanim ter nas obenem dela bolj dojemljive za svet okoli nas.

Ena izmed takih pozab, ki smo jo (skoraj) doživeli, je bila prva svetovna vojna, ki je bila šele sredi 90. let prejšnjega stoletja z odprtjem stalne razstave Slovenci v 20. stoletju predstavljena kot enakovreden del slovenske zgodovine (Štepec, v: Žajdela, 2018, 8). Druga taka »izguba spomina« se je zgodila po drugi svetovni vojni, ko so kraška brezna in tankovski jarki vase sprejeli tisoče žrtev povojne bratomorne morije, številni posamezniki pa so bili na javnih montiranih političnih procesih obsojeni na smrt ali dolgoletne zaporne kazni. Ko se je ob prehodu v nov družbeni red začelo govoriti o povojnih pobojih in preganjanjih, so se mnogi čudili, kako to, da se o tem ni nič vedelo. Jančar je odgovor za to nevednost našel v »zastrašenosti do kosti« tistih, ki so vedeli in so zaradi tega strahu molčali (Jančar, 1998, 18). Molk o njihovi usodi nas danes, po toliko desetletjih, še vedno razdvaja ter dela dojemljive za vsakršno (politično) manipulacijo.

Toda na naših tleh se je med vojno in po njej pisala še ena tragična usoda; usoda skupnosti, ki je šest stoletij v sožitju sobivala s Slovenci, nato pa je bila iz narodnega spomina skorajda popolnoma izbrisana. Njena zgodba se je tragično končala med drugo svetovno vojno, ko so se njeni pripadniki odločili zapustiti svoja ognjišča, ki so toliko rodovom pomenila dom. V mrzlih zimskih dneh zadnjih tednov leta 1941 in

v začetku 1942 je Slovenija izgubila 11.509 ljudi oziroma 2.833 družin, ki so s svojim posebnim jezikom, navadami in šegami žlahtnili naš skupni prostor in kulturo. Toliko Kočevarjev se je namreč odločilo za preselitev (Ferenc, 2005, 137). Toda kljub temu, da so toliko stoletij živeli skupaj s Slovenci, »ne samo drug ob drugem, temveč drug z drugim« (Ferenc, 2005, 10), v našem kolektivnem spominu nimajo mesta, zaradi česar smo osiromašeni za pomembno lekcijo, ki nam jo njihova tragična usoda daje. Razloga za to umanjkanje ne gre iskati le v prostovoljno-prisilnem skupnem odhodu skoraj celotne skupnosti, temveč tudi v tem, da je povojna oblast velik del območja nekdanje domovine Kočevarjev zaprla,¹ v njem uničila vse, kar je spominjalo na nekdanje prebivalce, slovenske sosede, ki so Kočevarje poznali in z njimi živeli, razselila na različne konce Slovenije, tu pa naselila ljudi, ki so jim bili pokrajina in njeni nekdanji prebivalci popolnoma tuji (Ferenc, 2005).

Zdi se, da je z izbrisom spomina na kočevarsko skupnost povojni javni prostor želel doseči tudi kolektivno pozabo na (zaprt) prostor, ki je bil po vojni priča popolnemu razčlovečenju. Soodgovornost za izgubo spomina na to skupnost, če lahko tako zapišemo, je povezana tudi s skupnostjo samo. Ob odhodu s svojih domačij so Kočevarji naivno verjeli obljubam o deželi, kjer se bosta cedila mleko in med. Ta dežela, nemški rajh, se je ob koncu vojne morala podpisati pod milijone pomorjenih, izbranih v celicah smrti. Zdi se, da je bila s tem bremenom zaznamovana tudi odločitev Kočevarjev, zaradi katere so v sebi, kot posamezniki in kot skupnost, nosili občutek nezavedne kolektivne soodgovornosti za konec svoje šeststoletne zgodovine, čeprav so bile razmere tiste, ki so jih prisilile v tako usodno odločitev (Jaklitsch, 2018). Poleg tega je bilo Kočevarje, ki so ostali v domovini, po vojni strah javno izkazovati kočevarsko poreklo; tudi zato, ker so bili pogosto, predvsem pa po krivici, označeni kot nacisti (Moric, 2016, 165).

Kočevarji so se za odhod odločili zaradi zatiranja, ki so ga doživljali med obema vojnama, pa tudi zaradi fascinacije nad močjo in preporodom, ki ga je doživljala dežela, iz obronkov katere so pred stoletji prišli. V ideji velike Nemčije, kjer bodo zopet postali »nekdo«, so videli upanje za boljšo prihodnost. V ključnem zgodovinskem trenutku so bili pripravljeni zaupati (pre)mladim voditeljem, ki so s svojo zagnanostjo in prepričljivostjo navduševali, vendar se ob tem upravičeno sprašujemo, ali so se v svoji zaslepljenosti sploh zavedali, kakšne daljnosežne posledice bo za to skupnost imela njihova odločitev o preselitvi.

1 Gre za zaprto območje Kočevska Reka, ki je obsegalo okoli 200 km² nekdanjega kočevskega otoka. Območje je oblast zaprla leta 1949, pred tem pa izselila tamkajšnje prebivalce, ki o izselitvi predhodno niso bili obveščeni. Na območju so porušili in odstranili vse še obstoječe cerkve, kapele, kapelice in skoraj vsa znamenja, z zemljo pa so zravnali pokopališča ali z njih odstranili nagrobnike in zgradili republiške zaščitne objekte. Območje je ostalo zaprto vse do leta 1990 (Ferenc, 2005, 549–552, 605).

Njihova zgodba je pomembna tudi za nas in za razumevanje nas samih. Ob njej namreč spoznavamo, kdo smo in kakšne so lahko posledice naših odločitev, če se odpovemo lastni (skupni) preteklosti, tradiciji in kulturi. Za Kočevarje je bilo to usodno, saj jih danes kot pripadnikov homogene skupnosti pravzaprav ni več. Po drugi svetovni vojni so se namreč izselili v različne države sveta, največ v Združene države Amerike, in čeprav ohranjajo nekatere kočevske navade (kulturna dediščina),² se večina vendarle identificira z državami, v katerih živijo (Moric, 2016, 203), medtem ko je kočevska identiteta dediščina, ki so jo (stari) starši prinesli s seboj, mlajša generacija pa se k njej vrača predvsem v kontekstu globalnega trenda individualizacije (Valentinčič, 2016, 153).

Kaj je prav – Kočevar ali kočevski Nemec?

V slovenskem zgodovinopisju, pa tudi sicer v slovenskem prostoru se je v zadnjih 30 letih za Kočevarje uveljavil izraz kočevski Nemci, čeprav pri njegovi rabi ni dosledna ne strokovna ne laična javnost. Da se je ta izraz bolj ali manj dokončno usidral šele po letu 1991, lahko sklepamo tudi na podlagi *Enciklopedije Slovenije*. V njej je bil leta 1991 izraz »Kočevarji« uporabljen kot osnovno geslo, izraz »kočevski Nemci« pa je naveden na drugem mestu in se v besedilu ne ponavlja (Šumrada, Ferenc, 1991, 179–181). Kako bi bilo pravzaprav pravilno poimenovati skupnost, ki je toliko stoletij strnjeno živela na Kočevskem? O tem je v svoji disertaciji določen premislek opravila Anja Moric, čeprav je bilo težišče njene raziskave predvsem identiteta Kočevarjev danes. V disertaciji navaja, da so se Kočevarji v različnih obdobjih različno (samo) opredeljevali, pri čemer naj bi poimenovanje »kočevski Nemci« izhajalo iz časa porajajočega se nacionalizma in so ga uvedli Kočevarji oz. njihovi voditelji sami, da bi poudarili nemško poreklo Kočevarjev naproti Slovencem« (Moric, 2016, 203). O tem, ali trditev drži, bi bilo zanimivo opraviti poglobljeno analizo, saj je do vzpona nacionalsocializma prišlo predvsem v 30. letih 20. stoletja, medtem ko najdemo posamezno rabo izraza »kočevski Nemci« tudi pred tem (Prim. *Ilustracija*, 1930, 300). Kateri izraz bi bil torej točnejši? Upoštevati izraz, ki je bil bolj ali manj v veljavi več stoletij (prim. Valvasor, 1689; Schröer, 1870; Tscinkel, 1973), ali izraz, ki se je začel (delno) uporabljati zaradi spremenjenih političnih razmer po letu 1918? Najprej je treba povedati, da Kočevarji, ko so govorili o sebi, praviloma niso uporabljali besede kočevski Nemci, temveč Gottscheer – Kočevar(ji),³ to poimenovanje pa praviloma

2 Kočevščina kot pogovorni jezik izginja, ohranjajo se pesmi, plesi, »tradicionalna« hrana in kočevska noša.

3 Kot že omenjeno, tega izraza ni mogoče zaslediti v virih, ki so nastali pred prvo svetovno vojno, prav tako je v (večini) knjig, ki so jih izdali Kočevarji po letu 1945, uporabljen izraz »Kočevar«. Prim. Cuzzo, Skender, 2004; Petschauer, 1984; 650 Jahre Gottschee, 1980. Izraz »kočevski Nemec« pa najdemo pri avtorjih, ki niso Kočevarji, na primer pri Hansu Hermannu Frensingu, Nemcu, ki se

uporabljajo tudi danes. V času med obema vojnama so ustanovili različna društva, kjer so praviloma uporabili izraz »kočevarski«: Gottscheer Gesangverein, Gottscheer Sportverein, Gottscheer Leseverein, Gottscheer Lehrerverein, Verband der Gottscheer Feuerwehren. V začetku 20. stoletja so Kočevarji začeli izdajati različne tiskovine, med drugim časopisa *Gottscheer Nachrichten* in *Gottscheer Bote*, slednji je izhajal med letoma 1904 in 1919, njegovo vlogo pa sta zatem prevzela *Gottscheer Zeitung* (izhajal do 1941; nato pa spet leta 1955 v Celovcu, kjer neprekinjeno izhaja do danes) ter *Gottscheer Kalender* (izhajal do leta 1941). Res je, da je leta 1925 *Gottscheer Zeitung* dobil podnaslov »Organ der Gottscheer Deutschen«, vendar ta podnaslov odseva predvsem kulturno-politične razmere v takratni Jugoslaviji oziroma Evropi. Gre za dodatek v času, ko so se zaradi spremenjenih razmer začeli nosilci politične oblasti med Kočevarji bolj povezovati z nemško govorečimi skupinami v novi domovini, udeleževati v političnem oziroma strankarskem življenju ter poudarjati »nemškost« svoje skupnosti, z namenom opozarjanja tudi na svoje (manjšinske) pravice in njihovo kršenje. Kljub temu podnaslovu pa so v časopisu še naprej uporabljali izraz »Gottscheer/Gotscheerinnen«. Da se pri preprostih ljudeh poimenovanje ni spremenilo, je mogoče sklepati iz ohranjenih poročil in fotografij, nastalih ob praznovanjih, ki so po vsej Kočevski potekala leta 1930, ko so praznovali šeststo let svojega prihoda. Takrat je med drugim izšel zbornik *Jubiläums-Festbuch der Gottscheer 600-Jahresfeier: aus Anlaß des 600-jährigen Bestandes des Gottscheer Landes*. Tudi novembra 1941, ko je v Sevnico prišel prvi transport izseljenih Kočevarjev, jih je tam pričakal transparent z napisom »Gottscheer, die Heimat grüsse Euch« (Ferenc, 2005, 147) in ne »Gottscheer Deutschen, die Heimat grüsse Euch«. Nič presenetljivega torej, da je izraz kočevski Nemci Kočevarjem po svetu pravzaprav tuj,⁴ saj so s seboj odnesli (samo)poimenovanje, kot so ga imeli v domovini; bližji je morda tistim, ki so ostali v Sloveniji, vendar predvsem kot posledica rabe te besedne zveze v slovenskem okolju. Tako imajo na primer v Celovcu vsako leto Gottscheer Kulturwoche ali Gottscheer Volksfest picnic v New Yorku. Tudi iz imen kočevarskih društev, ki delujejo na različnih koncih sveta, je praviloma razvidna raba besede Kočevar: Gottscheer Relief Association (ZDA), Gottscheer Heritage and Genealogy Association (ZDA), Gottscheer Landsmannschaft Graz (Avstrija), Gottscheer Landsmannschaft Klagenfurt (Avstrija), Gottscheer Relief Association

je s Kočevarji začel ukvarjati sredi 60. let 20. stoletja in je leta 1970 izdal knjigo *Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschland*.

- 4 V prispevku razmišljamo zgolj o poimenovanju Kočevarjev kot skupnosti in ne o njihovi identifikaciji kot taki. O njej bi lahko razmišljali v posebnem prispevku, tudi o tem, da se Kočevarji, predvsem v ZDA, med drugim identificirajo z Nemčijo ali Avstrijo (Thomson, 2010) oziroma ti državi navajajo kot državi svojega izvora. Zanimivo bi bilo razmišljati o tem, kje iskati razloge za tako identifikacijo. V takem prispevku bi bila na mestu tudi osvetlitev večjega zavedanja (nemške) nacionalne pripadnosti, ki se je začela močneje izražati v 19. stoletju med vsemi narodi in drugimi etničnimi skupinami.

(Kanada), Društvo Kočevarjev staroselcev (Slovenija), Zveza kočevarskih organizacij (Slovenija). Nekatera društva oziroma združenja sicer uporabljajo tudi izraz »kočevski Nemci«, vendar gre predvsem za izjeme, na primer Deutsch Gottscheer Gesangverein (New York).

Že Janez Vajkard Valvasor je v svoji *Slavi vojvodine Kranjske (Die Ehre dess Hertzogthums Crain)* tam živeče prebivalstvo poimenoval Gottscheer (Valvasor, 1689, 300). Nekoliko presenetljivo je, da je bil v prevodu, ki je v skrajšani obliki izšel leta 1977 pri Mladinski knjigi, uporabljen izraz Kočevci in ne Kočevarji (Valvasor, 1977). Morda se je prevajalec naslonil na *Kočevski zbornik* iz leta 1939, kjer najdemo ta izraz, pa tudi v nekaterih zgodnejših delih, ali pa je morda želel »pomagati« pri uveljavitvi besede Kočevci, s katero so po vojni poimenovali prebivalce Kočevske (pri tem pa je zanemaril dejstvo, da je pri opisovanju »Kočevcev« Valvasor mislil izključno na skupnost, ki se je tja naselila v 14. stoletju, in ne na morebitne slovenske prebivalce Kočevske).

Tudi v delih, ki so nastajala v 19. ali v začetku 20. stoletja ter se nanašajo na Kočevarje, so avtorji uporabljali izraz Gottscheer/Kočevar (Elze, 1861; Schröer, 1870; Obergföll, 1882; Tschinkel, 1908). O Kočevarjih govorijo v slovenskem časopisu *Slovenska čebela*, ki je začel izhajati leta 1873 (*Slovenska čebela*, 1876, 30–31). Izraz Kočevarji najdemo tudi v objavljenih dnevniških zapisih duhovnika dr. Evgena Lampeta, enega najvidnejših slovenskih politikov ob prehodu v 20. stoletje (Ambrožič, 2007, 129). V svojih zapisih sicer uporabi tudi izraz »nemški Kočevci«, vendar je iz sobesedila razvidno, da je želel predvsem poudariti, da na Kočevskem živijo tudi Slovenci (Ambrožič, 2007, 76). Škof Anton Bonaventura Jeglič je v dnevniku, ki ga je pisal v letih 1899–1930, ob beleženju dogodkov, povezanih s Kočevsko in njenimi prebivalci, uporabljal različna poimenovanja, vendar je treba tudi tu upoštevati sobesedilo. Tako včasih loči nemške in slovenske družine (*Jegličev dnevnik*, 2015, 45); ko je do oblikovanja političnih strank in političnega delovanja prihajalo tudi med Kočevarji, najdemo rabo zapisa »Nemec« (*Jegličev dnevnik*, 2015, 458, 961). Toda ne glede na te izjeme, ko govori o ljudeh, vedno uporablja izraz Kočevarji (*Jegličev dnevnik*, 2015, 116, 171, 490, 753), kar so pri imenskem kazalu upoštevali tudi uredniki njegovega dnevnika (*Jegličev dnevnik*, 2015, 1122).

Izraz kočevski Nemci se začne v slovenskih virih pogosteje pojavljati šele v 30. letih 20. stoletja, ko so bili odnosi med Kočevarji in Slovenci zaradi spremenjenih političnih razmer že načeti, čeprav tudi takrat ni mogoče zaslediti dosledne rabe tega izraza oziroma je v »manjšini«. Pojavil se je v času, ko je zaradi političnih in narodnostnih zaostrovanj prihajalo do jasnejšega razlikovanja pripadnosti dvema različnima izvoroma, nemškemu ali slovanskemu. Pojem »nemško« je bil zaradi

agresivne germanizacije v zadnjih desetletjih obstoja skupne monarhije negativno obarvan, med Slovenci pa je bila prisotna tudi zavest o nemškem preganjanju koroških Slovencev po prvi svetovni vojni. Tako so leta 1930 v reviji *Ilustracija* na kratko poročali o 600-letnici »nemškega Kočevja v Sloveniji« ter med drugim zapisali:

Danes, ob 600 letnici, so kočevski Nemci manjšina v jugoslovanski državi in ščiti jih sama naša strpnost, ki jim po nenapisanih pravilih naše srčne kulture dovoljuje šolsko vzgojo v nemškem jeziku, jim ne zabranjuje šeg in običajev in nemških napisov ob slovenskem državnem jeziku. Želimo, da bi se slovenskim manjšinam na tujih tleh godilo prav tako in da ne bi vzdihovale v robstvu prekanjene nemške narodne prenapetosti (*Ilustracija*, 1930, 300).

Tudi časopis *Ponedeljek*, ki je prav tako poročal o šeststoti obletnici obstoja kočevskega jezikovnega in kulturnega otoka, je uporabil izraz kočevski Nemci, čeprav pri tem ni bil dosleden, saj je v prispevku uporabil tudi besedi Kočevarji in Kočevci (*Ponedeljek*, 4. avgust 1930, 3).

Da pred drugo svetovno vojno ni bilo enotne prakse pri poimenovanju Kočevarjev, razodeva tudi že omenjeni *Kočevski zbornik s podnaslovom Razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, ki je izšel leta 1939 v Ljubljani in je »še vedno dober pripomoček za poznavanje problematike kočevskih Nemcev v času do druge svetovne vojne« (Cvirn, 2002, 80). V njem različni avtorji uporabljajo različna poimenovanja za ljudi, ki so toliko stoletij strnjeno živeli na območju Kočevske. Tako na primer Ivan Koštial in France Marolt govorita o Kočevcih (Koštial, 1939; Marolt, 1939), isti izraz, kot smo opozorili že zgoraj, pa je kasneje uporabljen v prevodu *Slave vojvodine Kranjske* iz leta 1977 (Valvasor, 1977, 126). Ivan Simonič, ki ima v zborniku dva zelo obsežna prispevka, uporablja besedo Kočevar, medtem ko Šantel v sicer zelo kratkem razmišljanju meša vse tri oblike: Kočevarji, Kočevci in kočevski Nemci (Simonič, 1939; Šantel, 1939). To ne preseneča, saj še danes ni sprejeta enotna oblika poimenovanja te skupnosti. Zelo zanimiv je prispevek Jožeta Rusa. Avtor namreč večinoma uporablja izraz Kočevarji, v nekaterih delih pa tudi kočevski Nemci ali celo Nemci. Iz teksta ni razvidno, po katerem ključu je izbiral, čeprav se na prvi pogled zdi, da je izraz kočevski Nemec našel prostor predvsem tam, kjer je želel bolj poudariti razlikovanje med njimi in večinskim, slovenskim prebivalstvom ali tam, kjer je izražal nekoliko bolj negativen odnos do Kočevarjev (Rus, 1939). Ne glede na navedeno pa večina Slovencev, ki je sobivala s Kočevarji, v tem obdobju zanje še vedno uporablja isti izraz kot Kočevarji sami (Jaklitsch, 2018).

Izraz kočevski Nemci se je tako pravzaprav uveljavil šele po drugi svetovni vojni oziroma, če smo še bolj natančni, po letu 1991, ko se je začelo o nekdanjih prebivalcih Kočevske v javnosti ponovno govoriti. Po drugi svetovni vojni, kot že omenjeno, so

večji del nekdanjega kočevskega otoka povojne oblasti zaprle ter nekdanje kočevske vasi, cerkve, kapelice in hiše porušile ali prepustile propadanju. Zravnana so bila tudi nekatera pokopališča, tako da za nekdanjimi prebivalci ni ostalo prav veliko sledi (Ferenc, 1993, 91). Slovensko zgodovino pisje se dolgo načrtno ni ukvarjalo s problematiko nemštva, »razen pri opisovanju nacifikacije nemške manjšine in njene vloge v okupacijskem sistemu« (Cvirn, 1998, 80). Po osamosvojitvi Slovenije ter vzpostavitvi demokratičnega sistema je postala zgodovina Kočevjarjev zopet zanimiva, o njej pa se je začelo ponovno pisati ter jo znova odkrivati. Pri tem so zgodovinarji, ki so o tem največ pisali (Mitja Ferenc, Tone Ferenc, Dušan Nečak, Janez Cvirn), bolj ali manj dosledno uporabljali izraz kočevski Nemci, čeprav spet pri drugih najdemo rabo Kočevjarji (Balkovec, 1995; Trdan, 1995; Južnič, 1995).

Ni povsem jasno, kdaj in zakaj je bila (očitno) sprejeta odločitev, da se za skupnost, ki je toliko stoletij živela na tem prostoru, uporabi izraz kočevski Nemci, še posebej če upoštevamo negativni predznak, ki ga skupnost s takim poimenovanjem dobiva oziroma ohranja. Zdi se, da lahko razlago za uveljavitev tega poimenovanja iščemo v razlikovanju med prebivalci Kočevske do druge svetovne vojne, ki so bili večinoma nemškega porekla oziroma potomci tistih, ki so te kraje naselili v 14. stoletju, in Slovenci, ki so prebivali predvsem na obrobju kočevskega otoka, oziroma prebivalci, ki so bili po drugi svetovni vojni naseljeni na izpraznjeno območje ali pa so se tja v tem obdobju naselili sami. Tu bi veljalo opraviti premislek o tem, ali se za nekdanje prebivalce tega območja ohrani naziv Kočevjarji, za sedanje prebivalce pa naziv »Kočevci, Kočevka«. V Jezikovni svetovalnici sta na vprašanje, kako se imenuje prebivalec Kočevja, strokovnjaka dr. Silvo Torkar in dr. Helena Dobrovoljc odgovorila, da je zaradi potrebe po ločevanju oznak, saj je stanovniško ime Kočevar postala obenem oznaka za kočevske Nemce, nastalo umetno stanovniško ime Kočevci, ki je tvorjeno v skladu s slovensko poimenovalno tradicijo. Dodala sta, da so mnenja glede tega v slovenski javnosti deljena; da je po eni strani razlikovanje, ki se je uveljavilo po drugi svetovni vojni, že precej uveljavljeno, da pa po navedbah lokalnih virov in strokovnjakov današnji prebivalci Kočevskega poimenovanja Kočevci oziroma Kočevka niso sprejeli. Opozorila sta tudi, da so izraz Kočevci oziroma Kočevka v javni rabi uporabljali že v 19. stoletju. Po njunem mnenju se današnja praksa nagiba v smeri, ki so jo nakazali povojni priročniki: Kočevjarji so kočevski Nemci ter prebivalci Kočevja in Kočevskega, Kočevci pa samo prebivalci Kočevja in Kočevskega (Torkar, Dobrovoljc, 2018). Glede na to, da je bila večina prebivalcev do druge svetovne vojne na Kočevskem vendarle nemškega izvora⁵ in da se je zanj uveljavil izraz Kočevci, je razumljivo, da se je potreba po poimenovanju Slovencev v teh krajih v večji meri

5 Ljudsko štetje leta 1910 je pokazalo, da je 89 % ljudi na tem območju kot občevelni jezik navedlo nemščino (kočevščino) ter le 6,5 % slovenščino. V 98 vaseh ni bilo nobenega Slovenca (Ferenc, 2005, 51).

pojavi la šele po drugi svetovni vojni, ko so postali večinsko prebivalstvo. Glede na to bi bilo verjetno smiselno razmisliti o tem, da se ta delitev ohrani, saj gre vendarle za dve popolnoma različni skupnosti, ki za lažjo identifikacijo potrebujeata različni imeni. Ob tem velja izpostaviti, da gre za šeststoletno zgodovino skupnosti, ki je tu živela strnjeno in se je razlikovala od slovenskih sosedov.

Da ne gre za dokončno ali brezpogojno uveljavitev pojma kočevski Nemci, lahko sklepamo iz nedosledne rabe tega izraza med tistimi, ki so se z zgodovino Kočevjarjev največ ukvarjali, v zadnjem času pa lahko tudi sicer zaznamo nekoliko povečano rabo besede Kočevjarji, kar je lahko posledica večje samozavesti v Sloveniji še živečih Kočevjarjev ter njihovih potomcev, ki si prizadevajo za uveljavitev prvotnega poimenovanja svoje skupnosti, pa tudi postopnega odkrivanja dediščine Kočevjarjev s strani Slovencev. Če torej velja, da je treba stvari poimenovati s pravim imenom, bi morali ponovno premisliti o tem, ali raba pojma kočevski Nemci ne dela krivice skupnosti, ki je sama sebe imenovala drugače, drugače pa jo je skoraj šeststo let imenoval svet, v katerem je sobivala. Na to bi morali biti še posebej pozorni v današnjem času, ki je vendarle bolj občutljiv do manjšinskih skupnosti in njihovih pravic do lastne samobitnosti. Glede na navedeno je smiseln razmislek o ustreznem poimenovanju in razlikovanju med nemško in slovensko govorečimi prebivalci, ki so živeli oziroma živijo na območju nekdanjega kočevskega otoka.

Zgodovina Kočevjarjev

Kdo so bili torej Kočevjarji, o katerih je Valvasor zapisal, da »ne dajejo dobrih vojakov, ker so nekoliko boječi in je med njimi več krotkih ovčic ko deročih volkov. Pač pa postanejo tisti, ki študirajo, razumni in kaj učeni, tako da dadó marsikatero izvrstno osebnost in zelo učenega moža« (Valvasor, 1977, 126). Glede na to, da razmišljamo o spominu, si je smiselno na kratko predočiti njihovo zgodovino, saj še ni postala del naše zavesti in spomina. Naselitev Kočevske je povezana z Ortenburškimi grofi, ki so v 14. stoletju zaradi gospodarskih vzrokov s svojih posesti na zgornjem Koroškem in vzhodnem Tirolskem na ozemlje današnje Kočevske naselili koloniste, predvsem kmete. V tem času so Slovenci v teh krajih naseljevali le najbolj dostopne in za poljedelstvo najprimernejše kraje, kar nakazujejo tudi stara slovenska krajevna imena, ki so jih Kočevjarji po prihodu prevzeli. Tako je na primer iz Toplega vrha nastala kočevarska vas Untertapplewerch, iz Škrilja Skril in iz (Kočevske) Reke Rieg (Koštial, 1939, 321). V naslednjih dveh stoletjih so priseljenci poselili območje, ki se razprostira od Goteniškega Snežnika na eni do Črmošnjiške doline in Bele krajine na drugi strani, na severu do dolenjskih robov nad Krko in na jugu do Kolpe (Ferenc, 1993, 95). Kraški svet in neugodne klimatske razmere (dolge in mrzle zime) niso bile najboljše

popotnica za intenzivnejše poljedelstvo, zato so morali Kočevarji poiskati tudi druge možnosti za preživetje. Večina se jih je ob kmetovanju ukvarjala z živinorejo, domačo obrtjo (tkalstvo, usnjarstvo, krznarstvo, polharstvo idr.) in lesarstvom. Vse do 20. stoletja je bilo zanje pomembno krošnjarjenje (pravico do krošnjarjenja jim je že leta 1492 podelil cesar), ki je pospeševalo obrt in trgovino, toda predvsem v drugi polovici 19. stoletja in vse do prve svetovne vojne je prav to prineslo množično izseljevanje in opuščanje poljedelstva, s tem pa tudi nazadovanje gospodarstva (Ferenc, 2005, 38). Čeprav jih je Valvasor označil za miroljubne, so bili Kočevarji med pobudniki slovenskega kmečkega upora leta 1515, v uporui proti Francozom leta 1809 pa so se »pokazali tudi zelo uporne, iniciativne in odločne« (Simonič, 1939, 41).

V stoletjih po naselitvi se njihovo življenje ni veliko spreminjalo, čeprav so jih močno zaznamovali turški vpadi, izbruhi bolezni (nevarna je bila kolera) ter požari. Ne glede na revščino in mnoge nevšečnosti, ki so spremljale takratnega človeka, je število Kočevarjev naraščalo ter vrh doseglo sredi 19. stoletja, ko jih je bilo nekaj manj kot 23 tisoč (Ferenc, 2005, 49).⁶ Gospodarska kriza v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja, zaradi katere se je čez lužo s trebuhom za kruhom odpravilo več sto tisoč Slovencev, je Kočevsko prizadela še bolj kot druge slovenske kraje. Tisti, ki so se vrnili, so prinašali nova znanja in novo tehnologijo, zato ni presenetljivo, da je prva parna žaga na Kranjskem začela delovati leta 1844 v Kočevju, tej pa so se kasneje pridružile še številne industrijske žage. Leta 1896 je Kočevje, ki je bilo kulturno, upravno in cerkveno središče Kočevarjev, dobilo elektrarno, ki je bila zametek javnega električnega omrežja na Slovenskem. Bila je prva, ki je pridobivala električno energijo za javne potrebe. Leta 1893 je bila vzpostavljena železniška povezava med Ljubljano in Kočevjem. Toda vse te izboljšave niso zaustavile neusmiljenega nazadovanja teh krajev. Kmetije so začele propadati, marsikatera je bila popolnoma opuščena, prebivalstvo se je v nekaj desetletjih zmanjšalo za tretjino, tako da je Kočevska ob koncu prve svetovne vojne imela le še nekaj več kot 18 tisoč prebivalcev (Ferenc, Zupan, 2011, 35–36).

V času »narodnega prebujenja« v drugi polovici 19. stoletja, ki se je širilo po vsej Evropi, nanj pa so se odzvali tudi Slovenci, so začeli Kočevarji ustanavljati različna društva in izdajati časopise. Spodbujali so pevska druženja, kjer so prepevali kočevarske pesmi, odpirati so začeli šole, kjer se je kot knjižni jezik uveljavila nemščina, čeprav je pogovorni jezik ostajala kočevščina. Ustanovili so tudi politično stranko ter leta 1907 dobili svojega poslanca v kranjskem deželni zboru, vendar so takratne volitve imele tudi negativen vpliv na Kočevarje, saj so se razdelili na dva tabora (Trdan, 1995, 38).

6 Točno število je težko določiti, saj ob popisih prebivalstva ljudi niso spraševali po narodnosti, temveč je bil merilo občevalni jezik. Velika so tudi odstopanja med podatki, ki jih je imela cerkvena uprava, in tistimi, ki jih je zbirala posvetna oblast. Vsekakor pa je mogoče iz popisa iz leta 1880 razbrati, da so Kočevarji živeli zelo strnjeno, saj kar v 102 vaseh od 175, v katerih so živeli Kočevarji, slovenščine nihče ni navedel kot občevalni jezik (Ferenc, 1993, 51).

Proces slovenizacije ter njen vpliv na preselitev Kočevarjev

Za razumevanje kolektivne odločitve Kočevarjev za selitev konec leta 1941 je med drugim pomembno poznavanje spremenjenih razmer, v katerih so se znašli po koncu prve svetovne vojne in v času vzpostavitve države SHS oziroma kasneje Kraljevine Jugoslavije. To je bil čas intenzivne in pospešene slovenizacije, ki je še posebno močno prizadela prebivalce Kočevske (Jeglič, 2015, 994). Slovenizacija seveda ni bila edini razlog za odločitev o preselitvi, je pa zagotovo prispevala k večji priljubljenosti nemške ideje ter oziranja Kočevarjev k nemškemu rajhu. Ti so namreč skoraj čez noč postali zatirana skupina, prikrajšana za marsikatero pravico, ki bi ji kot manjšini, tudi na podlagi državnih zavez, pripadala. Kraljevina SHS se je s posebno pogodbo o zaščiti narodnih manjšin, ki jo je podpisala maja 1920, zavezala, da bo na svojem ozemlju spoštovala pravice manjšin, vendar je bilo izvajanje določil te pogodbe v praksi vse do druge svetovne vojne skrajno pomanjkljivo (Cvirn, 1998, 116). Oblast je prepovedala delovanje kočevarskih (in nemških) društev, slovenski jezik je postal edini uradni jezik v slovenskem delu države, čeprav je večina prebivalcev Kočevske znala in govorila le kočevščino. Nenadoma na uradih niso mogli več urejati zadev v maternem jeziku. Še huje, mnogi, ki so bili zaposleni v javnih službah (uradniki, učitelji, sodniki, notarji), so čez noč izgubili službo (Cvirn, 1998, 127; Ferenc, 2005, 63). Tiste, ki so znali slovensko, so kasneje sicer ponovno zaposlili, vendar so službe ohranili le pod pogojem, da v uradnih prostorih niso spregovorili po kočevsko, niti z rojaki ne. Še kako dobro se je Maria König kasneje spominjala izgube službe poštarice, ker je s sosedom Kočevarjem spregovorila nekaj besed v maternem jeziku. V odpovedi je pisalo, da je kršila dekret, ki javnim uslužbencem nalaga obvezno rabo slovenščine (König, osebno pričevanje, 2015). Kočevarje sta v tem obdobju močno prizadeli agrarna reforma in reorganizacija občin, s katero so statistično zmanjšali število Kočevarjev v posamezni občini. Kočevarske vasi so dobile slovenska imena, vedno glasnejše so bile zahteve po slovenizaciji osebnih imen. V časopisih so se začeli vrstiti pozivi k brezobzirnemu izčiščenju vsega, kar je imelo pridih nemškega (Cvirn, 1998, 127). Tudi v vseh cerkvah naj bi se uporabljal slovenski jezik, vendar se tega vsi duhovniki niso držali. Razumeli so stisko ljudi, ki jim je pred očmi izginjal znani svet. Župnik Zajc, ki je leta 1933 prišel v župnijo Črmošnjice, je vernike samo prvo nedeljo nagovoril v slovenščini, a je doživel tihi protest župljanov, ki so med pridigo zapustili cerkev. Naslednjo nedeljo je bila pridiga v vasi, kjer sta bili le dve slovenski družini, zopet v nemščini (Mausser, osebno pričevanje, 2010).

Vsi ti ukrepi oblasti Slovincem niso tuji, saj so pod italijansko okupacijo po prvi svetovni vojni imeli podobno izkušnjo tudi Primorci, prav tako Slovenci na Koroškem. S tem ko so iz kolektivnega spomina izbrisali prisotnost Kočevarjev, so

Slovenci pravzaprav ostali prikrajšani za spoznanje, da so v določenih okoliščinah tudi sami sposobni izključujočega ravnanja. Seveda je mogoče tako ravnanje nove oblasti razumeti v luči prizadevanja po odstranitvi raznarodovanja in germanizacije, ki so jo predvsem po letu 1848 začeli nad Slovenci izvajati Nemci, po razpadu Avstro-Ogrske pa so jo nadaljevali v odnosu do koroških Slovencev, toda umanjkanje spoznanja o lastnih mejah ostaja.

Konec neke identitete

Vsi ti pritiski so imeli negativen učinek tudi na Kočevanje, ki so se v lastnih domovih nenadoma počutili popolni tujci. V njih se je vedno bolj rojeval upor do nove države, za katero se je zdelo, da je zavrgla njihovo šeststoletno zgodovino in složno sobivanje dveh svetov, slovenskega in kočevskega. Tudi iz tega nerazumevanja in neupoštevanja stiske ljudi je med Kočevarji počasi rasla naklonjenost ideji o veliki Nemčiji, v kateri bi zopet dobili svoje mesto; posledično je bilo mogoče zaslediti vse bolj opazno nacifikacijo skupnosti, zlasti po letu 1933. Idejo o vključitvi kočevske skupnosti v nemški rajh so v domovino najprej prinesli tisti, ki so se vrnili iz Nemčije. Tam so namreč navdušeno opazovali ponoven razcvet gospodarstva. Videli so, kako je Nemčija zopet pridobivala na politični moči, kako so množice, polne upanja, pozdravljale novega voditelja. Učinek nemške propagande je bil še globlji ob vrnitvi domov, ob srečanju z revščino in izpraznjenostjo Kočevske. Nove ideje so navduševale predvsem mlado generacijo. Raznarodovalna politika, ki je zaznamovala skoraj celotno njihovo življenje, ter slabe možnosti v domači vasi sta bila pomembna dejavnika. Na Kočevskem je tako nacistično gibanje širila predvsem dijaška zveza Deutsche Studentenschaft, Aussenstelle für Südslawien; še posebej po letu 1935 so na Kočevsko prihajali številni uniformirani nacistični mladinci. Nacifikacija je še hitreje napredovala po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu, do pomladi 1941 pa so bili skoraj vsi Kočevarji vključeni v Kulturbund. Razlog, da so se tako množično opredelili za Kulturbund, je treba po mnenju Mitje Ferenc iskati predvsem v prizadevnosti njihovega vodstva, ki si je »na eni strani z zanimanjem za gospodarska vprašanja pridobilo velik vpliv med kočevskimi kmeti, na drugi strani pa je s propagando o veliki Nemčiji, nemški vzajemnosti, enotnosti in podobnih idejah ob nemških zmagah v Evropi krepilo čut povezanosti Nemcev na Kočevskem z milijoni drugih Nemcev« (Ferenc, 2005, 108–111). Tone Ferenc pa ugotavlja, da so bili »do neke mere tudi kočevski Nemci žrtve nacistične politike« (Ferenc, T., 2002, 173).

Vedno bolj so se uveljavljali mladi in energični voditelji, ki so pokazali veliko zanimanje za gospodarska vprašanja in ponovno oživitev gospodarsko močno oslABLJENE Kočevske, prevzeti ob srečanju s Hitlerjem in Himmlerjem, osrednjima

ikonama velikega rajha, pa so pristali tudi na preselitev njenih prebivalcev. Ko so se zavedli resnosti svojih dejanj, je bilo že prepozno. Odločitev o preselitvi Kočevarjev je bila dokončna, čakala jih je le še izvedba (Lampeter, 2001). Dejstvo je, da so bili glavni organizatorji preselitve zelo mladi: Wilhelm Lampeter je bil rojen leta 1916, Richard Lackner 1919, Martin Sturm 1911, Josef Schober 1902 in Johann Schemitsch 1898, medtem ko je starejša generacija v luči spremenjenih razmer (popolnoma) izgubila veljavo. Preselitvi ni bila naklonjena, vendar je bila ob mladih močeh, podprti s strani najvišjih nacističnih oblasti, praktično nemočna.

Večina Kočevarjev, tudi v luči prej predstavljenih razlogov, je idejo o preselitvi sprva pozitivno sprejela. Toda bolj ko se je približeval mesec odhoda, bolj so dvomili v svojo odločitev ter so začeli selitvi nasprotovati. Organizatorjem ni ostalo drugega, kot da so začeli nanje pritiskati ter jim groziti s koncentracijskimi zapori ali preselitvijo na jug Italije in Sicilijo, dovolili pa so tudi uporabo sile (Ferenc, Zupan, 2011, 45). 14. novembra 1941 je tako z železniške postaje v Kočevju odpeljal prvi vlak, pri čemer potniki sploh niso vedeli, kam točno jih pelje. Šele tri dni po njegovem odhodu je *Gottscheer Zeitung* objavil kraj preselitve, in sicer ob Savi in Sotli na spodnjem Štajerskem.⁷ Zadnji, 135. vlak je odpeljal 22. januarja 1942. Preselilo se je 2.833 družin ali 11.509 oseb (Ferenc, 2005, 138; *Verzeichnis der Volks*, 1942), glavni razlogi za tako enotno odločitev pa so bili predvsem trije: močna propaganda, slovenizacija, želja po boljšem življenju in strah pred osamelostjo ali celo prisilno izselitvijo na jug Italije. Kočevarje so ob prihodu na naseljitveno območje sprva naselili v zimska nastanišča in šele leta 1943 na slovenske kmetije. Na svojih domovih je ostalo okoli šeststo Kočevarjev (Ferenc, 2005, 269).

Še pred koncem vojne so se nekateri Kočevarji želeli vrniti na svoje domove, vendar jim oblast tega ni dovolila (Ferenc, 2005, 281).⁸ Nekateri so tako delili usodo po vojni pomorjenih Slovencev, drugi so končali v koncentracijskih taboriščih v Teharjah in Šterntalu (Mikola, 2008, 13), večina pa se je umaknila v taborišča v Avstriji (Stieber, 1997), od koder so po nekaj letih odšli po svetu – predvsem v Nemčijo in Ameriko –, nekateri pa so ostali v Avstriji.

Večina tistih Kočevarjev, ki je ostala v domovini, o svojem poreklu ni govorila, saj so bili, označeni kot Nemci, preveč ožigosani. Oblast je njihova imena in priimke brez njihove privolitve poslovenila, nekatere pa je še v 80. letih spremljala služba državne varnosti.⁹

7 Še pred preselitvijo Kočevarjev v Obsotelje in Posavje so Nemci od tam izselili Slovence. Tu velja omeniti, da so Nemci nameravali Slovence izgnati ne glede na to, ali bi se Kočevarji odločili za preselitev ali ne, organizatorji preselitve pa so zatrjevali, da bodo izgnani Slovenci dobili odškodnino za svoje imetje, kar pa se ni zgodilo (Ferenc, 2005, 126).

8 O izgonu vseh Kočevarjev s slovenske zemlje je oblastni komite KPS za Štajersko odločil že junija 1944 (Repe, 2002, 1939).

9 Gradivo hrani Arhiv RS, ARS III, AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004, škatla 1105.

Pozabljeni sosed v procesu poprave krivic

V procesu denacionalizacije so Kočevarji, tudi zaradi neznanja oziroma nevednosti o svojem večstoletnem obstoju na naših tleh, doživljali nove krivice, nepoznavanje njihove zgodovine pa je ustvarjalo nerazumevanje razlogov za njihovo odločitev leta 1941. Republika Slovenija se je sklicevala na odlok predsedstva AVNOJ, ki je bil sprejet 21. 11. 1944, ter na druge predpise, ki so mu sledili. Tako je oblast Nemce, s tem pa tudi Kočevarje, razglasila za sovražnike države in ljudstva (Ferenc, 2005, 305), zaradi česar tudi v Republiki Sloveniji niso mogli uveljavljati pravice do državljanstva, ne glede na to, da so bili tu rojeni in da so tu živeli vse do konca druge svetovne vojne. Vrhovno sodišče RS je šlo pri svoji interpretaciji celo tako daleč, da je za vse osebe nemške narodnosti, ki so se izselile in živele v tujini, razglasilo obstoj pravne fikcije o njihovi nelojalnosti, čeprav večina Kočevarjev z nemško politiko ni imela veliko skupnega.¹⁰ Kasneje je Ustavno sodišče RS odločilo, da je taka domneva ustavno sicer dopustna, da pa mora imeti posameznik pravico, da dokazuje nasprotno. V enem izmed takih postopkov je upravna enota ugotovila, »da je J. A. podal izjavo o opciji za nemški Reich zaradi sile in zvižace in na podlagi tega je domneva o njegovi nelojalnosti izpodbita«. Država je tako v skoraj dvajset let trajajočem denacionalizacijskem postopku postopek vendarle zaključila z ugotovitvijo, da je bil Kočevar J. A. tudi državljan LRS in SFRJ.¹¹

Spomin kot varuh sedanjosti in prihodnosti

Spomin je torej eden bistvenih elementov ohranjanja identitete. Ob pozabljeni in zamolčani zgodbi Kočevarjev odkrivamo, kako hude so lahko posledice naših odločitev, če se odpovemo preteklosti, tradiciji in kulturi. Cena te pozabe je bila visoka. V nekaj desetletjih je praktično izginila kočevščina, jezik, ki so ga govorili Kočevarji. Danes jo govori le še peščica starejših ljudi, ki pa so razpršeni po svetu; kot vsakodnevni pogovorni jezik jo uporablja samo še družina ali dve.¹² Moseley, strokovnjak za jezike na UCL School of Slavonic and East European Studies, je kočevščino v poročilu leta 2014 uvrstil med jezike, ki jim grozi popolno izumrtje (Clark, 2014). Kočevska kot pokrajina je izgubila večino prebivalcev, državi pa vse do danes tega področja ni uspelo ponovno naseliti v obsegu za časa Kočevarjev, zaradi česar se hitro zarašča. Prav tako so skoraj v celoti uničeni materialni ostanki, ki bi pričali o našem večstoletnem sobivanju s kočevsko skupnostjo, v pozabo je šla tudi njihova nesnovna kulturna dediščina. Na njihovem primeru, ki je obenem tudi naš, saj so bili del našega prostora in bi zato

10 Sodba U 1570/94-7.

11 Ta postopek je bil voden pri Upravni enoti Črnomelj.

12 V Sloveniji je kočevščino kot jezik vsakodnevnega sporazumevanja ohranila le družina iz Srednje vasi pri Črmošnjicah.

morali biti tudi del našega zgodovinskega spomina, kar sicer ni isto kot kolektivni spomin, kot opozarja Maurice Halbwachs (Halbwachs, 2001, 12), se lahko naučimo, kam pripelje sprejemanje odločitev na podlagi slabega poznavanja in razumevanja širše (svetovne) politike ali zaupanje neizkušenim politikom. Iz njihove izkušnje, ki se je končala na najbolj tragičen način, odkrivamo, kako lahko stalno in stopnjujoče se zatiranje odpre prostor fascinaciji nad močjo posameznika ali skupine, ki obljublja »raj na zemlji«, in nad ideologijo o večvrednosti ter pripelje do napačnih odločitev, ki jih ni mogoče popraviti. Ravnanja Kočevarjev leta 1941 ni mogoče obsojati, temveč ga je treba razumeti. Toda razumevanje je mogoče le, če stvari poznamo. Poznamo pa jih le, če ohranjamo spomin. Da brez tega ni mogoče razumeti sebe in svoje preteklosti, dokazujejo tudi mnogi potomci Kočevarjev, ki v zadnjih letih na novo odkrivajo svoje korenine – ne le potomci tistih, ki so bili leta 1945 izseljeni in izgnani iz domovine, temveč tudi tistih, ki so ostali v Sloveniji.

Bibliografija

Viri

- Anon., 600 letnica nemškega Kočevja v Sloveniji, *Ilustracija* 2/9, 1930, str. 300.
- Anon., Slavnostni dan v Kočevju, *Ponedeljek*, 4. avgust 1930, IV/31, str. 3.
- Clark, N., Four British languages in danger of becoming extinct, *Independent*, 9. november 2014, <https://www.independent.co.uk/travel/uk/linguistic-tourism-could-help-save-britains-ancient-languages-9849237.html> [15. 11. 2014].
- Jaklitsch, Johannes Hans, osebno pričevanje, pridobila Jaklitsch, H., 2018.
- Jonke, J., Življenjepisne črtice, *Slovenska čebela* 4/4, 1876, str. 30–31.
- König, Maria, osebno pričevanje, pridobila Jaklitsch, H., 2015.
- Lampeter, Wilhelm, osebno pričevanje, pridobila Jaklitsch, H., 2011.
- Maussar, Leopold, osebno pričevanje, pridobila Jaklitsch, H., 2010.
- Torkar, S., Dobrovoljc, H., Jezikovna svetovalnica, <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/2747/ime-prebivalcev-in-prebivalk-kočevja> [3. 5. 2019].
- Žajdela, I., V blatu strelskih jarkov je utonila vera v človeški napredek, *Družina*, 10. 6. 2018, str. 8–9.

Literatura

- Ambrožič, M., Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta (1898–1917), *Viri* 26, 2007.
- Balkovec, B., »Ta sklep mora biti vsakemu Kočevarju svetinja...«: parlamentarne volitve na Kočevskem med obema vojnama, *Kronika* 43/ 3, 1995, str. 44–48.

- Cuzzo, M., Skender, E. (ur.), *Gottschee Between the World Wars: The Years in Review 1919–1940*, Louisville 2004.
- Cvirn, J., *Nemci na Slovenskem (1848–1941)*, v: »Nemci« na Slovenskem, 1941–1955 (ur. Nečak, D.), Ljubljana 1998, str. 99–144.
- Cvirn, J., *Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovino pisje o Nemcih na Slovenskem (1848–1941)*, v: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955 (ur. Nečak, D.), Ljubljana, 1998, str. 69–98.
- Elze, T., *Gotschee und die Gotschewer: eine Skitze*, Ljubljana 1861.
- Fakin Bajec, J., *Procesi ustvarjanja kulturne dediščine*, Ljubljana 2011.
- Ferenc, M., *Izgnubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev*, Ljubljana 1993.
- Ferenc, M., *Kočevska – pusta in prazna: nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev*, Ljubljana 2005.
- Ferenc, M., Zupan, G., *Izgnubljene kočevske vasi*, I. del: A–J, Ljubljana 2011.
- Ferenc, T., *Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno*, v: »Nemci« na Slovenskem, 1941–1955 (ur. Nečak, D.), Ljubljana 1998, str. 145–190.
- Frensing, H. H., *Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen: das Ende einer südostdeutschen Volksgruppe*, München, Oldenbourg 1970.
- Halbwachs, M., *Kolektivni spomin*, Ljubljana 2001.
- Jančar, D., *Temna stran meseca*, v: *Temna stran meseca* (ur. Jančar, D.), Ljubljana 1998, str. 11–23.
- Jaklitsch, H., *Izseljevanje kočevskih Nemcev konec 1941 in v začetku 1942*, v: *Leto 1945 – 70 let potem* (ur. Maučec, M.), Ljubljana 2016, str. 78–90.
- Jegličev dnevnik: *znanstvenokritična izdaja* (pripravila Čipič Rehar, M., Otrin, B.), Celje 2015.
- Južnič, S., *Južna meja »Kočevskega otoka« v 15. in 16. stoletju*, *Kronika* 43/3, 1995, str. 14–22.
- Koštal, I., *O Kočevcih in kočevščini*, v: *Kočevski zbornik – razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, Ljubljana 1939, str. 321–334.
- Lukšič Hacin, M., *Migracije v teoretskem diskurzu*, v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Štih, P., Balkovec, B.), Ljubljana 2010.
- Marolt, F., *Slovenske prvine v kočevski ljudski pesmi*, v: *Kočevski zbornik – razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, Ljubljana 1939, str. 175–320.
- Mikola, M., *Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji. Del 2, Koncentracijska taborišča Št. Vid nad Ljubljano, Škofja Loka in Teharje ter taborišče za otroke Petriček*, Ljubljana, 2008.

- Misztal, B., *Theories of social remembering*, Maidenhead, Philadelphia 2003.
- Moric, A., *Slovenski Nemci v diaspori* [doktorska disertacija], Ljubljana 2016.
- Obergföll, J., *Gottscheer Familiennamen: Festgabe zur Feier des 10jähr. Bestandes des k. k. Staatsgymnasiums zu Gottschee am 28. Oktober 1882*, Ljubljana 1882.
- Repe, B., »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni, v: »Nemci« na Slovenskem, 1941–1955 (ur. Nečak, D.), Ljubljana, 1998, str. 191–218.
- Rus, J., Jedro kočevskega vprašanja, v: *Kočevski zbornik – razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, Ljubljana 1939, str. 131–174.
- Schröer, K. J., *Wörterbuch der Mundart von Gottschee*, Dunaj 1869.
- Simonič, I., Geografski pregled kočevskega jezikovno mešanega ozemlja, v: *Kočevski zbornik – razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, Ljubljana 1939, str. 7–44.
- Simonič, I., Zgodovina kočevskega ozemlja, v: *Kočevski zbornik – razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, Ljubljana 1939, str. 45–130.
- Stieber, G., *Nachkriegsflüchtlinge in Kärnten und der Steiermark*, Gradec/Graz 1997.
- Šantel, S., O izvoru kočevske narodne noše, v: *Kočevski zbornik – razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, Ljubljana 1939, str. 335–348.
- Širok, K., *Kalejdoskop goriške preteklosti: Zgodbe o spominu in pozabi*, Ljubljana 2012.
- Šumrada, J., Ferenc, T., Kočevarji, v: *Enciklopedija Slovenije*, zv. V., Ljubljana 1991, str. 179–181.
- Trdan, V., Rdeči in črni: Državnozbornske volitve leta 1907 na Kočevskem, *Kronika* 43/3, 1995, str. 38–43.
- Tschinkel, H., *Grammatik der gottscheer Mundart*, Halle a.S., 1908.
- Učakar, T., *Migracijska politika EU: nove artikulacije izključevanja v 21. stoletju*, Ljubljana 2017.
- Valentinčič, D., Vračanje potomcev slovenskih izseljencev v ZDA in Kanadi k slovenski identiteti v kontekstu globalnega trenda individualizacije, *Dve domovini – Two Homelands* 44, 2016, str. 153–166.
- Valvasor, J. V., *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, 1689.
- Valvasor, J. V., *Slava vojvodine Kranjske*, Ljubljana 1977.
- Verzeichnis der Volks- und Reichsdeutschen Umsiedler, die auf Grund des Abkommens vom 31. August 1941 aus der Provinz Laibach umgesiedelt wurden*, Laibach, Juli 1942.

Helena Jaklitsch

Pozabljeni sosed

Ključne besede: Kočevarji, kočevski Nemci, izselitev, spomin, zgodovina, manjšine

Na Kočevskem so 600 let na zaokroženem ozemlju živeli Kočevarji. Njihova zgodba se je tragično končala med drugo svetovno vojno, ko so se odločili zapustiti svoja ognjišča, svoje sosede, s katerimi so toliko stoletij živeli v sožitju, in svojo domovino. V tistih dneh leta 1941 je Slovenija izgubila 12.000 prebivalcev, ki so, skupaj s svojim jezikom, kulturo, šegami in navadami, v našem kolektivnem spominu pozabljeni. Toda za razumevanje nas samih je njihova zgodba pomembna. Kočevarji so se za odhod odločili zaradi zatiranja, ki so ga doživljali med obema vojnama, pa tudi zaradi fascinacije nad močjo in preporodom, ki ga je doživljala dežela, iz katere so pred stoletji prišli. V ključnem zgodovinskem trenutku so bili pripravljeni zaupati (pre) mladim voditeljem, ki so navduševali, vendar so jim manjkale izkušnje in modrost. Ob njihovi zgodbi spoznavamo, kdo smo in kakšne so lahko posledice naših odločitev, če se odpovemo lastni (skupni) preteklosti, tradiciji in kulturi. Za Kočevarje je bilo to usodno, saj jih danes ni več. Tudi v našem spominu ne.

Helena Jaklitsch

Forgotten Neighbour

Keywords: Gottscheers, Gottschee Germans, emigration, memory, history, minorities

For 600 years the Gottschee region was an integral enclave inhabited by the Gottscheers. This history ended tragically during WWII when they left their homes, their homeland and the neighbours with whom they had coexisted peacefully for several centuries. In 1941 Slovenia lost 12,000 of its inhabitants who are now, along with their language, culture, customs and traditions, excluded from our collective memory. Their story is nevertheless important for a better understanding of ourselves. The Gottscheers left their homeland because of the oppression they experienced during the wars but also because of a certain fascination with the powerful rebirth of the country from which they had come centuries previously. They were ready, at that key historic moment, to trust leaders who were (too) young, and though they could inspire, they also lacked wisdom and experience. Their story helps us know ourselves better and gives us a better understanding of the consequences of letting go of our common past, tradition and culture. For the Gottscheers it was fatal, and today they have practically disappeared and barely exist in our memories.

Mojca Smolej

Che fine ha fatto la memoria della coesistenza di molteplici edizioni delle grammatiche?

Parole chiave: grammaticografia, teoria delle opinioni sulla lingua, storia della grammaticografia slovena

DOI: 10.4312/ars.13.1.97-110

1 Introduzione

La grammatica di Anton Janežič è rimasta in vigore per più di mezzo secolo, fino al 1916, l'anno in cui è stata pubblicata la grammatica di Anton Breznik, indirizzata agli studenti delle scuole secondarie (*Slovenska slovnica za srednje šole*). L'opera di Breznik ha mantenuto il ruolo esclusivo di grammatica dominante (e unica) fino all'edizione della cosiddetta *grammatica dei quattro autori (slovnica štirih)* nel 1956. A partire dal 1976, quindi di nuovo da quasi mezzo secolo, questa funzione è svolta dalla grammatica dello sloveno di Jože Toporišič (*Slovenska slovnica*). Tuttavia non è stato sempre così: prima del 1854 la situazione era assai diversa, più liberale e pluralistica per quel che riguarda la coesistenza simultanea di diverse grammatiche. Nella prima metà del '800, infatti, un insegnante poteva scegliere tra quasi dieci grammatiche diverse. Nel presente contributo ci proponiamo quindi di tracciare la transizione da una molteplicità di grammatiche in passato alla situazione odierna che vede l'egemonia e la prevalenza di una sola grammatica ritenuta adeguata. Lo sguardo al passato e al presente sarà ampliato con la teoria delle opinioni sulla lingua.

2 La teoria delle opinioni sulla lingua

La teoria delle opinioni deriva dalla teoria mentalista sulla natura delle opinioni, riguardo alla quale le opinioni in un individuo vengono definite come una variabile intermedia tra lo stimolo e la risposta: si tratta di uno stato di prontezza di una persona a reagire allo stesso stimolo in modi diversi.

Benché la stragrande maggioranza degli esperti ammetta l'importanza delle opinioni sulla lingua per i cambiamenti linguistici, solo pochi dedicano a questo aspetto

studi approfonditi nell'ambito delle proprie ricerche, il che desta sorpresa anche perché William Labov, il pioniere del campo, sia nella parte teorica (cfr. Weinrich et. all, 1968; Labov, 1972) che nella parte pratica della propria opera, presta molta attenzione proprio al problema della valutazione (Bitenc, 2016, 42).

Conoscere e riconoscere le varie opinioni sulla lingua è estremamente importante per chi si occupa di linguistica applicata: se ne possono ricavare nozioni utili all'insegnamento scolastico e alla formazione dei docenti. L'utilità inoltre si riscontra anche negli studi della lingua in relazione al diritto e alla medicina nonché in tutti i campi di studio strettamente legati alla variazione linguistica, soprattutto quando una comunità linguistica accoglie in modo diverso lingue e varietà linguistiche diverse. Non conoscere le opinioni a riguardo sarebbe come se un medico non conoscesse i nomi popolari delle malattie e le convinzioni popolari legate ad esse (Bitenc, 2016, 42).

2.1 La tripartizione delle opinioni sulla lingua

Lo studio delle opinioni sulla lingua rivela la loro struttura tripartita, articolata in componenti cognitiva, emotiva e comportamentale. La componente cognitiva riguarda soprattutto i diversi modi di comprendere il "mondo" e le convinzioni su come sia strutturato (ad. es. la convinzione che oggi giorno la conoscenza dell'inglese sia indispensabile alla sopravvivenza e al successo nella vita, oppure la convinzione che le stazioni radio debbano provvedere a trasmettere una determinata percentuale di musica slovena).

La componente emotiva si manifesta attraverso le emozioni del parlante riguardo a un determinato oggetto o concetto, su cui si incentra il suo pensiero (ad. es. atteggiamento negativo verso le persone provenienti dall'ex Jugoslavia che non parlano uno sloveno impeccabile; entusiasmo per una canzone cantata in dialetto ecc.).

La componente emotiva è strettamente legata a quella comportamentale perché prevede una risposta ed induce all'azione (ad es. introduzione dell'insegnamento dell'inglese a partire dalla prima elementare; emanazione di una legge per stabilire la quota obbligatoria di musica slovena trasmessa dai canali radio).

Soffermandoci ancora una volta sul perché dell'importanza dello studio di tutte e tre le componenti ci preme sottolineare il fatto che la conoscenza delle opinioni su una determinata lingua innanzitutto aiuta il linguista stesso nella pianificazione linguistica, dal momento che la consapevolezza delle proprie opinioni lo protegge dal cadere in una specie di dittatura linguistica, cioè una prescrizione proposta da una sola persona o da un gruppo di persone. La conoscenza delle opinioni sulla lingua ha inoltre una

portata sociale più vasta in quanto l'atteggiamento verso la lingua, ovvero le opinioni su di essa nonché le norme socioculturali, costituiscono una parte della competenza comunicativa e di conseguenza hanno una forte influenza sulle interazioni (reazioni) intra-sociali, sia come causa sia come effetto.

Nella continuazione dell'articolo ci dedicheremo alla presentazione delle opinioni sulla lingua in correlazione con la grammaticografia e la prescrizione accademica.

Invece di seguire la cronologia logico-temporale dei fatti, partendo dai tempi più remoti per avviarsi sempre di più verso il momento presente, ci soffermeremo prima a ragionare sulla situazione attuale per paragonarla successivamente con epoche passate, risalendo in tempo fino al '500. Cercheremo così di accennare, in termini metaforici, a un'amnesia collettiva quasi completa, presente nei ragionamenti odierni, dell'esistenza di una pluralità di approcci nella grammaticografia di una volta. Tutto ciò, almeno in parte, porta dei limiti allo sviluppo e alla crescita dell'attuale grammaticografia slovena.

3 Il caso del maggiore linguista e della sola e unica grammatica

Per addentrarci meglio nell'argomento ci concentreremo per prima sul caso del linguista Jože Toporišič, che indubbiamente esercitò un forte influsso sulla pianificazione linguistica nei tempi recenti, e prenderemo come spunto alcune delle sue opere: la grammatica dello sloveno *Slovenska slovnica* (2000), il manuale di ortografia *Slovenski pravopis* (2007) e il manuale *Jezikovni pogovori iz Sedem dni* (2007).

Toporišič era fortemente consapevole della propria sensibilità linguistica.

Dal punto di vista metodologico le sue opere sono caratterizzate da uno stile divulgativo e moderato: l'intenzione è quella di trasmettere al lettore le regolarità di base e di spiegarne il perché, un aspetto senza dubbio utile. Anche se si tratta di contributi scritti, il lettore ha spesso la sensazione di assistere a un colloquio, o persino a un conversare rilassati, nei quali il professore non si dimentica di fare riferimento a quella che chiama «la mia sensibilità linguistica». (Žele, 2007, 6)

Stupisce il fatto che Toporišič, sebbene sia fortemente consapevole della propria sensibilità linguistica e sebbene sottolinei il pericolo di incorrere in una pianificazione linguistica, frutto di una sola persona, tuttavia non disdegna, consapevolmente o inconsapevolmente, di proporre le proprie opinioni come norma generale. Sono eloquenti, in questo senso, le seguenti parole dello studioso, scritte sul manuale *Jezikovni pogovori iz Sedem dni*:

Non è quindi per niente strano che nell'estate del 1990 seguii (in TV naturalmente) il campionato mondiale di calcio, che quel anno si svolse in Italia. Ma il mio piacere calcistico veniva continuamente disturbato, quasi al punto da farmi smettere di guardare le partite, da un giornalista troppo loquace (credo almeno che sia un giornalista), Stare, il quale esibiva la sua totale barbarie linguistica. Con il suo modo di fare, il 27 agosto dell'anno scorso mi spinse persino a prendere nota di alcune delle sue papere. [...] Stare purtroppo non rappresenta un fenomeno isolato: una pronuncia difettosa come la sua si sente facilmente anche dalla bocca del presidente della Repubblica, dal vescovo di Lubiana, dal presidente del parlamento o dal primo ministro nonché da tutti i suoi signori ministri, da quello della scienza a quello della difesa, per non parlare di non pochi loro coadiutori, o quant'altro loro siano. Sarebbe il caso che qualcuno spiegasse loro che così non va bene, che tale pronuncia indecente è segno di poco rispetto nei confronti di uno dei nostri valori più grandi, la nostra lingua madre, i cui diritti e il cui suono naturale a noi, sloveni, dovrebbero infondo stare a cuore. Noto con orrore un parlare trascurato anche nei miei colleghi di slavistica, sia al livello universitario che al livello di istruzione primaria e secondaria. (Toporišič (1991), 2007, 167–168)¹

La citazione è particolarmente rilevante perché svela la convinzione di Toporišič, secondo cui nessuno sarebbe capace di parlare lo sloveno correttamente, nemmeno i suoi colleghi slavisti. Una tale riflessione è indubbiamente segno di un atteggiamento poco critico nei confronti della propria percezione monolitica della lingua, come l'unica grammaticalmente corretta. È una visione che pone in primo piano la prescrizione accademica rifiutando apertamente il pluralismo nell'ambito della grammaticografia e che, purtroppo, anche oggi risulta prevalente tra gli slovenisti. La memoria delle numerose e tra di loro diverse edizioni delle grammatiche è quasi completamente sbiadita.

3.1 *La grammatica dello sloveno (Slovenska slovnica)* di Jože Toporišič, 1976

Ancora oggi, la grammatica prevalentemente in uso è la grammatica dello sloveno di Jože Toporišič del 1976 (*Slovenska slovnica*), che mantiene il primato da ben 40 anni. In tutto questo arco di tempo non si è profilata nessun'altra grammatica di riferimento o universitaria. Le uniche a comparire sono state grammatiche ad uso scolastico, fatte

1 Toporišič critica il modo in cui il giornalista pronunciava le preposizioni *v*, *z/s*, *k/h*, che faceva sempre seguire dalla semivocale. «Diceva quindi *ve gol*, *ze spreminjanjem*, *ke vrataju* ecc. Una pronuncia a tal punto incolta assolutamente non va elevata a norma. Ciò significherebbe andare contro le tendenze della naturale pronuncia dello sloveno letterario.» (Toporišič (1991), 2007, 167)

maggiormente sul modello della grammatica di Toporišič (ad es. *Slovenska slovnica in jezikovna vadnica* di Franc Žagar).

La presentazione della grammatica di Toporišič sul portale Fran² in questo senso parla chiaro:

In seguito alla sua pubblicazione la grammatica fu presto accolta dai linguisti come l'unica valida, mantenendo la funzione normativa fino ai giorni nostri, sebbene oggi i suoi contenuti e i modi di presentazione risultino piuttosto superati. Inoltre, si tratta tuttora della più completa e più ampiamente usata grammatica dello sloveno in assoluto: ad essa fanno riferimento gli studiosi dello sloveno sia nei saggi e nei manuali a carattere scientifico che in quelli a carattere divulgativo. Anche il grande pubblico spesso le attribuisce il ruolo normativo, mentre i consulenti linguistici la citano come fonte normativa per le proprie scelte. Fino ai tempi recenti i suoi contenuti hanno costituito la base per la maggior parte dei libri di testo da usare nelle scuole. Con la sua impronta strutturalista, essa rappresenta, nell'ambito sloveno, la totale rottura con la precedente linguistica tradizionale. [...] La grammatica ha esercitato un forte influsso sulla formazione e sullo sviluppo dello sloveno standard degli ultimi decenni, arrivando persino, a detta di alcuni critici, a frenare il naturale sviluppo della lingua.³

Ma sebbene sia considerata superata e oggetto di critiche per aver inibito il naturale sviluppo dello sloveno, tentativi riusciti di proporre un'altra grammatica di riferimento o universitaria non se ne sono avuti. Le cause del fenomeno sono probabilmente molteplici.

4 I fondatori e i precursori del fenomeno di una sola e unica grammatica

Jože Toporišič non è che l'ultimo di una serie di linguisti sloveni prominenti: il fenomeno che vede l'affermarsi dell'egemonia di una sola grammatica può essere infatti tracciato dal 1854, l'anno della pubblicazione della *Grammatica slovena per usi domestici e scolastici* di Anton Janežič (*Slovenska slovnica za domačo in šolsko rabo*). L'affermarsi di una sola grammatica considerata valida, come accennato in precedenza, può essere frutto di molteplici fattori, tra cui il desiderio di codificare una lingua che diventi unitaria su tutto il territorio nazionale, e la grammatica che nel '800 di più riuscì a raggiungere questo traguardo fu proprio quella di Janežič.

2 <https://fran.si/> [12. 5. 2018].

3 <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/46/1976-toporiscic> [12. 5. 2018].

4.1 *Grammatica slovena per usi domestici e scolastici* di Anton Janežič, 1954

Sebbene sia soltanto una grammatica scolastica, la *Grammatica slovena per usi domestici e scolastici* si classifica tra le più influenti grammatiche slovene, dal momento che nella seconda metà dell' '800 riesce ad imporsi come principale grammatica di riferimento a carattere normativo. Ad ogni modo si tratta della grammatica dello sloveno che secondo l'opinione del tempo nettamente sorpassò le grammatiche precedenti.

Nella seconda metà dell' '800 e agli inizi del '900, fino alla pubblicazione della grammatica di Breznik nel 1916, ebbe un'ampia diffusione con più ristampe: la prima edizione risale al 1854, la seconda edizione (1963) è invece quella caratterizzata da maggiori ampliamenti e modifiche. Sebbene il suo autore la scrisse per proporla come grammatica ad uso scolastico nelle scuole di istruzione secondaria, lo fece con l'intenzione che potesse adempiere al ruolo di grammatica normativa di ampio impiego. Nella prefazione al volume l'autore svela l'intento della grammatica a descrivere la lingua di tutti gli sloveni. Per codificare la norma, infatti, Janežič si basò sugli usi linguistici presenti su tutto il territorio sloveno. Quando invece gli usi risultavano divergenti, basava le proprie decisioni sullo stato della lingua nei testi degli autori di epoche più remote nonché sull'antico slavo ecclesiastico.⁴

Sebbene nello stesso periodo comparissero anche altre grammatiche (ad es. la grammatica di Fran Levstik *Slovenski jezik po besednih vrstah* nonché quella di Josip Šuman *Slovenska slovnica po Miklošičevi primerjalni* ecc.) non destarono l'interesse del pubblico, passando tutte inosservate.

4.2 *Grammatica slovena per scuole medie* di Anton Breznik, 1916

Grammatica slovena per scuole medie (*Slovenska slovnica za srednje šole*), l'unica grammatica scolastica ad aver fortemente segnato la prima metà del 20° secolo, fu allo stesso tempo anche l'unica grammatica di quel periodo ampiamente usata. A differenza delle grammatiche precedenti la grammatica di Breznik dedicava più spazio all'ortofonia, non dimenticandosi, però, di affrontare i problemi di ortografia. La tendenza a illustrare le regolarità con esempi tratti da opere letterarie in Breznik è ancora più forte che non da Janežič. La grammatica di Breznik, il cui influsso è visibile anche nella grammatica dei quattro autori (1956) nonché in quella di Toporišič, mantenne il suo primato per 40 anni.

4 <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/26/18631854-janezic> [12. 5. 2019].

4.3 La grammatica dei quattro autori (Anton Bajec, Rudolf Kolarič, Mirko Rupel, Jakob Šolar), 1956

La grammatica dei quattro autori, il cui scopo era quello di completare e di ampliare le precedenti edizioni delle grammatiche scolastiche, svolse il ruolo di grammatica principale per 20 anni, fino alla pubblicazione della grammatica di Toporišič nel 1976. L'intenzione dei suoi autori era anche quella di proporla come prima grammatica normativa della nuova Repubblica Socialista Federale di Jugoslavia. Per quel che riguarda l'ortografia si attenne al manuale di ortografia del 1950.⁵

La prescrizione normativa di una sola variante, spesso lontana dagli usi reali, il monopolio intenzionale o non di una sola grammatica, frutto di un solo autore, il più delle volte inibiscono lo sviluppo della lingua standard, siccome anche la descrizione e spesso anche la spiegazione altamente tecnica, detto nei termini della teoria delle opinioni sulla lingua, risultano troppo limitate, essendo fortemente legate alle opinioni di una sola persona. La lingua è inoltre oggetto di continui cambiamenti, di cui alcuni riescono a mantenersi, mentre gli altri sbiadiscono, sparendo così dalla memoria dei loro utenti. È perciò necessaria una grammaticografia collettiva, che prenda in considerazione diversi punti di vista sulla descrizione grammaticale e codificazione da parte degli specialisti, nonché dia spazio a diversi approcci metodologici e teorici. I tempi in cui una sola grammatica alla volta poteva conquistarsi il ruolo di grammatica *par excellence* sono decisamente superati, sebbene ancora fortemente presenti nella memoria collettiva della linguistica slovena contemporanea, il che almeno parzialmente può essere ascritto proprio al fatto di essersi abituati all'egemonia esclusiva della grammatica di Toporišič, che ormai dura da quasi 50 anni.

Ma se si torna con la memoria indietro di alcuni secoli si può notare che la percezione della lingua standard di allora era spesso assai diversa da quella odierna. Nel capitolo successivo si darà uno sguardo alla situazione nel sedicesimo secolo.

5 Come vengono ricordati alcuni ragionamenti passati sulla lingua letteraria slovena?⁶

Il sedicesimo secolo con la pubblicazione dei primi due libri scritti in sloveno, l'abecedario e il catechismo di Primož Trubar (*Abecednik in Katekizem*), fu di primaria importanza per la formazione e lo sviluppo dello sloveno letterario, nonché dello

5 <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/42/1956-bajec-kolaric-rupel-solar> [12. 5. 2019].

6 Si è deciso di adoperare il termine *standard* per fare riferimento alla lingua letteraria moderna, mentre si è usata l'espressione *lingua letteraria/sloveno letterario* quando si è trattato di epoche più remote. Tutte e tre le espressioni stanno per quello che gli slovenisti maggiormente chiamano *knjižni jezik*.

sloveno in generale. Trubar e gli altri, che si sono cimentati nel difficile compito di mettere per iscritto una lingua i cui usi non erano ancora codificati, scelsero accuratamente quel codice linguistico che fosse comprensibile alla cerchia più ampia possibile di persone.

L'interessante processo di formazione della lingua letteraria è particolarmente rilevante per il tipo di questione che Trubar dovette risolvere subito da principio, cioè di scegliere come base della lingua slovena, in una realtà dialettale eccezionalmente complessa e variegata, una variante che fosse abbastanza nota e comprensibile al numero più ampio di utenti [...] L'opera dei protestanti e di conseguenza lo sloveno letterario si basarono sulla parlata della città di Ljubljana, che essendo situata al crocevia dei due dialetti centrali, quello delle regioni di Gorenjska e di Dolenjska, diede vita a una variante particolare, con caratteristiche di entrambi i gruppi dialettali. (Pogorelec, 2011, 20)

Trubar, Dalmatin, Bohorič, Krelj e altri autori dell'epoca si trovarono così davanti alla sfida di formare una lingua che raggiungesse la maggioranza. Il loro scopo non fu primariamente linguistico, bensì soprattutto religioso. Tuttavia, dal punto di vista linguistico il loro apporto principale è stato quello di averci lasciato, con le loro opere, una lingua scritta comune, composta sulla base di più dialetti.

Nel diciassettesimo secolo l'atteggiamento nei confronti dello sloveno letterario scritto si fa notare soprattutto attraverso le raccomandazioni ai predicatori, scritte nel 1672 da Janez Ludvik Schönleben e pubblicate nell'edizione cattolica dei vangeli e delle lettere degli apostoli (*Evangelia inu lystuvi*).

Quando invece le parole esistono, e siccome ogni popolo gioisce più del proprio che dell'altrui, abbiamo preferito attenerci agli usi popolari dei dintorni di Lubiana, piuttosto che introdurre quelli estranei alla gente di queste parti. Ma se qualcuno ai confini della Carniola, nelle vicinanze dei croati o degli italiani, preferisse delle parole usate nei propri luoghi, potrà correggere a mano la propria edizione. [...] Si scrive, dunque, secondo le usanze della stirpe, ma si parla secondo le usanze della regione. (Pogorelec, 2011, 23-24)

La citazione rivela un'opinione nei confronti dello sloveno letterario che oggi consideriamo molto moderna: l'obiettivo della formazione della lingua letteraria comune ovvero del codice linguistico consiste nell'impegno a ottenere la comprensione e la comprensibilità. La funzione primaria della lingua letteraria scritta comune è quindi quella di garantire la riuscita della comunicazione. Questo aspetto viene sottolineato dal suggerimento di Schönleben, con cui invita i sacerdoti a seguire, nel parlare, le usanze della regione, ad avvicinarsi, cioè, al modo di parlare del popolo per facilitare la

comprensione di quest'ultimo. Ma se un consiglio del genere risulta atteso, trattandosi della lingua parlata, è più sorprendente l'invito ai sacerdoti a modificare, a seconda del loro giudizio, persino parti del testo scritto. Questo atteggiamento potrebbe essere interpretato come una specie di ammissione della pluri-varietà all'interno dello sloveno letterario comune di allora, un atteggiamento che converrebbe forse introdurre anche nella considerazione dello sloveno letterario attuale.

Se la pluri-varietà del diciassettesimo secolo riguardava soprattutto la lingua parlata, nella seconda metà del diciottesimo e nella prima metà del diciannovesimo secolo essa si manifestava anche sul piano della lingua scritta, ovvero letteraria. La suddivisione amministrativa del territorio sloveno nell'ambito della monarchia asburgica grossomodo in tre province maggiori, la Carniola, la Carinzia e la Stiria, influi anche sulla non unitarietà della lingua letteraria: si creò il distacco con la tradizione della lingua letteraria comune, iniziata nel sedicesimo secolo, che diede spazio all'affermazione di più varianti regionali di lingua letteraria, tra cui si vuole far ricordare in particolar modo la lingua letteraria dell'Oltremura. La provincia d'Oltremura era infatti politicamente e amministrativamente separata dal resto del territorio etnico sloveno.

L'altro motivo che contribuì alla comparsa delle varianti regionali di lingua letteraria sta invece nel desiderio di vari intellettuali di avvicinare il mondo della lettura e dell'istruzione anche alle classi inferiori della società. Di conseguenza la lingua letteraria scritta adotta alcuni dei tratti dialettali caratteristici delle singole regioni: si assiste così alla nascita delle varianti letterarie carniolana, carinziana e stiriana.

Nella varietà carinziana da principio esistevano soltanto le traduzioni del Catechismo, più tardi anche altri testi, tra cui la grammatica (Ožbalt Gutsman, 1777, pubblicata in più edizioni, e nel 1789 il *Dizionario tedesco-sloveno con un'appendice sloveno-tedesca*⁷). I cambiamenti più visibili nella variante carinziana riguardano la fonetica (*den* al posto di *dan* 'giorno', *besieda* al posto di *beseda* 'parola') e il lessico (*barati* 'chiedere'). Tutte le varietà di quel periodo sono caratterizzate dalla presenza di parole composte secondo i principi della formazione delle parole in tedesco [...].

Una delle particolarità della varietà stiriana, presentata dalla grammatica di Jurij Dajnko (1824), consiste nell'impiego della desinenza *-oj* allo strumentale della prima declinazione femminile (ad. es. *z vodoj* al posto di *z vodo* (con l'*acqua*)). Dajnko ebbe inoltre l'iniziativa di introdurre, nella scrittura, alcuni caratteri non latini. La lingua carniolana, invece, almeno in parte proseguiva la tradizione della lingua letteraria comune. I tratti carniolani venivano messi in rilievo soprattutto nelle grammatiche di Marko Pohlin (*Kranjska*

7 Nemško-slovenki slovar s slovensko-nemškim dodatkom.

gramatika, 1768) e Fran Metelko (1825). Entrambi (anche se il secondo in misura limitata) erano favorevoli alla semplificazione di nessi consonantici. Oltre a ciò introdussero delle novità nella scrittura. È particolarmente rilevante il fatto che le proposte dei due grammatici siano state criticate e respinte. Il motivo principale di tale reazione consisteva nel divario troppo grande tra le novità da loro proposte da un lato, e la tradizione, l'immagine visiva e la relativa percezione dell'estetica della lingua letteraria dall'altro. (Pogorelec, 2011, 121–122)

Le varianti regionali rimangono in vigore fino alla primavera dei popoli nel 1848, quando le tendenze ad avere una lingua unitaria su tutto il territorio sloveno cominciano a farsi sempre più forti. Il programma politico "Slovenia Unita" (*Zedinjena Slovenija*) richiedeva un uso libero della lingua slovena, che dovesse godere degli stessi diritti di quella tedesca. Tali richieste prevedevano un'unica lingua letteraria. Nel 1851 furono finalmente accettate alcune forme nuove (ad es. la desinenza *-iga* fu sostituita dalla desinenza *-ega* e la congiunzione *de* diede spazio alla variante *da* ecc.), ritenute più adeguate e vicine alla maggioranza dei parlanti slovenofoni.

Oltre alla varietà regionale della lingua letteraria si può notare, fino al 1854 (l'anno della pubblicazione della grammatica di Janežič), anche una copiosa attività editoriale che mise in circolazione le più diverse grammatiche, la cui pubblicazione non può essere ascritta soltanto alla suddivisione politica e amministrativa: dal 1768 al 1832, in poco più di mezzo secolo, quindi, erano state pubblicate quasi 10 grammatiche scritte da: Pohlin, Gutsman, Zagajšek, Kopitar, Vodnik, Šmigoc, Dajnko, Metelko e Murko. Esprimendoci in modo leggermente esagerato, possiamo di nuovo dire come un professore di sloveno di quell'epoca avesse a disposizione tutta una serie di grammatiche diverse dal punto di vista metodologico, ma complementari sotto il profilo teorico e didattico.

Oggi una scelta del genere non esiste, il che è indubbiamente dovuto anche a una concezione diversa del ruolo della lingua letteraria, nonché all'intendimento degli standard della grammaticografia moderna, che basata sui corpora, dovrebbe essere frutto di lavoro collettivo, l'aspetto che, prendendo in considerazione almeno la situazione odierna, rappresenta una considerevole sfida.

6 Conclusioni: La memoria si è veramente persa?

Si è detto, nei capitoli precedenti, che oggi la memoria della possibilità di una pluralità di approcci nell'ambito della grammaticografia slovena è completamente sbiadita, il che impoverisce e ostacola lo sviluppo di quest'ultima. Ma se si può essere

pienamente d'accordo con la seconda parte della presente constatazione, conviene soffermarsi ancora una volta sulla sua prima parte: Che cosa si vuole suggerire dicendo che la memoria della pluralità di approcci nell'ambito della grammaticografia si è persa? Sarebbe ad ogni modo sbagliato pensare che si sia persa la consapevolezza e la conoscenza della storia della grammaticografia slovena. Proprio il contrario: la memoria è ancora molto viva e presente. L'aspetto che invece si è perso sta nella naturalezza e di conseguenza nella volontà di produrre una nuova grammatica (nuove grammatiche). Ne sono la conferma anche le parole dello slovenista Kozma Ahačič, che nel giugno del 2018 prese parte ai colloqui sulla nuova grammatica di riferimento dello sloveno contemporaneo.

Alcuni giorni fa ho partecipato a un'interessante tavola rotonda in cui si è discusso della futura grammatica di riferimento dello sloveno, basata sui corpora. Ero stato invitato come autore delle ultime due grammatiche ad uso scolastico. Dopo un'ora di discussione la moderatrice ha posto una domanda del tutto logica: «Secondo voi chi potrebbe scrivere la nuova grammatica?» Ho trovato le risposte dei miei interlocutori abbastanza scioccanti, poiché si potrebbero riassumere in due parole: *Qualcun altro*. [...] Ma quel *qualcun altro* la maggioranza delle volte non ci sarà o almeno non si materializzerà presto in una comunità di ricercatori così piccola e ristretta come quella slovena. (Ahačič, 2018)

La consapevolezza della necessità di concepire e di produrre una nuova grammatica o nuove grammatiche è presente, quello che manca è un atteggiamento proattivo, capace di trasformare i critici del corrente stato di grammaticografia in agenti e autori di grammatiche, nonché di sovrapporsi, usando l'espressione di Ahačič, all'attuale »qualcunaltrismo«.

Oggigiorno il linguista si rende ben conto delle insidie della grammaticografia (ne abbiamo menzionate alcune nel primo capitolo, parlando della teoria delle opinioni sulla lingua), conosce in dettaglio lo sviluppo della lingua letteraria, quelle, purtroppo, di cui si è dimenticato, sono invece la sua capacità e potenzialità di contribuire alla nascita di un nuovo manuale normativo, che stiamo aspettando ormai da quasi mezzo secolo.

Traduzione di: Mirjam Premrl

Fonti e bibliografia

Ahačič, K., Nekdo drug, *Delo*, 20. 6. 2018, <https://www.delo.si/mnenja/gostujoce-bero/nekdo-drug-62591.html> [5. 7. 2018].

- Arhar Holdt, Š., Ahačič, K., Krapš Vodopivec, I., Krek, S., Stabej, M., Žaucer, R., Dobrovoljc, H., Gorjanc, V., Gantar, P., Nova slovnica: Kje smo in kam gremo. *Slovenščina 2.0* 6/2, 2018, pp. 1–32, <http://dx.doi.org/10.4312/slo2.0.2018.2.1-32>.
- Bitenc, M., *Z jezikom na poti med Idrijskim in Ljubljano*, Ljubljana 2016.
- Percy, C., Davidson, M. C. (eds.), *The Languages of nation. Attitudes and Norms*, Bristol 2012.
- Pogorelec, B., Zgodovina slovenskega knjižnega jezika, in: *Jezikoslovni spisi 1* (ed. Ahačič, K.), Ljubljana 2011.
- Rebourcet, S., Le français standard et la norme: l'histoire d'un nationalisme linguistique et littéraire à la française, *Communication, lettres et sciences du langage* 2/1, 2008, pp. 107–118.
- Slovenske slovnice in pravopisi, *Portal slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes* (autori: Ahačič, K., Marušič, F., Žaucer, R.), <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/> [5. 7. 2018].
- Toporišič, J., *Slovenska slovnica*, Maribor 2000.
- Toporišič, J., *Jezikovni pogovori iz Sedem dni*, Maribor 2007.
- Toporišič, J., *Slovenski pravopis*, Ljubljana 2007.
- Vidovič Muha, A., *Moč in nemoč knjižnega jezika*, Ljubljana 2013.

Mojca Smolej

Pozabljeni spomin na številne hkratne izdaje slovníc?

Ključne besede: gramatikografija, teorija stališč do jezika, zgodovina gramatikografije na Slovenskem

Prispevek se bo osredotočil na zgodovinski pregled izdajanja slovníc slovenskega jezika in na pojav »enoslovničarskega« stanja na področju gramatikografije. Za prelomno leto na področju pisanja in izdajanja slovníc velja leto 1854. Takrat je namreč izšla *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva ter z malim cirilskim in glagoliškim berilom za Slovence* Antona Janežiča, ki je v slovničarstvo, vsaj na ravni gramatikografije, uvedla pojem monopolnosti in s tem povezan primat le ene in edine slovnice. Janežičeva slovnica je svojo veljavo obdržala vse do leta 1916 (torej več kot pol stoletja), ko je izšla Breznikova *Slovenska slovnica za srednje šole*. Vlogo vodilne (in edine) slovnice je slednja imela vse do leta 1956, ko je izšla tako imenovana slovnica štirih. Od leta 1976 do danes, torej zopet skoraj pol stoletja, vlogo ene in edine slovnice opravlja *Slovenska slovnica* Jožeta Toporišiča. Pred letom 1854 je bilo stanje povsem drugačno. Na neki način je bilo mnogo bolj svobodno oziroma pluralno v smislu števila izdanih slovníc. V prvi polovici 19. stoletja je lahko učitelj slovenskega jezika izbiral celo med 10 različnimi slovnícami. V prispevku se bomo torej osredotočili na pojav prehoda iz (pozabljenega) stanja številčnosti slovníc v danes prevladujoče stanje »ene in edino pravilne« slovnice.

Mojca Smolej

Forgotten Memory of Numerous Synchronous Grammar Editions?

Keywords: grammatography, theory of standpoints to language, history of grammatography in Slovenia

The contribution focuses on the historical overview of the publication of Slovenian grammars and on the emergence of the “one-grammar” state of affairs in grammatography. The turning point in writing and publishing grammar books is 1854. It was then that Anton Janežič's *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva ter z malim cirilskim in glagoliškim berilom za Slovence* was published and introduced to grammar writing, at least on the level of grammatography, the concept of monopoly and with it the primacy of the one and only grammar. Janežič's grammar maintained its influence until as late as 1916 (more than half a century), when Breznik's *Slovenska slovnica za srednje šole* was published. The latter had the role of the leading (and only) grammar until as late as 1956, when the so-called grammar of the four was published. From 1976 to today, again nearly half a century, the role of the one and only grammar has been performed by Jože Toporišič's grammar. Prior to 1854 the situation was entirely different. In some ways it was much freer or more plural in the sense of the number of published grammars. In the first half of the 19th century, a teacher of Slovenian could pick from as many as ten different grammars. The contribution focuses, then, on the occurrence of the transition from a (forgotten) state of grammar numerousness to today's predominant state of the “one and only correct” grammar.

Zala Pavšič

O pozabi: primer jugoslovanskega Monopolyja

Vsak je že takoj, ko vstane iz postelje, potencialni zmagovalec ali poraženec v velikanski, nenehni, breznamenski, neizogibni loteriji, ki za štiriindvajset ur določa njegov splošni koeficient uspeha ali poraza. (Roger Caillois)

Mladost! Vendar po tvoji temni temni zarji
srce bridkó zdihuje, Bog te obvarji!
(France Prešeren)

Ključne besede: Monopoly, namizne igre, spomin, Jugoslavija, osemdeseta leta, materialna kultura

DOI: 10.4312/ars.13.1.111-122

Pričujoči prispevek temelji na predpostavki, da je druga plat materialnosti nematerialnost oziroma da imajo predmeti tudi abstraktno razsežnost (Miller, 2017, 108). To razmerje bom skušala raziskati na primeru namizne igre Monopoly, in sicer pri različici, ki jo je sredi 80. let 20. stoletja oblikovalo slovensko podjetje Kocka. Pri tem se ne bom ukvarjala le z razporeditvijo in ovrednotenjem polj ter z njihovo morebitno simboliko, temveč predvsem z recepcijo omenjene igre v Sloveniji in z generacijsko¹ pogojenim spominom (in spominjanjem), povezanim z igro. Tako kot nam preučevanje starodavnih artefaktov in iger lahko pomaga razumeti zgodnje kulture, v katerih so se pojavili, tako tudi igre masovne proizvodnje ponujajo dragocen vpogled v vrednote in vedenje določene družbe (Whitehill, 1999, 116).

V monografiji o družbeni revoluciji v osemdesetih Božo Repe (2017) ugotavlja, da so se v tem obdobju jugoslovanski narodi kljub desetletjem skupnega sobivanja pričeli odtujevati med seboj in da so zaradi vedno slabšega medsebojnega poznavanja čedalje večjo vlogo pridobivale stereotipne predstave. »Pri mlajših generacijah je v osemdesetih letih jugoslovanska zavest funkcionirala le še pri športu (zlasti nogometu in košarki) ter jugoslovanskemu rocku« (Repe, Kerec, 2017, 19). Tudi tradicionalne šolske ekskurzije in maturantski izleti so bili čedalje pogostejše usmerjeni proti zahodnoevropskim

1 Zaradi te pogojenosti poleg imena sogovornika oziroma sogovornice navajam tudi njegovo oziroma njeno letnico rojstva. Sociološka teorija generacij Karla Mannheima je ravno tako povezana s pozabljanjem: če prihod novih generacij pomeni izgubljanje kulturnega spomina, hkrati pomeni možnost revizije našega vedenja in možnost za nove interpretacije (navedeno po: Olick, Vinitzky-Seroussi, Levy, 2011, 93).

državam in tako niso pripomogli k utrjevanju skupnega jugoslovanskega kulturnega prostora (prav tam). Glede na to, da je jugoslovanski Monopoly predstavljal geografska polja nekdanje Jugoslavije, je bil cilj moje raziskave ugotoviti, kakšno je bilo doživljanje teh polj pri sogovornikih, ki spominsko niso bili več vezani na skupno državo in se bivanja v Jugoslaviji niso več spominjali. Še bolj kot spominjanje me bo torej zanimalo pozabljanje kot kategorija, ki hodi z roko v roki s spominjanjem.

Francoski teoretik Pierre Nora je ustvarjanje krajev spomina povezoval z mislijo, da spontanega spominjanja ni ter da je ustvarjanje arhivov, prirejanje obletnic in praznovanj posledica dejstva, da takšne aktivnosti ne potekajo več po naravni poti (Olick, Vinitzky-Seroussi, Levy 2011, 441). Pomen pozabe je poudaril tudi francoski antropolog Marc Augé (2004), ki je pozabljanje videl kot predpostavko, ki »nas vrača v sedanost« (2004, 89). Čedalje večji poudarek na pomenu pozabljanja je bil razlog, da je Liedeke Plate (2016) predlagala, da se v spominskih študijah vzpostavi nov termin oziroma polje, imenovano amneziologija. Posvečeno naj bi bilo raziskovanju pozabljanja »ne kot spominskega spodrsrlaja ali obrobne plati spomina, temveč kot nečesa, kar je aktivno proizvedeno – kot ustvarjeno stanje, ki je proizvedeno in reproducirano, ki mora biti raziskano posebej in posledično potrebuje svoj niz orodij« (Plate, 2016, 144).

V 80. letih na ozemlju nekdanje Jugoslavije ne pride le do postopnega razpadanja države in vzpona nacionalnih držav, temveč tudi do postopne menjave spominske paradigme, pri kateri navezanost na skupno državo kot kulturnem habitusu pri generaciji, rojeni v 80. letih, zamenja navezanost (omejenost) na samostojno Slovenijo in države Zahodne Evrope. Čeprav je pozabljanje del naravnega procesa, ima njegova namerna raba pri ustvarjanju novega kulturnega okolja pomembno vlogo, saj prinaša zavestno vzgojo generacij, ki bodo nosilke novega spomina. Intervjuji na temo artefakta, kakršen je jugoslovanski Monopoly, so tako mišljeni kot prikaz diskrepance med spominom, vtisnjenim v igro, ter spominom mojih sogovornikov.

Kockin Monopoly in vrednotenje igralnih polj

Monopoly se v Jugoslaviji pojavi sredi 80. let, torej v obdobju, ki se je že obračalo proti kapitalizmu (Repe, Kerec, 2017, 247). Dotlej so bile v regiji prisotne t. i. klasične namizne igre, kot so šah, človek, ne jezi se, špana in mikado, ter igre s kartami, kot so remi, šnopc in v določenih slovenskih regijah tarok. Prve različice Monopolyja so v Jugoslavijo prišle iz tujine,² v Slovenijo zlasti iz sosednje Italije, ki je svojo verzijo igre izdajala od sredine 30. let naprej.³

2 Ugotovljeno na podlagi opravljenih intervjujev. Podobne rezultate v svojem članku *Monopol: da li je ova društvena igra bila zabranjena* izpostavlja tudi novinar Uroš Dimitrijević.

3 Zgodovina razvoja italijanske verzije ima svoje specifične: leta 1935 je Arnoldo Mondadori, lastnik

Kockin Monopoly, ki ga je oblikoval nekdanji direktor podjetja Jože Hribar, se je v zavest ljudi vtisnil z modro podolgovato škatlo, rumeno igralno ploščo in barvno lestvico, ki je posamezne kraje razdeljevala v skupinice po dva ali tri. Figurice so bile za razliko od ameriške verzije⁴ lesene, enake oblike in različnih barv. Posebnost Kockine verzije so tudi tri vogalna polja, ki jih predstavlja »Disco Club«. Polja, povezana s prevoznimi sredstvi, označujejo letališča, Taxi avto in Taxi gliser. Omenjena verzija tako za razliko od ameriške nima polja za brezplačno parkiranje.

Spomini mojih sogovornikov na igranje Monopolyja so lepi, saj jim je igra najprej predstavljala predmet nostalgije po otroštvu, mladosti oziroma prijetnem preživljanju časa. Upam si trditi, da je bil to za marsikoga glavni razlog, da se je odzval mojemu povabilu na pogovor.

Preden se lotim interpretacije spominov, povezanih z geografskimi kraji, naj poudarim, da so ti v pričevanjih mojih sogovornikov igrali bolj obstransko vlogo. V skladu z mislijo enega najbolj znanih predstavnikov teorije iger Johana Huizinge, ki je o igri razmišljal kot o pojavu, ki »zadovoljuje ideale izražanja in skupnega življenja« (2003, 19), so tudi v pričevanjih sogovornikov pomembno vlogo igrali predvsem spomini na njihove soigralce, njihovo vedenje med igro in njihov način igranja.

Anja, 1990: »Jaz pa to najbolj povezujem s svojo družino in z določenimi – zdaj to vem za nazaj – osebnostnimi lastnostmi članov družine: oče se nikoli ni hotel igrati Monopolyja in smo se ga vedno igrali v zasedbi: moj stric, njegova žena, moja mami, jaz in sestra. Vedno je dal pobudo stric, ki je tudi sicer najbolj kapitalističen v družini, najbolj preračunljiv, pa res, najbolj mu gre, res je malenkosten za denar; na vsak cent pazi, zato je oboževal to igro. Čeprav sva bili s sestro takrat še deklici, smo igrali in on ni imel nobenega zadržka sedemletnega otroka čisto oskubiti. In potem [mu je] mami tako [rekla]: malo pazi, da bo vsaj zanimivo igrati. Ampak ne, on je bil pripravljen narediti vse, zmanipuliral te je tako, da si mu vse prodal, čisto vse nepremičnine, vse je šlo k njemu in tudi vedno je bil on banka, noben drug ni smel nikoli biti banka. Sploh ne vem, zakaj smo se to tako radi igrali, mislim, no, z njim. Ampak ja, zdaj vidim to za nazaj, to psihologijo članov družine, pa mi je kar zabavno.«

pomembne italijanske založbe, iz Amerike za darilo prejel izvod Monopolyja. Ker sam igre ni želel izdati, jo je pokazal prijatelju, prevajalcu Emiliju Cerettiju, ki je razmišljal o odprtju svojega podjetja. Italija je bila takrat fašistična država, nenaklonjena tujim izdelkom, zlasti če so prihajali iz Anglije in Amerike, ter tujim poimenovanjem. Zato je Ceretti najprej spremenil ime igre v Monópoli, s končnim i-jem v zapisu. Poleg tega je nekaj pravil igre prilagodil. Italijanska verzija je tako postala drugačna od originala in njene pravice je vsaj do začetka 21. stoletja neodvisno od Hasbroja tržila italijanska družba Editrice Giochi (Albertarelli, 2000, 120).

4 V standardizirani verziji Monopolyja so figurice kovinske in predstavljajo predmete, kot so likalnik, lokomotiva, naprstnik in klobuk, ter like: konjenik, psiček ...

Najpomembnejši vidik v pričevanjih mojih sogovornikov je bil finančni. Večina je posebnost igre videla ravno v tem, da je vsebovala denar. Nekateri sogovorniki so se kot otroci z njim igrali tudi igre, ki so si jih izmislili sami.

Sogovorniki so pogosto izpostavljali tudi občutek posebnosti jugoslovanskega Monopolyja: vsi so zatrjevali, da ga še vedno hranijo doma na podstrešju ali v hiši svojih staršev, četudi v zelo obrabljenem stanju. O popularnosti Kockinega Monopolyja priča tudi dejstvo, da je bil kot geslo vključen v spletni projekt *Leksikon YU mitologije*. Publicistka Agata Tomažič je opis igre zaokrožila z namigom, da se za razporeditvijo igralnih polj in vrednostjo, dodeljeno posameznim letoviščem, skriva ideja slovenskega nacionalizma, saj sta bila slovenska Bled in Bohinj najdražji polji v igri, bosanski smučišči Jahorina in Bjelašnica pa najcenejši. S takšno razporeditvijo polj naj bi Monopoly vizionarsko napovedoval kasnejši razpad Jugoslavije.

Omenjeni vir je bil ena izmed prvih orientacijskih točk, ko sem pričela snemati intervjuje o tej igri, zato sem sogovornike pogosto spraševala, ali so v takšni razporeditvi polj tudi sami videli sporočilo o slovenski večvrednosti. Odzivi prvih intervjuvancev so bili negativni.

Špela, 1982: »Ne vem ... se spomniš tistega kipca od Degasa ... ne vem, ali od njega ali od koga drugega, Francoz je bil, Mala plesalka, ne. Profesor umetnostne zgodovine v gimnaziji nam je razlagal, da ta punca stoji tam v napol baletni pozi, roka je na hrbtu in malo nesramno gleda gor v zrak na eno stran. In potem so šli umetnostni zgodovinarji to raziskovat. Že takrat je bila škandalozna, ker ni utelešala tistega, kar naj bi balet prikazoval, eleganco, ne vem, razmerja o zlatem rezu, lepoto, bla bla bla, ampak mere njene glave – takrat je bila zelo aktualna teorija, da je mogoče iz meritev glave razbrati človekov značaj – no, ona ima značaj pokvarjenke. Resno. Zato je bila tako šokantna. No, to je bila povsem absurda teorija, ki jo danes vsi popljujejo na veliko in široko, isto kot evgenika, ne ... s časom se to spreminja ...«

Čeprav pomenska odprtost, kakor je izpostavila Špela, pogosto izziva neodobranje in pretirano vzporejanje s pojavi iz sočasne realnosti, je prav ta pogoj, da določeno delo uspe ohranjati aktualnost dlje časa, saj omogoča, da v njem vsakdo vidi nekaj, s čimer se lahko poistoveti. Hkrati je treba upoštevati, da bo naša interpretacija informacij sestavljena na eni strani iz kolektivnih predstav, prisotnih v določenem obdobju, na drugi pa iz osebnih predstav posameznika, na katerega vplivajo zlasti informacije, pridobljene z izobrazbo, in njegov spomin.⁵

5 Kot vizionarsko igro Monopoly interpretira tudi Božo Repe, toda ne v smislu večvrednosti in nacionalizma, temveč v smislu prehoda od socialističnega h kapitalističnemu sistemu in zlasti kot vajo za kasnejšo privatizacijo (Repe, Kerec, 2017, 249).

Razporeditev polj na Kockinem Monopolyju bi lahko interpretirali na različne načine: lahko bi jo skušali razumeti v skladu z obćima orientacijskima metaforama, kakršni sta sever–jug in vzhod–zahod (Lakoff, Johnson, 1980, 25), pri čemer so južne republike praviloma dojete kot manj razvite v primerjavi s severnimi, podobno kot zahodne v primerjavi z vzhodnimi. Takšno pojmovanje bi posrečeno sovpadalo z duhom časa osemdesetih, kjer – na podlagi čedalje večjih socialnih razlik med republikami – posamezne jugoslovanske republike začenjajo razvijati orientalistične predstave o drugih. Pri tem sta Slovenija in Hrvaška dojeti kot bolj razviti republiki, ki sta bližje evropski kulturi, medtem ko naj bi ostale republike pripadale primitivnemu, lenemu, netolerantnemu Balkanu (Bakić-Hayden, 2007, 450).

Hkrati je treba poudariti povsem objektivno okoliščino, da je pri Monopolyju najdražje polje vedno zadnje. Po eni strani si polja v igri sledijo tematsko (smučišća, jezera, otoki itd.) po naraščajoči vrednosti, po drugi strani pa si – grobo rečeno – sledijo od juga proti severu. S takšno razporeditvijo je igra morda nudila jasnejšo sliko posameznih republik in na koncu skupne države. Verjetno se tudi zato sogovorniki, ki so bili spominsko še vezani na Jugoslavijo, razporeditvi polj niso preveč čudili in so ocenjevali, da je bila teza o nacionalizmu v igro vrinjena kasneje.

Zala, 1989: »Si kdaj povezoval kraje z vrednostmi oziroma ali je to vplivalo na tvojo recepcijo teh krajev?«

Peter, 1974: »Ja, veš kaj ... to je zelo kompleksno vprašanje. Vedel sem, da je Jugoslavija razdeljena, da smo Slovenci več oziroma da je v Sloveniji višji standard kot na Adi Ciganliji. Mislim, Ada Ciganlija je bila prva ali druga, ko greš, no, potem so pa Avala, Kalemegdan, jezero na Ohridu ... no, meni je bilo tako prav, nimam pravega izraza ... to, kako so razdelili polja, je bilo zame samoumevno. Pač, višji standard je v Sloveniji in Bohinj in Bled sta bila pač na koncu, ker Postojnska jama takrat sploh ni bila tako razvita kot danes. Tako.«

Ko sem tezo že skorajda ovrгла, sem posnela nekaj pričevanj, v katerih so sogovorniki trdili, da jim je Monopoly dajal občutek slovenske večvrednosti.

Špela K., 1985: »Potem sem se dostikrat spraševala, ali smo imeli mi Slovenci večvrednostni kompleks, pa je vsaka država malo po svoje naredila, ker Bled in Bohinj sta bila najvišje ocenjena. Zakaj je to najdražje? In že ko sem bila majhna in smo se to igrali, sem se spraševala: Kaj je s Srbi, da smo jim naračunali tako malo? Pismo! Bled ni nič posebnega, saj smo bili vsake počitnice tam. To sem se dostikrat spraševala. Mogoče so imeli Bosanci svojo, isto verzijo, da je bil, ne vem, [kakšen] njihov [kraj], na primer Jajce, je bilo pa to tako veliko ...«

Čeprav Špela govori o občutku večvrednosti v zvezi s Slovenijo, ki naj bi izhajal iz igre, njeno razmišljanje ponuja dva argumenta proti tej tezi: razpredanje, zakaj je določeno polje več vredno od drugega, je obče in ga lahko zasledimo tudi pri pričevanjih sogovornikov, ki so igrali katero drugo verzijo Monopolyja.⁶ Zelo verjetno je, da bi, če bi se oblikovanja igre lotili v drugih republikah, polja razporedili tako, da bi bila najvišje ocenjena katera izmed njihovih turističnih točk, pri čemer bi znova našli argumente tako za upravičenost takšne razporeditve kot proti njej.

Menim, da igra ni bila oblikovana z mislijo na nekakšno teorijo večvrednosti ali kot »okupatorski projekt«. Ob podrobnejši analizi, kaj imajo skupnega sogovorniki, ki so ta občutek izpostavili, se je namreč izkazalo, da so bili vsi rojeni v drugi polovici 80. oziroma v začetku 90. let. Če torej govorimo o zametkih slovenskega nacionalizma, ta ni izhajal iz igre, temveč iz *okolja* oziroma *realnosti*, kot so jo doživljali sogovorniki, rojeni v drugi polovici 80. let: kulturni prostor, ki smo ga spoznavali in prepoznavali kot svojega, je bil večinoma omejen na Slovenijo kot samostojno državo, vrhunec pa so v tem obdobju dosegli tudi nacionalno obarvani stereotipi. Večvrednostna občutja so tako projekcija predstav sogovornikov *v igro* in ne obratno.

Nina, 1986 »... in veliko mi je bilo imaginarnih [krajev], pač samo Bled in Bohinj sem poznala [...] in se spomnim, da sem spraševala očeta, Tomaža, kje je to, kaj je to in kako je ostalo v meni to, da so Ohrid in tisti začetni, Bjelašnica ali kar je že bila, pač manj vredni, slovenski, Bled, Bohinj pa 'ful' vredni. Spomnim se tudi tega, kako se je vame vtisnil občutek: saj to je 'kar nekaj' tam.«

Kulturni habitus

Geografski vidik, ki v spominih sogovornikov ni imel tako pomembnega mesta kot denar ali spomini na soigralce, je pomembnejšo vlogo odigral pri tistih, ki so se z igro spoznali kot otroci. V njihovih odgovorih je namreč asociiranje polj z realijami iz njihovega okolja stalnica, toliko bolj, če so za določen kraj ali ulico prvič izvedeli iz igre – ne glede na to, katero verzijo so igrali.

Stalnica v odgovorih je tudi čudenje nad polji oziroma kraji, za katere sogovorniki prej nikoli niso slišali. Na tem mestu v pričevanjih vedno nastopi interakcija z drugimi, zlasti s starejšimi, ki so sogovornikom razlagali, kaj naj bi geografski pojem predstavljal. Pri tem ni šlo toliko za sistematičen poduk kolikor za hipno potešitev radovednosti.

6 Poleg jugoslovanskega Monopolyja in Monopolyja podjetja Hasbro (kjer je najdražje polje Portorož) je bila v 90. letih v obtoku tudi igra neznanega proizvajalca Monopol!, kjer je bilo najdražje polje ljubljanski hotel Austrotel. Ena izmed sogovornic, ki je v mladosti igrala omenjeno igro, se spominja, da se je velikokrat spraševala, zakaj je to polje dražje od denimo zdravilišča Dobrna. Zdelo se ji je, da je termalni kompleks bolj prestižen kot hotel, čeprav je šlo za objekt v glavnem mestu Slovenije.

Zala: »Ti kraji, ki jih nisi poznala. Si se kdaj spraševala, kje so?«

Nina, 1982: »Vedno smo vprašali starejše. Kot sem rekla, jaz sem to dosti s stricem igrala, ki je bil pač precej starejši, mi je potem on predstavil te kraje. Pravzaprav mi je tako predstavil zemljevid Jugoslavije. Tudi ko smo igrali s starši, so nam vedno povedali nekaj besed, ker so imeli to znanje. Ker ga pač mi nismo dobivali, vsaj ne v vrtcih, kasneje pa ni bilo več tega izobraževanja.«

Treba je poudariti, da je bila Nina edina sogovornica, ki je izpostavila, da ji je sorodnik predstavil zemljevid Jugoslavije. Ostalim sogovornikom so lokacijo krajev predstavljali z lego v določeni republiki. To je hkrati pomenilo, da so lahko igro sprejeli in si jo razlagali – ponovno – v skladu s svojo realnostjo in brez navezave na Jugoslavijo.

Anja, 1990: »No, jaz pa te igre nisem povezovala z Jugoslavijo. Imela sem občutek: aha, to je pa na Hrvaškem; razmišljala sem tako: aha, to je pa v Bosni. Vedno ko smo se pogovarjali, so tudi drugi govorili na ta način. Niso bili jugonostalgiki. [...] Vedno so govorili v teh terminih in ni bilo tega občutka.«

Tina, 1981: »Nikoli nisem šla gledat na zemljevid, ker mi je bil takrat zemljevid itak tuj. Zemljepis mi je bil itak ... šel žal na Slovenijo, mislim, Jugoslavija, ja, približno sem vedela, kako izgleda, to pa je bilo to. Po navadi je bilo tako, da je oče gledal TV, pa sem ga vprašala: ati, kje pa je to? Do tukaj smo prišli in on je potem povedal, v kateri državi je ali kje je. Tukaj se je ustavilo. Če ati ni vedel, tako ni bilo pomembno (smeh), ker je vse vedel, ne. Itak, ne.«

Bolj kot starši in sorodniki skrb za reprodukcijo zgodovinskega spomina nosijo intelektualci, politiki, šola in mediji (Portelli, 2007, 272). Zavedanje, da je šlo v igri pravzaprav za polja iz nekdanje Jugoslavije, se je pojavilo *leta kasneje* – ali pa sploh ne –, medtem ko so kraji, ki so bili za prejšnje generacije del skupnega habitusa, ostali *tam nekje* ali *daleč stran*, najpogosteje kar v igri Monopoly, ki je ostala edina oprijemljiva asociacija na geografske pojme, omenjene v njej.

Nina, 1986: »So mi razložili [kje ti kraji so] ..., ampak mi je bilo tako [nedojemljivo]. Takrat tega še nisem geografsko dojela. Tudi kaj je Makedonija ali ne vem [...] vem, da je bilo kasneje, kasneje v osnovni šoli, ko smo pač imeli zemljevide: aha, to sem pa v Monopolyju videla.«

Zala: »Imaš kak konkreten primer?«

Nina, 1986: »Ne da bi rekla [...] saj je zelo smešno, šele pred nekaj leti, ko sem bila na Ohridu, [je bila moja prva povezava] z Monopolyjem. In je bilo tako: grem na Ohrid, to je bilo v Monopolyju« (smeh).

Zala: »In potem, ko si prišla tja, si rekla: tukaj sem!«

Nina, 1986: »Res, tako zanimivo. [...] Tega se ne spomnim, da bi mi to kaj kazali, ampak se pa spomnim tega zavedanja, da je to zelo daleč. Spraševala [sem], kje je to – zelo daleč. Ne moremo iti kar z avtom pogledat.«

»Česar ni v spominu, ni nedostopno le v psiho-kognitivnem smislu, temveč tudi v jeziku« (Plate, 2016, 145). Sogovorniki, ki simpatije do določenega polja niso povezovali z osebno izkušnjo dopustovanja, so svoja najljubša polja utemeljevali z določeno barvo ali zvenom določene besede. Po drugi strani ravno razmišljanje o zvenu določenega geografskega poimenovanja nakazuje, da je kdo zanj prvič slišal ravno ob igranju Monopolyja. V tem smislu ima v pričevanjih posebno mesto Ada Ciganlija, predel Beograda, ki je bil v otroških predstavah mojih sogovornikov pogosto povezan s cigani ali cirkuškimi šotori.

Zala: »Si se kdaj spraševala, kje so ti kraji?:

Tanja, 1985: »Nisem vedela, dokler nisem šla na morje v Dalmacijo.«

Zala: »Dobro, nisi vedela, ampak ali si mislila, da so ti kraji resnični ali izmišljeni?«

Tanja, 1985: »Ne vem, po mojem sem vedela, da so resnični, glede na to, da sta bila Bled in Bohinj, samo po mojem se o tem nikoli nisem spraševala. Vedela sem, da nekje to je, nisem pa vedela, kje, nisem vedela, ali je to Hrvaška, Bosna ... Jahorina, Bjelašnica, to dvojce je bilo meni: aha, kaj? Ha? To so se mi zdela izmišljena imena, [kot] da v resnici sploh ne obstajajo. Potem ko sem izvedela, da je tam celo smučišče, sem bila čisto šokirana. To sem izvedela šele pred nekaj leti, mislim, da pred dvema letoma, ko je moja učenka rekla, da gredo smučat tja, na Jahorino ... »

Zala: »In na kaj si pomislila?«

Tanja, 1985: »Nič, to je bil zame šok. Takrat sem se spomnila recimo na Monopoly in da sem jaz vseskozi mislila, da to ne obstaja, da to ni resničen kraj. Edino, kar sem si zares predstavljala, sta bila Bled in Bohinj, ker smo stalno tja hodili.«

Igra je prostor fikcije (Huizinga, 2003), prostor, ki je ločen od realnosti in v katerem veljajo prav posebna pravila, pri čemer so geografska polja samo manj pomemben del te igre – morda resnično obstajajo, morda pa tudi ne. Odgovorov sogovornikov, ki so kraje omenjali kot imaginarne ali izmišljene ali kot »kr neki« – poudariti moram, da niso bili v večini –, po mojem mnenju ne smemo interpretirati kot navezovanje na fikcijo v pravem pomenu besede. Pri tem pomembno vlogo igra starost sogovornikov: kot otroci si omenjenih krajev bodisi niso znali geografsko predstavljati bodisi so jim predstavljali nekaj tako čudno zvenečega, potujenega, oddaljenega in eksotičnega, da se jim je zdelo, *kot da* so izmišljeni, toliko bolj, če zanje zunaj prostora igre niso nikoli več slišali. V takšnih primerih so bili nad ponovnim soočenjem z določenim geografskim pojmom toliko bolj presenečeni. Ponovno – *leta kasneje*.

Zala: »Si bila kasneje kdaj presenečena, ko ste se nekam peljali, pa si rekla ...«

Katja, 1989: »Ja, to so pa ta, kaj so že, Plitvička jezera, ko smo šli na Hrvaško

na morje. Tisto: vidiš tablo – »narodni park« – piše zraven »Plitvička jezera«? Nekaj takšnega. O! A to je dejansko tukaj? OK, v redu (smeh). Ampak to je bilo po mojem šele v srednji šoli, da sem to dojela, oziroma ko smo začeli malo bolj južno hoditi, v Dalmacijo na morje. Prej pa, saj mogoče sem slišala in sem se že zavedala, da to nekje obstaja, ampak sem zmeraj mislila, da je to nekje zelo, zelo daleč stran. Ko pa smo se enkrat peljali malo bolj proti jugu, sem videla tisto tablo in si rekla: aja, to je tako blizu ...«

Sklep

V članku sem želela pokazati, kako hitro lahko izgine določen kulturni habitus oziroma kako hitro nastopi pozaba: tisti, ki so se rodili v 80. in odrasli v 90. letih, so bili prostorsko-spominsko vezani na samostojno Slovenijo in so bili pri spoznavanju Jugoslavije kot nekdanjega skupnega habitusa prepuščeni družinskim vezem oziroma raziskovanju na lastno pobudo, v smislu spodaj navedenih komentarjev.

Tina (1981): »Sem po naravi len človek. [...] Po mojem tudi zaradi tega nisem šla nikoli gledat na zemljevid. Pač ne rabim: ata, povej, če veš, kje je, če ne, pa tudi meni ni treba vedeti.«

Zala: »Pravzaprav nihče ni rekel, da si je šel te stvari pogledat. Res je bil najmočnejši starševski motiv: to je v Srbiji, to je tam, to je tam.«

Tina (1981): »Vidiš, jaz sploh nisem vedela, kje je Srbija. Pač del Jugoslavije, saj ne vem točno, kje je, pač del [države]. Ne vem, ali sem kdaj čutila potrebo po tem, da kak kraj umestim na zemljevid. Ja, vedela sem, kako Jugoslavija izgleda, a sem si rekla, zakaj pa bi morala vedeti, kje točno je Dubrovnik [...] pač, kaj mi bo, če Beograd umestim na zemljevid, če itak ne vem, si ne znam predstavljati velikosti države in si ne znam predstavljati, kje smo, če je moj pogled segel do Murske Sobote, kjer sem imela sorodnike, pa do Koroške in Istre, kamor smo šli na morje, Novigrad, Crikvenica največ, ne. To je to. Nič drugega mi ni treba vedeti.«

Jugoslavija je za mnoge ostala *tam nekje* oziroma *daleč stran*. Po drugi strani pa je ravno pozaba – najsi bo vsiljena ali ne – tista, ki vsaki generaciji daje možnost za oblikovanje lastnega spomina oziroma narativa, zaradi katerega se razlikuje od generacij, ki so bile, in tistih, ki šele pridejo.

Ljudje ustvarjamo predmete, ki predstavljajo našo socialno realnost, pa tudi nas same. Ko gre za namizne igre, ni pomembno preučevati zgolj njihove predmetnosti in zgodovinskih razmer, v katerih so nastale, temveč tudi njihovo recepcijo: kaj natančno nam igra domnevno sporoča, namreč ni odvisno samo od nje, temveč tudi od naše interpretacije, ki je ravno tako pogojena z našo trenutno zgodovinsko-socialno

stvarnostjo in našimi osebnimi vtisi. Predmeti govorijo (Mlekuž, 2011), toda hkrati tudi mi vanje vpisujemo svoje ideje in predstave; in včasih jim besede v usta polagamo sami.

Bibliografija

- Albertarelli, S., 1000 Ways to play Monopoly, v: *Board Games Studies Journal* 3, 2000, str. 117–123.
- Augé, M., *Oblivion*, Minneapolis 2004.
- Bakić-Hayden, M., Hayden, R., Orientalistične različice na temo »Balkana«: simbolna geografija v nedavni jugoslovanski politiki kulture, v: *Zbornik postkolonialnih študij* (ur. Jeffs, N.), Ljubljana 2007, str. 441–459.
- Dimitrijević, U., *Monopol. Da li je ova društvena igra bila zabranjena u Jugoslaviji*, <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-46459474> [3. 4. 2019].
- Huizinga, J., O izvoru kulture v igri, v: *Teorije igre* (ur. Strehovec, J.), Ljubljana 2003, str. 7–137.
- Klepetavi predmeti: ko predmeti spregovorijo o nas in o drugih* (ur. Mlekuž, J.), Ljubljana, 2011.
- Lakoff, G., Johnson, M., *Metaphors We Live By*, Chicago, London 1980.
- Mannheim, K., From »The Sociological Problem of Generations«, v: *Collective Memory Reader* (ur. Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V., Levy, D.), New York 2011, str. 92–98.
- Miller, D., *Materialna kultura*, Ljubljana 2016.
- Plate, L., Amnesiology: Towards the Story of Cultural Oblivion, v: *Memory Studies Journal* 9 (2), 2016, str. 143–155.
- Portelli, A., *The Order Has Been Carried Out: History, Memory and Meaning of a Nazi Massacre in Rome*, Basingstoke 2007.
- Repe, B., Kerec, D., *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih*, Ljubljana 2017.
- Tomažič, A., Monopoly, v: *Leksikon YU mitologije*, <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/monopoly/> [12. 7. 2018].
- Whitehill, B., American Games: A Historical Perspective, v: *Board Games Studies Journal* 2, 1999, str. 116–143.

Zala Pavšič

O pozabi: primer jugoslovanskega Monopolyja

Ključne besede: Monopoly, namizne igre, spomin, Jugoslavija, osemdeseta leta, materialna kultura

Članek o jugoslovanski verziji namizne igre Monopoly se opira na predpostavko, da stvari oblikujejo ljudi. V skladu s takšnim pojmovanjem se prispevek začenja z zgodovinskim pregledom razvoja omenjene igre v Ameriki vse od prvotnih idej igre, ki se je širila kot ljudska igra, do današnjega dne, ko Monopoly trži gigant na področju iger, podjetje Hasbro. Popularnost igre je razvidna tudi iz njene prisotnosti v javnem prostoru v metaforičnih oblikah: zaradi poudarka na trgovanju se včasih nanaša na pohlep, lahko pa tudi na nacionalno državo.

Pri sogovornikih, ki so mi pomagali s pričevanji, je (jugoslovanski) Monopoly povezan z lepimi spomini: predvsem na otroštvo oziroma mladost ter na sorodnike in prijatelje, s katerimi so igro igrali. V intervjujih sem se osredotočila na temi, ki sta bili v pričevanjih sicer stranskega pomena, vendar sta bili pri sogovornikih, ki so se z igro prvič srečali kot otroci, pogosto prisotni: na vprašanje o domnevni večvrednosti Slovenije, ker sta bila Bled in Bohinj najdražji polji, ter na obravnavanje igre Monopoly kot medija, ki lahko reproducira vedenje, v tem primeru poznavanje geografije nekdanje skupne države. Teza o slovenski večvrednosti se je izkazala za generacijsko pogojeno, saj se je pojavljala zlasti v odgovorih sogovornikov, ki so se rodili v poznih 80. letih, zaradi česar predvidevam, da je bolj kot z igro samo povezana s projekcijo zunanje realnosti, kakor so jo doživljali sogovorniki, v igro.

Ob podrobnejši analizi odgovorov o poznavanju geografskih krajev pri sodelujočih, ki se Jugoslavije ne spominjajo, se Monopoly pogosto pojavlja kot edina ali prva referenca, prek katere so slišali za določen kraj v nekdanji Jugoslaviji. To pomeni, da je Monopoly vseboval sledi kulturnega spomina, ki ga drugi viri našega vsakdana, vzgoje in izobraževanja niso več vsebovali.

Zala Pavšič

On Oblivion: the Case of Yugoslavian Monopoly

Keywords: Monopoly, board games, memory, Yugoslavia, 1980s, material culture

This article on the Yugoslavian version of the board game Monopoly is based on the assumption that things make people. In accordance with this a concept, the contribution begins with a historical overview of the development of this game in the United States, from its origins when it spreads around the country as a popular game, to the current day, when Monopoly is marketed a leading corporation in the field of board games, Hasbro. The popularity of the game is also evident from its presence in the public space in the form of metaphors: because of its emphasis on trading, it is sometimes referred to “greed”, and in the Balkans it can also serve as a metaphor for the nation state.

In the memories of my interlocutors who helped me with their testimonies, the Yugoslav version of Monopoly is associated with pleasant memories: especially of childhood, youth and relatives or friends with whom they used to play the game. In my interviews I focused on two topics which did not play such a significant role in the testimonies of the interlocutors, but were, however, common in the testimonies of interviewees who got acquainted with the game as children: to the question of the supposed superiority of Slovenia, as Bled and Bohinj were the most expensive properties, and the presumption that Monopoly is a game which can reproduce cultural memory, in this case knowing the geography of the former common state. The thesis on Slovene superiority proved to rely on generations to which my interviewees belonged, since it appeared especially in the answers of the interlocutors who were born in the late 1980s. Hence, I assume that this thesis was more likely a projection of the outside reality of my interlocutors into the game than vice versa.

Analysing the answers of my interlocutors more thoroughly, I reached the conclusion that Monopoly often appeared as the first reference through which they heard about a certain resort in the regions of the former Yugoslavia. This means that Monopoly contained traces of cultural memory which other sources of our everyday lives, education and upbringing ceased to transmit.

Luka Ručigaj, Monika Deželak Trojar,
Anja Dular, Sonja Svoljšak

Katalogi in inventarji Auerspergove knjižnice kot pomniki njenega kulturnozgodovinskega pomena in razvoja skozi čas

Ključne besede: rodbina Auersperg, plemiške knjižnice, Kranjska, Ljubljana, katalogi, inventarji

DOI: 10.4312/ars.13.1.123-150

Uvod^{1*}

Katalogi, inventarji in popisi historičnih knjižnih zbirk so neprecenljivi za analizo njihove vsebine, razvoja skozi čas ter njihovega pomena v različnih kulturno- in znanstvenozgodovinskih kontekstih. Še posebej pomembni in dragoceni so, kadar so bile zbirke iz različnih razlogov razpršene. Takšna je bila tudi usoda ene najpomembnejših plemiških knjižnic z današnjega slovenskega ozemlja, Knežje Auerspergove fidejkomisne knjižnice v Ljubljani (Fuerstlich Auerspergsche Fideicomisbibliothek zu Laybach). Narodna in univerzitetna knjižnica (NUK) danes hrani dvanajst knjig z lastniškimi vpisi bratov Wolfa Engelberta (1610–1673) in Janeza Vajkarda (1615–1677), ki so bile nekoč del ljubljanske zbirke Turjačanov, ter nekaj posameznih del, ki so v zbirko prek Federalnega zbirnega centra prišla po drugi svetovni vojni iz drugih nepremičnin rodbine Auersperg. Knjige iz ljubljanske knjižnice, ki so v NUK prišle po naključju – najbrž tudi kot dar katerega od članov rodbine licejski knjižnici – ali pa so bile kupljene v preteklih dveh letih, predstavljajo manj kot tretjino te bogate zbirke, ki se je začela oblikovati že v srednjem veku in ki je vrhunec razvoja doživela za časa grofa Wolfa Engelberta Auersperga, vsestransko znanstveno oziroma humanistično izobraženega kranjskega deželnega glavarja, in njegovega brata, ministra na cesarskem dvoru, Janeza Vajkarda.

Spomin na veličino in pomen zbirke, ki je bila iz Ljubljane v grad Losensteinleiten na Spodnjem Avstrijskem odpeljana po ljubljanskem potresu, ki je močno poškodoval dvorec,

1 * Iskreno se zahvaljujemo mag. Marii Zdislavi Röhsner, ki je Luki Ručigaju izjemoma omogočila vstop v »zakulisje arhiva« ter mu pomagala pri sistematičnem pregledovanju družinskega arhiva, in princu Heinrichu von Auersperg-Breunnerju, ki mu je odprl vrata družinskega arhiva. HHStA hrani še najmanj 236 knjig, ki vsebujejo ekslibrise iz nekdanje knjižnice. Knjige trenutno še niso inventarizirane. Gre za publikacije, posvečene članom rodbine (Radics, 1865).

kasneje pa še v Urugvaj oziroma London, kjer je bil velik del zbirke v letih 1982 in 1983 prodan na dražbah avkcijske hiše Sotheby's, danes ohranjajo le katalogi oziroma popisi, ki jih v rodbinskem fondu hrani dunajski Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA). Po odkritju inventarja, nastalega ob popisu premoženja kneza Heinricha Auersperga (1697–1783), ki ga je Matija Žargi² našel v HHStA, je Monika Deželak Trojar junija 2013 v okviru raziskave o Janezu Ludviku Schönlebnu (1618–1681) našla prepis kataloga iz leta 1762 in zapuščin-ski inventar, nastal po smrti kneza Ferdinanda Auersperga (1655–1706).³ Avgusta 2018 je Luka Ručigaj v okviru raziskave o grofu Wolfu Engelbertu Auerspergu (1610–1673)⁴ našel tri dodatne kataloge: najzgodnejši katalog, ki je nastal pred letom 1655, Schönlebnov katalog (1655) in katalog iz leta 1668, ki je bil podlaga vsem kasnejšim prepisom,⁵ oktobra 2018 delovno verzijo inventarja, ki je nastala kot podlaga za prepis inventarja (1707), odkritega leta 2013,⁶ novembra 2018 pa še mikrofilm s posnetki naslovnih 383 knjig.⁷ Tako je razvoju zbirke mogoče slediti od prve polovice 17. stoletja do šestdesetih in sedemdesetih let 19. stoletja, ko je o njej Peter Pavel pl. Radics (1838–1912) objavil prve obsežnejše prispevke,⁸ deloma pa je njena vsebina znana tudi iz avkcij-skih katalogov z londonskih dražb v letih 1982 in 1983 ter kasnejših raziskav in objav o rodbini Auersperg in njeni knjižnici.⁹

Dosedanje objave oziroma raziskave Auerspergove knjižnice so že prispevale osnovne podatke o njeni zgodovini, vsebini in obsegu, okoliščinah njenega nastanka in razvoja ter njeni usodi po obeh dražbah v osemdesetih letih 20. stoletja (Radics, 1878; Radics, 1885; Reisp, 1989; Dular, 2015, 3). Omogočile so tudi vpogled v njeno vsebinsko ureditev okoli leta 1762 ter njeno prostorsko umestitev v knežjem dvorcu (Žargi, 2002). Dopolnile so jih podrobne kodikološke študije posameznih rokopisov, kot je na primer Ruffov *De*

2 Opisan je bil v okviru študije nekdanjega ljubljanskega knežjega dvorca (Žargi, 2002, 277–295).

3 Gl. Deželak Trojar, 2015.

4 Ručigaj, [doktorska disertacija – v pripravi].

5 Tudi Kaspretovemu katalogu, ki datira v devetdeseta leta 19. stoletja. V pismu 30. 9. 1894 Anton Kaspret o tem katalogu piše: »Bechre mich die ergebenste Mittheilung zu machen, dass die Bibliothek im allen ihrem Details fertig gestellt ist. Die Katalogisirung habe ich bereits am 31. Juli d. J. beendet ... Die Bibliothek umfasst 3189 Werke und 3190 Bände, die Bildersammlung und Handschriften nicht eingerechnet; unter ersten befinden sich 480 angebundene werke, welche bis jetzt völlig unbeachtet bleiben.« To kaže, da je knjižnico popisoval vsaj od leta 1891, popisu pa je dodal tudi inventarne lističe, ki so morali nastati leta 1893 ali celo 1892. *Die Fideikommißbibliothek betreffende Schriften, Archiv Korespondenz mit Archivordner Schulrat prof. Kaspret, Pismo–Laibach, 30. 9. 1894, HHStA, Dunaj, AT–OeStA/HHStA SB Auersperg XXVI–A–20–23.*

6 To je verzija prepisa kataloga iz leta 1668, v katerem so vse manjkajoče knjige prečrtane.

7 Pod signaturo AT–OeStA/HHStA Repro Ergänzungsfilme Auersperg Bibliothek E 80 Rolle 1, Titelaufnahmen der Auersperg–Bibliothek in Verzeichniss der Familienarchive und persönlichen Schriftennachlässe zur österreichischen Geschichte. 1500–2000.

8 Iz Radicsovih prispevkov so podatke črpale praktično vse kasnejše študije Auerspergove knjižnice (Radics, 1863, 624–631; Radics, 1878, 50–55; Radics, [1885], 26–32).

9 Predvsem Dular, 2015, 17–32; Fagin Davis, 1999, 193–213; Golob, 2000, 177–192; Golob, 2001, 53–58; Južnič, 2006, 23–52; Južnič, 2008, 27–49; Preinfalk, 2005; Preinfalk, 2006; Reisp, 1989, 37–47.

Slika 1: Fotografija knjižnice Knežjega dvorca. Wilhelm Helfer, 1895
(z dovoljenjem Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, INDOK center).

Medicina equorum, ki ga danes hrani The Beinecke Rare Books and Manuscripts Library Univerze Yale (Golob, 2010). Nekateri prispevki, ki so nastali na podlagi pregleda posameznih knjig iz slovenskih zbirk, predvsem iz NUK, ter podatkov iz dražbenih katalogov iz let 1982 in 1983, ponujajo vpogled v posamezne vsebinske, predvsem naravoslovne segmente knjižnice (na primer Južnič, 2006; Južnič, 2008). Že leta 1999 pa je Lisa Fagin Davis ob pregledu nekaterih rokopisov iz Auerspergove knjižnice, ki jih danes hrani Univerza Yale, opozorila, da je prav odsotnost najzgodnejših katalogov precejšnja ovira za nadaljnje podrobnejše raziskave in kontekstualizacije zbirke ter da jo je zaradi njene razdrobljenosti praktično nemogoče rekonstruirati (Fagin Davis, 1999, 195, 197). Katalogi in inventarji, ki nastajajo sočasno z razvojem knjižnic, so namreč primarni, dostikrat pa tudi edini dokumenti, ki ob odsotnosti (ali tudi prisotnosti) drugih sočasnih virov ne pričajo le o njihovem obsegu in vsebinski ureditvi v določenem obdobju, temveč posredno prinašajo tudi obilico informacij o njihovi vpetosti v sočasno intelektualno in znanstveno dogajanje (omejena ali širša dostopnost zbirke, možnost izposoje gradiva, vpliv posameznih del na sočasno lokalno literarno in znanstveno produkcijo) ter spremembah ali stalnicah v vsebinskih fokusih njenih lastnikov. Pričajo tudi o vrhuncih in zatoni, ki so, posebej v primeru zasebnih zbirk, pogosto neposredno odvisni od osebne zavzetosti in miselnih obzorij posameznega lastnika ali posamezne generacije zbirateljev. Ne nazadnje pa so, posebej kadar omogočajo kontinuirano spremljanje razvoja posamezne zbirke v daljšem časovnem obdobju, osnovno orodje za njeno rekonstrukcijo ne glede na trenutno lokacijo.

Ker je danes Auerspergova knjižnica razpršena po vsem svetu, želimo na njene ohranjene kataloge, inventarje in druge popise kot primarne vire za nadaljnje raziskave ter kontekstualizacijo in rekonstrukcijo te najboljše in najsodobnejše zasebne zbirke na Kranjskem v 17. stoletju opozoriti tudi širšo strokovno oziroma znanstvenoraziskovalno javnost.

Ohranjeni katalogi in drugi popisi Auerspergove knjižnice

Bibliotheca Illustrissi. et Excellentissi. Dñi D. Wolfgangi Engelberti S. R. I. Comitis ab Auersperg Carnioliae Supremi Capitanei nec non DD. Deputatorum Præsidis

Hranilišče: Dunaj, AT–OeStA/HHStA SB FA Auersperg XXVII, 34g¹⁰

Datacija: pred 1655¹¹

Avtor: ni naveden/znan¹²

Dimenzije: 320 x 195 x 24 mm

Obseg: 131 neoštevilčenih listov (okoli 680 naslovov)

Vsebinska ureditev: Naslovnica [2r] in trinajst vsebinskih sklopov: Concionatores [6r], Controuersistæ [10r], Historici [12r], Humanistæ [22r], Iuristæ [29r], Mathematici [38r], Medici [43r], Philosophi [48r], Politici [54r], Spirituales et Scripturistæ [66r], Theologi [75r], Varia [83r], Claßis Iconum [91r].

Ureditev znotraj posameznih vsebinskih sklopov po abecednem vrstnem redu imen avtorjev (od A do Z): ime, priimek, naslov (brez kraja in leta nastanka). Na koncu vsakega sklopa je za črko Z še nekaj praznih strani, njihovo število se od sklopa do sklopa razlikuje.

Posebnosti, kratak opis: Mehka pergamentna vezava s platnico iz fragmenta Gracijanovih Dekretov s komentarjem (Benetke: Nicolaus Jenson, 1474 f. [190r]).¹³ Zgornji del sprednje platnice prepleten s kosom marmoriranega papirja, čezenj pa nalepljena etiketa z naslovom. Obreza z rdečim pikčastim obrizgom. Na notranji strani sprednje platnice ekslibris »Fuerstlich Auerspergsche Fideicomisbibliothek zu Laybach«. Na sprednji obrezi označki (signacula) s skrajšanimi naslovi posameznih vsebinskih sklopov. Ostanki štirih zapiral iz usnjenih trakov (ohranjen le en trak). Papir brez vodnih znakov. Dobro ohranjen.

10 Po inventarizaciji bodo vsem katalogom najbrž dodeljene nove signature.

11 Katalog je zagotovo nastal pred letom 1655. Po letu 1638 je Wolf Engelbert postal »Amts Präsident«, leta 1646 pa je od cesarja Ferdinanda III. dobil naziv »Lands Verwalter« (Valvasor, 1689, 71, 88). Glede na naziv, ki je uporabljen v naslovu, bi lahko katalog datirali med 1638 in 1646 oziroma pred 1646.

12 Glede na pisavo bi katalog lahko s velikim pridržkom pripisali tudi Janezu Ludviku Schönlebnu.

13 Identifikacija je bila opravljena na podlagi primerjave z digitalno kopijo izdaje na papirju, ki jo hrani Bavarska državna knjižnica. Gl. Gratianus.

127

Catalogus Bibliothecae Illustrissimi et Excellentissimi Domini, Dñi Wolffgangi Engelberti S. R. I. Comitis ab Auersperg et Gottschee, Dñi in Schön- et Seisenberg, Inclyti Carniola Ducatus, et Marchia Slavica Supremi ac Hæreditarii Mareschalli, et Camerarii, S. Cæs: Mai: Consilarii Intimi, Provincia Capitanei Supremi, et Deputatorum Præsidis etc: In Classes IX. divisus Anno M. DC. LV.

Hranilišče: Dunaj, AT–OeStA/HHStA SB FA Auersperg XXVII, 34f

Datacija: 1655

Avtor: Janez Ludvik Schönleben

Dimenzije: 300 x 190 x 30–40 mm¹⁴

Obseg: 201 oštevilčena stran (okoli 2310 naslovov)¹⁵

Vsebinska ureditev: Katalog z devetimi vsebinskimi sklopi (I.) ter kazala avtorjev (II.), naslovov (III.) in privezkov (IV.):

I. Naslovnica (neoštevilčena); Bibliothecae Canones (neoštevilčena); Syllabus Catalogorum Bibliothecae (neoštevilčena); Syllabus Classium Bibliothecae In Catalogo Primo (neoštevilčena): Classis I. Libri Theologici (p. 1), Classis II. Libri Iuris Sacri et Prophani (p. 27), Classis III. Libri Ethico Politici (p. 48), Classis IV. Libri Historici (p. 87), Classis V. Libri Philosophici (p. 112), Classis VI. Libri Medici (p. 121), Classis VII. Libri Mathematici (p. 130), Classis VIII. Libri Humaniores (p. 137), Classis IX. Libri Philologici (p. 146);

II. Catalogus Universalis Omnium Authorum Bibliothecae (p. 155);

III. Catalogus Titulorum peculiarium et materialium (p. 178);

IV. Catalogus Librorum cæteris adiunctorum (p. 192).

Katalog je urejen po abecednem vrstnem redu imen avtorjev (od A do Z): ime, priimek, naslov, format, vezava (material in barva prevleke platnice), kraj in leto nastanka. V kazalih so napotila na glavni katalog.

Posebnosti, kratek opis: Nebarvan pergament prek kartonaste opore. Na sredini sprednje platnice je s črno barvo vtisnjen grb Wolfa Engelberta grofa Auersperga (1610–1673). Vezice so potrgane, platnice pa v celoti ločene od knjižnega bloka. Zlata obreza. Na notranji strani sprednje platnice je ekslibris: »Fuerstlich Auerspergsche Fideicomisbibliothek zu Laybach« ter različni kasnejši pripisi. Na sprednji obrezi so ostanki označkov. Papir z vodnim znakom zmaja.¹⁶ Knjižni blok dobro ohranjen.

Monika Deželak Trojar je med popisi zapuščine kneza Ferdinanda Auersperga odkrila Schönlebnov lastnoročni zapis, ki priča, da je 2296 knjig v devet vsebinskih

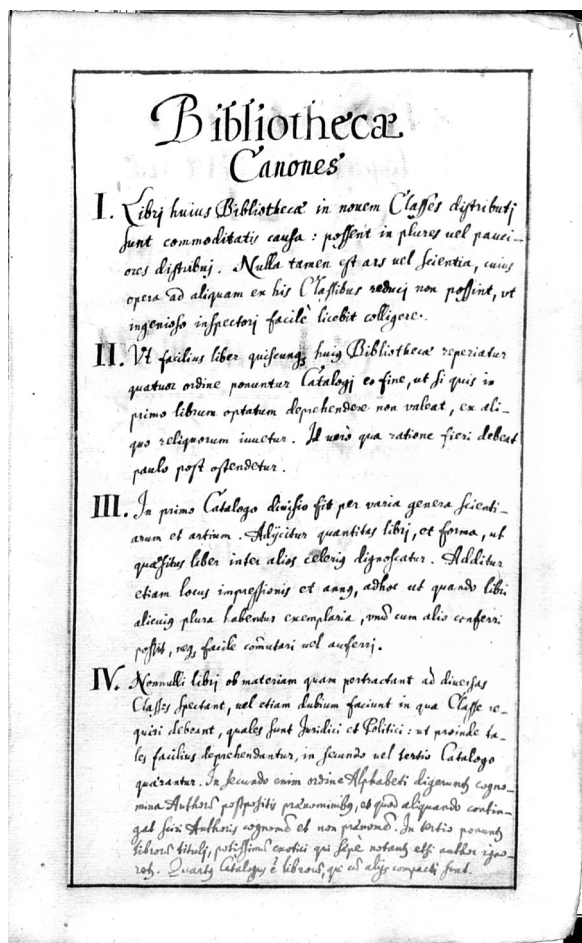
14 Platnice so močno upognjene, zato jih je težko natančneje izmeriti.

15 Zbirka se je močno povečala tudi zaradi vključitve knjig Janeza Vajkarda v knjižnico in v katalog, kar dokazujejo ekslibrisi obeh bratov, vpisani v iste knjige (Ručigaj, doktorska disertacija [v pripravi]).

16 *Vodni znak 11–11*, ARS, Ljubljana, SI AS 1935 Zbirka vodnih znakov, 16. st.–20. st. Trenutno še ni identificiran.

sklopov razdelil najpozneje 20. novembra 1657.¹⁷ To potrjujejo tudi letnice izida knjig, navedenih v katalogu. Najkasnejše izdaje, ki jih je v katalog vpisal Schönleben, so iz leta 1657.¹⁸ Kljub nastanku novega kataloga leta 1668 je bil katalog v uporabi vsaj še leta 1676.

Na zadnjem listu knjižnega bloka so z grafitom zabeleženi tudi podatki o izposoji nekaterih knjig. Neznani bralec si je med drugim 29. aprila 1671 izposodil »Aldrovandi De Quadruped[ibus] Bisculo[rum] ...«. ¹⁹ Knjigo je, sodeč po zaznamku, tudi vrnil.

Slika 3: *Bibliothecæ canones*: opis ureditve oziroma organiziranosti kataloga
(foto Luka Ručigaj, z dovoljenjem ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv).

17 Gl. Deželak Trojar, 2017, 135–139.

18 Schönleben je vpisal tudi knjige, ki so izšle leta 1656 (*Catalogus Bibliothecæ*, 77) in 1657 (*Catalogus Bibliothecæ*, 82). Dva naslova sta bila zapisana naknadno in z drugo roko, izšla sta leta 1668 (*Catalogus Bibliothecæ*, 2–3).

19 Gre za Aldrovandijevo *Quadrupedum omnium bisulcorum historia*, ki je izšla v Bologni leta 1621.

Slika 4: Vodni znak: zmaj ali Lindwurm (skica Luka Ručigaj).

Catalogus, Sive Repertorium omnium Librorum Bibliothecæ. Illustrissimi et Excellentissimi Domini Domini Wolffgangi Engelberti S:R:I: Comitis ab Auersperg et Gottschee, Domini in Schön: et Seisenberg, Incltyi Carniolæ Ducatus et Marchiæ Slauicæ, Supremi ac hereditarii Marcschalli et Camerarii Sacr: Cas: Mis: actualis Camerarii et Consiliary Intimi Prouintiae Capitaneisupremi, et continui Deputantorum Præsidis etc. In Classes Decem et octo diuisus A:R:D:G:E:S:E:D:D:C:S:P: Anno Domini 1668.

Hranilišče: Dunaj, AT–OeStA/HHStA SB FA Auersperg XXVII, 34 b, b, d, e, h

Datacija: 1668

Avtor: A:R:D:G:E:N:E:D:D:C:S:P:

Dimenzije: Tomus Primus (295 x 200 x 60 mm), Tomus Secundus (295 x 200 x 39 mm), Tomus Tertius (295 x 200 x 37 mm), Tomus Quartus (295 x 200 x 38 mm), Tomus Quintus (295 x 200 x 37 mm)

Obseg: Tomus Primus (340 neoštevilčenih listov, okoli 500 naslovov), Tomus Secundus (209 neoštevilčenih listov, okoli 1230 naslovov), Tomus Tertius (161 neoštevilčenih listov, okoli 830 naslovov), Tomus Quartus (186 neoštevilčenih listov, okoli 340 naslovov), Tomus Quintus (179 neoštevilčenih listov, okoli 410 naslovov). Skupaj okoli 3310 naslovov.

Vsebinska ureditev:

Tomus Primus: Naslovnica [6r], Distributio Generalis [6v–8v], Classis Prima sive Theologiæ [14r];

Tomus Secundus: Classis Secunda p. [4r],²⁰ Classis Tertia Sive Classis Politica. [90r];

Tomus Tertius: Classis Quarta. Sive Classis Historiarum Sacrarum aut Spiritualium. [5r], Classis Quinta. Sive Classis Prophanarum aut Mundanum Historiarum [59r];

Tomus Quartus: Classis Sexta. Sive Classis Medica. [5r], Classis Septima. Vel Mathematica. [55r], Classis Octava. Sive Philosophia [101r], Classis Nona. Sive Humanisticae [133r], Classis Decima. Sive Poeta p. [165r];

Tomus Quintus: Classis Undecima Sive Philologi p. [4r], Classis Duodecima Sive Architecti [58r], Classis Decima Tertia. Sive Oeconomica [70r], Classis Decima Quarta. [80r], Classis Decima Quinta Sive libri Musici [90r], Classis Decima Sexta. Sive Romancini. [118r], Classis Decima Septima aut Cavalleria [152r], Classis Decima Octava [168r].²¹

Naslovnica je samo v prvi knjigi, zaporedne oznake posameznih zvezkov so izključno na hrbtu knjig. Vsi sklopi se začnejo na recto straneh, razen *Distributio Generalis*, ki se začne na verso strani. V prvem delu posameznega sklopa so knjige urejene po abecednem vrstnem redu imen avtorjev (od A do Z) in formatu (folio, quarto, octavo, duodecimo, redko pa še octodecimo), pri posamezni enoti pa so navedeni: ime in priimek avtorja, naslov, format, vezava (material in barva prevleke platnice), kraj in leto nastanka. Na koncu vsakega sklopa je za črko Z še nekaj praznih strani, njihovo število se od sklopa do sklopa razlikuje. Kazala, ki sledijo posameznim sklopom, so urejena po abecednem vrstnem redu priimkov avtorjev in vsebujejo naslednje podatke: priimek, format, ime (brez naslova, kraja ali leta izdaje). V zadnjem sklopu (*Icones*) so v zvezke zvezane grafike tudi oštevilčene.²²

Posebnosti, kratek opis: Nebarvan pergament prek kartonaste opore z zlato borduro, sredi katere je na sprednji platnici vtisnjen grb grofa Wolfa Engelberta Auersperga (1610–1673), na zadnji pa ornamentalen okras. Zlata obreza. Na notranji strani sprednje platnice ekslibris: »Fuerstlich Auerspergsche Fideicomisbibliothek zu Laybach«. Na sprednji obrezi označki s skrajšanimi naslovi posameznih sklopov. Ostanki štirih zapiral iz zelenih svilenih trakov. Papir z vodnimi znaki: divji mož,²³

20 *Juristae*. Poimenovanje se pojavi šele znotraj sklopa.

21 *Icones uel Sculptores*. Poimenovanje se pojavi šele znotraj sklopa.

22 Zbirka grafik bo popisana in podrobneje obravnavana v okviru Vienna Center for the History of Collecting, <https://vchc.univie.ac.at/#/de/db> [15. 11. 2018].

23 Papir prihaja iz papirnega mlina Lengenfelden pri Salzburgu. Wolf Engelbert ga je najbrž kupil pri knjigovezu Georgu Sixtu Schafferju, v računih pa je naveden kot »wiltr man bapür«. Za isti papir so v računih v različnih letih navedeni različni izrazi (wild/wilt). Wolf Engelbert je sicer Georgu Sixtu Schafferju za vezavo različnih knjig ter nakup papirja in drugih pripomočkov letno v povprečju plačeval okoli 200 goldinarjev. Prim. iskalno geslo »savage«, v: Bernstein. *The Memory of Paper*, http://www.memoryofpaper.eu/BernsteinPortal/appl_start.disp# [15. 11. 2018]; *Fürstlicher Hofstaat, Rechnungen* (1668), HHStA, Dunaj, AT–OeStA/HHStA SB Auersperg I–A–1–27–2; Dular, 2017, 61–62.

monogram PM, grb s kolesom in jezdecem ter inicialama (?) HL.²⁴ Presledki med vrsticami z grafitom začrtanega zrcala znašajo natanko 1 centimeter. Prvi, tretji, četrti in peti zvezek so dobro ohranjeni, pri drugem zvezku pa so platnice popolnoma ločene od knjižnega bloka.

Prazne strani v vseh sklopih v tem, prvenstveno reprezentativnem katalogu nakazujejo, da je bil namenjen tudi nadaljnjemu dopolnjevanju. Glede na enotnost vpisov je glavnina kataloga nastala do leta 1668, vendar je bilo manjše število knjig vpisanih tudi po tem letu. Najmlajša vpisana knjiga je izšla leta 1671. Podatki so mestoma popravljeni s črnilom in grafitom.

Zanimiv je tudi vpis z 18. maja 1682 v sklopu *Politici M.* Franc Karl knez Auersperg (1660–1713) je knezu Heinrichu Franzu Mansfeldu (1640/41–1715)²⁵ posodil rokopise, ki so v katalogu označeni s črkami L., M., O., Q. in R. ter jih je napisal Janez Vajkard.²⁶ Ti so mu najbrž pomagali pri njegovi službi na španskem dvoru.

<i>J</i>	<i>Politici m.</i>	<i>foli.</i>	<i>Form.</i>	<i>Loc.</i>	<i>J</i>	<i>Politici m.</i>	<i>foli.</i>	<i>Form.</i>	<i>Loc.</i>
	<i>Joannis Weisardi Princeps ab Auersperg manu. Scripta ab anno 1692.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>M. Script.</i>		<i>Joann Jacobus von Wallbau. seu Kriegs-Kunst. Su. Offt.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>Trans.</i>
	<i>Item ab f. 1692.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>M. Script.</i>		<i>Joannis Jacobi Chiffreij Nadiar. Hispanicar. seu de pensat. Francorum obier. tiones Editio altera.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>Antu.</i>
	<i>Item ab f. 1692.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>M. Script.</i>		<i>Joannis Marguerit el Gouvernador Cristiano</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>Alia.</i>
	<i>Item ab f. 1693.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>M. Script.</i>		<i>Opus idem.</i>	<i>folio</i>	<i>cor. nuceo.</i>	<i>Mad.</i>
	<i>Item ab f. 1695.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>M. Script.</i>		<i>Joach. Typotij Symbola Imperatorum. et Regum.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>Trans.</i>
	<i>Item hinc. hinc. dato folio perg. alb.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>M. Script.</i>		<i>Joannis Baptiste Nani Caualiere veneti. Relatione della sua Ambasciata ap. presso Leopoldo Primo.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>M. Sc.</i>
	<i>Joannis Peter gerti Selcher Handlungen in Bürgerli. chen sachen. Practica.</i>	<i>folio</i>	<i>cor. alb.</i>	<i>Transf.</i>		<i>Joannis Baptiste Nani Symbola Magnatum.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>vene.</i>
	<i>Joannis Maria Marauilla seu Princeps Licio Politicus de multiformi. Somnis statu.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>Venetis.</i>		<i>Joannis Gusti Wiedmanni Typ. Scabrum orbis Editio historica.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>Alia.</i>
	<i>Joannis Jacobi Chiffreij opera. Politica. Historica. seu un. deica. Hispanica. Legatione ad Francorum oblationes.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	<i>Antu.</i>		<i>Joannis Baptiste Nani Felatoni de Germania. chara. scripta.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>	
	<i>Joannis Philippi Curpensen. su. Mactes Palatinus der Österreichischen Privilegien de anno 1685.</i>	<i>folio</i>	<i>perg. alb.</i>						

Slika 5: Janez Vajkard Auersperg, *Manuscripta* (foto Luka Ručigaj, z dovoljenjem ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv).

24 Podoben vodni znak ima tudi papir v Schönlebnovi *Palma Virginea* (Salisburgi: typis Melchioris Haan, 1671), ki jo hrani Narodni muzej Slovenije (signatura K 8581).

25 Podatki po: Vötsch.

26 Katalog iz leta 1655 navaja trinajst rokopisov Janeza Vajkarda, katalog iz leta 1668 pa petnajst. V inventarju iz leta 1707 je kot manjkajočih navedenih šest njegovih rokopisov, šest (pod črkami P., S., T., V., X. in Y.) pa jih danes hrani HHStA.

Vsebinska ureditev:

Revidierungs Inventarium (začetek) [1r];

Abhang in deren Büchern [9r];

Catalogi Librorum Tomus Primus [9v]: Classis Prima, Siue Theologicae [9v];

Catalogum Librorum Tomus Secundus [15r]: Classis II. Libri Iuris Sacri et Prophanii [15r], Classis Tertia Siue Classis Politica [16v];

Catalogus Librorum Tomus Tertius [27v]: Classis Quarta, Siue Classis Historiarum Sacrum aut Spiritualium [27v], Classis Quinta Siue Classis Prophanorum (sic!) aut Mundanarum historiarum [28r];

Catalogus Librorum Tomus Quartus [36r]: Classis Sexta Siue Classis Medica [36r], Classis Septima vel Mathematici [36v], Classis Octava Siue Philosophia [37v], Classis Nona Siue Humanista [38r], Classis Decima Poeta [39v];

Catalogij Librorum Tomus Quintus [40r]: Classis 11ma Siue Philologij [40r], Classis Duodecima Siue Architecti [41r], Classis Decima Tertia Siue Aekonomi [42r], Classis Decima Quarta Venatorij [42v], Classis decima Quinta Siue Libris Musicis [42v], Classis Decima Sexta Siue Romanici [42v], Classis Decima Septima aut Caualleria [44r], Classis Decima Octava Icones [44v];

Folgen die jenigen Bücher so vorhie in denen Catalogis nicht specifiert [46r];

Revidierungs Inventarium (nadaljevanje) [68v].

Enako kot v katalogu iz leta 1668 je popis knjig v inventarju iz leta 1707 razdeljen v pet zvezkov in 18 vsebinskih sklopov. Knjige so znotraj posameznih vsebinskih sklopov večinoma urejene po velikosti formatov, znotraj teh pa po abecednem vrstnem redu imen avtorjev ali naslovov (na primer Biblia, Cathecismus).³⁰ Teološke knjige iz prvega sklopa so razvrščene še na več manjših vsebinskih podsklopov. Pri posamezni enoti so navedeni ime in priimek avtorja, naslov, format, značilnosti vezave ter kraj in leto nastanka. Od kataloga iz leta 1668 ter obeh kasnejših se razlikuje predvsem po precej obsežnem popisu t. i. neurejenega dela knjižnice na straneh 46r–68v: *Folgen die jenigen Bücher so vorhie in denen Catalogis nicht specifiert*.

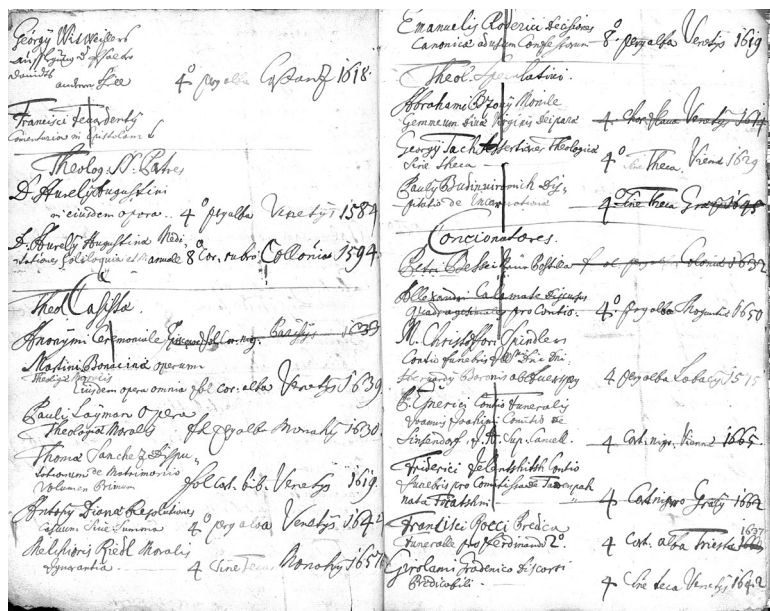
Posebnosti, kratek opis: Mehka vezava s platnicami iz vzorčenega papirja, brez spojnih listov. Papir z vodnimi znaki: grb s tremi vodoravnimi polji, nad katerim je dvoglavi orel s krono in mečem (100 x 70 mm); dve težko berljivi iniciali (19 x 45 mm). Najmlajši od vpisanih rokopisov v inventarju je iz leta 1696 (str. 62v), med najmlajšimi tiski pa je knjiga iz leta 1685 (str. 62r).

Celoten zapuščinski inventar je sestavljen iz lepopisnega (vezanega) inventarja s popisom knjig ter dveh delovnih (nevezanih) različic inventarja in seznama izposojenih knjig z naslovom: *Inventarium der fürstl. Bibliothek zu Laibach u. Verzeichnis der*

30 To načelo ureditve ni nujno dosledno, na primer pri *Libri orationum Sive Praecationum* (str. 12v–15r). Prav tako abecedni vrstni red ni upoštevan v zadnjem sklopu (str. 46r–68v).

entlehnten Bücher.³¹ Prva izmed delovnih različic, ki ji je dodan seznam izposojenih knjig, obsega 5 nevezanih svežnjev iz poljubno sestavljenih leg (230 x 210 x 30 mm), in sicer 77 neoštevilčenih listov (vodni znak: nadangel Mihael z inicialama CB). Na koncu petega svežnja je na nefoliiranem listu Schönlebnov lastnoročni zapis z 20. novembra 1657, iz katerega je mogoče razbrati zgoraj omenjeno razdelitev knjig v devet vsebinskih sklopov.³² V petem svežnju je pod zaporedno številko 100 na primer navedeno tudi delo ljubljanskih jezuitov *Labacensii Gymnasii Antithesis S. I. ex Lutheranae hereseos, Graecii 1640* (Ms 92), ki ga je pred kratkim v nepopisanem delu družinskega arhiva Auerspergov odkril Luka Ručigaj.³³ Druga delovna različica inventarja sestoji iz enega nevezanega svežnja (327 x 208 x 15 mm) in obsega 78 neoštevilčenih listov (upoštevani so tudi prazni listi).

Med zanimivejšimi vpisi v lepopisnem vezanem inventarju so: pogrebni govor ljubljanskega škofa Scarlichija ob smrti cesarja Ferdinanda II., ki je bil natisnjen v Gradcu leta 1637 (str. 11r), rokopisni kranjski deželni ogradni red iz leta 1536 (*N. Einer Löblichen Landschafft dess Fürstenthumbs Crain widerumb von Neüen Verbesserte Landt Schranken Ordnung* 1536, str. 16v) in Lutrov prevod Biblije v nemščino iz leta 1565 (*D. Martini Lutheri Teusche Biblia, Francof. 1565*), ki je bil v neurejenem delu knjižnice (str. 53r).

Slika 7: Notranjost druge delovne različice iz leta 1707 (foto Luka Ručigaj, z dovoljenjem ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv).

31 Del AT-OeStA/HHStA SB Auersperg II-Ohne Signatur (4).

32 Gl. tudi Deželak Trojar, 2017, 135–139.

33 Brez signature, del HHStA, Familienarchiv Auersperg, Ms 92.

Laibach – Fürstenhof: Inventare (Corpora, wie Schriften, Bücher und Mobilien)

Hranilišče: Dunaj, AT–OeStA/HHStA SB Auersperg VII–A–14–4–1 in kopija v Knjižnici Narodnega muzeja Slovenije

Datacija: 1762³⁴

Avtor: Vogel Ferdinand Polz³⁵

Obseg: 764 paginiranih strani inventarja, od tega 415 strani popisa knjig (str. 2–416). Katalog naj bi vseboval okoli 3320 naslovov.³⁶

Vsebinska ureditev:

Inventarium (naslovnica) [1]

Catalogus Sive Repertorium omnium Librorum Bibliothecae [2]: Prima Classis Theologica [5], Classis Secunda Quae tam Sacri, quam prophani juris libros continet [68], Classis III^{ta} (sic!) Sive Classis politica [126], Classis Quarta Sive Classis Historiarum Sacrarum aut Spiritualium [219], Classis Quinta Sive Classis Prophanarum aut mundanarum Historiarum [237], Classis Sexta Sive Classis Medica [312], Classis Septima Sive Mathematica [324], Classis octava Sive Classis Philosophica [336], Classis Nona Sive Humanistae [347], Classis Decima Sive Poetae [358], Classis Undecima Sive Philologi [367], Classis Duodecima Sive Architectici [386], Classis Decima Tertia Sive Aeconomici [393], Classis Decima Quarta Venatorii Solum in hac Classe reperiuntur tractatus [396], Classis Decima Quinta Sive Libri Musici [398], Classis Decima Sexta Sive Romancini [400], Classis Decima Septima aut Cavalleria [408], Classis Decima Octava [...] Icones variarum historiarum [410],

Inventarium (nadaljevanje) [417].

Vsak vsebinski sklop uvaža naslovnica (na recto ali verso strani), na kateri sta naslov in kratka vsebinska opredelitev knjig v sklopu. Knjige v posameznih vsebinskih sklopih so večinoma urejene po velikosti formatov, znotraj teh pa si sledijo po abecednem vrstnem redu imen avtorjev. Posebnost je prvi sklop (*Theologica*), v katerem se vsaka od vsebinskih podskupin začenja s posebno naslovnico, znotraj podskupine pa so knjige urejene še po formatu in abecednem vrstnem redu imen avtorjev. Knjige, z izjemo zadnjega, 18. sklopa (*Icones*), niso oštevilčene. Inventar ohranja enakih pet kategorij opisa posamezne enote kot katalog iz leta 1668 in inventar iz leta 1707 (ime in priimek avtorja, naslov, format, značilnosti vezave, kraj in leto izdaje).

Posebnosti, kratek opis: Mehka papirna vezava (moder papir z rdečim packastim obrizgom) z raztrganinami na platnicah in hrbtu. Na sprednji platnici je papirnata

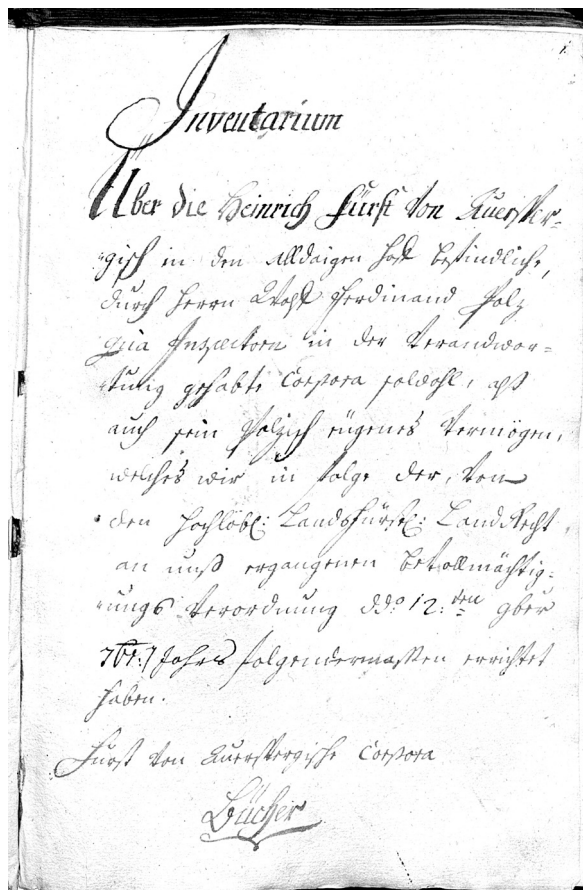
34 Opis je narejen na podlagi kopije iz Knjižnice Narodnega muzeja Slovenije, fotografij inventarja in prersov vodnih znamenj Luke Ručigaja. Gl. tudi Žargi, 2002, 286–291.

35 Podatek po Žargi, 2002, 286.

36 Izračun je narejen po Žargijevih navedbah števila knjig v posameznih vsebinskih sklopih (Žargi, 2002, 287–291).

etiketa z osnovnimi podatki o vsebini inventarja in letnico. Papir z vodnimi znaki: Anton Nikl: Jelen in NA,³⁷ Divji mož.³⁸

Tudi v tem inventarju se pojavi že omenjeni nemški prevod Lutrove *Bible* iz leta 1565, vendar ne več med nerazvrščenimi knjigami, ampak že v prvem, teološkem sklopu, in sicer v prvem podsklopu z naslovom *Theologiae Textus Sacer*. Uvrščen je k Biblijam v ljudskih jeziki, med katerimi je tudi Dalmatinova, ki je zabeležena kot *Biblia Sacra Sclavonica Georgii Seu Juria Dalmatina* (str. 8 in 9). Od zgodnjih ljubljanskih tiskov je med knjigami s področja posvetne zgodovine (str. 278) tudi *Herbardi ab Auersperg proelare* (sic!) gesta (1575).

Slika 8: Naslovnica inventarja (foto Luka Ručigaj, z dovoljenjem ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv).

37 Primeri v: ARS, Ljubljana, SI AS 1935 Zbirka vodnih znakov, 16. st.–20. st., 11–63, 11–65.

38 Prav tam, 11–31.

Catalogus sive repertorium omnium librorum Bibliotheca Illustrissimi et Excellentissimi Domini Domini Wolffgangi Engelberti S.R. I Comitis de Auersperg et Gottsche, Domini in Schön: et Seisenberg, Inclyti Carnioliae Ducatus, et Marchiae Sclavicae, Supremi ac haereditary Mareschalli et Camerary Sacr. Caes. Mis. Actualis Cammerary et Consiliary Intimi Provinciae Capitanei supremi, et continui Deputatorum Praesidis etc. In Clases Decem et octo divisus. Anno Domini 1668

Hranilišče: AT–OeStA/HHStA SB FA Auersperg XXVII, 33³⁹

Datacija: 1762 (prepis kataloga iz 1668)

Avtor: ni naveden/znan.

Dimenzije: 233 x 336 x 26 mm

Obseg: 72 neoštevilčenih listov (144 strani). Katalog vsebuje 3275 večinoma s svinčnikom oštevilčenih naslovov. Dejansko je bilo knjig več, saj sistem številčenja ni enoten: pri nekaterih knjigah so oštevilčeni vsi zvezki ali posamezni deli knjige, nekatere knjige pa so iz številčenja izpadle.⁴⁰

Vsebinska ureditev: Naslovnica [1r], Classis Prima Sive Theologiae [3r], Classis Secunda que (sic!) tam Sacri quam Prophani Juris libros continet [15r], Classis III^{ta} Sive Classis Politica [27v], Classis 4ta Sive Classis hystoriarum (sic!) Sacrarum aut Spiritualium [42r], Classis Quinta Sive Classis Prophanarum aut Mundarum (sic!) Historiarum [45r], Classis Sexta Sive Classis Medica [56v], Classis Septima Sive Classis Mathematica [58r], Classis Octava Sive Classis Philosophica [59v], Classis Nonna (sic!) Sive Humanistae [61v], Classis Decima Sive Poëte (sic!) [63r], Classis undecima Sive Phylologi [64v], Classis Duodecima Sive Archithectici [67r], Classis Decima Tertia Sive Aeconomici [68r], Classis Decima Quarta Venatorij [68v], Classis Decima Quinta Sive Libri Musici [68v], Classis Decima Sexta Rommancini (sic!) [69r], Classis Decima Septima Aut Cavalleria [70r], Classis Decima Octava /.../ Icones Variarum Historiarum [70v].

Enako kot v treh predhodnih popisih knjižnice so knjige razdeljene v 18 vsebinskih sklopov. Prav tako kot v katalogu iz leta 1668 in inventarju iz leta 1762 je tudi tukaj vsakemu naslovu posameznega vsebinskega sklopa dodana kratka vsebinska opredelitev, ne uvaža pa ga posebna naslovnica. S predhodnimi tremi popisi se ujema tudi ureditev po formatih in abecednem vrstnem redu imen avtorjev. Do strani 34r (tj. do sredine tretjega vsebinskega sklopa) je v zgornjem levem (na verso strani) in desnem robu (na recto strani) s črnilom na vsaki strani zapisana zaporedna številka pripadajočega vsebinskega sklopa.

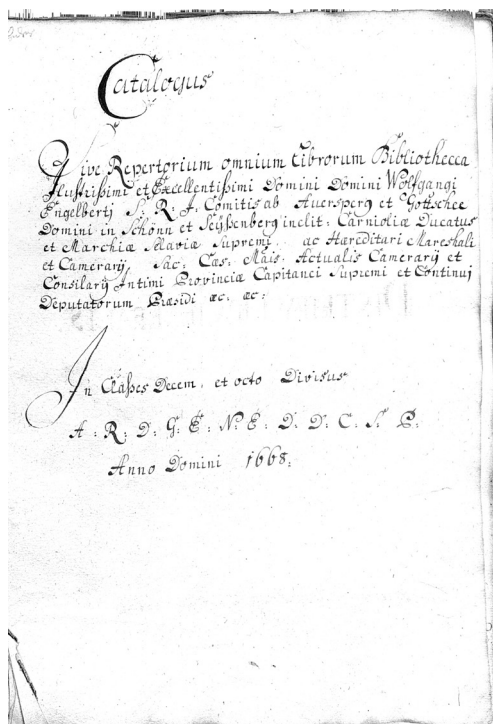
Posebnosti, kratek opis: Polusnjena vezava s svetlorjavim usnjem in vzorčenim papirjem prek kartonaste opore. Poškodovan hrbet. Dva prazna lista na začetku in

39 Popis je narejen na podlagi digitalne kopije kataloga iz leta 2013 in fotografij Luke Ručigaja.

40 Na strani 59v je na primer za zaporedno številko 2604 navedenih 73 koledarjev, ki pa v številčenju niso upoštevani.

koncu knjižnega bloka. Papir z enakimi vodnimi znaki kot v inventarju iz leta 1762: Anton Nikl, Jelen in NA, Divji mož.

Katalog je napisan precej bolj strnjeno in manj pregledno od predhodnih treh (1668, 1707, 1762). Primerjava s katalogom iz leta 1668 kaže na izrazito medsebojno ujemanje: dobesedno enaki so podrobnejši opisi v uvodu posameznih vsebinskih sklopov, ujemata se tudi ureditvi po formatu. V tem pogledu se ujemata tudi pričujoči katalog in popis knjig, ki se je ohranil med inventarjem iz leta 1762. Do odstopanj prihaja v desetem vsebinskem sklopu: *Poëte*. Neznani avtor kataloga iz leta 1668 je izrazil namero, da se v ta sklop, ki je bil takrat še prazen, pozneje umestijo knjige iz drugih sklopov.⁴¹ Vsebina tega sklopa v obeh popisih iz leta 1762 kaže, da je bila ta namera očitno udejanjena po letu 1707⁴² in pred letom 1762.

Slika 9: Naslovnica kataloga (foto Luka Ručigaj, z dovoljenjem ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv).

- 41 *Catalogus 1668*, Tomus Quartus: Classis Decima. Sive Poetae: »Ad hanc Classem Omnes Tractaus Poëtici cuiuscunque Naturae aut lingua illi sint relati.« Zanimivo je, da sta avtorja obeh popisov knjižnice iz leta 1762 to namero, čeprav je že bila uresničena, slepo pripisala kot vsebinski očitni desetega sklopa.
- 42 Deseti sklop je v popisu knjižnice v inventarju iz leta 1707 (str. 39v) samo napovedan, a je ostal prazen.

*Catalogue of valuable printed books and atlases of the fifteenth to the seventeenth century formed in the seventeenth century by a Continental nobleman and now the Property of Senhor German Mailhos and Senhora Johana Auersperg de Mailhos from Uruguay*⁴³

Izdajatelj: Sotheby Parke Bernet & Co.

Datacija: junij 1982

Dimenzije: 250 x 180 x 11 mm

Obseg: 104 oštevilčenih strani z ilustracijami in 24 neoštevilčenih listov s fotografijami knjig. Seznam obsega 440 enot oziroma 518 naslovov.

Vsebinska ureditev: po abecednem vrstnem redu priimkov avtorjev.

Kratek opis in posebnosti: Poleg kratkega opisa naslovne strani vsaka od 440 enot vsebuje še kratek fizični opis knjige s podatki o ilustracijah, tipografiji, vezavi, lastniških vpisih (ekslibrisih), dimenzijah ter kraju in letu nastanka. Nekaj je tudi opomb o ohranjenosti posameznih izvodov. Ob 34 enotah so podatki o privezkih. V večini primerov sta le eden ali dva, največ (osem) pa jih je pri fragmentarno ohranjenem delu Thomasa Frempergerja *Historia translantationis Tunicae Jesu Christi* na 26. strani kataloga, pod zaporedno številko 134. Skupno število privezkov je 78. Nekateri od njih so rokopisi, večina pa je tiskov. Prodajni katalog torej vsebuje podatke o skupno 518 knjigah iz nekdanje Auerspergove knjižnice. Avkcijska hiša oziroma sestavljalec kataloga je poskrbel za to, da je dražitelje seznanil tudi z nekaterimi drugimi posebnostmi posameznih knjig, ne le s tistimi, ki se nanašajo na njihov zunanji videz. Tako so ob delu Rodolphusa Gocleniusa *Psihologia: hoc est de hominis perfectione, animo et in primis ortu hujus commentations* (Marburg, 1590) zapisali, da se v tem naslovu najverjetneje prvič pojavlja beseda »psihologija«. Bleaujev zemljevid *Novus Atlas Sinensis* (Amsterdam, 1655) so pospremili s komentarjem, da je to prvi evropski zemljevid Kitajske, katerega osnova je bilo delo jezuita Martina Martinija. Pri delu *Musices opusculum* Nicolausa Burtiusa (Bologna, 1487) je opomba, da je to prva knjiga, ki kot ilustracijo vsebuje tudi celoten polifonski notni zapis skladbe, pri prvem zvezku *Helvetia, sive de rebus Helvetiorum* Franciscusa Guillimannusa (1623), pa je podatek, da je to verjetno najstarejša knjiga, natisnjena v italijanskem San Vittorinu. Ker je bila publikacija namenjena trženju, je razumljivo, da so poudarili lepoto in

43 Potomci družine Auersperg so se konec prve polovice 20. stoletja izselili v Južno Ameriko. V Montevideu v Urugvaju sta Johana Auersperg de Mailhos in njen mož German Mailhos vse do osemdesetih let 20. stoletja hranila del dragocene knjižnice, leta 1982 pa so jo pri Sothebyju v Londonu začeli razprodajati. V napovedi dražbe so poudarili, da so predstavljene tiskane knjige in atlasi iz obdobja med 15. in 17. stoletjem ter da je knjižnico v 17. stoletju zbral evropski plemič (Continental Nobleman). Avkcijska hiša je na prvi strani kataloga prve dražbe izpostavila tudi nekaj posebnosti: na primer sedem inkunabul, med atlasi in topografskimi zvezki pa so omenjena dela Joana Blaeuja, Fransa Hogenberga in Georga Brauna, Gerarda Mercatorja ter Sebastianana Münstra in Matheausa Meriana. Opozorili so tudi na knjige s področja naravoslovja, na dela o kulinariki, lovu, arhitekturi, vojaških znanostih in medicini ter na obsežno zbirko del Athanasiusa Kircherja, ki je vpisana pod zaporednimi številkami 201–218.

pomen razkošnih zbirk zemljevidov, kakršni sta Münstrova *Cosmographia universalis* (Basel, 1552) in *Cosmographia, das ist Beschreibung der gantzen Welt* (Basel, 1628), ter potopisa Ignatiusa von Rheifeldena *Neue Jerosolymitanische Bilger-Fahrt, Oder Kurtze Beschreibung Dess gelobten Heiligen Lands* (Würzburg, 1667).

O poteku dražbe: Dražba je v Londonu potekala dva zaporedna dneva. V ponedeljek, 14. junija 1982, so predstavili polovico enot: kataloške številke od 1 do 223, v torek, 15. junija, pa še naslednji sklop: od številke 224 do 440. Izklicne cene so natisnjene na posebnem listu, ki je bil priložen h katalogu, in kažejo, da je bilo precej knjig ocenjenih le na nekaj deset ali od 100 do 200 funtov. Cene od 10.000 do 20.000 funtov so dosegle bogato ilustrirane knjige, kot sta deli *Hortus Eystettensis* Basiliosa Beslerja (Eichstätt, 1640) in *Dell'Arcano del mare* Roberta Dudleyja (Firence, 1646–1648), pa tudi zemljevidi, kot so Blauejev *Novum ac magnum theatrum Belgica foederatae* (Amsterdam, 1649), Braunov in Hogenbergov *Beschreibung und Contrafactur der vornembster Stät der Welt* (Köln, 1582–1600) ter *Civitates Orbis Terrarum* (Köln, 1612–1618), inkunabula Ernst, Herzog von Bayern und Österreich: *Historie Herzog Ernsts von Bayern* (Augsburg, 1485) in poseben tisk za cesarja Maksimilijana, ki na alegoričen način slavi njegov zakon z Marijo Burgundsko, Melchiorja Pfintzinga z naslovom *Die Geuerlicheiten und Ensteils der Geschichten des loblichen Streyparen und hochberümbten Helds von Ritters Herz Tewrdannckhs* (Nürnberg, 1517). O kupcih oziroma uspehu prodaje ni podatkov. Le iz članka Martina Bircherja (1995, 297) lahko izvemo, da se je bibliotekar Britanske knjižnice David Paisey, ki je bil odgovoren za področje »nemških zbirk«, zavzel, da so v to pomembno londonsko ustanovo prišli štirje naslovi iz nekdane Auerspergove knjižnice.⁴⁴

Valuable music and continental printed books, bindings, autograph letters and manuscripts, with sections relating to Russia, Spain and South America, and also including four medieval manuscripts

Izdajatelj: Sotheby Parke Bernet & Co.

Datacija: maj 1983

Dimenzije: 250 x 180 x 13 mm

Obseg: 225 strani s fotografijami (516 enot, od tega 111 iz Auerspergove knjižnice)

Vsebinska ureditev: po abecednem vrstnem redu priimkov avtorjev oziroma naslovov.

Kratek opis in posebnosti: Predstavljenih je 111 enot, vendar posamezne enote obsegajo tudi cele zbirke del, ki vsebujejo bodisi posamezne liste ali vsebinsko sorodna besedila. Tako je v sklopu *European politics of the seventeenth century* (št. 293) zbranih 21 različnih del, sklop *German Emperors Panegyrics* (296) pa vsebuje vsaj 8 različnih del. Kot zbirka so obravnavana tudi dela Pedra Mexia (324) in

44 V avkcijem katalogu pod št. 53, 116, 317 in 423.

različna dela, združena pod naslovom *Scandinavia, Poland, etc.* (št. 359), ki jih je vsaj 12. V sklopu *Medicine, science and alchemy* (št. 322) je združenih 15 različnih besedil, ta pa so pogosto v več izvodih, kot na primer Gerbčeva *Disputatio medica, de natura et usu acidularum* (Dunaj, 1661), ki je zastopana s kar sedmimi izvodi. Zbirka koledarjev iz 17. stoletja obsega 124 nemških koledarjev (št. 285) – za leto 1665 jih je kar 23, za leto 1670 pa 24. Na podlagi sklopov in opisov je torej težko oceniti točno število knjig iz nekdanje Auerspergove knjižnice, ki so bile predstavljene na avkciji leta 1983, po okvirni oceni je bilo naprodaj okoli 300 naslovov. Po primerjavi prvega in drugega avkcijskega kataloga lahko ugotovimo še to, da prva dražba za nekatere knjige ni bila uspešna. Vsaj 21 knjig iz drugega kataloga so namreč predstavili že leto prej.⁴⁵

O poteku dražbe: Prvi dan dražbe so predstavili 269 enot z naslednjih področij: glasba (št. 1–112), evropski avtografi in rokopisi (št. 113–197), knjige o Južni Ameriki in Španiji (št. 198–257) ter ruske knjige in rokopisi (št. 258–269). Knjige so nekoč pripadale različnim lastnikom in datirajo od 16. do 20. stoletja.

Drugi dan dražbe so predstavili 247 enot. Po skupnem naslovu *Continental and early printed books and bindings* so bila dela še nadalje razdeljena na štiri sklope: *Property of Señor D. German Mailhos and Señora Da Johana Auersperg de Mailhos, of Montevideo, Uruguay* (št. 270–380), *Property of Various Owners* (št. 381–449), *Property of Dr. Gunder Nordbäck – Manuscripts* (št. 450–453) in *Printed books and bindings* (št. 454–516).

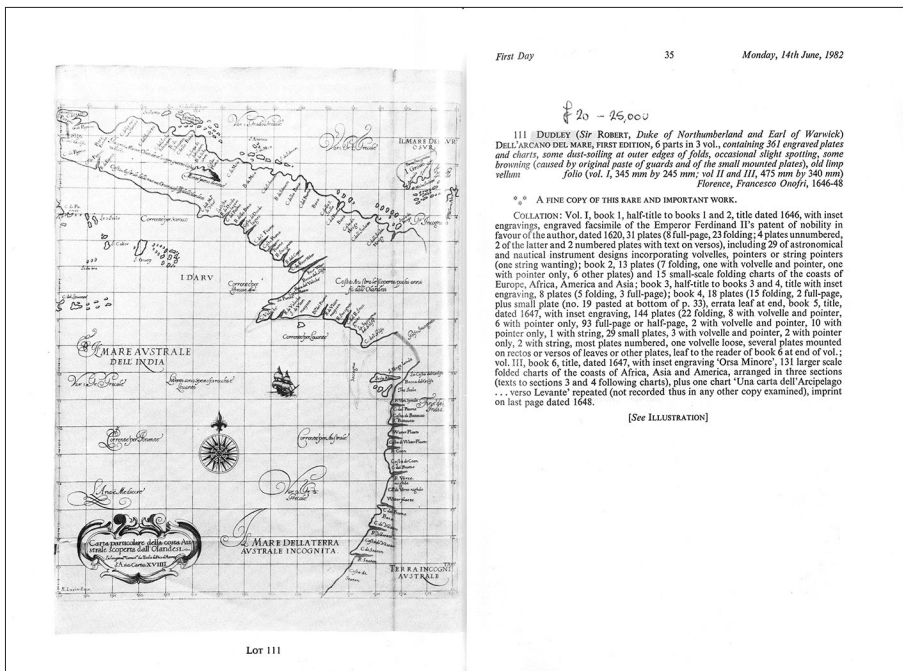
Na drugi dražbi so se cene posameznih knjig gibale med 200 in 500 funti, najvišje, na 2000 funtov,⁴⁶ pa so ocenili dva zvezka z izredno razkošnima vezavama, na primer *Panegyricus augustissimo atque potentissimo Principi Ferdinando Frederico invictissimi imperatoris et maximi Caesaris Ferdinandi III filio* Samuela Heirmansa (Benetke, 1654), ki je bil vezan v rjavo maroško usnje (maroquin) ter dekoriran z bordurami in pečatniki, na sprednji platnici pa je bil grb cesarja Ferdinanda III. (št. 306). Pri delu *In usus Feudorum epitome* Ulricha Zaisiusa (Freiburg, 1538) je poudarjeno, da so pri vezavi uporabili tudi dele rokopisa iz 13. stoletja. Danes je to delo v Britanski knjižnici (signatura c183b11).

O kupcih oziroma uspehu prodaje ni podatkov, štiri knjige pa je, tako kot že na dražbi leta 1982, kupila Britanska knjižnica (Bircher, 1995, 297).⁴⁷

45 Primerjava zaporednih števil enaindvajsetih knjig v avkcijskih katalogih iz leta 1982 (I) in 1983 (II): II 274 = I 29; II 291 = I 274; II 306 = I 180; II 313 = I 196; II 314 = I 212; II 319 = I 230; II 323 = I 255; II 332 = I 279 A; II 338 = I 290; II 349 = I 334; II 352 = I 341; II 354 = I 350; II 356 = I 353; II 356 = I 355; II 360 = I 368; II 361 = I 371; II 366 = I 385; II 371 = I 406; II 372 = I 408; II 377 = I 426; II 380 = I 432.

46 Današnje vrednosti bi bile približno 600, 1200 in 6000 funtov.

47 V avkcijskem katalogu pod št. 292, 317, 331 in 380.

Slika 10: 34. in 35. stran avkcijskega kataloga s prvega dne dražbe leta 1982.
Robert Dudley: Dell'Arcano del mare (Firence, 1646–1648).

Namesto sklepa – pogled v prihodnost in poziv

Niz do zdaj znanih, pa tudi na novo odkritih katalogov oziroma inventarjev Auerspergove knjižnice predstavlja edine ohranjene dokumente, ki pričajo o njenem obsegu, pomenu, vsebini in kontinuiteti. Izpričujejo razvoj in spremembe obsega zbirke skozi čas ter kažejo na konceptualne spremembe pri ureditvi njene vsebine oziroma njenega kataloga, vsebujejo pa tudi številne neprecenljive informacije o njenih lastnikih, popisovalcih in uporabnikih. Iz njih na primer izvemo, da je Auerspergova knjižnica najaktivnejši razvoj in največji prirast doživljala po letu 1655 oziroma po združitvi osebnih zbirk bratov Wolfa Engelberta in Janeza Vajkarda,⁴⁸ kar je vplivalo tudi na spremembe pri njeni vsebinski ureditvi. Podatki o izposojenih knjigah v Schönlebnovem katalogu iz leta 1655 in inventarju iz leta 1707 med drugim pričajo o njeni odprtosti in dostopnosti tedanjemu širšemu bralstvu, ki je bila v skladu s sicer (že) renesančnim motom »sibi et amicis«.⁴⁹ Ne nazadnje pa stagnacija prirasta v katalogih in inventarjih,

48 To sicer nakazujejo tudi dvojni ekslibrisi obeh bratov v knjigah. Pregled računskih knjig bo pokazal, kje, kdaj in katere knjige sta kupovala Wolf Engelbert in Janez Vajkard. Brez primerjave s podatki v katalogih takšna celovita analiza ne bi bila mogoča (Ručigaj, doktorska disertacija [v pripravi]).

49 Tudi grof Orfej Strassoldo si je na primer 3. junija 1700 izposodil dve knjigi o arhitekturi. AT–OeStA/

ki so nastali po smrti obeh bratov, v kombinaciji s Kaspretovo oceno njenega obsega leta 1894 še dodatno potrjuje dosedanje ugotovitve o značilno poznorenesančnem oziroma baročnem jedru knjižnice,⁵⁰ ki je bila, kot je razvidno tudi iz novoodkritih najzgodnejših katalogov in inventarjev, pravzaprav predvsem projekt ene generacije.⁵¹

Ker pričujoče besedilo posreduje le nekaj osnovnih informacij in vpogledov v Auerspergovo knjižnico, bi bilo smiselno poskrbeti za digitalizacijo in objavo vseh predstavljenih katalogov in inventarjev. Upati je, da bodo ob sodelovanju ustanov in posameznikov, predvsem tistih, ki jih danes hranijo, ter tistih, ki bi ob pripoznanju izjemnega pomena knjižnice lahko projektu zagotovili finančno podporo, tovrstna prizadevanja obrodila sadove ter da bodo tako lahko postali dostopni tudi širši raziskovalni skupnosti. Glede na to, da večina danes znanih knjig iz nekdane Auerspergove ljubljanske knjižnice vsebuje tudi različna znamenja nekdanjega lastništva, bi bila na ta način omogočena še hitrejša in zanesljivejša identifikacija približno osemdesetih odstotkov knjig, ki niso bile prodane na londonskih dražbah in so danes večinoma na neznanih lokacijah, s tem pa bi bili vsaj korak bližje potencialni virtualni rekonstrukciji zbirke.

Bibliografija

Viri

Bernstein. *The Memory of Paper*, http://www.memoryofpaper.eu/BernsteinPortal/appl_start.disp# [15. 11. 2018].

Bibliotheca Illustrissi. et Excellentissi. Dñi D. Wolfgangi Engelberti S. R. I. Comitis ab Auersperg Carnioliae Supremi Capitanei nec non DD. Deputatorum Præsidis, HHStA, Dunaj, AT–OeStA/HHStA SB FA Auersperg XXVII, 34g.

HHStA SB Auersperg I–A–2–8–8.

- 50 V katalogih popisane knjige so bile zvezane do leta 1679, ko se v računskih knjigah pojavijo zadnji redni izdatki za knjigoveza. Vse kasnejše inventarizacije, kot je na primer popis imetja kneza Karla leta 1800, jasno beležijo postopen upad števila publikacij. Tudi zato so katalogi iz 17. stoletja pravzaprav edini pokazatelji baročnega obsega zbirke. Fürstlicher Hofstaat, Rechnungen 1679. Dunaj, HHStA, AT–OeStA/HHStA SB Auersperg I–A–1–36–1; *Verlassenschaft nach Karl Fürst Auersperg*. HHStA, Dunaj, AT–OeStA/HHStA SB Auersperg I–A–2–13.
- 51 Kljub očitni stagnaciji knjižnice od 17. stoletja naprej ter pojavu novih, razsvetljskih javno-zasebnih repozitorijev (do)tedanje znanosti in vednosti, kakršna je bila od druge polovice 18. stoletja predvsem Zoisova knjižnica, na pomen, ki so ga Auerspergoví zbirki pripisovali še v zadnjih desetletjih 19. stoletja, opozarja podatek, da so večino knjižnega gradiva za Deželno razstavo ob praznovanju šeststote obletnice priključitve dežele habsburški vladarski hiši in obisku cesarja Franca Jožefa I. v Ljubljani poleti 1883 našli prav pri Auerspergih. V katalogu razstave lahko na primer beremo o treh knjižnih omarah, v katerih je bilo 96 knjig, grafičnih listov in slik, ki jih je na ogled postavil knez Auersperg. Prim. *Katalog der im Gebäude der k. k. Oberrealschule befindlichen Landesausstellung prähistorischer, römischer, culturgeschichtlicher Gegenstände, weiblicher Handarbeiten und Hausindustrie-Objecte etc.*

Catalogue of valuable printed books and atlases of the fifteenth to seventeenth century formed in the seventeenth century by a Continental nobleman: the property of Senhor German Mailhos and Senhora Johanna Auersperg de Mailhos, from Uruguay. Days of Sale: 14th and 15th June 1982, London 1982.

Catalogus Bibliothecae Illustrissimi et Excellentissimi Domini, Dñi Wolffgangi Engelberti S. R. I. Comititis ab Auersperg et Gottschee, Dñi in Schön- et Seisenberg, Inclyti Carniola Ducatus, et Marchia Slavica Supremi ac Hæreditarii Mareschalli, et Camerarii, S. Cæs: Mai: Consilarii Intimi, Provincia Capitanei Supremi, et Deputatorum Præsidis etc: In Classes IX. divisus Anno M. DC. LV., HHStA, Dunaj, AT-OeStA/HHStA SB FA Auersperg XXVII, 34f.

Catalogus, Sive Repertorium omnium Librorum Bibliothecae Illustrissimi et Excellentissimi Domini Domini Wolffgangi Engelberti S:R:I: Comititis ab Auersperg et Gottschee, Domini in Schön- et Seisenberg, Inclyti Carniolæ Ducatus et Marchiæ Slauicæ, Supremi ac hereditarii Marcschalli et Camerarii Sacr: Cas: Mis: actualis Camerarii et Consiliary Intimi Prouintiae Capitanei supremi, et continui Deputantorum Præsidis etc. In Classes Decem et octo diuisus A:R:D:G:E:S:E:D:D:C:S:P: Anno Domini 1668, HHStA, Dunaj, AT-OeStA/HHStA SB FA Auersperg XXVII, 34 b, b, d, e, h.

Catalogus sive repertorium omnium librorum Bibliotheca Illustrissimi et Excellentissimi Domini Domini Wolffgangi Engelberti S.R. I Comititis de Auersperg et Gottsche, Domini in Schön- et Seisenberg, Inclyti Carnioliae Ducatus, et Marchiae Sclavicae, Supremi ac haereditary Mareschalli et Camerary Sacr. Caes. Mis. Actualis Cammerary et Consiliary Intimi Proviintiae Capitanei supremi, et continui Deputatorum Praesidis etc. In Clases Decem et octo divisus. Anno Domini 1668. HHStA, Dunaj, AT-OeStA/HHStA SB FA Auersperg XXVII, 33.

Die Fideikommißbibliothek betreffende Schriften, HHStA, Dunaj, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVI-A-20-23.

Fürstlicher Hofstaat, Rechnungen (1668), HHStA, Dunaj, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg I-A-1-27-2.

Fürstlicher Hofstaat, Rechnungen 1679. Dunaj, HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg I-A-1-36-1.

Gratianus, Decretum (cum apparatu Bartholomaei Brixienensis). Ed: Alexander de Nevo and Petrus Albinianus Trecius. Add: Johannes Diaconus: Summarium, seu Flos decreti, Benetke: Nicolaus Jenson, 28. VI. 1474, <http://daten.digital-e-sammlungen.de/0005/bsb00053540/images/index.html?id=00053540&groesser=&fip=193.174.98.30&no=&seite=198> [20. 11. 2018].

Inventar des Nachlasses nach Johann Weickhard Fürst Auersperg (1677-1679), HHStA, Dunaj, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg I-A-2-7-8.

Laibach – Fürstenhof: Inventare (Corpora, wie Schriften, Bücher und Mobilien), HHStA, Dunaj, AT–OeStA/HHStA SB Auersperg VII–A–14–4–1.

Ohne Signatur. HHStA, Dunaj, AT–OeStA/HHStA SB Auersperg II–Ohne Signatur (4).

Schönleben, J. L., *Palma Virginea sive Deiparae Virginis Mariae de Adversariis suae Immaculatae Conceptionis victoriae omnium seculorum aerae Christianae succincta narratione repraesentatae*. Salisburgi 1671, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, K 8581.

Titelaufnahmen der Auersperg-Bibliothek, HHStA, Dunaj, AT–OeStA/HHStA Repro Ergänzungsfilme Auersperg Bibliothek E 80 Rolle 1.

Valuable music and continental printed books, bindings, autograph letters and manuscripts, with sections relating to Russia, Spain and South America, and also including four medieval manuscripts, London 1983.

Valvasor, J. W., *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. IX. Buch: Von den Würden, Aemtern und Dienstendeß Hertzogthums Crain, III, Laybach 1689, str. 71 in 88.

Verlassenschaftsinventar über den Nachlass des Ferdinand Fürsten Auersperg, HHStA, Dunaj, AT–OeStA/HHStA SB Auersperg I–A–2–8–8.

Verlassenschaft nach Karl Fürst Auersperg. HHStA, Dunaj, AT–OeStA/HHStA SB Auersperg I–A–2–13.

Vodni znaki 11–11, 11–63, 11–65, ARS, Ljubljana, SI AS 1935 Zbirka vodnih znakov, 16. st.–20. st.

Vötsch, J., pod geslom: Heinrich Franz I. Graf (seit 1709 Fürst) von Mansfeld–Bornstedt, Fürst von Fondi, v: *Sächsische Biografie*, [http://saebi.isgv.de/biografie/Heinrich_Franz_I._F%C3%BCrst_von_Mansfeld-Bornstedt_\(1641-1715\)](http://saebi.isgv.de/biografie/Heinrich_Franz_I._F%C3%BCrst_von_Mansfeld-Bornstedt_(1641-1715)) [14. 11. 2018].

Literatura

Bircher, M., The “splendid library” of the Counts of Auersperg in Ljubljana, v: *The German book 1450–1750: Studies presented to David L. Paisey in his retirement* (ur. Flood, J. L., Kelly, W. A.), London 1995, str. 285–298.

Deželak Trojar, M., *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681) v luči arhivskih virov, njegovega zgodovinskega in retoričnega opusa* [doktorska disertacija], Maribor 2015.

Deželak Trojar, M., *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): oris življenja in dela*, Ljubljana 2017.

Dular, A., Problematika raziskovanja zgodovine zasebnih knjižnic – zanke in uganke, *Knjižnica* 39/3, 2015, str. 17–32.

- Dular, A., *The Ljubljana Bookbinders of the Sixteenth and Seventeenth Centuries, v: Bookbindings. Theoretical Approaches and Practical Solutions* (ur. Golob, N., Vodopivec Tomažič, J.), Turnhout 2017, str. 61–62.
- Fagin Davis, L., Wolfgang Engelbert pl. Auersperg, bibliofil 17. stoletja, *Zbornik za umetnostno zgodovino. Nova vrsta* 35, 1999, str. 193–213.
- Golob, N., Srednjeveški rokopisi in fragmenti iz slovenskih provenienc v tujini (3) Iluminirani rokopis o vzreji konj iz Pirana, *Zbornik za umetnostno zgodovino. Nova vrsta* 36, 2000, str. 177–192.
- Golob, N., Nekaj detajlov o vezavah srednjeveških rokopisov iz nekdanje Auerspergove ljubljanske knjižnice, *Arhivi* 24/2, 2001, str. 53–58.
- Južnič, S., Knjige o arhitekturi v Turjaški knjižnici, *Knjižnica* 52/ 2–3, 2008, str. 27–49.
- Južnič, S., Fizikalne knjige v Turjaški knjižnici, *Knjižnica* 50/3, 2006, str. 23–52.
- Katalog der im Gebäude der k.k. Oberrealschule befindlichen Landesausstellung prähistorischer, römischer, culturgeschichtlicher Gegenstände, weiblicher Handarbeiten und Hausindustrie-Objecte etc.: aus Anlass des Allerhöchsten Besuches Krains durch Se. k. und k. Apostolische Majestät den Kaiser Franz Josef I. und der Landesfeier der sechshundertjährigen Zugehörigkeit Krains zur Hausmacht Habsburg veranstaltet vom Landesausschusse der Herzogthums Krain veranstaltet vom Landesausschusse des Herzogthums Krain.* Laibach 1883.
- Preinfalk, M., *Auerspergi: po sledih mogočnega tura*, Ljubljana 2005.
- Preinfalk, M., *Auersperg: Geschichte einer europäischen Familie*, Gradec, Stuttgart 2006.
- Radics, P., Die Fürst Carlos von Auerspergische Hausbibliothek, v: *Österreichische Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und öffentliches Leben. Beilage zur k. u. k. Wiener Zeitung* 2 (ur. Bloch, J. S.), 1863, str. 624–631.
- Radics, P., Ernstes und heiters aus einer Cavaliersbibliothek des 17. Jahrhunderts, v: *Bilder Oesterreichischer Vergangenheit und Gegenwart*, Leipzig [1885], str. 26–32.
- Radics, P., *Der verirrte Soldat oder: Des Glück's Probirstein*, Agram 1865, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-TRMDOXSU> [19. 11. 2019].
- Radics, P., Die Hausbibliothek der Auersperge, *Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothek-Wissenschaft*, Januar 1878, str. 50–55.
- Reisp, B., O nekdanji knjižnici knezov Auerspergov (Turjaških) v Ljubljani, *Zgodovinski časopis* 43/1, 1989, str. 37–47.
- Ručigaj, L., *Wolf Engelbert, Count of Auersperg (1610–1673). Patron of the Arts in the Periphery of the Habsburg Empire and his European Networks* [doktorska disertacija – v pripravi].

Verzeichniss der Familienarchive und persönlichen Schriftennachlässe zur österreichischen Geschichte. 1500–2000 (ur. Hochedlinger, M., Krenn, M., Terzer, S. P.), Dunaj, Köln, Weimar 2018.

Žargi, M., Auerspergov Knežji dvorec v Ljubljani, v: *Theatrum vitae et mortis humanae* = *Prizorišče človeškega življenja in smrti* (ur. Lozar-Štamcar, M., Žvanut, M.), Ljubljana 2002, str. 277–295.

Luka Ručigaj, Monika Deželak Trojar, Anja Dular, Sonja Svolfšak

Katalogi in inventarji Auerspergove knjižnice kot pomniki njenega kulturnozgodovinskega pomena in razvoja skozi čas

Ključne besede: rodbina Auersperg, plemiške knjižnice, Kranjska, Ljubljana, katalogi, inventarji

O obsegu, vsebini ter kulturno-znanstvenem pomenu ljubljanske knjižnice rodbine Auersperg, ki je vrhunec doživela za časa bratov Wolfa Engelberta (1610–1673) in Janeza Vajkarda (1615–1677), pričajo le posamezni ohranjeni katalogi, inventarji in popisi, saj je bila zbirka v preteklosti razpršena. Do danes je bil poznan le katalog iz leta 1668 oziroma njegov prepis iz leta 1762, v okviru različnih raziskav Auerspergovih rodbinskih arhivov na Dunaju v preteklih letih pa je bilo odkritih še pet dodatnih katalogov in inventarjev knjižnice iz 17. in 18. stoletja. Prispevek predstavlja osnovne podatke o že znanih, pa tudi o na novo odkritih zgodnjih katalogih in inventarjih, ki razkrivajo kontinuiteto in značilnosti razvoja te obsežne zbirke skozi čas, predstavlja pa tudi oba kataloga z londonskih avkcij iz osemdesetih let 20. stoletja, na katerih je bilo prodanih več kot 800 Auerspergovih knjig.

Luka Ručigaj, Monika Deželak Trojar, Anja Dular, Sonja Svoljšak

The Auersperg Library's Catalogues and Inventories as Remembrances of Its Cultural and Scientific Significance and Its Development through Time

Keywords: the Auersperg family, aristocratic libraries, Carniola, Ljubljana, catalogues, inventories

The extent, contents and cultural- and scientific significance of the Auersperg family's Ljubljana library, which was at its peak at the of the brothers Wolf Engelbert (1610–1673) and Joannes Weickhard (1615–1677), is only known from individual catalogues, inventories and censuses, as the collection has been dispersed. Until recently, only the 1668 catalogue, and its transcription from 1762, have been known, but in the course of researches in the Auersperg family archives in Vienna five additional library catalogues and inventories from the 17th and the 18th centuries were discovered. The article presents basic information about the already known, as well as the newly discovered, early catalogues and inventories, which reveal the continuity and characteristics of this comprehensive collection's development through time. It also presents both catalogues from London auctions in the 1980s, where more than 800 of the Auersperg library's books were sold.

Chikako Shigemori Bučar

The Oldest Japanese Picture Postcards in Today's Slovenia

Keywords: East Asia, Austro-Hungarian Navy, SMS Kaiserin Elisabeth, Snežnik, Obereigner, Schollmayer, Nagasaki, Yokohama, Kobe

DOI: 10.4312/ars.13.1.151-173

Introduction

In the framework of our research at the Department of Asian Studies, Faculty of Arts in Ljubljana, entitled “East Asian Collections in Slovenia”, many old Japanese picture-postcards have been identified. These postcards are archived in various institutions in today's Republic of Slovenia. (Shigemori, 2016; Shigemori Bučar, 2017; Shigemori Bučar, 2018 [in preparation]). For the picture-postcards archived in the National and University Library (NUK) in Ljubljana, there has been no information available as to who the collector and/or user of these postcards were, or when and who brought or donated them to the Library. Some of these postcards were sent from Japan to today's Slovenia in the year 1899.

The meaning of postcards is manifold, and may be described according to their functional stages:

1. Postcards are used as means of communication, instead of, or coexisting with, letter writing (Schor, 1994, 262);
2. Postcards of far-away places and cultures are visual means of introducing the exotic or unusual, to display their “otherness” (Nicks, 1999, 304–306);
3. Postcards are most often produced as a series, and also become “collections” at the destination, when they exist as a set, gaining seriality, e.g. in an album or box, and later in institutions such as museums, libraries, etc. (Baudrillard, 1994, 22–24).

The old Japanese picture-postcards in my research manifest all three stages mentioned above. The postcards from the year 1899 were surely used for communication (stage 1) in order to introduce the exotic or unusual (stage 2). They became a part of the Asian postcard collection in the National and University Library in Ljubljana, though we do not know exactly when or who brought or donated them to the Library.

The first parts of this paper present the development of my research on Japanese postcards and related activities in the last four years, trying to locate, identify and categorize old East Asian, particularly Japanese picture-postcards in Slovenia. The old Japanese postcards found in various institutions in Slovenia were produced and used during the period between the last years of the 19th century and the first decades of 20th century.

The second half of the paper presents the “oldest” postcards among all the identified Japanese postcards in today’s Slovenia so far, the ones from the year 1899, and the latest research results about them, i.e. the identity of the user of these postcards and his family and social background. Key points of this research have been the network and contacts with specialists of Japanese and European modern history, resource specialists, and museum curators. As reported in my recent papers, picture-postcards were important means for cultural contacts and communication between distant places, such as Japan (East Asia) and Slovenia (Central Europe), in the period when the postal service was rapidly developing, but the international telephone and telegraph were still expensive, and airplanes were not yet used by the masses. The identification of the person who used the postcards in 1899 disclosed a clearer picture of the individuals who were among the first from this part of Central Europe to get in direct contact with the “Far East” and bring back pieces of Meiji¹ Japan to one of the provincial parts of Austria-Hungary, today’s Slovenia.

Research on East Asian collections in Slovenia

The Department of Asian Studies at the Faculty of Arts, University of Ljubljana, was established in the academic year 1995/96. Around the year 2013/14, when the Department was preparing for its 20th anniversary, we started talking about, among all other enthusiastic plans, a new project to search for all East Asian resources and materials currently present in the Republic of Slovenia, and to identify, correctly describe and categorize them. Since its establishment, the Department had produced many excellent specialists who would be competent enough to undertake this task.

Alma Karlin’s Collection: 1920s

Around the same time, I was in contact with the Koreanology Department of the University of Vienna, which was involved in the 120th anniversary of the

1 Meiji period (1868–1912): The reign of Emperor Meiji and the beginning of Japan’s modern period. The period commenced with the collapse of the Tokugawa shogunate and saw Japan’s transformation from a feudal polity into a modern industrial state, along with its emergence from isolation into the ranks of major world powers. (*Encyclopedia of Japan*, Kodansha 1993; JapanKnowledge Lib, <https://japanknowledge.com/library/en/> [23. 9. 2018].

diplomatic relationship between Austria (Austria-Hungary) and Korea. One of my contributions to their activities on the occasion² was a report on the Korean part of Alma Karlin's around-the-world adventure, focusing on the photos and picture postcards of Korea in her collection in the Regional Museum Celje. My report includes 16 postcards and 39 photos of Korea. The Alma Karlin Collection in Celje also possesses 36 picture postcards from Japan. Alma Karlin collected these postcards while she resided in Japan between 1922 and 1923, and briefly travelled through Korea in 1923.

Old postcards and “non-written” materials

Excited by the idea of searching for more traces of exchange between East Asia and Slovenia, particularly between Japan and Slovenia, I visited the National and University Library (NUK) and the Library of the Slovenian Academy of Sciences and Arts (Biblioteka SAZU) in Ljubljana, and Sergej Mašera Maritime Museum of Piran to ask for information on old postcards from East Asia in each institution. The Japanese postcards from these institutions were presented in the framework of a panel entitled “Picture Postcards as Important Media for the Study of Japan: Imagi(ni)ng History” at the 14th International Conference of the European Association of Japanese Studies in Ljubljana in August, 2014.

In the following year, the old Japanese picture-postcards in Slovenia, all together 160 pieces from four different institutions, were introduced in a Japanese monograph (Park, 2016; Shigemori, 2016).

In Japan and elsewhere in Asia, “non-written materials”³ are now drawing the attention of academic circles. Non-written materials include postcards, journalistic photos, maps, construction and architectural layout plans, etc. According to Park (2016), non-written materials were the main media for propaganda and education in the time of formation of the Japanese Empire (1868–1947), from the end of 19th to the beginning of 20th centuries. Although there existed some differences between those who looked at the non-written materials as objects of academic research and those who looked at them as objects of sheer pleasure and enthusiasm, or merely as commercial articles, the former approach gathered momentum around the year 2010, for the occasion of the 100th anniversary of the annexation of Korea by Japan. Research results on non-written materials by scholars and specialists have been

2 January 30–31, 2012: Symposium “Early informal exchange between Koreans and citizens of the (former) Habsburg monarchy”, University of Vienna; publication series by Schirmer (ed.), 2018; and in preparation.

3 非文字資料 *hi-moji shiryô* (= non-written materials)

reported at conferences and study meetings in Sapporo, Tokyo, Seoul, Ljubljana, and so on (Park, 2016, 4).⁴

As for picture postcards in the Western world, the first official postcard was printed by the Austrian Government in 1869 (Schor, 1994, 261). The postcard industry continued to grow together with the development of postal communication, photographic and reproductive techniques, and enthusiasm for postcard collections. "The period up to and including the First World War [is] generally considered the postcard's golden age" (Schor, 1994, 262).

Collections by members of the Austro-Hungarian Navy and the Meiji period

Among the four Slovene institutions mentioned earlier, Sergej Mašera Maritime Museum of Piran has the most old Japanese picture-postcards in Slovenia. The majority of these are neatly stored in photo albums once possessed by the collectors who were members of the Austro-Hungarian Navy. The Austro-Hungarian Navy existed between 1867 (the formation of the Dual Monarchy) and 1918 (the end of the First World War), and their ports were situated along the Adriatic coast, during the earlier periods in Venice and Trieste, later in Pula, Rijeka, Dubrovnik and Kotor. By 1915 a total of 33,735 naval personnel were serving in the Navy.⁵ Several visits to the Maritime Museum of Piran and some informal conversations with the museum curators suggested further possibilities of locating old postcards from Japan and East Asia in today's Slovenia. For example, the Maritime Museum of Piran acquired albums once owned by the Austro-Hungarian Navy quartermaster and later commissary officer Viktor Kristan (1876–1947) from his heirs in 2013/14.⁶ It is supposed that there are still many private collections of old postcards, photos and other objects from the Meiji and following periods of Imperial Japan in the Central European region. Some background stories and episodes, as well as the family and social relationships among the personalities involved in the Japanese and East Asian collections, are similar or overlap with each other.

4 See also the Research Center for Nonwritten Cultural Materials, Kanagawa University, established in 2003, <http://himoji.kanagawa-u.ac.jp/english/index.html>; East Asia Image Collection by Prof. Paul Barclay, Lafayette College, <https://dss.lafayette.edu/collections/east-asia-image-collection/>; among others.

5 Shigemori Bučar, 2016, 227 (leaflet by Maritime Museum of Piran); https://en.wikipedia.org/wiki/Austro-Hungarian_Navy [10. 3. 2018].

6 Virtual Collection of Asian Masterpieces, Album of photographs from travels to Eastern Asia PMM_04, <http://masterpieces.asemus.museum/masterpiece/detail.nhn?objectId=14446> [23. 9. 2018].

Between May and October in the year 2017, in collaboration with the National Museum of Slovenia and many other cultural institutions in Slovenia, a series of exhibitions, workshops, film viewings, special lectures and other events were organized under the title JAPOM (*Japonska med nami* [Japan in Our Midst]) in order to introduce aspects of the Japanese cultural legacy to the wider Slovenian public. (Hrvatín, 2017, 4) The focus of the temporal exhibition in the National Museum of Slovenia (*Poti samurajev* [Paths of the Samurai]) was on the figure of the Japanese warrior and his weapons, fighting skills and worldview (ibid., 14). Though the era of samurai in Japan officially ended at the end of the Tokugawa period in 1868, most of the legacy influenced the Slovenian and Central European general public in the later period, i.e. during Meiji Japan, towards the end of 19th century and the first decades of the 20th. The series of special lectures in the National Museum and the Maritime Museum of Piran in 2017 included old picture-postcard collections and a small collection of *kozuka* (the decorative handle fitting for the small utility knife usually attached to the Japanese traditional sword), all in relation to the items archived in the Maritime Museum of Piran. The two pieces of *kozuka* casings were brought back by a member of the Austro-Hungarian Navy member, Anton Dolenc, most probably in 1909/1910.⁷ Also, at the occasion of a lecture in the National Museum of Slovenia in September 2017, I was offered an additional contribution to my research, a Japanese postcard used in 1900 by Fran Vilfan (1874–1931) who was onboard the SMS⁸ Aspern, a protected cruiser of the Austro-Hungarian Navy which was sent to East Asia to take part in the negotiation of the foreign legation in the Boxer Rebellion.

The oldest Japanese postcards in Slovenia

Table 1 gives an overview of the old Japanese picture-postcards found so far in various institutions in today's Slovenia. They are from four different institutions and one private owner, and their dates of use span from 1899 to 1923. Among them, the three postcards in the Library of the Slovenian Academy of Sciences and Arts (Biblioteka SAZU) were used by Ivan Jager⁹, and the 36 postcards in the Celje Regional Museum were used or collected by the female adventurer Alma Karlin almost a decade later than the other postcards. All other postcards were used and/or collected by members of the Austro-Hungarian Navy.

7 The *kozuka* were donated to the Maritime Museum in 1964 by Anton's nephew (Marinac, 2017, 145).

8 SMS: Seiner Majestät Schiff (His Majesty's Ship), a prefix to a ship's name.

9 Ivan (or John) Jager (1871–1959), Architect, born in Bistra (today's Slovenia) and died in Minneapolis, USA. More about him in various sources, among them: Pajšar, 2008; Čeplak Mencin, 2012, 137–143.

Table 1: Old Japanese picture-postcards in Slovenia: Institutions, collections, time of use¹⁰

Institution	Collection (collector/user's name)	Number	Used in
NUK, Ljubljana	? → "Pepon"	13	1899
(private owner)	Fran Vilfan	1	1900
Biblioteka SAZU, Ljubljana	Ivan Jager	3	1902
"Sergej Mašera" Maritime Museum of Piran	Ivan Koršič	28	1904–1914
	Viktor Kristan	61	1908–1909
	Anton Blaznik	16	1905–1913
	Matevž Štibil	3	1912
Celje Regional Museum	Alma Karlin	36	1922–1923

In my previous versions of Table 1 (Shigemori, 2016, 221; Shigemori Bučar, 2017, 205), I put only a question mark (?) in the cell for the collector/user's name for the oldest postcards which are archived in NUK (the part marked with thick lines in Table 1 above). Among the 13 Japanese postcards in the Division of Map and Pictorial Collection (*Kartografska in slikovna zbirka*) of NUK, four were actually used and sent from Japanese cities to today's Slovenia in 1899, all with messages in German and signed by the same person. The other nine have not been used, but the format and the types of pictures show that these were most probably acquired by the same user and sent or brought back to Slovenia. However, no information is available about the collector and/or user of these postcards, and who brought them to the library or when.

Towards the end of the year 2016, I came in contact with a researcher in the Austrian Academy of Sciences in Vienna who could read old German handwriting.¹¹ Since she was very familiar with the diplomatic and cultural relations between Europe and Japan between the 16th and 20th centuries, and specialized in Japan-related documents in the German language, she not only deciphered the messages and the signature on these postcards from 1899 for me, but also suggested that "Pepon" (all

10 This table is an improved version: cf. Table 1 in: Shigemori, 2016, 221; and Table 1 in: Shigemori Bučar, 2017, 205.

11 Dr. Nana Miyata was introduced to me by another Japanese researcher who attended a workshop in Frankfurt am Main with me on old Japanese handwritings.

used postcards in question are signed in a decorative way with this name) must be someone who was on board SMS Kaiserin Elisabeth, that is, these oldest Japanese postcards found in this research must have been used by a member of the Austro-Hungarian Navy.

The SMS Kaiserin Elisabeth was a protected cruiser (a steel-hulled vessel) launched from Pula in September 1890, named in honour of the Empress Elisabeth, consort of Emperor Franz Josef. The ship was sent to East Asia six times between 1892 and 1914. Its crew comprised 450 officers and men.¹²

The reason for concluding that the user of these postcards was onboard the SMS Kaiserin Elisabeth was the dates of the messages, always neatly written down: e.g. Nagasaki, d. 15. 6. 99.; Kobe, 25. 7. 99; and so on. Dr. Miyata, the researcher in Vienna pointed out that the SMS Kaiserin Elisabeth's ports of call in Japan in 1899 were the following:

Nagasaki:	June 14 th – 24 th
Yokohama:	June 28 th – July 22 nd
Kobe:	July 24 th – 30 th
Nagasaki:	August 12 th – 22 nd

and gave me further details of this second official journey of the cruiser to East Asia in 1899/1900: the SMS Kaiserin Elisabeth left Pula on January 24th, 1899, and returned to Pula on January 3rd, 1900.

She also added that "Pepon" must be a pen name or a nickname used among family members and close friends, as this name does not exist in German.¹³

In the search for more evidence, I went back to the Division of Map and Pictorial Collection in NUK where picture postcards and photographs of various places of the world are archived in boxes (or drawers) in the card-catalogue format. I looked through the box of old postcards from Asia again, and found among those from China three more postcards used by "Pepon" in the same year, 1899. The Dates on these additional postcards also match with the dates and ports of call of the SMS Kaiserin Elisabeth.¹⁴

12 Donko, 2013, 295–316; "SMS Kaiserin Elisabeth", https://en.wikipedia.org/wiki/SMS_Kaiserin_Elisabeth [25. 9. 2018].

13 In E-mail messages in 2016 and 2017.

14 Donko, 2013, 298.

Table 2 is an overview of all postcards which were used by “Pepon” in the year 1899 and sent from five different East Asian ports to three people at two different addresses in today’s Slovenia, Mašun and Stari trg pri Ložu, Notranjska.

Table 2: Old picture-postcards sent from East Asian ports in 1899, archived in NUK (also in: Shigemori Bučar, 2018, in preparation).

Postmark in East Asia	Date	Addressee
Hongkong	March 13, 1899	Wilhelmina Gräfin Lichtenberg in Hallerstein Post Altenmarkt Rakek Krain
Nagasaki	June 15, 1899	Oberförster Schollmayer, Mašun, Post Grafenbrunn b. St. Peter Krain
Nagasaki	June 15, 1899	Wilhelmina Gräfin Lichtenberg in Hallerstein Post Altenmarkt Rakek Krain
Yokohama	July 6, 1899	Wilhelmina Gräfin Lichtenberg in Hallerstein Post Altenmarkt Rakek Krain
Kobe	July 25, 1899	frau Marie Schollmayer Mašun pri Grafenbrunn bei St. Peter Krain
Tsingtau	September 18, 1899	frau Marie Schollmayer Mašun pri Grafenbrunn bei St. Peter Krain
Hongkong	October 25, 1899	Hochgeborene frau Wilhelmina Gräfin Lichtenberg auf Schloss Hallerstein Post Altenmarkt Rakek Krain

The format of Japanese picture postcards changed twice in the history of Japanese postal service, in 1907 and 1918. These changes were related to the message space on the reverse. In 1907, a message space of about one third of the reverse (the side where the address is written) was introduced, and later in 1918, the size of this message space was made larger, to one half of the surface.¹⁵ As for the postcards used by “Pepon”, the message space on the reverse had not been introduced yet, so the message was always written on the front side of the postcard. The picture or photo of the postcard at this time never covered the whole surface, but was usually one half to a maximum of two thirds of the front, so that at least a few words or short sentences could be written next to the picture or photo (cf. copies of postcards and reprinted messages [Appendix]). The pictures/photos on these postcards were obviously designed for foreign (Western) visitors to Japan. Particularly interesting is the first postcard sent from Nagasaki on

15 Urakawa, 2008, <https://sites.lafayette.edu/eastasia/2014/09/04/how-to-ascertain-the-date-or-time-period-of-a-japanese-postcard/> [10. 3. 2018].

June 15th to forester Schollmayer: it is a picture of a mother with a fan in her hand, watching a baby, with typically Japanese clothing, hairstyle and toys. It should be noted that pictures on these postcards mostly depicted scenes of a typically “exotic” and traditional Japan, particularly when the motif was a portrait, showing traditional clothes and hairstyles, housing, customs and occupations.¹⁶ Photos on three other postcards used by “Pepon” are scenic images: a bridge and some buildings over a river (no caption, date of use June 15th), “Tamadare Waterfall at Yumoto” (Hakone, dated July 6th), then a very refined design of three scenes arranged for one postcard, “Oriental Hotel, Kobe”, “Iris Garden, Horikiri, Tokio” and “View of Snow Mount Fuji” (dated July 25th). All these locations have been well-known and popular tourist destinations throughout the history of Japanese tourism, and up to today.¹⁷ Except for the fact that the postage stamps have come off or been taken off from these postcards, most probably by some stamp collector(s) in the past, the postcards have been kept in excellent condition.

As can be seen in Table 2, “Pepon” regularly wrote to three persons: The countess (Gräfin) Wilhelmina Lichtenberg, the head forester (Oberförster) Schollmayer, and Schollmayer’s wife Marie Schollmayer. In the message from Kobe dated July 25th, we can read that “Pepon” is Marie’s brother and they also wrote letters to each other. (See Appendix.)

Who is “Pepon”?

Though this research progressed very slowly, I occasionally talked to some of my colleagues about these Japanese picture-postcards from the end of 19th century and presently archived in NUK. If I wanted to find out the real name of the person who used these postcards, it was necessary to continue with research by visiting a town office or a local church near Mašun and/or Stari trg in Notranjska. The present head of our Department happens to be from the area Ložka dolina, Notranjska, and when she once heard me pronounce the names “Schollmayer” and “Hallerstein” she immediately responded that I have to visit the Snežnik Castle near her home, today open to the public as a museum.

Finally on September 11th, 2018, our visit to Snežnik Castle was realized. The castle and its property, the wider surroundings with forests, hills, fields, and their long history made me perplexed for a moment, but I was surely introduced to the

16 More about the motifs of old picture postcards in: Shigemori, 2018, in preparation.

17 Other old Japanese picture postcards in NUK, unused but probably from the same period, show following tourist destinations: Kasuga Taisha in Nara, Yōmei-mon in Nikkō, Dainichidō in Nikkō, Ōgiya in Ōji, Tokyo, a tea house in Hikone; and the scene of a tea ceremony.

right person, the present caretaker of the castle, Ms. Majda Obreza-Špeh. After a guided viewing and a conversation, I was given a publication in which all details of the history of Snežnik Castle are included: *Kronika: Iz zgodovine snežniške graščine* (From the History of the Manor Snežnik), published in 2000 by the Faculty of Arts in Ljubljana. As I had been told, the contribution by Angelika Hribar *Gozdarski direktor posestva Snežnik Jožef Obereigner in njegova rodbina* (The Forestry Manager of the Snežnik Estate Jožef Obereigner and his Kindred) was the most informative as regards the present research on Japanese postcards in the context of the Austro-Hungarian Navy at the end of 19th century. All addressees of these postcards and much more about the family Obereigner, their life and wider circles of people around them and their activities, are described in Hribar's article, based on Schollmayer's diary and other sources. Here is the English summary at the beginning of the article:

Jožef (noble) Obereigner from the Czech Podebradi, entered upon the managing post of the Snežnik estate in 1872 and settled with his family in a forester's house beside the castle. In 1884 Obereigner employed Henrik Schollmayer as a district forester, and sent him to a secluded forestry post Mašun. In 1887 Schollmayer married Obereigner's eldest daughter Marija. The article tries to present the lives of the both families, as Henrik Schollmayer described it in his diaries during his living at Mašun and during the first years after moving to Snežnik. (Hribar, 2000, 42)

Therefore, one of "Pepon"'s addressees is Henrik Schollmayer who was employed by Jožef Obereigner in 1884, the second addressee Marie Schollmayer is mentioned as "Marija" in Hribar's article, and is "Pepon"'s older sister. The third addressee of "Pepon"'s postcards was the countess who was the owner of the neighbouring castle Hallerstein (Kačičnik Gabrič, 2000, 58) and obviously very close to both families, Obereigner and Schollmayer. Since she had no descendants, she adopted Henrik Schollmayer in 1904. This means for our "Pepon" that his older sister became a Schollmayer-Lichtenberg in the course of time.

Jožef Obereigner had five children: Emil (1871–1942), Marie (1869–1903), Zdenka (1872–1935), Jožef "Pepo" (1874–?) and Heinrich or Heinček (1875–1914). "Pepon" who was on board SMS Kaiserin Elisabeth in 1899 and visited Japanese ports was the fourth child, the second son of Jožef Obereigner.

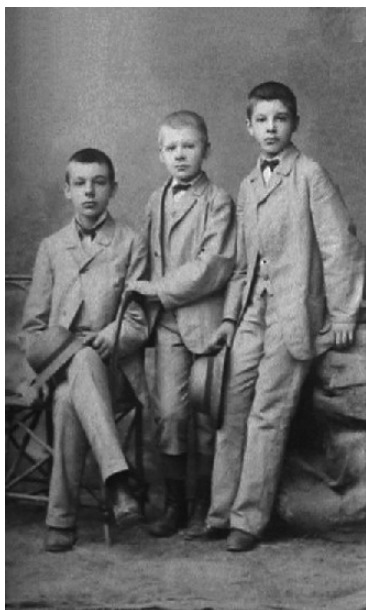

Photo 1: From left: Emil, Heinz, and Josef Obereigner,
<http://www.payne.cz/3xS43787/ObereignerJosefJn.htm> [20. 5. 2019].

According to Hribar (2000), the family Obereigner's eldest son Emil became a forester, like his father. The second son, our "Pepon", had the same name as his father Jožef, but he was usually called "Pepo". (Hribar, 2000, 47) He became a mechanical engineer for the navy and worked in Pula for some time. By simple calculation, he was 25 years old when he visited the East Asian ports and wrote the postcards. He married a Czech woman in 1902 and later moved to Prague (*ibid.*, 47). It is also interesting to note that while in Pula, he became a good friend of the family Kupelwieser and had his wedding on the Brioni islands (*ibid.*, 53).

Conclusion

Henrik Schollmayer lost his wife Marie, "Pepon"'s sister, very early, in 1903, but towards the end of his life lived in the castle Koča vas (Hallerstein), which he inherited as Schollmayer-Lichtenberg.

After retirement in 1919, he also had castle Snežnik's archive brought to Koča vas and took care of it with his daughter Margarete. (Kačičnik Gabrič, 2000, 58–62) We can thus understand why the postcards addressed to Henrik Schollmayer and countess Lichtenberg are kept together and found in NUK today. It was probably one of his descendants or a later caretaker of the estate who brought these postcards to NUK. The user of the

postcards, our “Pepon” or Josef Obereigner, moved to Prague with his Czech wife. It is also reported that his mother, Pavlina Obereigner, often visited his family in Prague. She herself was of Czech origin, her maiden name being Boučkova. (Hribar, 2000, 47)

As for “Pepon”’s impressions about Japan and exchanges with Japanese people, not much can be read in these short messages on postcards. He was also still quite young when he went to East Asia, but he may have talked about his experience to his family members and friends. His correspondence with his sister Marie, Marie’s husband Schollmayer’s diary and perhaps other similar written materials would yet tell us more about the earliest direct contacts between Meiji Japan and Austro-Hungarian Slovenia, if we were to go through the materials closely.

As with regard to the name “Pepon”, among many variants in many European languages for Joseph (in Slovene: Jožef¹⁸), I was told very recently that Pepón is a variant in an Italian dialect suggesting a robust man in contrast to Pepín for a thin man. His signature on the postcards is quite constant, but the last letter “n” may or may not be clearly recognized. If we drop the “n”, we get the “primorski” variant “Pepo” which is also recorded in the Slovene articles and reports about our Jožef Obereigner.

Photo 2: Josef (Pepe) Obereigner sitting on the left, with his father and brother, Ms Angelika Hribar’s private collection.

18 Lenarčič (2012, 638) lists under the entry “Pepe” the following variants: Pepi, Peppe, Pepče, Pepček, Pep, Pepi, Pepo, and Pepon.

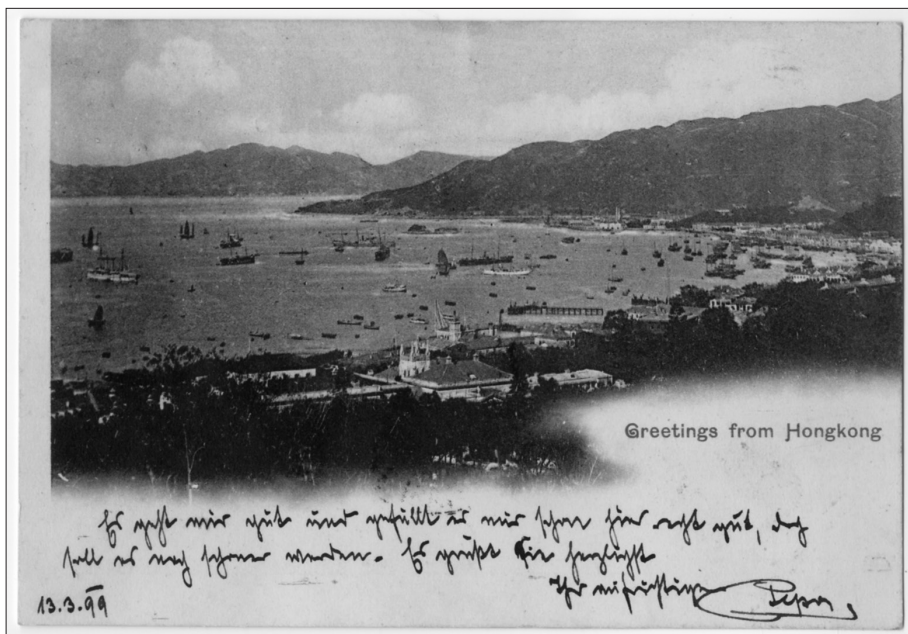
References

- Baudrillard, J., The System of Collecting, in: *The Cultures of Collecting* (eds. Elsner, J., Cardinal, R.), London 1994, pp. 7–24.
- Čeplak Mencin, R., *V deželi nebesnega zmaja: 350 let stikov s Kitajsko*, Ljubljana 2012.
- Donko, W. M., *Österreichs Kriegsmarine in Fernost*, Berlin 2013.
- Hribar, A., Gozdarski direktor posestva Snežnik Jožef Obereigner in njegova rodbina, *Kronika. Časopis za Slovensko krajevno zgodovino* (Iz zgodovine snežniške graščine) 48/1–2, 2000, pp. 42–56.
- Hrvatina, K. (ed.), *Japonska med nami : programska knjižica = Japan in our midst : programme book 1*, Ljubljana 2017.
- JapanKnowledge Lib, <https://japanknowledge-com.nukweb.nuk.uni-lj.si/lib/en/search/basic/> [10. 3. 2019].
- Kačičnik Gabrič, A., Henrik Schollmayer Lichtenberg, *Kronika. Časopis za Slovensko krajevno zgodovino* (Iz zgodovine snežniške graščine) 48/1–2, 2000, pp. 57–64.
- Lenarčič, S., *Vse o imenih v Sloveniji*, Ljubljana 2012.
- Marinac, B., *Čez morje na nepoznani Daljni Vzhod*, Piran 2017.
- Nicks, T., Indian Villages and Entertainments: Setting the Stage for Tourist Souvenir Sales, in: *Unpacking Culture: Art and Commodity in Colonial and Postcolonial Worlds* (eds. Phillips, R. B., Steiner, C. B.), Berkeley, Los Angeles, London 1999, pp. 301–315.
- Pajsar, B., Knjižnica Ivana Jagra v fondu Biblioteke SAZU, v: *Sedemdeset let Biblioteke Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, Ljubljana 2008.
- Park, Mijeoung, Maegaki ni kaete (“Instead of forwards”), in: *Nihon teikoku no hyōshō : seisei kioku keishō (Expressions of Japanese Empire: Generation, Memories and Inheritance)*, (eds. Park, M., Hasegawa, R.), Tokyo 2016, pp. 3–10.
- Schirmer, A. (ed.), *Koreans in Central Europe - Informal Contacts up to 1950*, Vol. 2., *To Yu-ho, Han Hŭng-su, and Others*, Vienna 2018.
- Schirmer, A. (ed.), *Koreans in Central Europe - Informal Contacts up to 1950*, Vol. 3., *Central Europeans in Korea*, Vienna (in preparation).
- Schor, N., Collecting Paris, in: *The Cultures of Collecting* (eds. Elsner, J., Cardinal, R.), London 1994, pp. 252–274.
- Slovene Seamen in the Austro-Hungarian Navy* (leaflet), Sergej Mašera Maritime Museum of Piran, Piran (year of printing unknown).
- Shigemori, Ch., Surovenia kyōwakoku hokan no ehagaki korekushon (=Postcard collections archived in the Republic of Slovenia), in: *Nihon teikoku no hyōshō :*

- seisei kioku keishō (Expressions of Japanese Empire: Generation, Memories and Inheritance)*, (eds. Park, M., Hasegawa, R.), Tokyo 2016, pp. 219–244.
- Shigemori Bučar, Ch., Zbirka starih japonskih razglednic v Republiki Sloveniji, in: *Confucianism and education, Asian studies*, vol. 5 (21), issue 2 (ed. Rošker, J. S.), Ljubljana 2017, pp. 203–225.
- Shigemori Bučar, Ch., Picture Postcards Sent from Japan by Austro-Hungarian Navy Members, in: *Tabula 16: Special edition for International Symposium on Japanese Language and Culture in Pula, January 2017* (ed. Srdanović, I.), Pula 2018 (in preparation).
- Urakawa, K., “Kindai Nihonjin no Higashi Ajia, Nan’yō shotō e no ‘manazashi’: ehagaki no rekishiteki kachi no ibunka hyōshō” (The Japanese “Gaze” on the Peoples of East Asia and Micronesia: Archives Importance and the Other Race Representation, in the Japanese Picture Postcards), *Kokuritsu rekishi minzoku hakubutsukan kenkyū hōkoku* 140, 2008, p. 133, <https://sites.lafayette.edu/eastasia/2014/09/04/how-to-ascertain-the-date-or-time-period-of-a-japanese-postcard/> [10. 3. 2019].

Appendix: Reprint of messages by Pepon (Jožef Obereigner), by Dr. Nana Miyata

Postcard 1

[front]

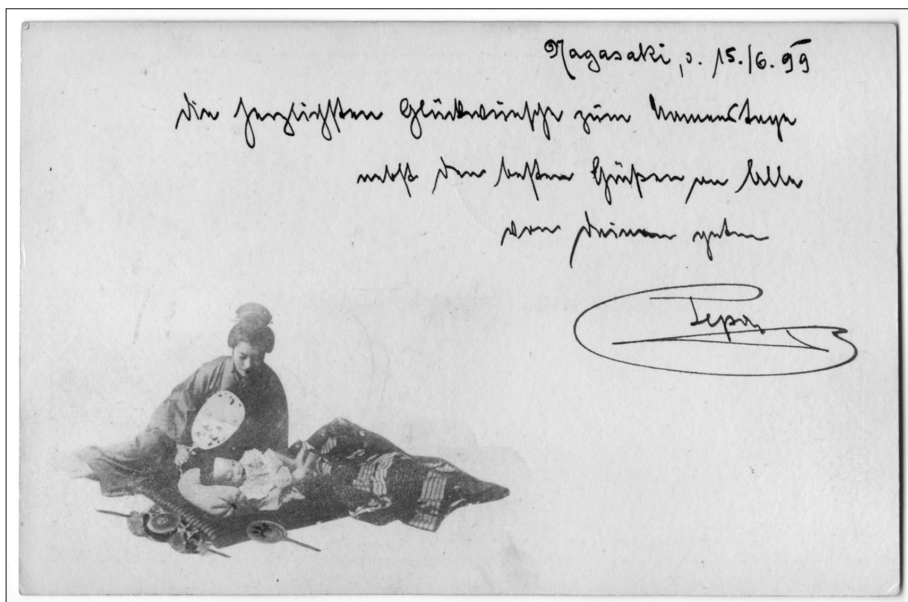
Es geht mir gut und gefällt es mir schon hier recht gut, doch solle es noch schöner werden.

Es grüßt Sie herzlichst
Ihr aufrichtigster Pepon
13. 3. 99

[reverse]

Hochgeboren
Frau
Wilhelmine Gräfin Lichtenberg
Hallerstein
Altenmarkt b. Rakek
Krain

Postcard 2

[front]

Nagasaki, d. 15. 6. [18]99.

Die herzlichsten Glückwünsche zum Namenstage nebst den besten Grüßen an alle
von deinem guten

Pepon

[reverse]

Herrn

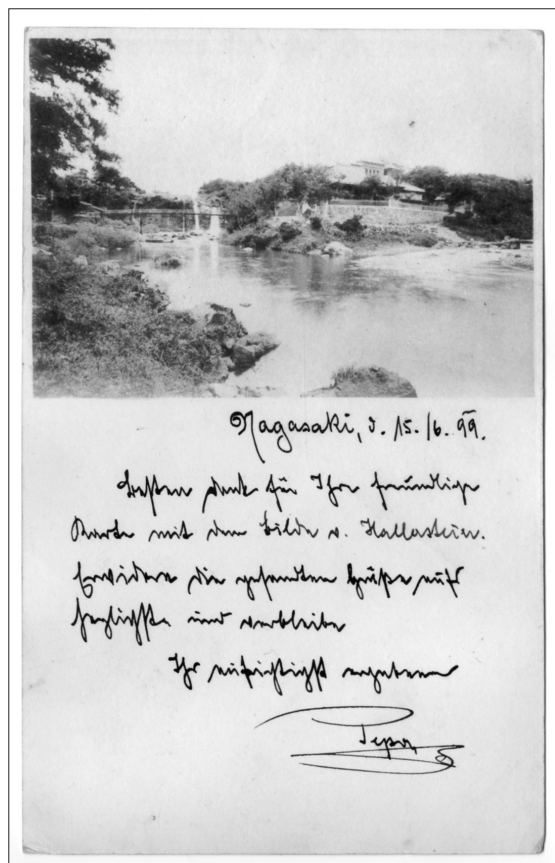
Oberförster Schollmayer

Mašun,

Post Grafenbrunn b. St. Peter

Krain

Postcard 3

[front]

Nagasaki, d. 15. / 6. [18]99.

Besten Dank für Ihre freundliche Karte mit dem Bilde v[on]. Hallerstein. Erwidere die gesandten Grüße aufs herzlichste und verbleibe

Ihr aufrichtigst ergebener

Pepon

[reverse]

Hochgeboren

Frau

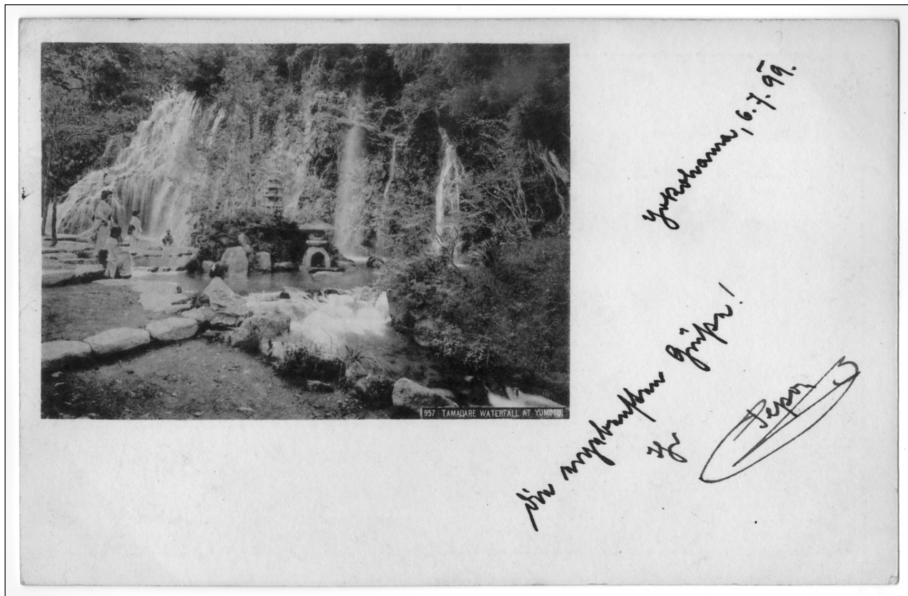
Wilhelmine Gräfin Lichtenberg

Hallerstein

Post Altenmarkt b. Rakek

Krain

Postcard 4

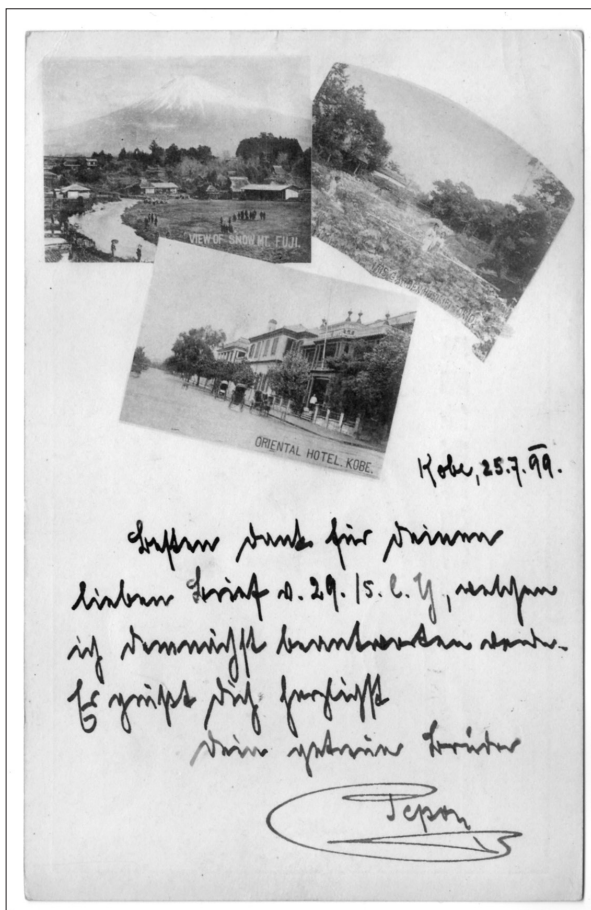
[front]

Yokohama, 6. 7. [18]99.
Die ergebensten Grüßen!
Ihr Pepon

[reverse]

Hochgeboren
Frau
Wilhelmine Gräfin Lichtenberg
in Hallerstein
Altenmarkt b. Rakek
Krain

Postcard 5

[front]

Kobe, 25. 7. [18]99.

Besten Dank für Deinen lieben Brief v. 29. /5. l. J. welchen ich demnächst
beantworten werde. Es grüßt dich herzlichst

Dein getreuer Bruder

Pepon

[reverse]

Frau

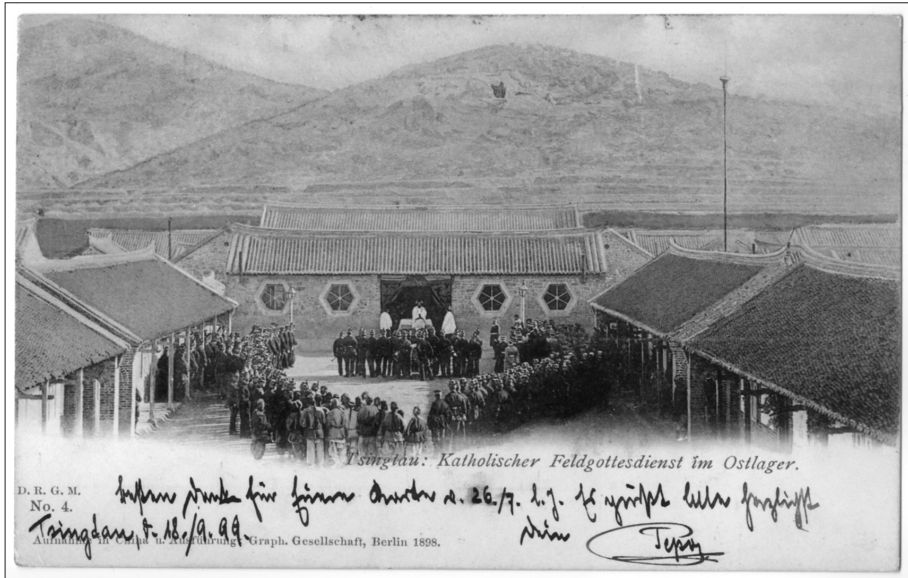
Marie Schollmayer

Mašun, bei Grafenbrunn

bei St. Peter

Krain

Postcard 6

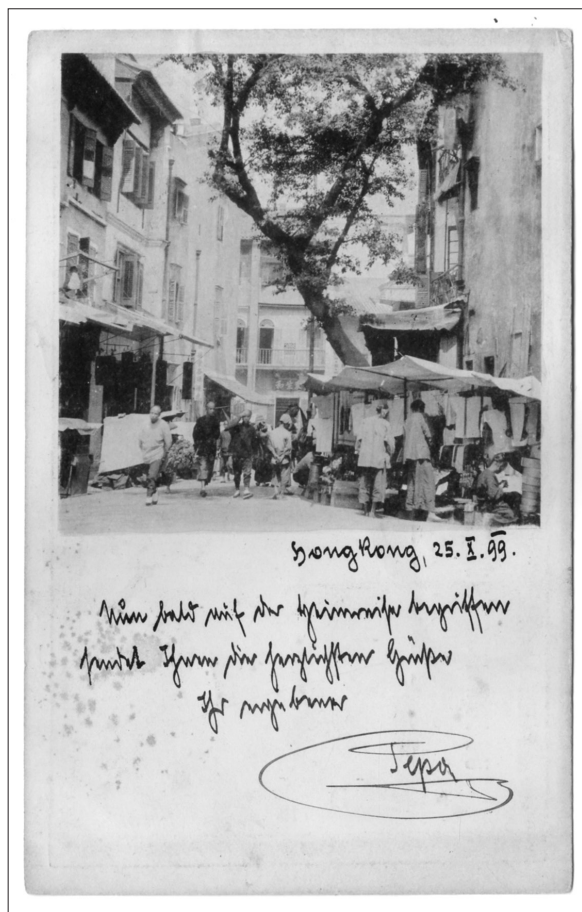
[front]

Besten Dank für Eure Karte v. 26. / 7. d. J. Es grüßt Euch herzlichst
Dein Pepon
Tsingtau, v. 18. / 9. 99

[reverse]

An Frau
Marie Schollmayer
In Mašun, Post Grafenbrunn
St. Peter
Krain

Postcard 7

[front]

Hongkong, 25. X. 99

Nun bald auf der Heimreise begriffen sendet Ihnen die herzlichste Grüße
 Ihr ergebener Pepa

[reverse]

Hochgeboren

Frau Wilhelmine Gräfin Lichtenberg

auf

Schloss Hallerstein

Post Altenmarkt b. Rakek

Krain

Chikako Shigemori Bučar

Najstarejše japonske razglednice v današnji Sloveniji

Ključne besede: Vzhodna Azija, avstro-ogrsko mornarica, SMS Kaiserin Elisabeth, Snežnik, Obereigner, Schollmayer, Nagasaki, Jokohama, Kobe

V okviru raziskave »Vzhodnoazijske zbirke v Sloveniji« smo v teh letih identificirali stare japonske razglednice, ki so danes arhivirane v različnih institucijah po Sloveniji. O razglednicah, ki jih danes hranijo v NUK-u, pa ni nobenih dodatnih podatkov (kdo jih je kupil in nekatere poslal iz Vzhodne Azije, kdo in do kdaj jih je hranil pri sebi ter kdaj jih je predal v arhiv NUK idr.). Sedem od 16 razglednic je bilo leta 1899 dejansko uporabljenih za korespondenco. Med raziskovanjem v vzhodnoazijskem in avstro-ogrskem zgodovinskem kontekstu v zvezi z drugimi identificiranimi razglednicami in v sodelovanju s strokovnjaki japonologi za obdobje od konca 19. stoletja do prvih desetletij 20. stoletja (japonsko obdobje Meidži) je postalo jasno, kdo je bil uporabnik teh razglednic in v kakšnem kontekstu. To je bil Jožef Obereigner, sin upravnika snežniškega gospostva, ki se je šolal za strojnega inženirja pri vojni mornarici.

Chikako Shigemori Bučar

The Oldest Japanese Picture Postcards in Today's Slovenia

Keywords: East Asia, Austro-Hungarian Navy, SMS Kaiserin Elisabeth, Snežnik, Obereigner, Schollmayer, Nagasaki, Yokohama, Kobe

As a part of the research activities “East Asian Collections in Slovenia”, many old Japanese postcards have been identified in recent years. For the postcards archived in the National and University Library (NUK) in Ljubljana, no information was available in relation to their user or collector, when and from whom these postcards were acquired, etc. Out of 16 Japanese and Chinese postcards in the Library, seven have been actually used and sent with some messages from Japan or China to today's Slovenia in the year 1899. During the research on other picture-postcards archived in today's Slovenia, and in cooperation with specialists in Japanese Studies and the history of the modern era (end of the 19th and beginning of 20th centuries, the Meiji period in Japan) in the context of East Asian and Austro-Hungarian exchanges, it has gradually become clear who the user of the postcards was and in what setting. It was Jožef Obereigner, the second son of the caretaker of the Snežnik estate, who was an engineer and served in the Austro-Hungarian Navy.

Mojca Ilc Klun

The Importance of Individual Memories of Slovenian Emigrants When Interpreting Slovenian Emigration Processes

Keywords: Slovenian emigration, diaspora, migration, biographical-narrative methodological approach, life stories, memories

DOI: 10.4312/ars.13.1.174-190

Introduction

Because of its transit position, historical development, economic, political and social factors, the area of Slovenia has been constantly involved in migration processes, or, as Drnovšek says (1991), has been “a place of constant movement of people and mixing of civilizational and cultural influences” (Drnovšek, 1991, 14). In the context of migration processes, we can, during different periods, categorize Slovenia as:

- An emigration country: The largest emigration processes happened during the last decades before the First World War when one third of the population from Slovenia left the country (Drnovšek, 1999). The second largest happening after the Second World War.
- An immigration country: In the 1960s Slovenia experienced a kind of “migration revolution”, when it had transformed from a country of emigration to the country of immigration (Malačič, 1991; Malačič, 2008). According to statistical data, we can also categorize Slovenia as an immigration country in the present (SURS, 2018).
- A transit migration country: Since the 1960s, Slovenia has also been a part of transit migration routes, in which people from mainly “ex-Yugoslavia” cross the country to enter other western, central, or northern European countries. But we must stress that those transit migration routes were limited to individuals or small groups. As part of a massive transit migration route, we can highlight the period between 2015–2016, when Slovenia was part of the so-called Western Balkan migration route. Over the course of five months (October 2016 – March 2016) more than 460,000 migrants crossed through Slovenia (Ilc Klun, 2017a).

Considering the fact that Slovenia has always been involved in different migration processes, the question arises: “How well are migration-related topics included into the Slovenian educational system?” Through its educational system, each country provides an educational standard and educational topics for its citizens which are in accordance with the social needs, interests, and developmental tendencies of the nation. Studies from 2016–2017 (Ilc Klun, 2017) show that in the Slovenian educational system issues related to migration and the Slovenian diaspora are usually omitted from obligatory parts of the school curricula and textbooks, and are therefore not a part of primary and secondary school education. This leads to a situation where young people’s knowledge and understanding of migration processes and the Slovenian diaspora are at a very low level (Ilc Klun, 2017). For example, a study from 2017 shows that among 1,103 primary and secondary school students, less than half (45.5%) could define the term “emigrant”, and less than a quarter (24.8%) the term “economic migrant”. More than 60% of them answered “I do not know” to various questions and claims about Slovenian emigration processes (Ilc Klun, 2017). We also must highlight that a study from 2016 shows that social media has a significant impact on student’s opinions when talking about migration (Ilc Klun, 2017a). If we add to these results the following facts then we can conclude that migration related topics should be a part of each educational system, including Slovenia’s:

- migration processes are nowadays one of the most evident demographic processes, which influence population dynamics (Salzmann et al., 2010);
- statistical projections show that in the future migration processes will be much more intense and numerous compared to those in the past¹ (Kovač, 2003);
- in September 2015 the United Nations General Assembly in New York adopted the *Agenda for Sustainable Development 2030*, which also mentions migration as an important element for sustainable development. One of the objectives of the Agenda 2030 states that countries will ensure secure, legitimate, and responsible migration with well-planned and well-managed migration policies (*Agenda 2030*, 2015).

In our opinion, a person can better understand global migration issues when they understand their own nation’s migration processes. For this reason we believe that Slovenia’s education system should be required to include topics about the Slovenian diaspora as a part of the general curriculum.

A study from 2017 showed that students in primary and secondary schools are not particularly interested in migration related topics or the Slovenian diaspora

1 According to the United Nations there were 200 million international migrants in 2010 (Salzmann et al., 2010), 232 million in 2013 (International Migration Report, 2013), 244 million in 2015 (*International Migration Report 2015, 2016*) and 258 million in 2017 (*Population Facts*, 2017).

(Ilc Klun, 2017). The majority of them stated that the way migration-related topics are taught in schools is not interesting, and they find both the teaching materials and methods uninteresting and outdated (Ilc Klun, 2017). This raises the challenge and need to create new teaching materials that would engage and motivate Slovenian students when it comes to learning about migration processes, while also helping them better understand the past and present emigration processes of Slovenians. Because of the strong emotional effects, we decided that the most appropriate teaching material would be a book containing real life stories of the Slovenian diaspora, including the memories and personal experiences of people who engaged in such journeys. Through the memories and life experiences of the Slovenian diaspora, students in Slovenia could better understand not just our (Slovenian) migration processes, but also be able to make comparisons between past and present Slovenian and global migration processes. They could also gain a better understanding that all immigrants, including Slovenian ones, face the same challenges when emigrating from their homeland or when immigrating to a new country. Real life stories (written or spoken online) are used in different educational systems around the world for teaching different topics, not just those related to migration (e.g. UNESCO stories). Teachers also use real life stories of migrants to explain emigration and immigration processes, push and pull factors, the processes of integration in new social environment, etc. Cameron (2012) states that "Story ... is an expressive method and an effective tool, designed both to demonstrate affective and emergent geographies and to move audiences toward new realms of thought and practice" (Cameron, 2012, 575). Narrative learning is a relatively new concept in which the link between living and telling a story, and learning from it, has been established (Kragh Blume Dahl, 2015). The concept underlying how we learn through narratives (real life stories) has recently been theorized by different authors. Clark and Rossiter (2008) state that through real life stories readers learn about the experiences of the person who tells the story (Clark, Rossiter, 2008). They also state that meaning-making is a narrative process, through which the storyteller express their identity (Clark, Rossiter, 2008; Clark, 2010). We can also characterize narratives as stories about human lives that feature different social events and have personal meaning (Goodson, Gill, 2011).

Methodological approaches

The idea of creating new teaching material, a book of real life stories, was born during the scientific and research work undertaken in the period 2014–2017, when the results of different analyses (school curricula, textbooks) and studies among students showed the following:

- topics related to migration and the Slovenian diaspora are in general excluded from obligatory parts of the Slovenian school curricula and textbooks;
- students in Slovenia are not interested in the Slovenian diaspora;
- students find that the presentation of Slovenian-emigration related topics is uninteresting;
- students are not motivated to learn or research topics about the Slovenian diaspora (Ilc Klun, 2017).

In the process of creating new teaching material, our goal was to show students that:

- topics related to the Slovenian diaspora can be interesting;
- knowledge of the Slovenian diaspora can help them to better understand concepts such as global migration processes, the causes of emigration and immigration, refugees, a multicultural society, adaptation to a new social environment, integration, migration policy, etc.;
- knowledge of Slovenian emigration can help bring clarity to certain periods of Slovenian history;
- Slovenians have also been involved in different global migration processes;
- members of the Slovenian diaspora, as immigrants in foreign countries, have faced similar challenges to immigrants in Slovenia or in other countries;
- when learning or researching about the Slovenian diaspora, we are not only dealing with the past emigration processes of Slovenians, but we can also monitor the recent and current migration trends of Slovenians;
- we can, when learning and researching about these topics, raise awareness with regard to a multicultural society and related issues.

To create the new teaching material we choose to collect real life stories of the Slovenian diaspora, because we believe that by presenting such topics through real life stories students can obtain a more detailed, in-depth, interesting, and personal overview of the topic.

For developing the real life stories we decided to use the biographical narrative methodological (BINM) approach, which is quite widespread and well developed in different areas of social studies (Wengraf, 2004; Meares, 2010; Roseneil, 2012), but is still rarely used in Slovenia. The BINM approach is a qualitative methodological approach and is one of the forms of unstructured in-depth interviews. It has evolved as an innovative method which has helped explain various social phenomena, including those related to migration. In the 18th and 19th centuries historians already used letters, diaries, personal testimonials, and photographs (so-called biographical materials) in order to explain important social events (Pajnik, Bajt, 2009). Later this methodological

approach was applied to other sciences – sociology, psychology, and anthropology, and recently it has gained more popularity in both gender studies and those of migration processes.

We conducted research in the period 2015–2016. Using the BINM approach we gathered 56 unstructured in-depth interviews with people who claim themselves to be a part of Slovenian diaspora (either they emigrated from Slovenia or their parents or grandparents did). Due to the long distance between interviewee and questioner, all the interviews were conducted online with different mobile and online applications (Skype, Viber, Facebook, Messenger, etc). For each interviewee we created a special form where we collected their personal data and wrote their narrative, memories, expressed ideas, messages, and feelings. To begin the online interview we prepared starting questions to help build a more open relationship between the interviewee and questioner. After this we set up the main task of the interview – we invited the interviewee to share their own story with us in relation to migration processes from Slovenia. The story-telling was left completely to the interviewee, who built their life story based upon their individual memories. The interviewee told their life story as they wanted to, revealed the events they felt that were important, and explained what they wanted. In this phase of the methodological approach, the questioner was only an active listener, who wrote down what was reported along with questions that might have come up during the narration. When the interviewee has finished their story, the questioner then asked additional questions for clarity. In the last phase of the BINM approach, the questioner wrote a story based on the real life story of the interviewee, in order to use it for educational purposes.

The final result of our biographical narrative methodological approach is a book of 56 real life stories, where individual memories are shared. Through the individual memories of the interviewees, an image of the Slovenian diaspora can be built. We want to highlight that every interviewee had the right to tell their own life story using their own memories, which might differ from the memories of someone else. Every story was written using simple, understandable language, and only the names of the interviewees were changed in order to keep their identities private, while the rest of the information remained untouched. The final result of the BINM approach is a book called *Stories – often told, but never written stories of people of Slovenian descent from USA, Canada, Australia and New Zealand*, in which 56 people of Slovenian descent tell their stories. These can be used when teaching, learning or researching issues related to migration and/or Slovenian emigration.

Results and discussion

In the following tables we present three real life stories which could help students to better understand migration-related topics, especially in relation to Slovenian emigration. Each story was told by a member of the Slovenian diaspora, based on their individual memories. In addition to each story, we discuss significant general migration-related facts, which are important for building knowledge about global and Slovenian, migration processes, and both in the past and present. These selected life stories are a good example of how students could learn about migration related topics through the individual memories of those who migrated themselves or whose ancestors did.

Table 1: The real life story of a person of Slovenian descent from the USA.
(Ilc Klun, 2017b)

My roots originate from astounding Slovenia (Lory, USA) “Both of my grandparents were Slovenian. They met during the Second World War when my grandfather, as a member of the anti-communist party “domobranci”, was settled in Borovnica. When the war was finished, communists assumed power and began to kill members of “domobranci”. This caused my grandparents to emigrate from Slovenia and flee to refugee camps in Austria and Germany. After a few years, one of my grandmother’s aunts, who already lived in the USA, financially supported my grandparents, which helped them in their emigration to Chicago. There were also five children who emigrated with them at that time. All of the remaining family members of my grandmother stayed in Borovnica, and all of my grandfather’s relatives stayed in Celje. The family has continued to uphold the values they brought with them from their homeland of Slovenia. These were: God, family, nation, and homeland. It was with these values that we, immigrant children	Analysing the facts of the story – building up knowledge Second World War: After the Second World War, a period of politically motivated emigration from Slovenia occurred. According to statistical data, around 18,000 Slovenians emigrated during the first few years after the war and later, as so-called chain-migrants, another 11,000 Slovenians left (Zupančič, 1998). Refugee camps: Slovenians who did not agree with the political system during and after the Second World War first emigrated to refugee camps. After a few years of living in such camps, they mainly emigrated to Argentina, the USA, Canada and Australia (Ilc Klun, 2017). Financial support: When leaving Slovenia, emigrants needed financial support in order to immigrate to the USA. If they did
---	--

and grandchildren, were raised by. We were aware of our **Slovenian roots**, which originate from the astounding country of Slovenia, which we enjoy visiting, too. We also try to preserve Slovenian culture and tradition here in the US.

My grandma and her best friend, as well as the association **Triglav**, taught me about my Slovenian heritage and traditions, including Slovenian national costumes, the blessing of Easter food, the knowledge of Slovenian history and culture. With my grandmother and her best friend, who was also Slovenian, we baked “potica” for each holiday.

I do not think about moving to Slovenia, since I did not learn the **Slovenian language**. My mother, who was a child of immigrant parents, never taught me Slovenian, so I would have difficulty getting a job in Slovenia. I also have a very big family in the US – aunts, uncles, cousins. All my eight aunts and uncles speak Slovenian fluently. When the family immigrated to the USA, they did not speak any English at home, as they tried to preserve the Slovenian language.” (Ilc Klun, 2017b)

not have this from a relative or acquaintance, they were not able to go to the USA (Ilc Klun, 2017).

Slovenian roots: When immigrating to the US, Slovenian emigrants tried to preserve Slovenian culture in their families. They kept some Slovenian traditions, the most common being those related to baking and cooking (Ilc, 2006).

Triglav: Slovenian emigrants established Slovenian institutions in their new “homeland” (Ilc, 2006; Ilc Klun, 2017). They mostly named these institutions after significant Slovenian symbols, such as Triglav.

Slovenian language: Many children of Slovenian emigrants did not speak any English until they entered primary school. In the beginning, their parents did not know much English, and therefore insisted on speaking Slovenian at home.

Table 2: The real life story of a person from Slovenia who immigrated to Canada.

I travelled to Canada as a young girl and as a woman I created a beautiful life there (Marjana, Canada)

“It was in 1970 when my husband and I made a decision to leave Slovenia and emigrate to Canada because of an **unstable family situation**. We received a **green card** and a guarantee letter by post and left as quickly as possible. Before the departure we had to pass many medical examinations and provide

Analysing facts of the story – building up knowledge

Unstable family situation:

Despite the fact that economic and political reasons for emigration prevailed, in some cases we can find other reasons, such as those related to family situations, religion, the military, etc.

all the necessary documentation that would allowed us to enter Canada. Doctors in Zagreb and Belgrade examined us and issued us certificates that proved we did not have any **infectious diseases** that could potentially infect Canadians or passengers on the plane. When we collected all the necessary papers and airfare, we got on the road that led us through Germany and Montreal to **Toronto**. In Toronto my husband's brother met us. He sent us a **guarantee letter**, assuring that he would help us to find a job, support us financially, and rent us an apartment. Those things allowed us to immigrate to Canada. He was also the one who had suggested that we immigrate to Canada, because he had been living there for five years and he had already obtained Canadian citizenship. At first, we intended to **stay in Canada for only five years**, earn some money, and return to Slovenia. But the plans changed. In the meantime, we bought the house, we had children, and after five years, we became Canadian citizens. Suddenly, we no longer felt the need to return home to Slovenia. We created our little home under the Canadian sun. In the autumn of 1970, my husband and I enrolled for a two-year English course because when we first immigrated to Canada, we **did not speak any English**. Because we didn't have jobs, our money ran out very quickly, which made us realize how badly we needed to find work. The winter of 1971 was very difficult – we had no money and neither of us had a job. Later, I found a job at the factory where I worked for the following 12 years. The following 12 years I took care of my grandchildren, and the last 12 years I

Green card: All migrants need certain documentation when migrating. Without this, such as a green card, immigration is prohibited or illegal.

Infectious diseases:

Immigration countries wanted to ensure that new immigrants who would settle in their land would not bring any infectious diseases. Therefore, they wanted all immigrants to go through medical examinations (Ilc Klun, 2017).

Toronto: The metropolitan area of Toronto is the city in Canada in which the largest number of members of the Slovenian are located. According to statistical data, around 10.000 people of Slovenian descent live there (Ilc Klun, 2017).

Guarantee letter: This was a letter which all new immigrants who wanted to settle in Canada or the USA needed. This needed to state that the immigrant would have financial support, a place to live and a job when they arrived. Usually guarantee letters were written by a relative or a friend who had already been living in the city for a few years (Ilc, 2006).

Stay in Canada for five years:

At first, many Slovenians who emigrated in the 20th century did not want to stay in the target

was employed in a store. As job opportunities increased, my husband became qualified to be a construction worker.

Shortly after we immigrated to Toronto, we met **other Slovenians** and connected with them through the **Slovenian church**. We still socialize with the Slovenian community through various church meetings, such as festivals, celebrations, banquets, and dinners. In some ways, I think it was easier for us to integrate into a new society because we were pretty young – 22 and 24 years old. When we immigrated to Toronto, we experienced some differences between Slovenians in Slovenia and those living in Canada. For instance, in Slovenia each family member kept to themselves. Men went to the bars, while woman and children were waiting for them at home. In Canada, families live together, they are very close with one another. During the week, men and women are working, and during the weekends they socialize with other family members, relatives, and friends. In my opinion, family connections in Canada are much stronger than in Slovenia.

If I had to choose again, I would not change anything and I do not have any regrets.

Canada is now my **homeland**, where I have my husband, children, grandchildren, friends, and relatives. I talk with my mother, who still lives in Slovenia, each day over the phone. We get to talk every week and discuss things like the news and current events within our countries. As a young girl I travelled to Canada, and as a woman I have created a great life here and one day, as an old woman, I will be buried here.” (Ilc Klun, 2017b)

country forever. They wanted to earn some money and then return to their homeland. For example, in the first decades of the 20th century, around 25% of Slovenian emigrants returned to Slovenia (Valenčič, 1990).

Did not speak any English:

When immigrating to Canada or the USA, the majority of Slovenian emigrants did not speak English. Therefore, they spoke to their family members only in Slovenian.

Other Slovenians - Slovenian community: Many Slovenian emigrants felt the need to be an active part of a Slovenian community in the city where they settled. One of the most important parts such a community was the Slovenian church.

Homeland: Due to various reasons, mainly economic and political, Slovenian emigrants left their homeland and then found, after settling permanently, a new homeland in a new country. Some Slovenian emigrants speak about their “old homeland” when they think of Slovenia, and their “new homeland” when they think of the country where they now reside (Ilc Klun, 2017).

Table 3: The real life story of a person of from Slovenia who immigrated to Australia.

With a hope and desire to the other end of the world (Joe, Australia) “It was in 1958 when I first came to Australia. I was only 18 years old, and a month later I celebrated my 19th birthday. I emigrated from Slovenia on Christmas Day in 1957. I arrived in Australia on 26 January 1958 at 8 am. I travelled with the ship Sydney from Trieste to Sydney. I remember that it was a great day. Since then, 57 years have passed, and all the memories have remained. In Australia, they celebrate the Australia Day on January 26, so every year on that date, I also celebrate the day of my arrival to Australia. I emigrated to Australia to find a better life. My brother and cousins had already lived in Sydney – they emigrated there a few years before me. I also had a sister here, but she had already died. When I came to Australia, I lived with my brother. At that time, it was not hard to get a job in Australia. The city of Sydney began to expand and a large number of homes, roads and railways were built. In 1958 the Opera House was built, which became an important tourist destination along with the Sydney Harbour Bridge, which was built in 1932. I met good people in Australia. They helped me find work and a home. At times, I worked three jobs. Later I lived near the building where I worked for 20 years. I worked in the kitchen and I really liked the job. When I immigrated to Australia I could not leave the country for five years until I got an Australian passport. After six years was	Analysing facts of the story – building up knowledge All the memories remained: Many Slovenian emigrants remember the exact dates of their emigration and immigration. Their memories of the migration process are clear and precise: they remember dates, hours, people, names of ships, etc. All of these are important parts of their individual memories, which in some way also connect them to their place of origin. To find a better life: Finding a better life was the most common reason why Slovenians emigrated in the 20th century. Because of this, 300,000 people, a third of the Slovenian population at the time, emigrated between the end of the 19th century and 1914 (Drnovšek, 1999). It was not hard to get a job: In the first half of the 20th century, the majority of Slovenian emigrants did not have problems finding a job. They were known for their hard work, which appealed to their employers. I visited Slovenia: One of the important connections that Slovenian emigrants keep with their place of origin are visits to their (old) homeland (Ilc, 2006).
---	---

the first time that **I visited Slovenia** because my mother became sick. I also met my **wife** in Australia, who came from Prekmurje. In 1970, we got married in a Slovenian church. In 1974, we had our first daughter, then in 1980, a son. Both were born in Australia. The youngest daughter was born in Slovenia because my wife decided to **return to Slovenia** along with my oldest daughter and son. My wife had never liked Australia, even though she spent more than 10 years there. In 1986, she came back to Australia with all our children, but not for a long time. They only stayed here for a year and a half. My wife did not feel good in this environment – she was always tired in Sydney and often felt sick. All of her family lived in Prekmurje which meant she was alone in Australia. Eventually she decided to leave Australia forever. That's how I stayed alone. All of our children grew up in Slovenia. I have never divorced my wife, although we have lived separately now for 26 years, each of us in our own end of the world. I only visited her once in 2000, when I retired. Now my youngest daughter lives with me in Australia. Due to my age and illness, I can no longer live by myself. Australia is no longer the country it was before. It got warmer and many immigrants from all over the world have come to Australia. Before, I could leave my house open and not be afraid of someone stealing something from me. Now, there is a lot of crime within the city. The number of inhabitants has also tripled. Time runs very fast and everything has changed ...” (Ilc Klun, 2017b)

It all depends on how strong the emotions toward Slovenia are, but there are some emigrants who have visited their homeland over 20 times (Ilc, 2006).

My wife: Many Slovenian emigrants marry other Slovenians – either those who emigrated from Slovenia or those who have Slovenian ancestors. The reasons for this are likely cultural, linguistic, and ethnic.

To return to Slovenia:

Remigration to Slovenia was also a migration process for some Slovenian emigrants. There were various reasons for remigration, one of the most common being family.

Presented about are three real life stories that are good examples of how teachers could use life stories to teach migration-related topics. In each story, several migration-related issues are discussed, which we analysed in the second columns of Tables 1–3. In the case of real life stories, the topics of migration and Slovenian emigration are not presented in an ordinary way, like they are at school, where statistical data and the locations of emigration and immigration routes prevail. In the case of real life stories, the memories of individual migrants are told, and through these we gain a deeper perspective on the actual migration process. Real life stories can also give us cultural, social, and personal aspects of migration. In our opinion, teaching young people about migration through real life stories can help students better understand the related processes. Also, a story gives students an opportunity to put themselves in the position of the migrant and reflect on how they might react if they were in that situation.

The book *Stories – often told but never written stories of people of Slovenian descent from USA, Canada, Australia and New Zealand* was very well received among geography teachers and teachers-to-be, to whom the book was presented. In the interviews, conducted in the period 2017–2018, they concluded that the “real life story teaching approach” is a good way to teach about Slovenian emigration, so that students could better understand some related issues. The teachers also agreed that this approach is a good way to teach general topics related to migration, because in real life stories such issues are presented. The teachers also noted that stories can be used with different school subjects when teachers or students want to discuss present-day migration processes. One teacher also pointed out that the real life stories from the book can be useful when an immigrant child joins a class, as the memories and emotions attached to each story would help their classmates to better understand that every migrant goes through the same processes – that of emigration and that of immigration. This was the case with regard to Slovenian emigration and it is still the case for present-day global migrants. In our opinion, life stories should be incorporated in teaching as material that the teacher can use to teach, discuss and research migration-related topics with students.

Conclusion

Migration is becoming more and more common, and therefore increasingly linked to our everyday lives, appearing almost daily in the media. It is therefore important that issues related to migration become a part of the compulsory learning content in school systems. Research conducted in the Slovene school system between the years 2015–2018 showed that migration is not adequately discussed in class, that

migration related topics are not part of the obligatory learning content, and that pupils do not find issues related migration and Slovenian emigration, as currently presented, interesting. In foreign educational systems (e.g. the USA, the UK and Australia), the narratives have recently been used to teach various different human-geography related topics (poverty, migration, and so on), which, according to the teachers, have been very well received in class. Therefore, we decided to develop a teaching tool which consists of the narratives and real life stories of Slovenian emigrants and their descendants. Through these stories, students can learn not just about the historical facts of Slovenian emigration, but can also gain a more comprehensive, in-depth overview of the related processes. The stories do not show a global overview of Slovenian emigration, but instead focus on individual memories and interpretations. This teaching tool has been used and tested at different educational levels in the Slovenian school system, and it was presented at different conferences and congresses for teachers (Freiburg, 2017, Brdo pri Kranju, 2018, Brežice, 2018, Ljubljana, 2018, Maribor, 2017, Washington DC, 2019), where it was very well received.

References

- Cameron, E., New Geographies of Story and Storytelling, *Progress in Human Geography* 36/5, 2012, pp. 573–592.
- Clark, M. C., Narrative learning: its contours and its possibilities, *New directions for adult and continuing education* 126, 2010, pp. 3–11.
- Clark, M. C. et al., Narrative learning in adulthood, *New directions for adult and continuing education* 119, 2008, pp. 61–70.
- Drnovšek, M., *Pot slovenskih izseljencev na tuje*, Ljubljana 1991.
- Drnovšek, M., Izseljevanje Slovencev v razvite evropske države do leta 1940, *Slovenska izseljenska književnost*, vol. 1 (eds. Žitnik Serafin J., Glušič, H.), Ljubljana 1999, pp. 29–60.
- Drnovšek, M. et al., *Množično izseljevanje Slovencev v Združene države Amerike (priročnik za učitelje)*, Ljubljana 2002.
- Drnovšek, M., Vzroki izseljevanja Slovencev v zadnjih dveh stoletjih, 2017, http://www2.arnes.si/~krsrd1/conference/Speeches/Drnovsek_slo.htm [25. 8. 2018].
- Goodson, I. F. et al., *Narrative Pedagogy, Life History and Learning. Studies in Postmodern Theory of Education*, New York 2011.
- Ilc, M., *Ameriški Slovenci ali Američani s slovenskimi koreninami v metropolitanskem območju Clevelanda* [diplomsko delo], Univerza v Ljubljani, Ljubljana 2006.

- Ilc Klun, M., Teoretična in terminološka izhodišča izseljenstva ter poznavanje tematik izseljenstva med slovenskimi učenci in dijaki, *Dela* 41, 2014, pp. 165–181.
- Ilc Klun, M., *Slovensko izseljenstvo in diaspora v procesu geografskega izobraževanja* [doktorska disertacija], Univerza v Ljubljani, Ljubljana 2017.
- Ilc Klun, M., Thinking, teaching and learning about migration processes: The case of Slovenia. Unity in diversity: European perspective on borders and memories (ed. Mentz, O., McKay, T.), Zurich 2017a, pp. 118–132.
- Ilc Klun, M., *Zgodbe – velikokrat izrečene, a nikoli zapisane zgodbe ljudi slovenskih korenin iz ZDA, Kanade, Avstralije in Nove Zelandije*, Ljubljana 2017b.
- International Migration Report 2013*, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York 2013.
- International Migration Report 2015*, United Nations. Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York 2016.
- Kovač, B., Globalizacija, migracijski tokovi in ekonomski razvoj na obrobju slovenskih migracijskih dilem, in: *Migracije – globalizacija – Evropska unija*, Ljubljana 2003, pp. 43–82.
- Kragh Blume Dahl, K., Narrative learning through life: Kenyan teachers' life-stories and narrative learning, and what this means for their relation to the teaching profession, *International Journal of Educational Development* 40, Copenhagen 2015, pp. 145–155.
- Malačič, J., Imigracije in trg dela v Sloveniji: od priseljevanja sodržavljanov do zaposlovanja tujcev, *Naše gospodarstvo* 54/1–2, 2008, pp. 45–53.
- Malačič, J., Zunanje migracije Slovenije po drugi svetovni vojni, *Zgodovinski časopis* 45/2, 1991, pp. 299–313.
- Meares, C., A fine balance: Women, work and skilled migration, *Women's Studies International Forum* 33/5, 2010, pp. 473–481.
- Pajnik, M. et al., Biografski narativni intervju: aplikacija na študije migracij, *Dve domovini* 30, 2009, pp. 69–89.
- Papademetriou, D. G., The Age of Mobility. How to get more out of migration in the 21st century, 2007, *Migration Policy Institute*, March, 2007, https://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/age_mobility_032307.pdf [15. 7. 2018].
- Population Facts*, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York 2017, http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/popfacts/PopFacts_2017-5.pdf [15. 7. 2017].

- Roseneil, S., Using biographical narrative and life story methods to research women's movements: FEMCIT, *Women's Studies International Forum* 35/3, 2012, pp. 129–131.
- Salzmann, T. et al. (eds.), *Demographic Aspects of Migration*, Wiesbaden 2010.
- SURS, *Izseljevanje iz Slovenije v obdobju 1961–2017*, 2018, <http://pxweb.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp> [1. 8. 2018].
- Valenčič, V., Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne, *Dve domovini* 1, 1990, pp. 43–82.
- Wengraf, T., *The Biographic-Narrative Interpretative Method (BINM)*, London 2004.
- Zupančič, J., Identiteta je merljiva. Prispevek k metodologiji proučevanja etnične identitete, *Razprave in gradivo* 33, 1998, pp. 253–268.

Mojca Ilc Klun

Pomen individualnih spominov izseljencev pri interpretaciji slovenskega izseljenstva

Ključne besede: slovensko izseljenstvo, diaspora, migracije, biografsko-narativni metodološki pristop, življenjske zgodbe, spomini

Slovensko izseljenstvo je velikokrat predstavljeno s splošnim orisom, v katerem prevladujejo faktografski podatki in statistična dejstva, medtem ko so iz teh opisov individualne izkušnje in spomini izseljencev izpuščeni. V raziskavi, ki smo jo z uporabo biografsko-narativnega metodološkega pristopa izvedli med slovenskimi izseljenci iz Združenih držav Amerike, Kanade in Avstralije, so nas zanimale življenjske zgodbe in spomini tistih, ki so se iz Slovenije izselili sami, in tistih, katerih predniki so se izselili iz Slovenije. S pomočjo življenjskih zgodb in spominov lahko slovensko izseljenstvo predstavimo tako, da bomo lahko bolje razumeli tudi globalne migracijske procese. V prispevku so v treh doživetih resničnih življenjskih zgodbah slovenskih izseljencev predstavljeni njihovi individualni spomini ter predstave o njihovem izvornem okolju, domovini in novem socialnem okolju priselitve.

Mojca Ilc Klun

The Importance of Individual Memories of Slovenian Emigrants when Interpreting Slovenian Emigration Processes

Keywords: Slovenian emigration, diaspora, migration, biographical-narrative methodological approach, life stories, memories

Slovenian emigration is often presented with a general overview in which general data and statistical facts prevail, while the individual experiences and memories of Slovenian emigrants are omitted from these descriptions. In the study, which was conducted using a biographical-narrative methodological approach among members of the Slovenian diaspora from the United States of America, Canada and Australia, we were interested in the personal experiences and memories of those who emigrated from Slovenia themselves, or whose ancestors did. Through those life stories and memories, we can illustrate Slovenian emigration processes in such a way that people would better understand global migration processes. In the article we present three real life stories of members of the Slovenian diaspora, their individual memories and perceptions of their place of origin, homeland, the memories of emigration and immigration processes and memories of integration to the new social environments.

Polona Petek, Petra Roter

La fille mal gardée: film med umetniško svobodo in selektivnim spominom

Ključne besede: spomin/spominjanje, narodotvornost, film, umetniška svoboda

DOI: 10.4312/ars.13.1.191-204

Uvod

Raziskovanje spomina in procesa spominjanja se je dodobra razmahnilo na področje preučevanja oblikovanja in krepitev narodov in nacij, zlasti v kontekstu nastajanja novih držav in v procesu pokonfliktne obnove, kar zajema tudi vprašanja zgodovinopisja ter razumevanja odnosov med državo in nacijo (narodi in narodnimi manjšinami). V tem kontekstu je spominjanje praviloma opredeljeno na novo – v smislu doseganja ciljev novooblikovane države ali glede na interes in pričakovanja večinske skupnosti in njenega samoopredeljevanja z namenom ohranjanja dominantnega položaja. Proces tako temelji na asimetričnem razmerju moči med različnimi skupnostmi, kar vodi v asimetrično selekcijo preteklih dogodkov in njihovih interpretacij: običajno promovira izbrane kolektivne percepcije dominantne skupnosti, medtem ko spomin manjšin ostaja bodisi na obrobju bodisi je razumljen kot nasproten, včasih celo sovražen »drugi«.

Ta proces poteka na različnih področjih javnega življenja. Med manj raziskana sodi področje kulturnega ustvarjanja, čeprav je še posebej relevantno, saj ga opredeljuje svoboda umetniškega ustvarjanja, ki bi morala biti dovolj močan obrambni zid za ustvarjalce pred (političnimi) pričakovanji ali celo narekom »primernih« vsebin v luči krepitev dominantnega diskurza o preteklosti. A ni vedno tako, kot kaže ruski film *Matilda*, ki ga dominantna politična elita označuje za protiruski, češ da izkrivlja rusko zgodovino in ogroža »sprejemljivo« zgodovinopisje. Ta film tako odpira vprašanje konflikta med svobodo umetniškega ustvarjanja ter pomenom spomina in spominjanja pri oblikovanju in krepitevi nacije, naroda in nacionalne države. Tudi filmska produkcija namreč ni imuna na nacionalizem in nacionalni diskurz.

Filmska teorija in praksa že vse od uvedbe zvoka konec 20. let 20. stoletja, ko je postala aktualna problematika jezika, operirata s pojmom nacionalne kinematografije, preciznejša znanstvena opredelitev tega pojma in raziskovanje vloge filma v procesih

oblikovanja ter krepitve narodov in držav pa sta razmeroma novejšega datuma (Higson, 1989). Ob koncu 20. stoletja sta se močno razširila kritika nacionalnega okvira (Higson, 2000) in premik h konceptom, kot je »transnacionalni film«, pod vplivom na novo vpeljanih idej pa naj bi filmska veda začela spreminjati predmet svojega preučevanja: otresla naj bi se osredotočenosti na estetsko ali ideološko interpretacijo filmov in se preusmerila k preučevanju produkcijskih kontekstov, institucionalnih imperativov, transnacionalnih recepcijskih praks in podobnega (Bergfelder, 2005). Ta premik naj bi osvetlil pluralnost recepcije in tako ustvaril več prostora za revizionistične intervencije, različna prisvajanja in sprejemanje umetniške svobode.

Desetletje ali dve po teh odločno zastavljenih pozivih je čas za vprašanje, ali je filmska veda v tem pogledu dozorela. Ali raziskovalci nacionalnosti in nacionalizma film jemljejo resno? Ali raziskovalci filma jemljejo resno vlogo filma pri oblikovanju nacionalnih identitet? Na ta vprašanja je težko odgovoriti pritrdilno. Družboslovne znanosti se področja kulturnega ustvarjanja pogosto izogibajo, filmska veda pa vztraja pri svojem zamišljenem spektatorju (čeprav v terminološkem pogledu zmotno daje prednost gledalcu) in še vedno je znanstvenik tisti, ki ima privilegiran dostop do razumevanja recepcije oziroma interpretacije (cf. Brouwer, 2016). Občasno pa v kinodvorane pride film, ki vnovič opozori na nujnost metodološke reforme v filmski vedi in na produktivnost interdisciplinarnega raziskovanja filma. Če družboslovju umanjka interes za kulturno-umetniško produkcijo, humanizmu primanjkuje sofisticiranih konceptualnih orodij za analizo (družbene vloge) filma.

Prispevek je razdeljen na več delov. Uvodu sledi razdelek o vlogi spomina pri oblikovanju narodov, nacij in nacionalnih držav, temu pa razdelek, ki to problematiko umesti v ruski kontekst. Nato obravnava polemike in incidente, ki so *Matildo* spremljali vse do premiere, temu pa sledita še analiza recepcije in interpretacija filma.

Vloga spomina ter spominjanje pri oblikovanju narodov, nacij in nacionalnih držav

Za proces oblikovanja narodov in nacij (ki ga pogosto spremlja proces oblikovanja držav) je značilna krepitev položaja in (simbolnega) pomena točno določene narodne skupnosti. To se praviloma zgodi z opredeljevanjem njenih temeljnih skupnostnih lastnosti, kot so jezik, kultura, običaji, veroizpoved in/ali skupna zgodovina, oziroma s podporo razvoju in krepitvi teh lastnosti s pomočjo posameznih politik. Proces oblikovanja (etničnih) narodov in (državljskih) nacij je tesno povezan z narodno/nacionalno zgodovino, s (kolektivnim) spominom in z ohranjanjem spomina, ki stremlji h krepitvi sprejemljivih spominov in zgodovine, kar sooblikuje narod/nacijo in njegovo/njeno preteklost (Roter, 2014).

Oblikovanje kolektivnega spomina, ki je v središču oblikovanja narodov/nacij (poleg skrbi za druge elemente kolektivne identitete, kot so kultura, jezik in/ali veroizpoved), je zelo spolitiziran proces, ki je pogosto konflikten (Dietler, 1998). Kot pojasnjuje Dietler (ibid., 84), je »produkcija kolektivnega spomina ključen element pri konstrukciji identitete in reprodukciji množičnih 'zamišljenih skupnosti', ki sooblikujejo sodobne nacionalne države«. Pri tem je pomembno, da kolektivni spomini niso zgolj zamrznjene podobe iz preteklosti, ampak so preoblikovane na podlagi sedanjosti. Pretekle podobe so interpretacija, ki je skladna s sedanjimi »prevladujočimi pojmovanji v neki družbi« (Halbwachs, 1992, 40). Ko oziroma če ta družba doživi temeljne družbene spremembe, ki vključujejo tudi poskuse odmika od sprejete/sprejemljive preteklosti ali zgolj percepcijo o (potrebi po) prekinitvi s preteklostjo, je proces oblikovanja kolektivnega spomina in njegove družbene utrditve posebej intenziven (Nora, 1989). Takšen vseobsegajoč proces zahteva uporabo vseh razpoložljivih sredstev: od političnega diskurza, poučevanja zgodovine, postavljanja »ustreznih« spomenikov, preoblikovanja državnih proslav in predružačenja vsebine medijev (Veyrat-Masson, 1991) do »prilagajanja« umetnosti. Vsi družbeni podsistemi tako delujejo v vlogi sooblikovalcev nacije kot skupnosti, ki teži k enotnosti in homogenosti, četudi ni niti enotna niti (etnično) homogena (Roter, 2014).

Politika spominjanja, ki praviloma spremlja politiko krepitev identitete (dominantne) skupnosti, je opredeljena kot »področje delovanja, na katerem različni posredovalci spomina [...] uporabljajo javne diskurze in prakse [...] za konstrukcijo kolektivnih naracij o preteklosti, da bi tako legitimirali politično delovanje, zacementirali skupinsko kohezijo in razvoj kolektivne identitete« (Moll, 2013, 911). Tako spomin kot identiteta sta »politična in družbena konstrukta«, pri čemer obstaja možnost tekmovanja pri oblikovanju kolektivnega spomina in njegove vsebine med različnimi skupnostmi, ki soobstajajo na določenem območju (Moll, 2013, 911). Ta običajno tekmovalen proces je močno podvržen razmerjem moči; vendar spominjanje (kakor tudi pozabljanje) v resnici »ni podaljšek moči, ampak je prej njen konstitutivni predpogoj« (Fierke, 2014, 791). To omejuje neodvisen razvoj področij, tudi umetnosti.

Odnos med kulturo in politiko ter med predmodernimi etničnimi vezmi in modernimi narodi/nacijami je mogoče analizirati s poznavanjem treh procesov (Smith, 1996): očiščevanja kulture, univerzalizacije etnične izbranosti (poklicanosti) s pomočjo nacionalistične ideologije in teritorializacije skupnega spomina. V Ruski federaciji je mogoče zaslediti vse tri omenjene procese, ki so se od nelegalne priključitve Krima marca 2014 še okrepili.

Oblikovanje naroda/nacije v Ruski federaciji

Ruska federacija se osredotoča na sodobno idejo »ruske nacije«, zlasti odkar je predsednik Putin oktobra 2016 zakonodajno oblast pozval, naj oblikuje federalno zakonodajo o ruski naciji in upravljanju medetničnih odnosov. Putin ne pušča dvoma glede potreb in ciljev: »Na kar moramo misliti in na čemer moramo začeti delati v praksi, je zakon o ruski naciji«, in sicer z »namenom projekcije slike enotnosti med narodi v Rusiji« (Balmforth, 2016). Kljub rabi termina državljanski (ruska nacija, *rossiskii*) in ne etnični narod (*russkie*) proces in politike oblikovanja oziroma krepitve ruske skupnosti pod predsednikom Putinom ne puščajo dvomov, da gre za krepitev ruske skupnosti v etničnem smislu, tj. ruskega naroda. Zlasti od priključitve Krima in vojne v Ukrajini naprej Putinova retorika čedalje bolj izhaja iz razumevanja Rusov v etničnem (in ne državljanskem) smislu. To krepi pomen ruske kulture, jezika in pravoslavne cerkve (veroizpovedi).

V etnično tako heterogeni državi, kot je 143-milijonska Ruska federacija s približno petino Nerusov – prevladujejo Tataři, Ukrajinci, Baškiri, Čuvaši, Čečenci, Armenci in Avari (*Russian Census*, 2010) –, je kakršen koli poskus rusifikacije (kot posebno intenzivne oblike krepitve nacije v smislu njenega etničnega in ne državljanskega pojmovanja) zelo problematičen. Putinov poziv k sprejetju zakona o ruskem narodu je bil tako razumljen tudi kot simbolna poteza, »da država podpira razumevanje ruske nacije kot široke politične skupnosti, toda njeno bistvo sta ruski jezik in krščansko pravoslavlje« (Beryozkin, 2016).

Putin se pravzaprav vse od prvega predsedniškega mandata ukvarja s konceptoma narodne/nacionalne identitete in nacionalne enotnosti. Že decembra 1999 (preden je postal predsednik Ruske federacije) je govoril »o ‘novi ruski ideji’, temelječi na patriotizmu, veri v veličino Rusije, državnosti in družbeni solidarnosti«, pri čemer je »državnost tesno povezal z mitologizacijo ruske zgodovine« (*The Conversation*, 2014). K temu je treba dodati Putinovo izvajanje posameznih politik, kot je jezikovna politika (s poudarkom na ruščini in omejevanju drugih jezikov), ter vlogo pravoslavne cerkve kot temeljnega stebra ruske državnosti.

Ker na te procese vplivajo tudi širše spremembe v smislu vladavine prava in demokracije, ni nepomembno, da je Ruska federacija močno nazadovala na indeksu svoboščin (*Freedom House*, 2018). V takšnih okoliščinah družbeni podsistemi niso neodvisni, morebiten odmik od »sprejemljivega« diskurza o ruski zgodovini, četudi v imenu umetniške svobode, pa bo najverjetneje razumljen kot napad na ruski narod. Film *Matilda* je doživel tako burne odzive, da odpira niz vprašanj za preučevanje zgodovine kot družbenega konstrukta in za filmske študije.

Kontroverznost pred premiero

Matilda je kostumska drama o ljubezenskem razmerju med bodočim carjem Nikolajem II. in rusko primabalerino poljskega rodu Matildo Kšesinsko pred Nikolajevim kronanjem. Režiser Aleksej Učitelj je uveljavljen ruski filmski ustvarjalec in znan Putinov podpornik (Walker, 25. oktober 2017), ki je posnel osem celovečercer, deveti pa še nastaja. *Matilda* je Učiteljev najspornejši film doslej. Že med produkcijo so ruski pravoslavni kristjani zatrjevali, da je bogokleten, ker »svetega carja« upodablja v pohujšljivih ljubezenskih prizorih (Kramer, 2017). Februarja 2017 je radikalno pravoslavno gibanje »Krščanska država, sveta Rusija« grozilo, da bodo »kinodvorane gorele«, če bodo *Matildo* predvajali (BBC, 2017). In res so aktivisti uničili del kina v Jekaterinburgu (ko so skušali zanetiti požar), kjer so predvajali napovednik. Film je bil nato premierno prikazan v Vladivostoku 5. septembra 2017, a z zamudo zaradi lažne grožnje z bombo (Bennetts, 2017).

Kampanja proti filmu se je nadaljevala vse do moskovske premiere 24. oktobra 2017. Prvo napovedano projekcijo v Moskvi (ki naj bi se zgodila septembra) so odpovedali, ker so pravoslavni skrajneži zažgali avtomobila, parkirana pred odvetniško pisarno, ki zastopa režiserja in njegovo produkcijsko hišo. Učiteljev studio v Sankt Peterburgu je bil že avgusta prav tako tarča poskusa požiga (Bennetts, 2017). Na moskovski premieri so pridržali sedem pravoslavnih aktivistov (Kramer, 2017). Michalina Olszańska, poljska igralka, ki je upodobila Matildo, in Lars Eidinger, nemški igralec v vlogi Nikolaja II., sta zavrnila povabilo na moskovsko premiero in se pri tem sklicevala na varnostne razloge (Walker, 25. oktober 2017). Dan pred moskovsko premiero je Olga Kulikovskaja-Romanova, 91-letna vdova Nikolajevega nečaka, predsednika Putina pozvala, naj prepreči predvajanje *Matilde* v Rusiji, češ da je ta »nizkoten in nemoralen« film očitno »poskus odkrito protiruskih sil, da povzročijo nemir v deželi s spodkopavanjem njenih duhovnih temeljev«, ter »sramotenje spomina na carsko rodbino in 'čast celotne Rusije'« (Walker, 25. oktober 2017).

A navsezadnje film ni bil ne prepovedan ne cenzuriran. Predvajali so ga na 2.200 platnih po vsej državi, kar je za ruske razmere precejšnje število, ki *Matildo* postavlja ob bok visokoproračunskim ruskim in tujim filmom. Prvo mednarodno projekcijo je Matilda doživela na Hamburškem filmskem festivalu oktobra 2017, sledili pa so ji drugi festivali in nato še predvajanje v Združenih državah Amerike (s premiero v New Yorku) decembra 2017 in v Veliki Britaniji aprila 2018.

Skratka, najhujša polemika se je razplamtela že dolgo pred premiero, a ta polemika ni potekala v filmskih krogih, torej med filmskimi kritiki, temveč predvsem v cerkvenih in političnih krogih (cf. Lykov, 2018). Razprave se niso osredotočale na film (iz očitnega razloga: dotlej ga ni nihče videl), temveč ravno na njegov potencial

za revizionistično oziroma, kot so nenehno poudarjali, »bogokletno« intervencijo v dominantno različico zgodovine in njenih osrednjih figur, posledično pa tudi v dominantno pripoved o ruskem narodu.

»Sovražno kampanjo« proti filmu je sprožila in vodila Natalija Poklonska, vplivna mlada poslanka s Krima, članica Putinove vladajoče Združene Rusije in znana oboževalka družine Romanov. Izjavila je, da film »žali čustva vernikov«, kar v Rusiji od leta 2013 velja za kaznivo dejanje, zato je zahtevala prepoved filma (Bennetts, 2017; Rainsford, 2017). Na začetku leta 2017 je na generalno tožilstvo vložila pritožbo in izjavila: »To ni cenzura, tu gre za kršenje pravic. [...] Umetniška svoboda ni brezmejna, ne more omejevati pravic drugih« (Rainsford, 2017). Ob tem je priznala, da filma do vložitve pritožbe ni videla, a si ga tudi ni nameravala ogledati (DW, 23. oktober 2017). Generalno tožilstvo je presodilo, da film ne vsebuje nič protizakonitega, in zavrnilo njeno pritožbo, duma (po zasebni projekciji) in rusko ministrstvo za kulturo pa sta avgusta 2017 dovolila premiero in javna predvajanja po vsej državi (s klasifikacijo 16+) (Walker, 10. avgust 2017; DW, 11. avgust 2017).

Analiza recepcije in interpretacija filma

Matilda je izjemen oziroma skrajni primer, ki ne demonstrira le koristnosti, temveč kar nujnost upoštevanja zgoraj omenjenih predlogov, da filmska veda potrebuje analitski premik proti empiričnemu raziskovanju filmske recepcije. Po pregledu polemik, incidentov in groženj pred premiero tega filma bi moral biti razlog za to povsem jasen: *Matilda* je izzvala škandal dolgo pred tem, ko je film sploh kdo videl. Povedano drugače: nujno je, da filmski raziskovalci upoštevajo Bergfelderjev poziv, kajti recepcija *Matilde* (vsaj sprva) sploh ni temeljila na tekstualni analizi oziroma interpretaciji filma.

Najbolj pereče vprašanje, ki se zastavlja ob poskusu analize recepcije Učiteljevega filma, je, česa se pravzaprav spominja *Matilda* oziroma kakšne spomine obuja. In zakaj prav zdaj? Kritiki so komentirali, da se je premiera zgodila v »letu stoletnice ruskih revolucij, med povečano občutljivostjo glede zgodovinskih travm te dežele«, vključno z usmrtitvijo vladarske rodbine (Walker, 25. oktober 2017). Kaj je torej privilegirana, sankcionirana različica spomina na Romanove? Znano je, da so Nikolaja II. in člane njegove družine leta 1984 razglasili za mučenike, leta 2000 pa za svetnike. Vse to kaže, da se je Učitelj s svojo ekipo v posebno občutljivem trenutku lotil nečesa »neuprizorljivega«; dramatisiral je spomin, ki ni zgolj sporen, temveč prepovedan.¹ »Nedotakljivih« ne sme oskruniti noben madež, kaj šele madež pohujšljivosti.

¹ Naslov pričujočega članka, *La fille mal gardée*, je naslov baleta, s katerim je v Mariinskem gledališču zablestela Matilda Kšesinska in pritegnila prestolonaslednikovo pozornost. A pomen naslova, »slabo varovano dekle«, je tudi prikladen naslov za to, kar je z *Matildo* pred oči javnosti postavil Učitelj, a menda ne bi smel.

A Učitelj, čeprav je menda Putinov podpornik, očitno ne sprejema takšnih prepovedi (cf. *Times of Israel*, 1. september 2017). Izjavil je, da njegov film »upodablja razmerje, ki je v arhivih podrobno dokumentirano in ga zgodovinarji na splošno sprejemajo kot dejstvo. Car [...] je postal svetnik zaradi svoje mučeniške smrti pod streli boljševikov, ne pa zaradi svojega življenja« (Kramer, 2017). Ob neki drugi priložnosti je izjavil: »Res je, Nikolaj II. in njegova družina so svetniki, a to ne pomeni, da ne smemo upodabljati njihovih življenj pred njihovo tragično smrtjo.« V nekem intervjuju je izjavil: »Čeprav je naslov filma *Matilda*, me je zanimal predvsem prestolonaslednik, bodoči car Nikolaj II., kajti kljub njegovi vlogi ljudje zelo malo vedo o njegovi osebnosti [...]. Ob dejstvu, da ga pogosto razumemo kot nekoga, ki je to deželo zapeljal v katastrofo, je prav njegova osebnost tisto, kar me je najbolj zanimalo.« (Wilkinson, 2017) Izjavil je tudi, da mora biti življenje zadnjih predstavnikov družine Romanov dostopno kot predmet raziskovanja v umetnosti (Rainsford, 2017).

To je načeloma res, toda zdi se, da filma zgodovinska dejstva ne zanimajo prav dosti. Opisali so ga kot film »v holivudskem slogu pretirano pompozne kostumske drame« (DW, 23. oktober 2017) ali kot »razkošno pravljico v slogu produkcij studia Merchant Ivory« (Wilkinson, 2017), pa tudi kot »precej konvencionalno kostumsko dramo« (Walker, 25. oktober 2017). Mi pa lahko dodamo, da je *Matilda* precej nenavadna kostumska drama, saj je okleščena skoraj vseh dejstev. V nasprotju z režiserjevimi izjavami se zdi, da filma zgodovina sploh ne zanima; zanima pa ga nekakšna vizualna avtentičnost, zanimajo ga sredstva za ustvarjanje »materialnega« vtisa nekega zgodovinskega obdobja, kot so kostumografija, scenografija in uporaba resničnih lokacij. Nekatere prizore so posneli v peterburškem Mariinskem gledališču, druge v Carskem selu nedaleč od Sankt Peterburga. *Los Angeles Times* je poročal, da so za film izdelali sedem tisoč kostumov (Groskop, 2018). Toda na tako vzpostavljenem »avtentičnem« prizorišču film poudarja zgolj erotične razsežnosti zgodbe, ne pa tudi njenih psiholoških, kaj šele socioloških razsežnosti. Nikolaj ni nič drugega kot pohoten, labilen ženskar, ki ne vzbuja vtisa, da je balerina njegova prva ali vsaj zadnja ljubezen. Matilda ni nič drugega kot lepo telo, ki ga takšen moški želi gledati in imeti zase. Erotičnost pa je nekam jalova: film gledalcem bolj *pove*, kakor *pokaže*, da se bodoči car in balerina privlačita.

Še pomembnejše je, da film kompozicijske vrhunce ustvarja v spektakularnih, a vsebinsko praznih trenutkih, ki so vsekakor veličastni, a kot označevalci skoraj popolnoma okleščeni zgodovinskih dejstev ali pa jih celo popačijo. Uporabljajo fiktivne aluzije na resnične dogodke, kakor bi bili ti zgolj rekviziti, ki povečujejo dramatičnost ljubezenske zgodbe. Med tovrstne namige sodita doktor Fischer (Thomas Ostermeier) s svojim laboratorijem za mučenje (namig na kasnejše

stike družine Romanov z zdravilcem Grigorijem Rasputinom?) in tragični incident na poročni dan, ko je bilo poteptanih mnogo ljudi, ki so prišli pozdravit prestolonaslednika Nikolaja in njegovo nevesto (aluzija na krvavo nedeljo leta 1905 ali, verjetneje, na tragedijo na Hodinskem polju po kronanju Nikolaja in Aleksandre dve leti po njuni poroki?). Skratka, v filmu pravzaprav ni faktičnih zgodovinskih referenc; osebnost Nikolaja II., domnevnega protagonista filma, je le skicirana, če ne celo karikirana; ni namigov, da je Nikolaj odgovoren za kasnejši potek ruske zgodovine (kar je izjavil Učitelj), da bo postal vladar, sposoben povzročiti krvavo nedeljo.

Je to tisto, kar so napovedovali nasprotniki filma v političnih in cerkvenih krogih in to opisali kot bogokletnost? Ali pa je to razlog, da so tako politični kot cerkveni krogi kmalu po premieri utihnili? Je ta izpraznitev označevalcev tisto, kar so kritiki v filmskih krogih razumeli kot plehko in šablonsko žanrsko ustvarjanje najbolj obrabljene sorte, in zato nihče ni objavil poglobljene estetske analize filma po premieri?

Morda. A če film postavimo v širši nacional(istič)ni kontekst, se zdi, da je možna tudi drugačna interpretacija, ki filmsko vedo sili, naj sklene krog, torej novo težnjo po raziskovanju recepcije združi z vrnitvijo k podrobni tekstualni analizi. Ob *Matildi* nam ta združitev omogoči, da raziščemo vtis, da je specifični pristop filma k zgodovinskim figuram in dejstvom morda nameren. Težko je verjeti, da se Učitelj ne bi zavedal, da se loteva nečesa »neuprizorljivega«, kar lahko »skruni« sveto, neizpodbitno različico spomina. S tem v mislih je *Matildo*, morda res povprečen žanrski izdelek, mogoče razumeti kot pretkano provokacijo, kot premišljeno uprizoritev kvazikostumske drame brez ohranjenih zgodovinskih dejstev, kot uprizoritev spomina, ki v spomin ne prikliče ničesar – zato da razkrije nezmožnost pripovedovanja kakršne koli sprejemljive različice te zgodbe.

Za utemeljitev te trditve si oglejmo prizor, v katerem bodoči car svojemu občinstvu prvič v Rusiji postavi na ogled filmski projektor. Med filmskimi ustvarjalci in njihovimi interpreti obstaja nezapisano pravilo, da film v filmu kot nekakšen *mise en abîme* signalizira intencionalnost oziroma samorefleksivnost. Prizor s filmskim projektorjem je v *Matildi* umeščen prav na sredino filma. V zatemnjeni dvorani Nikolaj napove prikaz tehnološkega čudeža in nato svojim obiskovalcem pokaže film o prihodu svoje neveste Alix von Hessen-Darmstadt (Luise Wolfram) v Rusijo. Napis sporoči: »Prihod carskega vlaka – prvi prikaz filmskega projektorja«. Občinstvo pričakuje prihod njenega veličanstva, a na prizorišče prva prispe Matilda, ki se Nikolaju približa izza projektorja (položaj, ki ga teorija aparata razume kot pozicijo moči) in mu vrne njegova pisma. Nato prispe Alix: najprej sestopi z vlaka na platnu, drugič pa zares vstopi v dvorano, a očitno ne razume, kaj se tu dogaja. Od

blizu si začudeno ogleduje platno, kar jo postavi v dvojno vlogo: ko se malodane zlije s platnom, dobi vlogo objekta gledalčevega pogleda (klasični položaj nemoči); ko pa si ogleduje pogruntavščino pred sabo, privzame mitično vlogo lahkovernih prvih gledalcev v zgodovini filma. V tistem trenutku se projicirani film v filmu prelevi v farso, ko platno raztrga v medveda našemljeni vojak. Medtem ko Alix – ki je s tem postavljena še v tretjo vlogo, vlogo našega lastnega surogata – tako doživlja čarobnost in grozljivost, to osupljivo dvojno moč filma, se Nikolaj požene za odhajajočo Matildo in jo prestreže na stopnišču pred dvorano. V tem trenutku postane jasno, da je film zgolj distrakcija, nekaj, kar mora odvrniti pozornost od tistega, kar je zares pomembno, od tistega, kar se ne odvija na platnu, temveč v zakulisju oziroma v širšem družbenem kontekstu.

Sklep

Odzivi na film *Matilda* potrjujejo posledice zavestnega procesa krepitve ruskega naroda/nacije na etnični osnovi, kar pomeni krepitev ruskega jezika, pravoslavja, zgodovinisja in kulture. Ta proces sega tudi na umetniška področja, kot je filmska produkcija. Ker je ta proces vseobsegajoč in ohrabrujoč za posameznike, ki prisegajo na takšno nacionalistično ideologijo, hkrati pa omejevanje svoboščin v Ruski federaciji omejuje tudi prostor umetniškega ustvarjanja, odzivi na film *Matilda* ne smejo presenečati.

»Kontroverznost, ki je film spremljala, je poudarila tanko mejo, po kateri hodijo ruske oblasti na področju umetnosti. Če so požele jezo javnosti do tistih, ki 'žalijo' pravoslavno cerkev v primeru Pussy Riot, potem je Kremelj z *Matildo* ta proces poskušal zgolj še utrditi« (Walker, 25. oktober 2017). Filmska (in druga) umetniška produkcija preprosto mora prispevati h krepitvi naroda, nacije in nacionalne države, kot so si jo zamislili nosilci moči v Ruski federaciji. Od umetnosti pričakujemo, da krepí prevladujočo predstavo o preteklosti, zgodovinskih dogodkih in osebnostih. Tega umetnost ne sme izzivati ali kritično vrednotiti, kaj šele da bi si dovolila svobodo umetniškega ustvarjanja pri odnosu do dejanskih zgodovinskih osebnosti, še zlasti tistih, ki so ključne v sodobnih procesih spominjanja, ki temelji na nadaljevanju ruske veličastne cesarske preteklosti. Ker sedanje (pre)razumevanje ruske nacije močno temelji na trostebnju ruskega jezika, pravoslavne cerkve in etnične identitete (kulture, zgodovine, običajev), film (ali kateri koli drug umetniški proizvod), ki je razumljen kot žalitev vere ali verskih čustev, ni sprejemljiv. *Matilda* in zlasti odzivi na film pred premiero tako zgolj in znova razgaljajo, kako pogubna je izključevalna nacionalistična ideologija.

Bibliografija

- Balmforth, T., Putin Calls For Law On “Russian Nation” Ahead Of Unity Day, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 1. november 2016, <https://www.rferl.org/a/russia-putin-law-on-russian-nation-ahead-unity-day/28089153.html> [2. 7. 2018].
- BBC, Russian cinemas shun tsar film *Matilda* after threats, *BBC*, 12. september 2017, <https://www.bbc.com/news/world-europe-41237820> [2. 7. 2018].
- Bennetts, M., Heavy security for love story of Russia’s “holy tsar” and teenage ballerina, *Guardian*, 11. september 2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/sep/11/alexei-uchitel-matilda-film-about-russia-holy-tsar-premiered-after-threats> [2. 7. 2018].
- Bergfelder, T., National, transnational or supranational cinema? Rethinking European film studies, *Media, Culture & Society* 27/3, str. 315–331.
- Beryozkin, V., What’s Behind The Proposed Law On The Russian Nation?, *Moscow Times*, 2. november 2016, <https://themoscowtimes.com/articles/putin-supports-law-on-russian-nation-55976> [2. 7. 2018].
- Brouwer, S. (ur.), *Contested Interpretations of the Past in Polish, Russian, and Ukrainian Film: Screen as Battlefield*, Leiden, Boston 2016.
- Dietler, M., A tale of three sites: the monumentalization of Celtic oppida and the politics of collective memory and identity, *World Archeology* 30/1, str. 72–89.
- DW, Controversial film on czar's infidelity cleared for release in Russia, *DW*, 11. avgust 2017, <https://www.dw.com/en/controversial-film-on-czars-infidelity-cleared-for-release-in-russia/a-40052892> [2. 7. 2018].
- DW, *Matilda* hits cinemas as Russia fears more violence, *DW*, 23. oktober 2017, <https://www.dw.com/en/matilda-hits-cinemas-as-russia-fears-more-violence/a-41073649> [2. 7. 2018].
- Fierke, K. M., Who is my neighbour? Memories of the Holocaust/al Nakba and a global ethic of care, *European Journal of International Relations* 20/3, 2014, str. 787–809.
- Freedom House, Freedom in the World 2018, Russia – country profile, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/russia> [10. 9. 2018].
- Groskop, V., Gone too Tsar: the erotic period drama that has enraged Russia, *Guardian*, 19. april 2018, <https://www.theguardian.com/film/2018/apr/19/matilda-controversy-tsar-nicholas-ii-alexei-uchitel> [2. 7. 2018].
- Halbwachs, M., *On Collective Memory*, Chicago 1992.
- Higson, A., The Concept of National Cinema, *Screen* 30/4, 1989, str. 36–47.

- Higson, A., *The Limiting Imagination of National Cinema*, v: *Cinema and Nation* (ur. Hjort, M., MacKenzie, S.), London, New York 2000, str. 63–74.
- Kramer, A. E., *Matilda*, Heretical to Some in Russia, Mostly Elicits Giggles, *New York Times*, 25. oktober 2017, <https://www.nytimes.com/2017/10/25/world/europe/matilda-russia-tsar.html> [2. 7. 2018].
- Lykov, E., Russian Film as Political Event: Russian Identity and History between Popularization and Marginalization, referat, predstavljen na Konferenci o ruskem filmu v 21. stoletju, Univerza v Gradcu, 8.– 9. junij 2018.
- Moll, N., Fragmented memories in a fragmented country: memory competition and political identity-building in today's Bosnia and Herzegovina, *Nationalities Papers* 41/6, 2013, str. 910–935.
- Nora, P., Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, *Representations* 26 (posebna številka *Memory and Counter-Memory*), 1989, str. 7–24.
- Rainsford, S., Calls for blasphemy ban on Russian film *Matilda*, *BBC*, 22. februar 2017, <https://www.bbc.com/news/world-europe-39048496> [2. 7. 2018].
- Roter, P., *Narodne manjšine v mednarodnih odnosih*, Ljubljana 2014.
- Russian Census 2010*, Final Results, <https://sputniknews.com/infographics/20111222170405728/> [22. 12. 2018].
- Smith, A. D., Culture, community and territory: the politics of ethnicity and nationalism, *International Affairs* 72/3, 1996, str. 445–458.
- The Conversation*, How Vladimir Putin has changed the meaning of “Russian”, *Conversation*, 9. april 2014, <http://theconversation.com/how-vladimir-putin-has-changed-the-meaning-of-russian-24928> [2. 7. 2018].
- Times of Israel*, Firebombs hit studio of Russian-Jewish film director reviled by nationalists, *Times of Israel*, 1. september 2017, <https://www.timesofisrael.com/firebombs-hit-studio-of-russian-jewish-film-director-reviled-by-nationalists/> [2. 7. 2018].
- Veyrat-Masson, I., Entre mémoire et histoire. La Seconde Guerre mondiale à la télévision, *Hermès, La Revue* 1/8–9, 1991, str. 151–169.
- Walker, S., Controversial film about last tsar approved for release in Russia, *Guardian*, 10. avgust 2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/aug/10/controversial-film-about-last-tsar-approved-for-release-in-russia> [2. 7. 2018].
- Walker, S., Protesters, red carpet ... and tsarist sex scenes: *Matilda* opens in Moscow, *Guardian*, 25. oktober 2017, <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/25/arrests-moscow-russia-premiere-matilda-film-tsar-nicholas-ii-affair> [2. 7. 2018].

Wilkinson, A., Making *Matilda*: Aleksey Uchitel on his Russian costume drama and the controversy surrounding it, *Eye for Film*, 26. november 2017, <https://www.eyeforfilm.co.uk/feature/2017-11-26-aleksey-uchitel-on-making-matilda-and-the-controversy-that-surrounds-the-film-in-russia-feature-story-by-amber-wilkinson> [2. 7. 2018].

Polona Petek, Petra Roter

La fille mal gardée: film med umetniško svobodo in selektivnim spominom

Ključne besede: spomin/spominjanje, narodotvornost, film, umetniška svoboda

V zadnjem desetletju se je v družboslovju razmahnilo raziskovanje spomina na področju krepitve nacije in naroda, nastajanja novih držav in pokonfliktne obnove. V tem kontekstu je spominjanje proces, ki temelji na asimetričnih razmerjih moči: običajno promovira izbrane kolektivne percepcije dominantne skupnosti, kolektivni spomini nedominantnih skupnosti pa ostajajo na obrobju ali so razumljeni kot nasprotni, celo sovražni »drugi«. Ta članek prispeva pomembno razširitev tega družboslovnega fokusa z interdisciplinarno obravnavo odmevnega ruskega filma *Matilda* (rež. Aleksej Učitelj, 2017), kostumske drame o ljubezenskem razmerju med bodočim carjem Nikolajem II. in primabalerino Matildo Feliksovno Kšesinsko, ter njegove recepcije v Ruski federaciji in drugod. Prispevek se osredotoča na vprašanje konflikta med ustvarjalno svobodo in procesom spominjanja pri oblikovanju in krepitvi nacije ter posredno nacionalne države, pri čemer obravnava film kot sredstvo (selektivnega) obračuna s preteklostjo.

Polona Petek, Petra Roter

***La Fille Mal Gardée*: Film Between Artistic Freedom and Selective Memory**

Keywords: memory/remembrance, nation building, film, artistic freedom

Over the past decade, the social sciences have witnessed an upsurge of interest in explorations of memory as it relates to the consolidation of nations, formation of new states and post-conflict reconstruction. In this context, remembrance is a process based on asymmetric power relations: selected collective perceptions of the dominant community are usually promoted, whereas the memories of non-dominant (minority) communities remain marginalised or they are perceived as opposing, even hostile “others”. This article seeks to broaden the prevailing focus in social sciences by employing an interdisciplinary approach to discuss the controversial Russian film *Matilda* (dir. Alexei Uchitel, 2017), a costume drama about the love affair between the future Tsar Nikolai II and prima ballerina Matilda Feliksovna Kschessinskaya, and its reception in the Russian Federation and elsewhere. The article focuses on the issue of conflict between artistic freedom and the process of remembrance in the formation and consolidation of the nation and, indirectly, the nation-state, whereby film is taken as a tool for (selective) remembrance of history.

Katja Mahnič

Collective Memory between Tradition and Archive: Josip Mantuani, *Heimatschutz* and Monument Protection

Keywords: Josip Mantuani, *Heimatschutz*, monument protection, memory, tradition, monument

DOI: 10.4312/ars.13.1.205-218

Monument protection and *Heimatschutz* played an important role in the process of forming the concept of heritage and the practice of its protection (cf. e.g. Swenson, 2013). The term heritage is relatively new. As its usage was being established, its meaning was expanded: whereas many of the older terms, e.g. monument, referred to individual buildings, the term heritage encompassed not only these but their social function too (Swenson, 2007, 56–57). The semantic differences between the older terms used in various European countries since the early 19th century are said not to have bothered their users; moreover, they did not necessarily signify conceptual differences or differences in the practice of monument protection (Swenson, 2007, 66). From the perspective of the overall development of monument protection, which is greatly characterised by internationalisation and a transition to a broader understanding of the concept of heritage, such an assessment seems justified. However, it is still important, at least from the historiographical perspective, that we examine the discrepancies in terminology, no matter how small, as they often reveal profound conceptual differences among their users.

Researching potential differences or overlaps between the object of protection in monument protection and in *Heimatschutz* provides a chance to contemplate such issues. A precise definition of a monument, of homeland and of their mutual relationship is necessary, if for no other reason that for so long these two practices have been striving to work together. The first joint session in Salzburg in 1911 was also attended by Josip Mantuani, who covered it in the *Slovenec* newspaper (Mantuani, 1911b). That article was not his only text on the issue of monument protection. Two years earlier he wrote about the modern principles of monument protection (Mantuani, 1909a–e), and four years later about *Heimatschutz* (Mantuani, 1914). There is no doubt that his texts aided in the establishment of the framework of contemporary

heritage protection in Slovenia.¹ At the same time, a thorough reading of these texts reveals interesting aspects of Mantuani's understanding of the conceptual foundations of practice in that field.

In order to understand them properly, we must discuss at least two more articles by Mantuani: in the first, he contemplated the effects of war on art (Mantuani, 1918a and 1918b), and in the second he contemplated artistic styles (Mantuani, 1915a and 1915b). Though the two articles discuss a much broader issue than the mere protection of heritage, the introductory paragraphs of both connect the topics being covered directly with the issue of monument protection. Thus, in the introduction to the older article, he wonders whether it is even sensible to write about art in a time of war, which he answers affirmatively, pointing out its endangerment as the main reason. This endangerment is a double one: a direct one (the destruction of buildings with artistic and historical significance and their furnishings) and an indirect one (a halt in production due to the altered living conditions) (Mantuani, 1915a, 138). In the second article too, he introduces his line of reasoning with the finding that the maelstrom of war has damaged many works of art, which poses the essential question of their restoration and further conservation (Mantuani, 1918a, 15). In the remainder of both articles Mantuani presents his understanding of art, its social importance and historical development. In his older article he devotes a great deal of attention to the destruction of works of art in the past and present; in his younger article, he presents his understanding of the historical development of art production, which he then relates to the question of how old artistic monuments should be restored, on which the experts of that time were divided. The common thread of both texts is his realisation that contemporary art, in general and in Slovenia, was experiencing a crisis (Mantuani, 1915a, 143; Mantuani 1915b, 187; Mantuani 1918a, 18–19; Mantuani, 1918b, 118–119). In the conclusion of both articles he establishes a clear connection between the crisis and monument protection. He concludes the older article with the idea that war is a “good opportunity” for the much-needed reformation of art, which could be achieved by fulfilling two tasks – the proper restoration of the damaged older artistic monuments and a reform of contemporary art production (Mantuani, 1915b, 195). He concludes the second article in a similar way, namely by advocating the proper restoration of the damaged older artistic monuments, which should serve as an inspiration for the reformation of contemporary artistic production (Mantuani, 1918b, 122).

In the older article, Mantuani explains this mutual relationship between both tasks in greater detail when discussing the importance of *Heimatschutz* and monument

1 According to some, Mantuani's article on *Heimatschutz* is one of the three fundamental programme texts of monument protection in Slovenia. The other two were written by France Stele (Pirkovič, 2014). This article is a part of a research study in which I will compare Mantuani's understanding of the conceptual premises of monument protection with those of Stele.

protection; the two will have to thoroughly restore and conserve the buildings damaged during the war, together with their furnishings and broader surroundings. He specifically points out that “promoting and lifting” art is more important than replacing and restoring damaged works of art (Mantuani, 1915b, 187). Furthermore, he does not view the protection of heritage as important in and of itself, but as an important intermediate step in the reformation of art. Thus, in the conclusion of his article, he writes that “the witnesses to the old culture” will have to be treated with respect and that we will have to summon up all our efforts to conserve them until our own artistic culture receives “new vigour and earnest principles”, which will “revive” the new direction based on “immaterial ideals” (Mantuani, 1915b, 195). In order to make sense of this viewpoint, we must be familiar with Mantuani’s understanding of art. Mantuani understands art as a mental ability which, at least originally or under ideal circumstances, is not individualized but collective. Art is an expression of the folk aesthetic concept and sentiment. Its essential task is enabling transcendence (Mantuani, 1911a, 7–8). Two conclusions can be drawn from this, which are important for the present discussion. As Mantuani has pointed out, the observer of a work of art must penetrate into the idea behind it in order for the artwork to achieve its purpose; in the process, he/she must disregard its material aspect (Mantuani, 1911a, 7–8). He claims that in modern times an alienation has occurred between the broadest masses as the creators of the aesthetic concept and the artists as the authors of works of art, or, in other words, there is a supremacy of individualism within the context of art; for this reason, old artistic monuments are that much more important, because only through admiring them can the broadest masses come into contact with true art and the artists find inspiration for the reformation of contemporary art (Mantuani, 1911a, 15–16).

Mantuani’s five-installment *feuilleton* on the modern principles of monument protection, which was published in the *Slovenec* newspaper in December 1909, was meant to raise the awareness of the broadest public regarding the issue of protection. Hence, Mantuani opens it with the statement that nowadays the protection and prevention of the destruction of historic and artistic monuments is a matter of culture, of manners. Therefore, the question is not whether we should conserve them or not, but how they should be conserved. He considers any opposition to their conservation as a reflection of unbridled free will, of spur-of-the-moment, reckless decisions, and of extreme opportunism. According to him, that was especially typical of previous periods. Regardless, he points out that protection is a rather old phenomenon (Mantuani, 1909a, 1), which he then corroborates by briefly outlining its history. It should be noted that he is usually not talking about the protection of monuments in the modern sense – namely the conservation of the material remains of older periods as witnesses to (art) history – but about the literal conservation and prevention of the destruction

of buildings built in previous periods, and of their furnishings (Mantuani, 1909a, 1–2; Mantuani, 1909b, 1–2; Mantuani, 1909c, 1). After finishing his outline of the historical development of “the conservation of historical monuments”, Mantuani focuses on the issue of the justification of such efforts. He finds it to be unquestionable, stating that all efforts that are the product of years of consistent historical development are culturally justified. He continues by examining their practical justification. In this context, he makes known his view that the conservation of historical monuments is mostly typical of periods that were unable to solve the big challenges of their time (Mantuani, 1909c, 1). He emphasizes that our own age is just as incapable of this as some of the older ones were – as reflected in the lack of new problems and autonomous aesthetic forms and in problems with the material. Since we do not have any newer, better monuments, we must conserve the old ones as long as possible. In this sense, historical monuments are witnesses to bygone life. As witnesses to the authentic regional (*heimische*) culture, we must conserve them as pristinely as possible (Mantuani, 1909c, 1). Old monuments, be they individual buildings or groups of buildings, testify to the way of life, artistic creation, and aesthetic sentiment of our ancestors, and to their skills of positioning, of making logical use of space, and their knack for ensuring proper and healthy living conditions. Moreover, the conservation of old monuments is a matter of reverence, a sign of the love and respect of one’s ancestry. Simultaneously, it also has identifiable “practical consequences” – the chance for foreign tourism to boom (Mantuani, 1909c, 1–2). He complements his incentive to protect monuments with a longer reflection on the purely practical aspects of coordinating the demands of modern life with the possibilities of satisfying them in relation to the conservation of older buildings. On the one hand, he tries to be as illustrative as possible, while, on the other substantiates his practice by giving examples of such solutions from foreign countries, mostly from Italy and Germany (Mantuani, 1909c, 2–4). Afterwards, Mantuani discusses the problem of the renovation of older buildings, again confronting the practical aspects, mainly the problem of private ownership and the rights stemming from it, with the conceptual framework of protection. With regard to the latter, he again highlights that old buildings and their furnishings are a reflection of the culture typical of these parts, and that their conservation on the one hand and the further development of their features on the other is an expression of the protection of our own identity. Hence, the conservation of old monuments is also of great national and political importance. The identifiable characteristics of our monuments are not merely a consequence of the requirements of their location, but are, above all, the result of culture, which is propagated by the people. Therefore, it is “common property”, which justifies the demands for its protection, i.e. the potential encroachment on the rights of private owners (Mantuani, 1909d, 1–2). At the end of the fourth *feuilleton* and in half of the final *feuilleton*, Mantuani focuses on a historical review of the changing attitude

towards old monuments, this time highlighting in particular the relationship between individual communities and their artists. In his opinion, the periods characterized by powerful art are marked by the fact that such art reflected the needs and demands of all the people, and was not only the result of the individual desires of artists. In those periods, art was born of the essence of the cultures of that time. He again concludes with the finding that this does not apply to contemporary society, which is why it is necessary that we conserve and protect all the monuments that have sprung up from a general culture and art, understandable even to “the lower classes” (Mantuani, 1909d, 2; Mantuani, 1909e, 1).

In his report from the first joint session of monument protection and *Heimatschutz*, Mantuani links both fields of protection (Mantuani, 1911b). In it, he again highlights the ideas he developed two years earlier and expands them from historical monuments to the homeland: old monuments and the homeland represent that which is autonomous, special and characteristic of our territory and as such must be protected. By expanding the domain of protection to the homeland, he stresses not only the need to protect “things” but also the necessity to preserve “attitudes”, which requires a reverent attitude towards “the homeland” and to all that “adorns and characterizes it” (Mantuani, 1911b, 1). At the end he specifically points out that, according to this new theory, “folk art” has the same worth as “fine art” and that he hopes it will encourage some to take up “cultural work” and show an interest in “the movement for the benefit of regional artistic monuments” (Mantuani, 1911b, 3).

In 1914, Mantuani published a comprehensive article in the scientific journal *Čas* with which he wanted to present “the resistant work” of *Heimatschutz*. In his opinion, it was needed because the homeland was threatened – since its autonomous nature, its effects or visible signs and products of its own culture were threatened (Mantuani, 1914, 7). He begins by explaining that *Heimatschutz* as such is nothing new, and that it is not a cultural movement which would impede economic progress. It is an ancient sentiment, which can be seen in folk songs and authorial songs, which contain explicit “homeland scenes and images”, based on the folk concept and sentiment. Although such songs are not a deliberate form of *Heimatschutz*, their descriptions of domestic life and contributions are full of “regional values, images and signs”. In Mantuani’s opinion, the fact that “the homeland images” have accumulated so inside “a poet’s soul” shows that it is a powerful cultural force (Mantuani, 1914, 75–76). Thus, the essence of *Heimatschutz* is spiritual work, while that part of its practice which focuses on the material aspect is of secondary importance. The conservation and protection of the material expressions of regional culture, which are changeable and fleeting, is not the goal or purpose in itself but only a means, albeit an important one, that enables the conservation of permanent, autonomous characteristics of the homeland (Mantuani,

1914, 76). The subject of *Heimatschutz* is the culture as a whole, which Mantuani systematizes into five areas: natural features and beauties, man-made monuments, oral and literary folk tradition and production, folk manners, and folk customs and habits (Mantuani, 1914, 76–77). In Mantuani's opinion, the basic assumptions that provide the content framework of *Heimatschutz* are the following: firstly, the entire culture is an expression of the characteristics of the homeland or of its identity; secondly, in accordance with the natural law of irrepressible change, the objects created as a reflection of a specific culture are also subject to change; and, thirdly, the spirit that was crucial to their creation is eternal. Therefore, the fundamental rule of *Heimatschutz* is: "protect the old as long as you can; create new – but only in accordance with the principles of an autonomous culture, because only those principles guarantee the conservation of the regional characteristics and homeland features" (Mantuani, 1914, 78–79). In order to make himself clear, he explicitly points out that the main task of *Heimatschutz* is not the conservation "of the old in its current form", since antiques will eventually disappear; the most important thing for the future is to focus on the newly created objects (Mantuani, 1914, 79). This context also explains his division of antiques into those that can still function as "witnesses to the current living culture" and those that are being protected "only for scientific reasons or because they bestow a special character to certain landscapes". Therefore, he differentiates between those antiques that are the product of a past culture and are as such interesting only for historiographical reasons, and those that are a reflection of our own culture and are important as "good models" (Mantuani, 1914, 79). Thus, in Mantuani's opinion, the ideal goal of *Heimatschutz* is "the conservation of the leading principles and of the living, i.e. practically usable, works of art created in accordance with these principles" (Mantuani, 1914, 80). In the rest of the article, he defines individual areas of *Heimatschutz* in greater detail, constantly circling back to its ideal goal. With regard to the area of natural features and beauties, he stresses that we must prevent the destruction of individual plant and animal species, which are characteristic of our region, and simultaneously of the characteristic local images – the latter in particular evoke aesthetic feelings with their characteristic structure and harmonious relationships between the individual parts (Mantuani, 1914, 80–83). With regard to the monuments created by man, he begins by emphasizing that they are the subjects of *Heimatschutz* even more than "the natural objects", for they – buildings in particular – represent a reflection of man's cultural reformation of the natural environment. Each image of a place is defined by buildings, which "spring forth from an uncalculating soul of the people and its unforced aesthetic sentiment". That is why they must be protected, because they bear witness to the way of life of our ancestors, of their autonomous culture. However, their conservation is primarily important for imparting "instructions" that should be internalized by the present and future generations. As Mantuani clearly

points out: the first and most important principle of *Heimatschutz* is to preserve the local image in the future, not merely by conserving old buildings, but mostly by constructing new ones. According to him, the tasks of *Heimatschutz* were more important for the future than for the present (Mantuani, 1914, 83–84). It is pointless to stop progress and conserve old buildings, which are characterized by a reflection of “a culture that has faded”. Buildings must be adapted to the needs of contemporary life, but we must not alter the overall image of a place (Mantuani, 1914, 88–89). Besides buildings, objects are also included among man-made monuments. As far as these are concerned, Mantuani again makes it clear that *Heimatschutz* is not about “playing with and rejoicing over archaeological artefacts, but is an essential part of the entire artistic culture of our modern age, to which it should return the regenerative power of folk art to be applied to daily tasks and needs” (Mantuani, 1914, 89). The old, autonomous characteristics of old objects should serve as the ideal model and motif in modern design – that way, despite the fact that the modern product will be an independent work of art, “revived according to tradition”, its essence and character will be regional (Mantuani, 1914, 90 and 92). All monuments (immovable and movable alike) have a “living cultural” value only as long as they are a part of the entire culture in which they were created and used. When that changes, the objects are left with an “archival” or “intellectual and scientific” and “artistic and archival value”. They are important only for the historian and ethnologist who study them or for practising artists as a source of inspiration for their own products (Mantuani, 1914, 91 and 96). For this reason, he points out that a necessary *Heimatschutz* measure in the field of immovable heritage is the establishment of an architectural counselling office or an office for reviewing plans, and an open-air museum as “a permanent example of regional buildings” (Mantuani, 1914, 93 and 100–101), while in the field of movable heritage he highlights, on the one hand, the support and enlargement of public museum collections, which will represent a treasure trove of examples for practising artists, and, on the other hand, the promotion of the wearing of national costumes (Mantuani, 1914, 91 and 95). In the fields of oral and literary folk tradition and folk customs and habits, Mantuani explicitly mentions that there is a general rule, namely, to conserve the old and, even more importantly, to promote the use of the genuinely regional in new “formations” (Mantuani, 1914, 96–97). In Slovenia, according to Mantuani, most of the prerequisites have not been fulfilled and we lack the cultural background for the proper operation of *Heimatschutz*, as described by him; that is why he devotes the final part of the article to thoughts on how that could be achieved. He believes that propaganda is of key importance and that it should be carried out carefully – gradually and systematically. In this process, the key role will be held by the newly established central office, which should organize special lectures that will teach the attendees the proper attitude towards their homeland and, above all, where they should look for their homeland and how it should be understood

(Mantuani, 1914, 97–98). Furthermore, it will be necessary to involve public authorities and individuals who are interested in the movement for the right reasons and who are not guided by selfish interests (Mantuani, 1914, 98). In order to truly emphasize his understanding of *Heimatschutz*, he sums up the key points in the conclusion of the article and again notes that *Heimatschutz* is a cultural movement, which is first and foremost a spiritual movement and only secondly a material one. Specifically, its subject is the entire character of the regional culture – the territory with its natural features and the achievements of human creation – while its mission is the conservation of this character in the future, and not so much the conservation of individual monuments in the present. In order to achieve this protection goal, individuals and groups or organizations, both public and private, must start working together as one as quickly as possible (Mantuani, 1914, 101).

The texts of Mantuani discussed above on the topics of monument protection and *Heimatschutz* enable us to form a clear picture of his understanding of and attitude towards what we now call heritage. He views buildings with their furnishings and their location, and the various everyday and artistic objects, as a reflection of culture. He views culture as a set of beliefs, values and sentiments of a specific community. Since culture represents the characteristics of a community, it is the bearer of its identity. Among the different manifestations of culture, Mantuani as an art historian discusses art separately, attributing to it an especially important role, as it enables an individual to rise above the troubles of everyday life. Simultaneously, through its various forms, it also evokes “a sense of homeliness”, as do the other bearers of culture. Art makes a first impression on us with its appearance, i.e. its forms, however, Mantuani considers its content, i.e. the idea behind it, to be the essence of art, the same as in the case of culture. The key to understanding Mantuani’s attitude towards heritage is his distinction between the idea – which he claims is eternal, unchanging – and form, which is changeable – besides the content, it is also influenced by the materials and techniques used. In periods when the bond between the community and art production (and in the broader sense, the entire cultural production) is alive and strong, ethically justified art (culture) is created. Its outward forms reflect the changing living conditions at a given time, but its essence nevertheless clearly reflects the unchanging spirit of the community, which is its bearer. In such periods, the conservation of the artistic or cultural monuments of previous periods is not necessary, because the community is making its own suitable cultural products. The protection of the material witnesses to bygone times becomes necessary only in artistically or culturally weak periods. That is when old buildings and their furnishings, their arrangement into larger wholes and their positioning, and the multitude of diverse everyday and artistic objects are given exceptional importance as a treasure trove of forms, which the community should

reinternalize. The outward forms of old monuments are not important in themselves, but merely as the bearers of concepts, values and sentiments, which the community embedded into them in the past. Therefore, old monuments are merely the bearers of patterns and models, which the community has to start using independently, after it “reclaims them as its own”, in the production of new buildings and their furnishings, and of everyday and artistic objects. The importance of the material existence of old monuments is merely transitory. Besides serving as a treasure trove of models and patterns, Mantuani also mentions the importance of old monuments in the context of scientific research into them, especially of historiographical and ethnological research; however, it is also evident that he finds that aspect important mostly in connection with the material remains of those periods to which we are no longer linked by “a living culture”, and that to him, the knowledge of the history of one’s homeland comes second to the true sentiment associated with the homeland. For Mantuani, knowing the details about a specific old monument or understanding its historical context is not as important as adopting a proper, i.e. reverential, attitude towards it as “a sign” of the homeland or of what it is meant to represent, and consequently our identification with it.

Mantuani uses the phrase “historical monument”, which is the basic concept of modern monument protection, as outlined by Alois Riegl (1903),² mostly in the sense of a monument created in the past. Besides the fact that he explains it that way in one of his texts (Mantuani, 1914, 91), it can also be discerned from the context of its usage and from the fact that he often uses the phrase “old monument” in its place, or even more often the word “monument” without an adjective. However, in one instance he explicitly points out that monuments are “historical documents; built, chiselled in stone or painted witnesses to a past life, witnesses to a genuine regional culture” (Mantuani, 1909c, 1). He continues by saying that no text, “no matter how graphic and enraptured, can evoke as many accurate mental images and impressions as a historical monument can with its impartial forms and specific location” (Mantuani, 1909c, 1). Mantuani thus believes that the essential task of monuments is to evoke specific, positive emotions, which are triggered by images or impressions. He does not view historical monuments so much as historical sources, but rather as cultural sources.³ This does not mean that Mantuani does not consider monuments to have a historical and testimonial value in Riegl’s sense of the term, but that he considers this value less important and definitely not the main reason for their protection. In his opinion, a monument, as long as it is connected with the entire and uniform

2 For more on the history of the concept of a (historical) monument and its etymological connection to memory, see e.g. Wibirall (1982).

3 He too uses that expression. Moreover, he views monuments as “witnesses to a genuine regional culture”, as “silent cultural sources” (Mantuani, 1909c, 1).

culture of which it is a product, has “a living cultural importance”. When that ceases to be true, it is left with only “a scientific and archival” or “an artistic and archival importance” (Mantuani, 1914, 91). “If we safeguard our monuments and keep developing their features, we preserve our own homeliness, an expression of our own concept and sense of proportion, form and ornaments, created in accordance with the culture, and above all the sense and belief that we need it in order to live in our region, in our climate, for our work and for the distribution of time, etc.” (Mantuani, 1909d, 1). The monuments of “ancient cultures”, i.e. of cultures that no longer have any “practical bearing” on this day and age, are also protected, but that “legacy” has only an intellectual and scientific importance and is protected as part of “homeland history” (Mantuani, 1914, 96). For Mantuani, monuments are primarily the bearers of cultural continuity, meaning that they represent tradition, something lasting, while their essence is associated with an emotion. Only when that continuity is interrupted, for instance in the case of the remains of a long gone and, consequently, foreign culture, do monuments become the sources of a historical memory, which is founded on knowledge and understanding.

The conceptual foundation of Mantuani’s understanding of heritage protection is most clearly evident in his text on *Heimatschutz*. In it, he frequently points out that it is a “mostly psychological”, i.e. spiritual, practice, which is also connected with practice in the material field, but this is of secondary importance. This attitude towards protection is connected with his understanding of culture. He believes that the content is its essence; he calls it folk concept and sentiment, which is said to be more or less unvarying. Even though its manifestational, i.e. material, forms depend on the material and technique and are subject to the passage of time, Mantuani perceives culture as unvarying. Each period produces its own manifestational forms of this culture – cultural artefacts, but its essence stays the same. The protection of cultural artefacts becomes necessary only in those periods in which contemporary production diminishes, for one reason or another, or becomes unsuitable, meaning that its results no longer reflect the idea behind the culture. The aim of protection is not to conserve old cultural artefacts for their own sake, but mainly as models and patterns of the idea they embody. They should serve as an inspiration to contemporary makers of cultural artefacts, who should use them to find a suitable way to realize this all-pervading idea in new, era-appropriate cultural artefacts. They should also serve as a foundation for educating the broadest masses to love their own culture, which, together with the natural environment in which they are living, represents their homeland. Therefore, the aim of protection is to conserve the homeland, as expressed in its “images”, “depictions”, “signs”. Thus, the homeland to be protected by *Heimatschutz* is to a large extent a fictional landscape, unvarying in essence and independent of time, yet

complexly linked to a concrete, real and dated landscape (cf. Blickle, 2004). In addition to the cultural artefacts that define it in its present form, it also contains the remains of previous cultures – monuments that embody the memory of its past, its history.

References

- Blickle, P., *Heimat. A Critical Theory of the German Idea of Homeland*, Woodbridge, Rochester 2004.
- Mantuani, J., O modernih načelih ohraniti zgodovinske spomenike, *Slovenec. Političen list za slovenski narod* XXXVII, No. 281, 9. 12. 1909a, pp. 1–2.
- Mantuani, J., O modernih načelih ohraniti zgodovinske spomenike, *Slovenec. Političen list za slovenski narod* XXXVII, No. 282, 10. 12. 1909b, pp. 1–2.
- Mantuani, J., O modernih načelih ohraniti zgodovinske spomenike, *Slovenec. Političen list za slovenski narod* XXXVII, No. 283, 11. 12. 1909c, pp. 1–4.
- Mantuani, J., O modernih načelih ohraniti zgodovinske spomenike, *Slovenec. Političen list za slovenski narod* XXXVII, No. 284, 13. 12. 1909d, pp. 1–2.
- Mantuani, J., O modernih načelih ohraniti zgodovinske spomenike, *Slovenec. Političen list za slovenski narod* XXXVII, No. 285, 14. 12. 1909e, p. 1.
- Mantuani, J., Umetnost v povojih, *Slovenec. Političen list za slovenski narod* XXXVIII, No. 235, 15. 10. 1910, pp. 2–4.
- Mantuani, J., O sociologiji umetnosti, *Čas. Znanstvena revija »Leonove družbe«* V, No. 1–2, 1911a, pp. 1–16.
- Mantuani, J., Čuvajmo domače spomenike (Po zborovanju v Solnogradu), *Slovenec. Političen list za slovenski narod* XXXIX, No. 230, 7. 10. 1911b, pp. 1–3.
- Mantuani, J., Domovinsko varstvo, *Čas. Znanstvena revija »Leonove družbe«* VIII, No. 2, 1914, pp. 73–101.
- Mantuani, J., Umetnost in vojna, *Čas. Znanstvena revija »Leonove družbe«* IX, No. 3, 1915a, pp. 138–146.
- Mantuani, J., Umetnost in vojna II, *Čas. Znanstvena revija »Leonove družbe«* IX, No. 4, 1915b, pp. 186–195.
- Mantuani, J., O umetniških slogih, *Dom in svet* XXXI, No. 1/2, 1918a, pp. 15–19.
- Mantuani, J., O umetniških slogih, *Dom in svet* XXXI, No. 5/6, 1918b, pp. 117–122.
- Pirkovič, J., Sto let v dobro dediščine – izhodišča, pot in sadovi, in: *Sto let v dobro dediščine* (ed. Gorenc, N.), Ljubljana 2014, pp. 20–35.
- Riegl, A., *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung*, Wien, Leipzig 1903.

- Swenson, A., "Heritage", "Patrimoine" und "Kulturerbe": Eine vergleichende historische Semantik, in: *Prädikat "Heritage". Wertschöpfungen aus kulturellen Ressourcen* (eds. Hemme, D., Tauschek, M., Bendix, R.), Berlin 2007, pp. 53–74.
- Swenson, A., *The Rise of Heritage. Preserving the Past in France, Germany and England 1789–1914*, Cambridge 2013.
- Wibiral, N., Ausgewählte Beispiele des Wortgebrauchs von "Monumentum" und "Denkmal" bis Winckelmann, *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* XXXVI, Vol. 3–4, 1982, pp. 93–98.

Katja Mahnič

Kolektivni spomin med tradicijo in arhivom: Josip Mantuani, domovinsko varstvo in varstvo spomenikov

Ključne besede: Josip Mantuani, domovinsko varstvo, spomeniško varstvo, spomin, tradicija, spomenik

Leta 1911 se je Josip Mantuani udeležil skupnega srečanja o spomeniškem varstvu in domovinskem varstvu v Salzburgu, o čemer je obširno poročal v *Slovincu*. Čeprav je bilo njegovo delovanje kot člana spomeniškega sveta in direktorja deželnega muzeja brez dvoma osredotočeno na varovanje zgodovinskih spomenikov, je bilo tudi domovinsko varstvo področje, ki mu je bilo zelo blizu. O tem jasno priča besedilo *Domovinsko varstvo*, ki ga je leta 1914 objavil v znanstveni reviji *Čas*. Omenjeni besedili, skupaj z njegovim petdelnim podlistkom o modernih načelih spomeniškega varstva, ki ga je konec leta 1909 objavljala v *Slovincu*, ponujata dober vpogled v Mantuanijevo razumevanje medsebojnega razmerja med spomeniškim in domovinskim varstvom. V vseh treh besedilih se jasno začrta razlika, ki jo je Mantuani razumel med spomeniki, ki so bili s svojim značajem, obliko in vsebino še usidrani v obstoječo tradicijo, in tistimi, ki jih je razumel le še kot »neme priče« preteklih kultur, z drugo besedo, kot zgodovinske vire. Prvim je pripisoval »živo kulturno« vlogo, druge pa je razumel kot »arhivsko gradivo«.

Katja Mahnič

Collective Memory between Tradition and Archive: Josip Mantuani, *Heimatschutz* and Monument Protection

Keywords: Josip Mantuani, *Heimatschutz*, monument protection, memory, tradition, monument

In 1911, Josip Mantuani attended a joint meeting for monument protection and *Heimatschutz* (homeland protection) in Salzburg, which he covered extensively in the *Slovenec* newspaper. Even though his practice as a member of the Monument Council and director of the Provincial Museum undoubtedly centred on the protection of historical monuments, he was also well acquainted with *Heimatschutz*. This is clearly shown in his text “Domovinsko varstvo” (*Heimatschutz*), which he published in the scientific journal *Čas* in 1914. The two aforementioned texts, along with his five-installment *feuilleton* on the modern principles of monument protection, which he published in the *Slovenec* newspaper in late 1909, provide a good insight into Mantuani’s understanding of the mutual relationship between monument protection and *Heimatschutz*. In all three texts one can clearly discern that Mantuani distinguished between monuments that were still rooted in the existing tradition through their character, form and content, and those he viewed as “silent witnesses” to past cultures, or, in other words, as historical sources. He attributed “a living cultural” role to the former, while viewing the latter as “archival material”.

Robert Jereb

Mesto in prostori spomina: primer Idrije

Ključne besede: habitus, tehnološki kapital, identiteta, dediščina, mesto, prostori spomina

DOI: 10.4312/ars.13.1.219-233

1 Uvod

Idrija je najstarejše rudarsko mesto in prvo moderno industrijsko naselje na Slovenskem (Košir, 2006, 8), ki se je oblikovalo kot aglomeracija ob rudniških jaških in objektih. Njeno obliko in razvoj je vseskozi narekovalo izkoriščanje rudnega bogastva, saj je naselbina zgrajena nad rudiščem, v več stoletjih stkana, preprejena z industrijskim obratom, tako da ju domala ni mogoče ločiti. Takemu stanju so botrovale geografske značilnosti idrijske kotline, ki leži stisnjena med hribovjem in kjer je malo prostora za bivališča, ter alokacija orudenja, ki se z dna kotline širi pod okoliške hribe. In rudnik je imel zaradi vrednosti živega srebra vselej prednost pred naselbino.

Prav te osnovne značilnosti so na poseben način oblikovale mesto, ki tako vsebuje tri bistvene razsežnosti: evropsko (svetovno), družbeno (lokalna skupnost) in simbolno. Prvo predstavljajo predvsem ekonomske¹ povezave z Evropo in svetom, s pridobivanjem tekoče kovine pa je povezan tudi pretok znanja, nenehno zanimanje za rudnik in živo srebro s strani učenjakov, znanstvenikov in raziskovalcev. Druga razsežnost je prostorsko vezana na samo mesto, kjer se je oblikoval svojevrsten družbeni prostor, ki je bil razmeroma izoliran glede na svoje zaledje, a zaradi pomembnosti rudnika hkrati odprt v svet. Tretja razsežnost je simbolna, zaznamujejo pa jo arhetipske opozicije dol – gor, spodaj – zgoraj, svetloba – tema (kotlina – hribi, rudnik – površje). Prva razsežnost, tj. materialna, je bistvena, je pogoj za tehnični napredek rudnika, znanstveno dejavnost ter nastanek in razvoj mesta, lokalna skupnost pa je učinek ostalih dveh.

V zadnjih desetletjih se je fizična oblika mesta precej spremenila, kar je posledica zaprtja rudnika in umikanja oziroma izginjanja industrijskih objektov. Izhodišče obravnave je specifična lokalna skupnost (habitus), ki jo je izoblikovalo rudniško okolje s svojimi tehnološkimi, proizvodnimi in socialnimi zahtevami in značilnostmi.

1 Natančen pregled delovanja rudnika je prikazal I. Mohorič v monografiji *Idrijski rudnik* (Idrija, 1960), temeljne prispevke o rudniku, rudišču in mestu pa vsebujejo *Zgodovina Idrije* (1931) M. Arka, zbornik *Idrijska obzorja: pet stoletij rudnika in mesta* (1993) ter strokovna revija *Idrijski razgledi*.

Po prenehanju delovanja rudnika lahko ohranjanje potez lokalne skupnosti razberemo predvsem v dveh smereh: nadaljevanje in učinek večstoletne tehnične in tehnološke prakse v novih podjetjih idrijskega industrijskega okolja ter samodojemanje skupnosti, ki se kaže v njenem imaginariju in odnosu do dediščine. Sledita sinhroni pregled osrednjih komponent mestnega imaginarija in prikaz razvoja naselbine s poudarkom na ključnih objektih oziroma prostorih, ki so oblikovali in še oblikujejo podobo mesta; so namreč prostori spomina v mestu in tvorijo podlago identitete mestne skupnosti. Na to se navezuje tudi premislek, kolikšno moč še imajo ti mestni prostori in objekti pri reprodukciji habitusa.

2 Idrijski habitus

Pomembnost, tj. vrednost živega srebra je narekovala trajni razvoj industrijskega obrata. Tako je rudnik pridobil pomemben položaj v zgodovini evropske in slovenske znanosti in tehnike, pa tudi ekonomije, kar je posledično vplivalo na posebno družbeno oblikovanost mesta. Tehnološko delovno okolje je zahtevalo usposobljenega, kvalificiranega rudarja, ki je v interakciji z nosilci ekonomskega kapitala² in tehničnega znanja (tehnološkega kapitala) na eni strani ter sodelavci rudarji na drugi ustvaril specifično lokalno skupnost in kulturo – idrijski habitus.³ Relevantne poteze habitusa so še težnje k splošni dobri izobrazbi⁴ rudarskih otrok, dojemljivost za umetnost (kulturo), bogato družabno življenje v nekaterih obdobjih in solidarnost (na primer institut bratovske skladnice). Delavski sloj je poleg običajnega težaškega dela zaznamovala znanstvena, tehnična in tehnološka dejavnost prišlekov.⁵ Tehnično znanje je zaradi nemotenega obratovanja nujno pripadalo tudi navadnemu delavcu, posledično pa se je vednost o vrednosti znanja vgradila v sistem vrednot in je skupaj s socialnimi značilnostmi rudarstva tvorila posebno naravnost na vseh področjih življenja idrijskega rudarja.

Dejansko gre za trajno (stoletno) akumulacijo znanja. Delavstvo je ponotranjilo predvsem odnos do njega, določeno držo: poleg vsebine, ki se spreminja z napredkom,

2 Koncept vrste kapitalov je povzet po P. Bourdieuju (2002).

3 Idrijski habitus je obširneje utemeljen v prispevku Idrijski modus vivendi (Jereb, 2003) in se opira na koncept habitusa, ki ga je razvil P. Bourdieu v razpravi *Praktični čuti I, II. Za razlago koncepta je relevantna tudi monografija P. Stankoviča Družbena struktura in človekovo delovanje: Kaj prinaša sinteza dveh pristopov sociološki teoriji?* (2001).

4 Z osnovnim šolstvom so v Idriji pričeli protestanti, ki so tudi poskrbeli za napredek rudnika v 2. polovici 16. stoletja (Kavčič, 2012, 46–47). Tej temi se je izčrpno posvetila Slavica Pavlič v monografiji *Zgodovina idrijskega šolstva do leta 1945* (2006).

5 Slogan mesta *Idrija, mesto naravoslovne in tehnične kulture*, dobro povzema dominantno potezo idrijskega prostora, saj vsebuje tako industrijsko kot znanstveno plat; slednjo najizraziteje zastopata G. A. Scopolu in B. Hacquet, ki nista pomembna le lokalno, temveč sta bila vpeta v evropsko znanstveno dogajanje.

je znanje postalo vzorec, struktura kulture, rudar pa nosilec tehnološkega (predvsem operativnega) kot oblike kulturnega kapitala. Ta kapital je postal strukturiran odnos do stvarnosti, temeljni element habitusa, izražal pa se je skozi način delovanja, vsebinske preference, življenjski slog in praktični čut, torej skozi prakso (Stankovič, 2001, 38–39; Bourdieu, 2002, I, 89–111). Habitus tako vsakokratno delovanje, doživljanje in mišljenje dopolnjuje z elementi spomina skupnosti.

2.1 Imaginarij mesta

Prvine, ki so razvile idrijski habitus, so danes večinoma vgrajene v kulturno (tehniško) dediščino oziroma sestavljajo imaginarij mestnega prostora. Ta obstaja kot nabor podob in nam predstavlja notranji pogled, tj. pogled skupnosti na svoje fizično in identitetno okolje. Gre za doživljanje prostora in vsebin z vidika meščanov, za identifikacijsko čutno in čustveno dimenzijo, prepleteno s pogledom spomina.

2.1.1 Odkritje živega srebra

Primarni in temeljni sklop podob pripada rudniku, začnši z odkritjem tekoče kovine. Ob koncu 15. stoletja naj bi škafar našel živo srebro.⁶ Nateklo se mu je v škaf, ki ga je dal močiti pod studenec. Ta legenda ima po ugotovitvah J. Čarja (1993, 65) »trdno geološko podlago, zato menimo, da gre za resnični zgodovinski dogodek«, kajti v okolici cerkve sv. Trojice, kjer naj bi bil »srebrni studenec«, je v skrilavcih še danes mogoče najti kapljice živega srebra.

2.1.2 Tehniška in naravoslovna dediščina

Odkritje bogate rude 22. junija 1508 na mestu današnjega Trga sv. Ahacija je pomenilo pravi zagon rudnika ter trajno in sistematično pridobivanje živega srebra. Poleg samega odkritja tekoče kovine pa v mestnem spominu najpomembnejše mesto zaseda dediščina rudnika, ki je od leta 2012 vpisana na Unescov seznam svetovne dediščine in pomeni najpomembnejšo identitetno prvino meščanov. Gre za rudišče, jaške, rove, stavbe, ostanke žgalnic, topilnico, črpalne naprave, druge stroje in orodje – v ospredju je predvsem tehniška razsežnost, ki je večinoma restavrirana v objektih in kot objekti. Ob njej lahko izpostavimo precejšnje ter v svetovnem merilu⁷ tehtno teoretično in praktično znanje naravoslovcev preteklih stoletij.⁸ Naravoslovno znanje, ohranjeno v strokovni literaturi, pa vendarle ni toliko v ospredju, saj se ni usidralo v

6 Legendo je literarno ubesedil F. Jaklič v povesti *Ob srebrnem studencu* (Gorica, 1927).

7 Znana je korespondenca G. A. Scopolija s C. von Linnéjem (prim. Soban, 1995).

8 Nekateri najpomembnejši so G. A. Scopoli (1723–1788), B. Hacquet (1739–1815), H. Freyer (1802–1866), F. Hladnik (1773–1844), M. V. Lipold (1816–1883) in I. Mlakar (1932–2004).

zavest meščanov ter je dejansko pasivnejši del zgodovinskega spomina mesta.⁹ Glavni vzrok za to je, da gre za znanstveno delovanje, predvsem na področjih geologije in botanike,¹⁰ ki za razumevanje zahteva predznanje, in za dediščino, ki ni vidna, tj. ni postavljena v mestni prostor oziroma okolico tako kot najpomembnejše in mogočne rudniške naprave oziroma objekti.¹¹ Ob tehniških odlikah rudnika se pogosto navaja tudi zastoje, katerih vzrok so bile nesreče (na primer potres leta 1511, poplava kotline leta 1525, požari v jami) in neustrezno upravljanje rudnika.

Poleg živega srebra je idrijski rudnik proizvajal še cinober, postopek pa je bil strogo varovana skrivnost. V Idriji naj bi delovali tudi alkimisti, vendar najverjetneje zgolj zaradi izboljševanja postopkov pridobivanja živega srebra, a pri tem niso bili uspešni (Kavčič, 2003, 79–97). Od leta 2016 ima ta starodavna ars magna svojo sobo v stalni razstavi Mestnega muzeja Idrija na gradu Gewerkenegg.¹²

2.1.3 Objekti in prostori

Drugi sklop dediščine je staro mestno jedro z monumentalno arhitekturo, ki po eni strani priča o pomembnosti rudnika, po drugi strani pa o načinu življenja rudarjev oziroma meščanov. Mestni predeli so pomembni prostori spomina, saj njihova imena pripovedujejo, kaj se je tam dogajalo – nekdanji prostori žganja rude, na primer Pront (Brand – gorenje). V začetnem obdobju rudnika sta okolico mesta zaznamovala tudi žganje rude (bližnji hrib Pringl, iz nem. Brennhügel – goreči grič) ter gradnja vodnih pregrad – klavž na Zali, Idrijci, Belci in v dolini Kanomljice. Tej tehniški in stavbni dediščini se pridružujejo še nekateri objekti, ki jih danes ni več, a še (predvsem zaradi fotografij in omemb v lokalnih medijih, javnosti in javnih besedilih) ostajajo v spominu mestne skupnosti (na primer grablje za lovljenje plavljenega lesa na Idrijci).

2.1.4 Druga dediščina

V zbirni izraz zajemamo t. i. živo dediščino (nesnovno), drugo kulturno in naravno dediščino. Najpomembnejša je idrijska čipka¹³ in z njo povezana podoba rudarjeve žene (klekljarice), kako sključena nad bulo večče suka kleklje v belo čipko.

9 Celo niso del tega spomina, kot ugotavlja direktorica idrijskega muzeja I. Leskovec, »če pa že, je ta spomin prepovršen, presplošen« (Kavčič, 2007, 10).

10 Kratko utemeljitev o pomenu idrijskih botanikov je podal T. Wraber (2007).

11 Ob območju Jožefovega jaška je sicer botanični Scopolijev vrt, ki pa je namenjen ožji strokovni in ljubiteljski javnosti. Postavljenih je tudi nekaj spominskih plošč na Magazin, eni osrednjih stavb v središču mesta.

12 Na gradu je leta 2002 potekal simpozij na temo alkimije, prvi tovrstni na naših tleh. Prispevki so zbrani v zborniku *Ars magna: Alkimija med mitom in znanostjo* (Škamperle, Jereb, 2003).

13 O idrijski čipki gl. Terpin Mlinar, 2013.

Vsakoletni ritual Festivala idrijske čipke utrjuje pomen obrtniškega izdelka, ga vpleta v sodobne tokove oblikovanja ter usmerja na področje umetnosti. Sem sodi tudi idrijska godba na pihala, ki obstaja vsaj že od leta 1665, in vrsta priznanih glasbenikov, med katerimi bo morda tudi Jakob P. Gallus.¹⁴ Idrijsko šolstvo je trdno v spominu meščanov, nesporni primat ima prva slovenska realka (1903), precej manj pa je v zavesti slovita zemljemerska oziroma kartografska šola iz 18. stoletja, katere začetnik je F. A. pl. Steinberg (1684–1765). Iz nje izhaja tudi znameniti Idrijčan J. Mrak (1709–1786), graditelj klavž.

Literatura ni v ospredju, med domačini je gotovo najbolj cenjen pokojni J. Felc (1941–2010), starejši so domala pozabljeni: F. Svetličič (1814–1881), A. Žakelj (sicer rojen v bližnji vasi Ledine, 1816–1868), D. Feigla (1879–1959) pa so se meščani spomnili s spominsko ploščo na stavbi Magazina v središču mesta.¹⁵

Kotlina premore svojevrsten govor, ki je sicer del cerkljanskega narečja, a je zamejen z mestom. Nekaj sto metrov stran je govorica drugačna. Tu moramo navesti še idrijski humor, predvsem knapovske anekdote,¹⁶ ki razkrivajo trenutke sprostitve smeha v sicer težkem življenju rudarja, na simbolni ravni pa reflektirajo nasprotje tema – svetloba, potop v temino rovov in vrnitev v svet življenja ter kompenzirajo strah pred večno temo.

Kulinarika je sestavni del lokalne identitete. Žlikrofi so splošno znani, druge značilne jedi pa so še bakalca (koštrunja obara), ocvirkovca, želševka, smukavc in hosta (Verbič, 1993, 37); omenimo še geruš, knapovsko pijačo iz pelinovega čaja in špirita.¹⁷

Izročilo NOB je na Idrijskem predvsem spomin na partizansko bolnišnico Pavla, v kateri se je zdravilo podobno število ranjencev kot v Franji, a se objekti niso ohranili.

Iz legend, pripovedk in bajk¹⁸ je najbolj znan jamski škrat Perkmandlc, ki je rad ponagajal rudarjem in s trkanjem kazal pot do bogate rude. Ohranila se je prerokba svete Šembilije o treh obdobjih kotline: najprej je bil tu gozd, zatem cvetoče mesto, nazadnje pa jezero. Poznana je legenda o čudežu zavetnice sv. Magdalene, ki naj bi v gosto meglo zavila svoje svetišče na Gorah (vas nad Idrijo), da ga niso izropali Turki, oziroma ga je z

14 Kraj njegovega rojstva ni razjasnjen, otroška leta bi utegnil preživeti v Idriji (Terpin, 2012, 50–51).

15 Na tem mestu ni mogoče navesti vseh strokovnjakov: inženirjev, profesorjev na realki, umetnikov in cerkvenih dostojanstvenikov, ki so izhajali iz Idrije ali tu službovali; zgolj nekaj imen: S. Bloudek, škof A. Wolf, F. S. Finžgar, F. Milčinski in Pier P. Pasolini.

16 Zbrane so v delu *Bam knapa vzela bam zmeraj vesela* (ur. Kleindienst, L.), Ljubljana 1995.

17 Druge značilnosti življenja rudarja so orisane v Leskovec (1990, 79–84) in Baš (1957).

18 Več idrijskih legend je objavljenih v delu *Leggende del Friuli e delle Alpi Giulie* (Mailly, 2004).

oblaki prekrila Božja moč (Likar, 1848). Ravbarska jama in Migovčкова jama v okolici mesta pripovedujeta o ravbarjih in tihotapljenju živega srebra oziroma rude.

Od naravne dediščine je najpomembnejše Divje jezero, prvi slovenski muzej v naravi, ki je kraški izvir vokliškega tipa. Jezero sodi v območje Krajinskega parka Zgornja Idrijca, ki ga imajo prebivalci za naravno vrednoto.

3 Razvoj naselbine

Nekatere sestavine imaginarija so razporejene v mestu, kar velja za objekte in prostore, druge pa nimajo razpoznavnega habitata. Lahko so močno prisotne (čipke, godba, kulinarika) ali pa drsijo iz zavesti. Za ohranjanje identitete (dediščine) so pomembne razpoznavne lokacije in objekti. S tega vidika je važen tudi diahroni razvoj mesta, z glavnimi spremembami, ki se ohranjajo v mestnem spominu. Mesto ni bilo nikoli načrtno grajeno; proizvodnim obratom je bil vedno namenjen osrednji prostor v kotlini. Stanovanjske objekte so gradili tam, kjer je ostajal prostor, rudarska bivališča so bila posejana po okoliških bregovih – sprva lesene enocelične koč dimnice (Verbič, 1993, 31; Bizjak, 2011, 62) in kasneje tipične rudarske hiše.

Iz prvega obdobja naselbine se razen gradu (zgrajenega do leta 1533) ni ohranilo nič, tudi cerkev sv. Trojice ni ohranjena v prvotni obliki. Konec 16. stoletja so se pojavile prve lesene klavže (vodne pregrade za plavljenje lesa) na Zali in Idrijci, zajezili so Idrijco pri Kobili in vodni kanal Rake speljali do jaškov v mestu. Postavili so grablje na Idrijci, kjer je bila struga najširša. Drugo obdobje v 17. stoletju zaznamuje cerkvena arhitektura »z estetsko ambicioznim manierizmom« (Košir, 2006, 9), in sicer s tremi cerkvami: sv. Barbaro, prezidano sv. Trojice in sv. Antonom. Od rudniških objektov je bila takrat postavljena prebiralnica in pralnica rude Bašerija (Wäscherei), žgalnico pa so prestavili na Prejnuto (Brennhütte), tj. nekoliko navzdol ob reki. 18. stoletje je dno kotline oblikovalo deloma v današnjo podobo. Na Starem trgu, sedanjem Trgu sv. Ahacija, opustijo proizvodno dejavnost, tako da prostor »dobi mestno funkcijo, ki je prej zaradi proizvodnje ni imel« (Bizjak, 1993, 128); zgrajene so bile nova žgalnica ter kamnite klavže na Idrijci in Belci. Razsvetljsko obdobje je Idrijo zaznamovalo tako zaradi prenove podobe naselja in novih stavb v središču kot tudi zaradi mestnih pravic, grba in svetovno znanih strokovnjakov, ki so delovali v mestu (G. A. Scopoli, B. Hacquet, J. Mrak). V 19. stoletju so topilnico preselili na desni breg Idrijce, osrednji del mesta s Starim in Novim trgom pa je postal upravno, stanovanjsko in trgovsko območje. Ob koncu stoletja sta bili zgrajeni še ljudska šola in občinska stavba. Po okoliških hribih se je širila stanovanjska točkovna pozidava (Bizjak, 1993, 129) z značilno idrijsko rudarsko hišo, zaradi stanovanjske stiske pa je rudnik zgradil več t. i. parhauzov (Berghaus), večstanovanjskih objektov. V prvi polovici 20.

stoletja se podoba mesta ni posebej spremenila, zgrajenih je bilo še več parhauzov, najpomembnejši objekt pa je bil gotovo realka. Italijani so med svetovnima vojnima zgradili nekaj cest, stanovanjskih poslopij ter večji vojaški kompleks nad mestom, kjer je danes psihiatrična bolnišnica.

4 Današnje mesto in prostori identitete

Mesto torej zaznavamo na dva načina: imamo podobo mesta in njegovo fizično obliko. Prvo bi v grobem lahko vzporejali z mentalno podobo, ki je zgrajena na dejanskem urbanem ogrodju s precejšnjim dodatkom vedutnega imaginarija in zgodovinskega spomina na delovanje rudnika. V mentalnem prostoru se tako dvigujejo poslopja in objekti, ki jih ni več, njihova dejanska oblika pa je projekcija kolektivnega spomina. Individualne podobe so prisotne in tvorijo skupinsko podobo, zlasti potem, ko je le še malo ljudi, ki se spominjajo ne le, kje je kaj bilo ter kakšne so bile oblike objektov in prostorov, temveč tudi še hranijo spomin na njihovo doživljanje. Vse te mentalne podobe se zlijejo v enotno podobo, ki postane dediščina prostora, kolektivni spomin.

Fizična oblika mesta se je močno spremenila po drugi svetovni vojni, ko so se industrijski objekti umikali iz središča mesta. Izpostavili bomo dve območji: središče s trgovino in prostor vzhodno od njiju proti Idriji. Stari trg, današnji Trg sv. Ahacija, je prostor bogate najdbe iz leta 1508. Lokacijo tedanjega Ahacijevga jaška danes zaznamuje vodnjak, ki je bil postavljen pred letom 1770 (Terpin, 2011, 19). Lokacije drugih nekdanjih jaškov na tem prostoru niso označene, a tudi vodnjak sam nima vidnejše vloge v imaginariju in kljub pomembnosti mesta, na katerem stoji, nase ni vezal zgodovinskega spomina ali pridobil identifikacijske moči. To so prevzeli drugi objekti (industrijski), predvsem zaradi fizičnih dimenzij in tehnične izjemnosti (na primer klavže, Kamšt). Trg je današnjo podobo v osnovi dobil v 18. stoletju, na njem pa je nekaj najpomembnejših zgradb mestne dediščine.

Vzhodno od obeh trgov je danes drugo (novejše) središče mesta; tu so nekdanj stala pomembna rudniška poslopja, ki pa so do leta 1970 vsa izginila (Terpin, 2007, 32). Omenimo Terezijin jašek, blizu pa so bili še Barbarin jašek (po njem se lokacija še danes imenuje Barbare), Barbarina kamšt – vse te objekte so zasuli oziroma odstranili že v začetku 20. stoletja –, Draksl (rudniška mehanična delavnica) in Bašerija (prebiralnica in pralnica rude) – pred njenim vhodom je stal vodnjak s knapom, ki je bil prestavljen na današnji Scopolijev trg. Razen dveh imen prostorov, ki sta med domačini še v širši rabi (Bašerija, Barbare), nič več ne spominja na rudniški značaj tega območja. Tu je danes tudi prostor, v katerega so najgloblje v mesto prodrle oblike sodobnega arhitekturnega in infrastrukturnega utilitarizma – avtobusna postaja in kompleks

trgovskih stavb z nedavno zgrajeno garažno hišo, ki najbolj motijo arhitekturni videz mesta, in to v času, ko naj bi se bolj uveljavljala zavest o ohranjanju avtentičnega urbanega okolja in videza mesta.

Današnje fizično obliko in podobo lahko orišemo s pomočjo elementov, ki jih je uvedel K. Lynch (2010, 69–108): povezave, robovi, vozlišča, poudarki in predeli. Poznane in utrjene v spominu so zgodovinske povezave mesta z drugimi središči in s svetom, kar je poudarjeno tudi v dosjeju za nominacijo Unesco (*Heritage of Mercury*, 2010, 120–122, 191–194, 232–236) – ključni so izhodi iz mesta oziroma poti tvorjenja živega srebra do drugih središč. V dosjeju sta izpostavljeni še pot rude do topilnice in pot živega srebra do skladišča, vendar v prostoru nista označeni in ni mogoče zatrditi, da sta sestavini spomina (*Heritage of Mercury*, 2010, 120–122, 233). Nekdaj je bila v mestu ena ulica, še danes se neuradno imenuje Gasa (iz nem. Gasse, tj. ulica), ki poteka približno vzporedno z današnjo glavno vpadnico v mestno jedro. Robovi mesta so bili in so še dokaj jasni in močno zasidrani v zavesti domačinov. Ker gre za kotlino, se mesto ne širi preko. Ko se teren nad dnom postavi še bolj pokonci, ni več strnjene poselitve in tam se mesto zaključi. Preko je planotast svet kmečkega okolja ali razgibano gozdno hribovje. Manjši grebeni, griči, grape, Idrijca, Nikova in manjši potoki zaznamujejo meje med nekaterimi mestnimi predeli in njihove robove. Predeli, ki jih pogosto opredeljuje tudi rudniška raba območja, so močno zasidrani v mestnem spominu in še vedno imajo identitetno moč – prebivalci se identificirajo kot njihovi pripadniki (na primer tekmovanja med idrijskimi becirkami, tj. mestnimi predeli, izdajanje glasil in druge dejavnosti prebivalcev v okviru becirkov). Mestni vozlišči v smislu gostote gibanja prebivalstva sta predvsem prej omenjeni središči mesta: staro s trgoma, prehodi, vedutnimi pogledi na grad in večino ostalih zgodovinskih stavb v mestu ter novo s trgovsko-poslovnimi objekti, avtobusno postajo, šolo in športnimi objekti. Dodati je treba še dva: nakupovalni sklop pri Likarici ob vstopu v mesto iz smeri Ljubljane in gospodarsko območje ob Idrijci v smeri Tolmina, pri čemer lahko koncern Kolektor nastopa kot naslednik rudnika v smislu razvoja tehnološkega kapitala in s tem ohranjanja habitusa.

Za mestni spomin in ohranjanje dediščine so najpomembnejši poudarki, ki so ključni elementi identitete in nosilci spomina. To so predvsem objekti in prostori, tudi reliefne značilnosti ter posamezna znamenja. Novejši poskusi preoblikovanja prostora niso (še) vzpostavili novih identitetnih vozlišč, pri čemer izpostavljamo ambiciozno prenovo Mestnega trga s parkom (park je postal t. i. landscape) na prostoru, kjer je nekdanja cerkev sv. Barbare, ikonična stavba mestnega središča, ki je poleg verske in duhovne dimenzije simbolizirala vertikalo iz temine rovov v svet življenja. Po urbanističnih spremembah se je z odstranitvijo industrijskih obratov iz središča mesta in rušitvijo drugih na obrobju zaradi opustitve rudarjenja začel intenziven proces

transferja objektov identifikacije na preostale rudniške, zgodovinske ter prepoznavne prostore in objekte v mestu. Dediščina – daleč najpomembnejša je tehniška – se je zgostila v posameznih točkah (objekti), prostorih in območjih. Ti so tako postali temeljna identitetna vozlišča, ki so vezali nase zgodovinski spomin, dediščino in simboliko mesta. Postali so bistven del idrijskega imaginarija, pomembni kraji za skupnost, s čimer je vsaj še za nekaj časa ohranjen specifičen idrijski habitus, kajti »prostor, posebno če je natančno definiran v povezavi z zaključeno skupnostjo, ima izjemno veliko identifikacijsko vlogo« (Južnič, 1993, 146). Ni le fizična razsežnost, je tudi primarni duhovni in intelektualni prostor določene skupnosti in prav zato ni zanemarljivo, kako je dediščina umeščena v prostor, v vidno polje, kajti spomin skupnosti je »enako kontinuiran kakor kraji« (Halbwachs, 2001, 171), torej kakor stalnost prostorov, ki so ogrode znanega in domačega sveta.

Prenos in zgostitev sta tako imela svojo funkcijo, saj sta dediščino v fizični obliki ohranila v vidnem polju. Poleg tega gre za vnos novih vsebin, ki so se pripele na osnovno mrežo pomembnih mestnih krajev. Zaradi poudarjenega pomena se njihova fizična pojavnost pogosto podreja njihovi simbolni razsežnosti (na primer klavže, ki jim pravijo slovenske piramide). Naj poudarimo še eno značilnost identifikacijskega prostora, in sicer njegovo hierarhiziranost – nekateri objekti in prostori pridobijo prestižen pomen in veljavo (Južnič, 1993, 149). Dejavnik hierarhizacije je prav simbolizacija določenih krajev.¹⁹ Nekaj najpomembnejših, ki so na obsežnem seznamu zaščitene dediščine pod okriljem Unesca: grad Gewerkenegg, objekti na Trgu sv. Ahacija: Magazin (rudniško skladišče), najstarejša ohranjena gledališka stavba na Slovenskem (danes Filmsko gledališče), v bližini pa sta še Šelštev (stavba nad vhodom v Antonijev rov) in pod njo Antonijev rov. Tehniško dediščino²⁰ poleg muzeja na gradu, ki vsebuje obsežno stalno razstavo o mestu in rudniku, predstavljajo še območje jaška Franciške, Kamšt, klavže in nedavno prenovljeno območje Topilnice, kulturno (arhitekturno in umetnostno) dediščino pa poleg grajskega poslopja in muzeja predvsem cerkvi sv. Trojice in sv. Antona s kalvarijo.

Po drugi strani večje rudniško območje Jožefovega jaška (Kajzer) izgublja identifikacijsko moč. Razlog je predvsem v tem, da prostor ni viden, javnost vanj načeloma nima vstopa, območje in objekti so neurejeni in kot da so vsebinsko in zgodovinsko izpraznjeni. Ostala omenjena vozlišča so nase vezala tudi večino dediščine tega prostora, a predvidevamo, da začasno, kajti potencial območja je precejšen. Gre za neke vrste prisvajanje vsebine nekega prostora na račun drugega.

19 Razvrstitev objektov in prostorov glede na pomen, ki jim ga pripisujejo prebivalci, je podan v: Jereb (2005, 51–54).

20 Pomemben del te dediščine je predstavljen v delu *In vendar se giblje: katalog obnovljenih rudniških strojev in naprav* (Zelenc, 2001).

Dediščina in spomin sta danes v mestu prostorsko preurejena, pri čemer nekateri prostori hrambe spomina pridobijo večji pomen, kot jim nemara zgodovinsko oziroma izvirno pripada. Vsakokratni spomin na določeno dejavnost oziroma prostore je refleksija in hkrati projekcija, kar je že neke vrste invencija tradicije. In kar ni neposredno uvrščeno v sočasno kulturo (tudi kot dediščina), tvega, da ostaja zares le ostalina spomina skupnosti, pa čeprav je lahko imelo, kot v omenjenem primeru, pomembno zgodovinsko vlogo, industrijski pomen in identifikacijsko funkcijo za časa delovanja rudnika ter bilo jasno in razpoznavno v vidnem polju mesta. Pri artikulaciji sistema dediščine prav tako delujeta mehanizma sintagmatike in paradigmatske, ko vsakokratno zgodbo aktualizira govor mesta in oblikuje spomin ter pripoved o mestu.

4.1 Podoba mesta

V lokalni stavbni dediščini ima posebno mesto idrijska rudarska hiša, ki vsebuje več vidikov vsakdanjega življenja rudarskih družin,²¹ tudi tistega delovanja, ki je bilo ločeno od rudniške jame, in prav zato je bila kot prostor zelo pomembna za obstoj specifičnega habitusa. Malo je še avtentično ohranjenih hiš.²² Kljub tej enkratnosti njena podoba drsi iz zavesti meščanov kot identitetna podoba, kajti druge mogočnejše stavbe z izjemnimi stroji in napravami prevzemajo spomin. Nekdanja podoba mesta je dokaj jasno razvidna in odkriva dvoje stavbnih značilnosti: spodnji del kotline zasedajo industrija in meščanske hiše, obrobje in bregove pa rudarske hiše, kar kažeta tudi Valvasorjev in Hacquetov pogled na starih grafikah. To sta dve Idriji: nižja rudniška in meščanska ter višja rudarska. Medtem ko stavbe prve »predočujejo vsakodobni slog širokega sveta, torej predvsem tujine, druga rudarska [...] ustreza vsakdanji življenjski smotrnosti zgodovinskega idrijskega rudarja« in je »tako svojevrstna, da ji ne najdemo paralele, ker je domača, se pravi zrastle iz domačih možnosti in potreb« (Baš, 1957, 36). Ta podoba mesta se je ohranila večji del njegovega obstoja, še v 20. stoletje: rudniško dno kotline s tehničnimi dosežki, ki so fascinirali popotnike, obdano s kopicami rudarskih hiš, ki so po besedah L. Božiča (1936, 20) »kakor ovce posedle v breg«.

5 Zaključne ugotovitve

Tako mesto je danes preteklost, nadomešča ga ožji pogled na izstopajoče posameznosti, v vidu in zavesti ni več celota, temveč izbrani elementi, ki so postali

21 Več o tem pišejo I. Leskovec (1990, 81–83), F. Baš (1957) in L. Božič (1936, 25–28).

22 Takih je ostalo 18 (celoten seznam evidentiranih rudarskih hiš obsega 102 hiši). Popis je bil opravljen v okviru projekta PIRH (Prenova idrijskih rudarskih hiš), katerega nosilca sta društvi KD prostoRož in Idrija 2020 (*Kako prenoviti idrijsko rudarsko hišo*, 2018, 11).

prostori spomina, učvrščeni kot Unescova dediščina oziroma njena interpretacija. To je bistvena sprememba, druga, prav tako pomembna, pa ni v vidnem polju, vendar ima učinek na vsakdanje delovanje idrijskega človeka, na njegovo percepcijo, dožemanje fizičnega in družbenega prostora, na samopodobo ter samorefleksijo. Z zaprtjem rudnika je bila namreč izgubljena vertikalna iz dispozitiva specifičnega habitusa, z opustitvijo rudarjenja se v imaginariju mesta spreminjata položaj in podoba podzemlja, ki je bilo petsto let identitetni temelj idrijske kotline.

Zadnjih nekaj desetletij lahko označimo za obdobje identitetne tranzicije, ki poteka postopoma. Omenjena prva ključna sprememba se zgodi do približno leta 1970, ko se spremenita videz in funkcija dna kotline, drugi preskok pa pomeni ukinjanje rudarske dejavnosti od začasne ustavitve obrata leta 1977 do njegovega dokončnega zaprtja v zadnjem desetletju 20. stoletja. Pomembna prelomnica je tudi 500-letnica Idrije, ki je sočasno s prenehanjem obratovanja rudnika in obnovo nekaterih ključnih objektov intenzivneje generirala refleksijo preteklega obdobja ter hkrati zastavila premisleke o ohranjanju in prihodnji vlogi obsežne snovne in nesnovne dediščine. Omeniti je treba nov zagon čipkarstva v letih pred osamosvojitvijo, ki je s prenovljenim čipkarskim festivalom pridobilo izjemno etnološko in obrtniško prepoznavnost ter vrednost. Vse to je ustvarjalo tudi podlago za kasnejši projekt vpisa kulturne dediščine na Unescov seznam. Naj ob tem izpostavimo še dvojce: medtem ko je parcialni učinek habitusa (pomen znanja, tehnološkega kapitala) v industrijskem sektorju še prisoten (idrijska podjetja so uspešna na mednarodni ravni), je zaradi sprememb mogoče pričakovati preobrazbo habitusa kot specifičnosti lokalne skupnosti, kajti zgolj dediščina in spomin ne moreta ohranjati njegove celovite strukture, kot se je izoblikovala tekom stoletij. A vendar se predvsem zaradi Unesca odpirajo vprašanja o prihodnji identitetni podobi mesta in nakazujejo možnosti, da se dediščina z dograjevanjem mreže prostorov spomina in zaloga kulturnega kapitala kot reinterpretacija habitusa dejavno vgradi v ustroj lokalne skupnosti in ne postaneta zgolj ostalina prihodnjim generacijam.

Bibliografija

- Baš, F., Rudarska hiša v Idriji, *Slovenski etnograf*, X, 1957, str. 29–48.
- Bizjak, R., Urbanistični razvoj skozi stoletja, v: *Idrijska obzorja* (ur. Bevk, S. in dr.), Idrija 1993, str. 123–134.
- Bizjak, R., Idrija na prelomu 16. stoletja, *Idrijski razgledi*, LVI/1, 2011, str. 56–72.
- Bourdieu, P., *Praktični čut I, II*, Ljubljana 2002.
- Božič, L., *Naš idrijski kot*, Ljubljana 1936.

- Čar, J., Tehniška zgodovina rudnika, v: *Idrijska obzorja* (ur. Bevk, S. in dr.), Idrija 1993, str. 65–71.
- Halbwachs, M., *Kolektivni spomin*, Ljubljana 2001.
- Heritage of Mercury, Idrija, Almaden*, 2010, <https://www.idrija.si/files/other/news/54/78237MERCURY%20HERITAGE%20VOL%20I%20y%20II.pdf> [19. 7. 2018].
- Jereb, R., Idrijski modus vivendi, v: *Ars Magna: Alkimija med mitom in znanostjo* (ur. Škamperle, I., Jereb, R.), *Poligrafi*, VIII/ 29/30, 2003, str. 15–40.
- Jereb, R., Prostori mesta in identiteta, v: *Poetika in simbolika prostora* (ur. Škamperle, I.), *Poligrafi*, X/38, 2005, str. 29–59.
- Južnič, S., *Identiteta*, Ljubljana 1993.
- Kako prenoviti idrijsko rudarsko hišo: katalog ukrepov*, 2018, <http://prostoroz.org/wp-content/uploads/2019/01/katalog-PIRH.pdf> [7. 1. 2019].
- Kavčič, I., Živo srebro in cinober v alkimiji in v proizvodnji rudnika živega srebra v Idriji, v: *Ars Magna: Alkimija med mitom in znanostjo* (ur. Škamperle, I., Jereb, R.), *Poligrafi*, VIII/ 29–30, 2003, str. 79–97.
- Kavčič, I., Posvet »O evropskem pomenu idrijske naravoslovne dediščine«, *Idrijski razgledi*, LII/1, 2007, str. 8–10.
- Kavčič, J., Protestantizem na Idrijskem, *Idrijski razgledi*, LVII/1, 2012, str. 46–47.
- Kleindienst, L. (ur.), *Bam knapa vzela bam zmeraj vesela*, Ljubljana 1995.
- Košir, F., Razvoj industrijske in arhitekturne dediščine Idrije, *Idrijski razgledi*, LI/1, 2006, str. 8–20.
- Leskovec, I., Življenje idrijskega rudarja, *Idrijski rudnik skozi stoletja* (ur. Zupančič, N.), Idrija 1990, str. 79–84.
- Likar, A., Sv. Magdalena na Gori, *Kmetijske in rokodelske Novice*, 15. marec 1848.
- Lynch, K., *Podoba mesta*, Ljubljana 2010.
- Mailly von A., *Leggende del Friuli e delle Alpi Giulie*, Gorica, 2004.
- Pavlič, S., *Zgodovina idrijskega šolstva do leta 1945*, Idrija 2006.
- Soban, D., *Linnéjeva pisma Scopoliju 1761–1773*, Ljubljana 1995.
- Stankovič, P., *Družbena struktura in človekovo delovanje: Kaj prinaša sinteza dveh pristopov sociološki teoriji?*, Ljubljana 2001.
- Terpin Mlinar, M. (ur.), *Idrija Lace, A History Written in Thread*, Idrija 2013.
- Terpin, R., Stara Idrija – od Kosovega mostu do Stare zadruge, *Idrijski razgledi*, LII/2, 2007, str. 31–47.
- Terpin, R., Ta star plac, *Idrijski razgledi*, LVI/2, 2011, str. 18–26.

- Terpin, R., Jakob Petelin – Gallus, *Idrijski razgledi*, LVII/1, 2012, str. 49–51.
- Verbič, M., Naselbina do konca 16. stoletja, v: *Idrijska obzorja* (ur. Bevk, S. in dr.), Idrija 1993, str. 29–43.
- Wraber, T., Zakaj se Idrija ponaša z naslovom slovenskih botaničnih Aten?, *Idrijski razgledi*, LII/1, 2007, str. 33–34.
- Zelenc, A., *In vendar se giblje: katalog obnovljenih rudniških strojev in naprav*, Idrija 2001.

Robert Jereb

Mesto in prostori spomina: primer Idrije

Ključne besede: habitus, tehnološki kapital, identiteta, dediščina, mesto, prostori spomina

Razvoj Idrije, ki je najstarejše rudarsko mesto na Slovenskem, je bil vseskozi podrejen izkoriščanju rudnega bogastva, zato se je naselbina oblikovala kot aglomeracija ob rudniških jaških in objektih, s pridobivanjem živega srebra je povezan tudi pretok znanja, ki je v mestu pridobilo izjemen pomen. Tako je odnos do znanja kot tehnološkega kapitala ena temeljnih značilnosti idrijskega habitusa, ki zajema širok spekter mestnega imaginarija. Vanj sodijo dediščina rudarjenja, stavbna dediščina in nesnovna (živa) dediščina, ki jo zastopajo predvsem idrijska čipka, rudarska godba ter kulinarične posebnosti (žlikrofi). Značilnosti in dosežki rudarske dejavnosti, lokalne kulture in skupnosti so vpisani na seznam Unescove svetovne dediščine. V imaginariju mesta so pomembni predvsem posamezni obnovljeni rudniški objekti in naprave ter nekateri prostori, ki so nase vezali zgodovinski spomin in s tem postali temeljna identitetna vozlišča. Vse, kar je ostalo izven, neobnovljeno in odmaknjeno iz vidnega polja, počasi izginja iz zavesti skupnosti. Čeprav imajo posamezni taki prostori precejšnjo zgodovinsko vrednost, izgubljajo identifikacijsko vlogo in simbolni pomen za skupnost. Podoba mesta je bila stoletja kot celota dvodelna: rudniško in meščansko dno kotline ter rudarske hiše na bregovih. Tak spomin na mesto blede, izstopajo pa posamezni izjemni objekti in naprave, v katerih je zgoščena dediščina mesta in rudarjenja. Nadaljuje se tranzicija identitete, ki nakazuje, da se lahko dediščina in prostori spomina tvorno vgradijo v delovanje lokalne skupnosti.

Robert Jeréb

Town and Places of Memory: the Case of Idrija

Keywords: habitus, technological capital, identity, heritage, town, places of memory

The evolution of Idrija, the oldest mining town in Slovenia, has always been affiliated with the extraction of mercury-rich ore, which is why the settlement was shaped as an agglomeration alongside the mining shafts and objects. The extraction of mercury also brought about the flow of knowledge. Knowledge, as well as attitudes towards it, gained great importance in the town, being considered a technological capital, and one of the founding characteristics of the Idrija habitus, which also encompasses a wide spectrum of the town's imaginarium. Parts of this are definitely the heritage of mining, architectural heritage, and non-material (living) heritage, represented primarily by Idrija lace, the Miners' Brass Band, and culinary specialties (*žlikrofi*). The characteristics and achievements of the mining activity, local culture and community are all listed on the UNESCO world heritage list. The most important places of the imaginarium of the town are the restored individual important objects and machinery, and certain places which held an important historical memory and thus became the founding identity of the network. Everything that was left out, and remained unrestored, dislocated from the visual field, is slowly fading from the consciousness of the community, despite the fact that some of these places held an important historical value, and thus they are losing an identifying role and symbolic meaning to the community. The image of the town has, for centuries, been dual: the mining and bourgeois bottom of the valley and the miners' dwellings in the margins. Such a memory of the town is slowly fading away, although individual exceptional buildings and devices, in which the heritage of the town and mining are concentrated, still stand out.

Mateja Kos

Pomen nacionalnih muzejev pri ohranjanju kolektivnega spomina

Ključne besede: nacionalni muzeji, spomin, dediščina

DOI: 10.4312/ars.13.1.234-247

Spomin je vez človeka s preteklostjo. Je njegova sposobnost, da lahko predstave, misli ter podatke ohrani v zavesti in jih obnovi, pa tudi popis dogodkov, srečanj, stvari ter spominjanje na koga ali kaj. Spomin je tudi zavest, v kateri so ohranjene predstave, misli in podatki o preteklosti; za muzeje in njihovo vlogo pa je najpomembnejša definicija zgodovinskega spomina, kar je ohranjeno védenje o preteklih dogodkih zgodovinske vrednosti.¹

Spomin je zaradi svoje fascinantnosti, pa tudi selektivnosti, nezanesljivosti in podvrženosti manipulacijam v zadnjih desetletjih predmet intenzivnih družboslovnih in humanističnih raziskav. Raziskovalci preučujejo tudi njegov protipol, nespomin oziroma pozabljanje, še posebej v kontekstu sodobne zgodovine.

Takšne raziskave potekajo tudi na muzeološkem področju, tistem, ki poleg arhivov najintenzivneje skrbi za njegovo ohranjanje. Na prvi pogled se zdi, da je poslanstvo obeh vrst ustanov dokaj jasno in preprosto, se pravi zbiranje, ohranjanje in posredovanje opredmetenega spomina, vendar ni povsem tako. Zato si je problem vredno ogledati tudi s stališča muzejev, še posebej nacionalnih.

Kako torej muzeji ravnaajo s spominom? Kako ta deluje v okviru muzealizacije in različnih kontekstov, ki so jih predmeti deležni? V kakšni zvezi je z zgodovino in kako poteka zgodovinjeneje?

Na splošno se strinjamo, da v svetu predmetov, ki nas obdaja, obstajajo tudi takšni, ki so preostanki časa, ki je minil. Ne uporabljamo jih več v njihovi osnovni funkciji, ampak jih hranimo zaradi spoštovanja, njihovega posebnega pomena in njihove umetniške vrednosti, ki z leti narašča. Skoraj vsak človek hrani takšne predmete, mnogi jih načrtno zbirajo. Njihov pomen je lahko individualen, torej samo naš, ali nadpomenski, prepoznajo ga torej tudi drugi (Horvat, 1990, 22). Predmeti so v nekem smislu trdna opora v času, ki se nenehno spreminja. Združujejo in razlikujejo, skratka,

1 Povzeto po geslu Spomin, *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=133&View=1&Query=*spomin [15. 2. 2019].

dajejo identiteto ali omogočajo individualizacijo. Pomen je povezan s spominom, torej lahko rečemo, da je spomin individualen ali nadindividualen, splošen.

Ohranjanje predmetov ni samo stvar in konjiček posameznikov. Zdi se, da hoče sodobna družba svoj položaj v času in prostoru razumeti tako, da ohranja predmete. To nalogo je poverila muzejem. Lahko rečemo, da muzeji predstavljajo naš družbeni, skupni, kolektivni spomin. Bistvenega pomena je notranja informacija in duhovna vrednost, ki jo predmeti vsebujejo, ter družbeni, ekonomski in politični kontekst, ki določa njihovo vrednost v preteklosti, s tem pa tudi v današnjem času (Horvat, 1990, 22). Kako poteka spominjanje od posameznika k višji celoti, piše Nataša Golob in pri tem omenja tudi ustanove za hranjenje spominov:

Spomin je najprej oseben, šele nato je spomin družbe, sestavljen iz individualnih spominov. Lahko je nem, lahko je izrečen; če je zapisan, postane vsaj za nekaj časa del v skupnosti bralcev. Lahko je otipljiv, obstaja v materialnosti predmetov in se z njimi spreminja. [...] Knjižnice, arhivi in muzeji so kraji urejenega spomina, ki so sprejeli tisto, kar se je nam oz. njihovim skrbnikom zdelo vredno in potrebno ohraniti; marsikdaj se zalotim pri misli, da smo že mi naredili izbor (pravičen – pravilen?), ki dostikrat zrcali preference našega časa in percepcijo bodočnosti. Domišljamo si, da vemo, kaj bi utegnilo biti vredno in pomembno v dolgoročni perspektivi. Izbiranje je tehtanje med “da” in “ne” ali “ne več”, to so dejanja, ki vplivajo na spomine drugih ... (Golob, 2018, 7).

Potreba po ohranjanju preostankov preteklosti torej temelji na več medsebojno prepletenih predpostavkah: da je bila preteklost drugačna od sedanjosti; da so preostanki preteklosti nujno potrebni za našo identiteto in vrednota po sebi; da so dobrina, ki je redka in ki izginja (Jezernik, 2011, 7–10).

Kot piše Susan Pearce, je bistven pomen predmetov, da so generatorji spomina. Meni namreč, da imajo samo predmeti moč, da v nekem smislu prenašajo preteklost v prihodnost zaradi svojega resničnega, materializiranega odnosa do preteklih dogodkov. Zato se moramo truditi, da bi razumeli, kako lahko predmeti delujejo tako v preteklosti kot v sedanjosti, kakšne narave je ta odnos in zakaj ima za nas tako globok pomen (Pearce, 1998, 24).

Ko predmet pride v muzej, dobi novo, drugačno funkcijo, kot jo je imel v času svojega aktivnega življenja. Predmet ni mrtev, kot menijo nekateri muzeologi (prim. van Beek, 1990, 26–44), pač pa se spremeni njegova funkcija. Vezi, ki so ga priklepale na spomin posameznika, se razklenijo in nastanejo nove; te ga umestijo v širšo pomensko celoto, ki se na materialni ravni kaže kot zbirka, na ideološki ravni pa kot širši, na medsebojnih odnosih temelječi pomen. Kot piše Peter van Mensch, je zbiranje kot

zvrst muzealizacije pravzaprav združevanje predmetov različnega izvora, ki v svojem »realnem življenju« niso bili v isti ali enaki konstelaciji, torej niso bili povezani med seboj. Zbirka na ta način prikaže idejo preteklosti, a s stališča, da omogoči razpravo o njej v sedanjosti (van Mensch, 2011, 18). Če rečemo, da je muzejski predmet opredmetenje spomina, bržkone lahko opazujemo prehod od individualnega spomina v razširjen, morda splošen spominski sklop, ki zajema širšo celoto.

Spomin torej deluje skozi predmete. Vendar pa so zgodbe posameznih predmetov nujno manj povedne kot zgodbe, ki jih sestavljajo širše pomenske celote. V določeni fazi naracije se pojavi prehod iz zbira posameznih spominov ali spominov posameznikov v širšo celoto, v kolektivni spomin. Ta pa je po svojem bistvu drugačen, saj ni sestavljen iz množice individualnih spominov, ampak so ti predelani in preoblikovani v drugačno celoto, ki ustreza posamezni skupnosti.

Ob tem je še pomembno, da je temelj spomina pravzaprav čas. Spomin apropiira čas. Akumuliranje časa je značilnost heterotopije, to so po M. Foucaultu prostori, ki imajo še drug pomen, kot se zdi na prvi pogled. V njih lahko najdemo vse druge realne prostore znotraj kulture, ki so istočasno predstavljeni, sporni in preobrnjeni. Taka prostora sta tudi muzej in knjižnica, ki akumulirata čas (Foucault, 1984, 7). Muzej torej s pomočjo predmetov, ki korespondirajo s spominom, pravzaprav akumulira in shranjuje čas.

Ko raziskujemo spomin, moramo omeniti tudi njegov protipol, namreč pozabljanje. Zdi se, da odsotnost spomina v muzeju ni mogoča, saj muzej nikoli ne bi smel pozabljati. Vendar se v zgodovini muzejstva pojavijo tudi takšni primeri, celo vedno pogostejši so. To bi se pokazalo tako, da bi nekateri deli dediščine izginili iz njegovega fundusa, da bi jih muzej odpisal. To je sicer mogoče tako po kodeksu ICOM kot tudi glede na slovensko zakonodajo.² Nekatere dele dediščine je mogoče umakniti iz soja žarometov, jih skriti, zatemniti. Nato so lahko pozabljeni. Znana so, na primer, potvarjanja slogov v umetnostni zgodovini ali kontekstov v arheologiji (na primer uničevanje tistih artefaktov v Egiptu, ki niso najbolj sodili v prevladujočo zgodovino faraonov). Z uničenjem predmetov, ki ne sodijo v vnaprej zamejeno celoto ali ki ne podpirajo ideje, lahko ustvarimo nove svetove, ki se zdijo realni (Preziosi, 2011, 64).

Susan A. Crane opozarja, da muzeji, podobno kot spomini, obstajajo in delujejo na več ravneh, kot prostori, stavbe, razstavni prostori, kavarne, katalogi ter tudi kot spomini obiskovalcev in zaposlenih. Ko muzej razstavi predmet, se ta poveže v množico diskurzov spominskega prikaza; mreža odnosov, ki jih predmet spleta, se začne že s pridobitvijo (akcesijo) (Crane, 2000, 2, 3). Prav prepletanje oziroma interakcija med dediščino, spomini in izkušnjami posameznika ter izkušnjami in spomini širše

2 Prim. *Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZKVD-1C)*, 23. člen, Prenehanje statusa spomenika.

skupnosti in preteklosti je paradigma sodobnega muzeja. Tu namreč vstopi ena od sodobnih metod za nagovarjanje obiskovalcev, namreč interpretacija. V muzejih so predmeti, ki so se ohranili, ker so jih spravili kot sprožilce in nosilce spomina, kar pa ne velja samo za celotne kulture, ampak istočasno za vsakega posameznika v tej kulturi (Crane, 2000, 5).

Že večkrat smo se srečali s pojmom individualni spomin in s širšim, s posamezno skupnostjo povezanim spominom. Oba pojma je definiral Maurice Halbwachs. Individualni spomini so odvisni od ogrođa kolektivnih. Čeprav imajo posamezniki svoje individualne spomine, njihovo spominjanje in izraz temeljita na spreminjajočih se kontekstih mnogih družb in časov, v katerih žive. Halbwachs posrečeno piše, da kolektivni spomin ovija individualne spomine (Halbwachs, 2011, 56).

Individualni spomin torej ni povsem osamljen in zaprt, oddvojen od drugih, saj iz prakse vemo, da se mora človek pogosto sklicevati na spomine drugih, da bi evociral lastno preteklost (Halbwachs, 2011, 56). Spomin je povezan s časom; Halbwachs omenja kolektivni čas, pravzaprav točke kolektivnega časa, v katere so vpeti individualni spomini (Halbwachs, 2001, 59).

Janja Žagar se ukvarja s spominom ter selekcijo in načini transformacije spomina v dediščino. Opozarja na razlike med osebnim, skupnim in zgodovinskim spominom ter osebno, skupno in univerzalno dediščino. Spomin obravnava kot biološko in kulturno kategorijo: na eni strani torej kot sposobnost možganov in nevronske povezave, ki omogočajo dožemanje, pomnjenje, obujanje in utrjevanje spominov, na drugi strani pa kot temelj lastne kontinuitete in hkrati umeščenosti v časovne, prostorske in družbene okvire. Kulturni vzorci spominjanja so naučeni in usmerjajo, kaj iz osebne in skupne preteklosti si velja zapomniti in na kakšen način ta spomin obnavljati. Spominska dediščina oblikuje in ohranja takšno podobo o preteklosti, kot jo potrebuje vsakokratna sedanjost.³

Kot je videti iz napisanega, so muzeji povezani z ustvarjanjem kolektivnega spomina, to je njihovo poslanstvo, torej razlog obstoja. Vendar pa ne moremo mimo nekaterih delov poslanstva, ki jih lažje povežemo z individualnim spominom. Med temi pomembnimi drugimi funkcijami je pridobivanje gradiva. Načini pridobivanja so različni, vsem pa so skupni kriteriji, ki jih mora predmet izpolnjevati, da lahko postane del muzejske zbirke. Splošne napotke, kot je na primer zbiranje pomembnih artefaktov, povezanih z ustvarjalnostjo skupnosti, ki jo predstavlja muzej, priče pomembnih dogodkov, umetniške ustvarjalnosti in podobnega vsebuje zbiralna politika, ki je uradni dokument, določa pa jih tudi Uredba o nacionalnem bogastvu

3 Neobjavljeno; zapis s spletne strani Slovenskega etnografskega muzeja, <https://www.etno-muzej.si/sl/dogodki/dekd-spomin-dediscina-zgodovina-predavanje-dr-janje-zagar> [14. 2. 2019].

in določitvi zvrsti dediščine. Na to področje posameznik vstopa tudi fizično, kot kustos, ki je zadolžen za pridobivanje in uvrščanje v zbirko. Temeljni korak, pridobitev izbranega predmeta, je odraz kriterijev posameznika, ki to dejanje opravlja, čeprav so ti predpisani in naj bi veljali za vse. Šele nato se predmet poveže v mrežo pomenov, ki je vpeta v tkivo muzeja in je rezultat dela muzejskih sodelavcev v sodobnosti, pa tudi v preteklosti. Tu se torej kolektivni in individualni spomin povežeta. In zdi se, da tvorita neločljivo celoto.

Danes ne govorimo samo o individualnem in kolektivnem spominu, ampak celo o dveh vrstah muzejev, namreč muzejih, kot jih definirata ICOM in *Zakon o varovanju kulturne dediščine*⁴ (to so posredovalci kolektivnega spomina), ter individualnih, osebnih muzejih. Ti zadnji po mnenju nekaterih muzeologov pomenijo prihodnost muzejstva. Vendar pa ravno s to osredičenostjo na posameznika morda pomenijo korak nazaj. Obstaja torej zvrst muzeja, ki gradi na individualnih spominih, celo na spominu samo enega posameznika. Med takšnimi muzeji sta na primer Muzej nedolžnosti Orhana Pamuka v Istanbulu in Muzej prekinjenih zvez v Zagrebu. Prvi govori o popolnoma individualni, čeprav fikcijski zgodbi, medtem ko drugi nagovarja s spomini posameznikov, iz katerih obiskovalec neposredno razbere povezanost s svojo situacijo.

Muzej je torej povezan tako s kolektivnim kot tudi z individualnim spominom. Kako spomin deluje v muzeju? Nekateri muzeji, predvsem muzeji na prostem, želijo priklicati stare načine življenja, o katerih ima obiskovalec neposredno (svoje) ali posredno (staršev, starih staršev) znanje in izkušnje (Bennett, 1995, 118). Ob tem se moramo zavedati, da je spomin, ki se nam zdi domač, vendarle preoblikovan s pomočjo specifičnih ideoloških in političnih asociacij, ki jih je sedanost posredovala preteklosti. Zato se lahko vprašamo, v kakšnem smislu je ta pretekli dogodek za nas resničen. Ali je preteklost sploh lahko resnična in na kakšen način (Bennett, 1995, 118)? Pri tem je v pomoč pojem simulaker, ki ga je uvedel Jean Baudrillard in se v muzeoloških študijah pogosto uporablja kot sinonim za (umetno) ustvarjeno preteklost (Baudrillard, 1999, 87). Baudrillard v eseju o Beaubourgu v Parizu preizprašuje vlogo muzeja, ki se mu zdi negativna. Piše, da se že s tradicionalnim muzejem začenja rez, ki ga vidi kot interferenco vseh kultur, brezpogojno estetizacijo,

4 Prim. *ICOMov kodeks muzejske etike* (9, 2005): muzej je »za javnost odprta, nepridobitna, stalna ustanova v službi družbe in njenega razvoja, ki zaradi preučevanja, vzgoje in razvedrila pridobiva materialne dokaze o ljudeh in njihovem okolju, jih hrani, raziskuje, o njih posreduje informacije in jih razstavlja.« (str. 9), http://www.icom-slovenia.si/fileadmin/user_upload/dokumenti/eticni_kodeks/eticni_kodeks.pdf [14. 2. 2019]. Prim. tudi *ZVKD-1C*, Definicije: »Muzej je stalna organizacija v službi družbe in njenega razvoja, ki je odprta za javnost in ki zbira, ohranja, dokumentira, preučuje, interpretira, upravlja in razstavlja dediščino ter posreduje podatke o njej z namenom razvijati zavest o dediščini, širiti vedenje o njenih vrednotah in omogočati uživanje v njej«, <https://zakonodaja.com/zakon/zvkd-1/3-clen-definicije> [14. 2. 2019].

ki tvori hiperrealno kulturo. Muzej je skladišče za spomin in njegovo funkcionalno distribucijo (Baudrillard, 1999, 87).

Spomin je torej tisto, kar opredmeteno v predmetih in narativih hranijo muzeji. S tem povezan kolektivni spomin je na drugi strani povezan z zgodovinskim spominom. Maurice Halbwachs oboje poimenuje notranji ali individualni ter družbeni spomin, pravilneje, avtobiografski in zgodovinski spomin (Halbwachs, 2011, 87). Zgodovinski spomin pojasnjuje s primerom nacionalne skupine, katere del je posameznik. Ta je bila prizorišče dogodkov, ki se jih spominja, čeprav jih ni doživel, z njimi se je seznanil iz medijev ali iz pričevanj tistih, ki so bili vanje neposredno vpleteni, saj o njih obstaja živo izročilo, ki je izročilo skupine, na primer politične stranke, province, poklicnega razreda (Halbwachs, 2011, 87).

Sodoben družboslovni diskurz o problematiki kolektivnega in individualnega spomina razpravlja ravno o tem problemu. Na prvi pogled se zdi, da so muzeji že po definiciji varuhi kolektivnega spomina. Na to nedvomno kažejo stalne (pa tudi občasne) razstave v zgodovinskih muzejih. S tem so nedvomno povezane z vladajočimi družbenimi strukturami; sodoben pojem elitizma, ki se posebej nanaša na nacionalne muzeje, je prav tako povezan z njimi.

Neposredno s spominom je povezan pojem dediščina. Toda v njeni definiciji, ki jo prinaša *Zakon o varovanju kulturne dediščine*,⁵ spomin kot posebna konstitutivna kategorija ni omenjen. V zakonu namreč piše: »Dediščina so dobrine, podedovane iz preteklosti, ki jih Slovenke in Slovenci, pripadnice in pripadniki italijanske in madžarske narodne skupnosti in romske skupnosti, ter drugi državljanke in državljani Republike Slovenije opredeljujejo kot odsev in izraz svojih vrednot, identitet, etnične pripadnosti, verskih in drugih prepričanj, znanj in tradicij. Dediščina vključuje vidike okolja, ki izhajajo iz medsebojnega vplivanja med ljudmi in prostorom skozi čas.«⁶ Dediščina – pojem, ki označuje stvari in reči, ki jih od predhodnikov nasledijo potomci – ima v tem primeru kolektiven in ne individualen pomen.

Dediščina in spomin sta soodvisna in koreninita v pomenu preteklosti v sedanjosti, ki ga osmišljajo ravno spomini, bodisi posameznika bodisi skupnosti.

Dediščina je torej pojem, ki predstavlja opredmeten kolektivni spomin. Zato obe definiciji muzeja pojma spomin sploh ne vsebujeta, saj ga ustrezno zamenjuje pojem dediščine.⁷

5 ZVKD-1C, Definicije.

6 ZVKD-1C, Definicije.

7 Prim. op. 4.

O dediščini Aleida Assmann piše na primeru arhivov, kar lahko posplošimo tudi na muzeje, da so namreč kolektivno skladišče znanja, ki opravljajo več različnih funkcij. Trije glavni vidiki so selekcija, ohranjevanje in dostopnost. Arhiv je torej institucionaliziran spomin države, naroda in družbe. Zato leži nekje med funkcijo in skladiščem, kar je odvisno od tega, ali je organiziran kot politični instrument vlade ali zunanji depozitorij znanja. Avtorica še posebej omenja kulturno dediščino, ki jo definira kot poseben funkcionalni spomin, del arhiva (Assmann, 2011, 329–330).

Tretji pojem, ki ga lahko povežemo s spominom, je pričevalnost. Muzeji so pomembni semiotični in epistemološki instrumenti za ustvarjanje, upravljanje in posredovanje pomenov z zbiranjem in sintetiziranjem predmetov, idej in prepričanj. Pomen vsakega predmeta je v tem, da je priča preteklih ali sedanjih dogodkov in značaja, mentalitete ali duha osebe, ljudi, prostora ali časa (Preziosi, 2011, 55).

O pričevalnosti in kolektivnem spominu razpravlja Kaja Širok. Izpostavlja zlasti njegovo tesno povezanost oziroma pomembno vlogo pri ustvarjanju identitete. Sodobna obsedenost s spominjanjem in pričevanjem o preteklosti postavi spomin kot enega glavnih sodobnih graditeljev identitetnih diskurzov – spomini skupnosti se predstavljajo v vlogi zanesljivega vira, ki potrjuje kolektivno identiteto skupine. Kolektivni spomin oblikuje občutek pripadnosti posameznika skupnosti (Širok, 2012, 138).

Ena od pomembnih skupnosti, ki usodno zaznamujejo posameznikovo identiteto, je narod. Navezuje se na pojmovanje naroda kot zamišljene skupnosti Benedicta Andersona (Anderson, 1998, 22). Ta predlaga naslednjo definicijo naroda: narod je zamišljena politična skupnost – zamišljen je hkrati kot notranje omejen in suveren (Anderson, 1998, 22). Prevezanje spominov skupnosti in njihovo občutenje kot del skupne, deljene preteklosti vseh pripadnikov nekega naroda je bistven element gradnje identitete vsake zamišljene skupnosti. Ko pripadniki prevzemajo idejo o skupnosti in sodelujejo v procesu zamišljanja, prevzemajo nacionalne in historične diskurze skupnosti, njene interpretacije in ideje o tem, kakšne značilnosti ima lastna skupnost. Z istega zornega kota opazujejo druge skupnosti in v istem procesu zamišljanja svojo skupnost diferencirajo od sosednje, ki je prav tako zamišljena (Širok, 2012, 139).

Kako lahko spomin deluje kot gradnik širše, splošnejše identitete? In kakšne so povezave z zgodovino na področju apropiacije časa? S tem v zvezi je zanimiva povezava med spominom in zgodovino. Ta pojma namreč nista sinonimna. Spomin je vedno aktualen fenomen, ki preteklost povezuje s sedanjostjo. Zgodovina pa je po definiciji reprezentacija preteklosti. Spomin je močno povezan s skupino, katere

spomin je, kar pomeni, da je toliko spominov, kot je skupin. Spomin je po naravi mnogoznačen, raznolik in vendar specifičen (Knell, 2011, 9). Kot smo videli, spomine ustvarjajo posamezniki in skupnosti, zgodovino pa strokovnjaki, zgodovinarji. Ti ne priznavajo spomina kot legitimne alternative zgodovini. Ta odnos se kaže tudi v muzejih, in sicer s strahom strokovnih delavcev in njihovo potrebo po nadzoru, kar se odraža v nesprejemanju ali pogojnem sprejemanju participatornosti kot sodobne muzeološke paradigme (Knell, 2011, 9). V takšnem primeru sta lahko zgodovina in spomin celo protipola.

Kako skozi kolektivni spomin, ki ga generirajo predmeti, ustvarjamo identiteto? Susan Pearce pojasnjuje, da posamezniki zbirajo predmete, da si ustvarjajo lastno identiteto. Na povsem enak način lahko ustanova, kot na primer cerkev ali muzej, zbira predmete, da ustvarja identiteto skupnosti. Na primer, ljudje iz določene dežele se bodo z zbirko v narodnem muzeju identificirali zato, ker je del njihove lastne zgodovine. Identiteta je lahko ustvarjena na vsaki ravni, od osebne do lokalne, od regionalne do nacionalne. Strukturiranje preteklosti ima izjemno pomembno vlogo pri strukturiranju identitete, na primer pri zavedanju, od kod prihajamo in del česa smo (Pearce, 1998, 24). Podobno piše Jan Assmann v delu *Kultura spominjanja* (Assmann, 2011, 17).

Muzeji, še posebej zgodovinski in nacionalni, so ustanove za varovanje spomina človeštva.

Vse zapisano o spominu, dediščini, pričevalnosti in zgodovini se v najčistejši obliki nanaša na nacionalne muzeje. Kakšna je torej vloga nacionalnih muzejev pri ohranjanju kolektivnega spomina? Na prvi pogled gre za dokaj preprosto definicijo, ki izhaja iz statusa teh muzejev. Vsak nacionalni muzej je varuh, raziskovalec in promotor strokovno in znanstveno preoblikovanega kolektivnega spomina, s tem pa tudi konstitutivni element narodne zavesti. S tem je povezan vstop politike, ideologije vladajočih političnih elit, v muzej. To označujemo s pojmom *governmentalizem*,⁸ ki pomeni ideološko in politično indoktrinacijo s stališča vladajočih elit. Tudi Anderson piše, da imajo muzeji, s tem v zvezi pa tudi muzealizacijska imaginacija, globok političen značaj (Anderson, 1998, 217). Določena stopnja elitizma je značilna za vse muzeje, ki jih financirajo države. Zato

8 Termin je za primer muzejev uporabil Michel Foucault. V angleškem prevodu gre za izraz *governmentality*, v čemer lahko vidimo povezavo med vladanjem in mentaliteto. V različnih slovarjih najdemo bolj ali manj natančne definicije tega pojma: Websterjev slovar ta termin predstavi kot teorijo, ki zastopa povečanje vplivnega področja in stopnje dejavnosti vlade. Prim: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/governmentalism> [28. 2. 2019]. Gre za tendenco k povečevanju vloge, aktivnosti in moči vlade. Oxfordski slovar je še natančnejši in piše o podpori vloge vlade v družbi, še posebej o teoriji ali sistemu, s katerim vlada nadzira večino dejavnosti. Prim: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/governmentalism> [2. 3. 2019]. Isti slovar navaja korenine izraza v 19. stoletju, iz francoskega *gouvernementalisme*.

si moramo postaviti vprašanje, kako definiramo nacionalne muzeje. V zborniku *National Museums* najdemo definicijo, da so nacionalni muzeji ustanove, kjer znanje materializirajo, vizualizirajo, preučujejo in komunicirajo skozi optiko nacionalne identitete (Aronsson, 2011, 48).

Didier Maleuvre meni, da muzej ni samo zgodovinski objekt, ampak je izdelovalec zgodovine (Maleuvre, 1999, 1). Prav z zbiranjem artefaktov iz preteklosti omogoča zgodovino, njeno prezenco, s tem pa jo tudi izumlja. Muzej tako postane prostor ritualnega srečanja z zgodovino (Maleuvre, 1999, 1). Precej podobno problem koncipira Igor Zabel, ko ob razstavi v članku *Pevec, nacija, kultura* (Zabel, 2001, 93–94) piše, da je muzej, še posebej pa Narodni muzej Slovenije, stroj za proizvodnjo narodne tradicije. Avtor formulacijo o stroju za proizvodnjo narodne tradicije razume dobesečno:

Tradicija ni nekaj, kar je dano in obstoji samo po sebi, marveč je vselej proizvedena, in ravno muzej je odlikovani mehanizem (»stroj«) za njeno proizvajanje – gotovo ne edini tak mehanizem, vendar eden temeljnih. Nacionalni muzej pa po definiciji proizvaja nacionalno tradicijo. Trditev, da je tradicija »proizvedena«, seveda ne pomeni, da gre pri tem za nekakšen poljubni izmislek. Narobe, muzej je odlikovana točka vzpostavljanja tradicije ravno zato, ker je visoko specializirana in strokovno usposobljena institucija. Le kot taka je sposobna vzpostaviti diskurz (o nacionalni tradiciji), ki ga lahko sprejmemo za legitimnega. (Zabel, 2002, 137)

Kako pa se svoje vloge posredovalcev kolektivnega spomina in izgradnje nacionalne identitete zavedajo muzeji sami? V besedilu o nacionalnih muzejih (Kos, 2016, 11–13) sem izpostavila poslanstva (nekaterih) slovenskih nacionalnih muzejev. Pregled in primerjava sta pokazala, da nobeden od muzejev⁹ v poslanstvu nima ohranjanja spomina, prav tako pa v nobenem ni bila eksplicitno navedena narodotvornost muzeja. Kot se zdi, pomeni nacionalnost v poslanstvu obravnavanih muzejev predvsem razprostranjenost teritorija zbiranja na celotno slovensko ozemlje (ter Slovence v zamejstvu in tujini). Po drugi strani pa v poslanstvih razen teritorija redko najdemo druge lastnosti in dolžnosti, ki bi bile povezane s celotno državo ali družbo. Naloge nacionalnih muzejev so pravzaprav enake, kot jih imajo vsi muzeji, le teritorij je večji. Le malokateri muzej se čuti poklicanega omeniti, da je njegovo poslanstvo tudi širjenje in razvijanje nacionalne zavesti. V zvezi s temi opredelitvami je morda pomembno, da slovenska zakonodaja s področja

9 Upoštevani so: Narodna galerija, Narodni muzej Slovenije, Slovenski etnografski muzej, Muzej novejšje zgodovine Slovenije in Slovenski šolski muzej. Prim.: https://www.ng-slo.si/si/files/default/ONG/INFOJZ/2017-21_STRATEGIJA.pdf; http://www.nms.si/index.php?option=com_content&view=article&id=185&Itemid=155&lang=en; <https://www.etno-muzej.si/sl/poslanstvo-in-zgodovina-muzeja>; <http://www.muzej-nz.si/o-muzeju/> [2. 3. 2019].

varovanja premične kulturne dediščine nacionalnih muzejev ne pozna, pač pa jih opredeljuje kot državne muzeje, torej tiste, ki jih je ustanovila država in jih zato tudi financira. *Zakon o varstvu naravne in kulturne dediščine* besedo nacionalno uporabi samo dvakrat, v besednih zvezah nacionalno bogastvo in nacionalni program za kulturo.¹⁰

Že ustanovitveni dokumenti prvega kompleksnega, predvsem pa zgodovinskega muzeja na naših tleh vsebujejo zbiranje narodovega spomina kot eno temeljnih predpostavk: načrta zbiranja gradiva. V njem je zapisano: »*Naš domovinski muzej naj bi zajel prvenstveno vse s področja nacionalnega slovstva in narodne ustvarjalnosti. Prav tako naj združi vse, kar je v domovini (Vaterlande) ustvarila narava ali človeška pridnost. Shrani naj vse spomine na usodo dežele in na zasluge njenih prebivalcev*« (Petru, 1971, 13). Muzeja kljub uporabljenim terminom še ne moremo imeti za (prvi) nacionalni muzej pri nas, a teza, da gre za Slovence (ne za Kranjce), je bila vabljiva za avtorja zapisa v tako imenovanem Zlatem Argu (Petru, 1971, 8).

Iz zapisa sledi, da so bili prvi koraki prvega javnega muzeja na slovenskem ozemlju povezani s posebno vlogo spomina (celo narodovega, torej nujno kolektivnega spomina), ki ga ta ima pri oblikovanju oziroma konstituiranju dediščine.

Če povzamemo, muzeji so torej tvorci kolektivnega spomina in s tem povezanega zgodovinskega spomina. Lahko rečemo, da v muzejih obstaja materializirana zgodovina, ki je kljub svoji večni minulosti dostopna v sedanjosti. Muzeji jo posredujejo in interpretirajo na različne načine. Ob različnih gradacijah zbirk v muzejih imajo za narodotvornost in v zvezi s tem državotvornost največ zaslug nacionalni muzeji. Ravno ti pa imajo največ težav, kadar želijo udejanjiti nekatere premise, ki jih zahteva sodobna družbena vloga muzejev.

V Sloveniji je precej očiten problem identifikacije s širšimi skupnostmi. Ta namreč ni vprašljiva, dokler gre za lokalno skupnost. Zato so pri nas najbolj priljubljeni in v muzeologiji kot platforma prihodnosti muzejev najbolj pripoznani ekomuzeji, muzeji lokalnih skupnosti, ki najbolj ustrezajo sodobnim premisam o inkluzivnosti in participativnosti. Problem nepreseganja lokalne ravni ali celo državljanske (ne)pripadnosti se kaže v neidentifikaciji z državo in njenimi ustanovami, tudi z nacionalnimi muzeji. Pri tem se postavlja vprašanje, kako bi lahko nacionalni muzeji izboljšali svojo družbeno vlogo. Odgovor nanj je zelo kompleksen, zaenkrat pa lahko navedemo le en muzej, ki se je uspešno povezal z okoljem, v katerem deluje, namreč Muzej za arhitekturo in oblikovanje v Ljubljani.

10 ZVKD-1C.

Bibliografija

- Anderson, B., *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*, Ljubljana 2007.
- Aronsson, P., Explaining national museums: exploring comparative approaches to the study of national museums, v: *National Museums. New Studies from around the World*, London, New York 2011, str. 29–54.
- Assmann, A., *Cultural memory and Western Civilisation. Functions, media, Archives*. Cambridge 2014.
- Assmann, J., *Kultura pamćenja*, Beograd 2011.
- Baudrillard, J., *Simulaker in simulacija*, Ljubljana 1999.
- Bennett, T., *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*, London, New York 1995.
- Crane, S. A., Introduction: On Museums and memory, v: *Museums and memory* (ur. Crane, S. A.), Stanford 2000, str. 2–16.
- Foucault, M., *Architecture/Mouvement/Continuité*, 1984, str. 1–9, <http://web.mit.edu/allanmc/www/foucault1.pdf> [10. 2. 2019].
- Golob, N., Sine manu, sine oculis, sola voce, sola memoria, *Ars & Humanitas* XII/2, 2018, str. 7–13.
- Halbwachs, M., *Kolektivni spomin*, Ljubljana 2011.
- Horvat, J., Nekaj misli o muzeologiji, *Argo* 29/30, 1990, str. 19–23.
- Jezernik, B., Varovanje dediščine – Muzeji, muzeji na prostem in ekomuzeji, v: *Ekomuzej hmeljarstva in pivovarstva Slovenije*, http://etnologija.etnoinfolab.org/dokumenti/73/2/2011/EKOMUZEJ_HMELJARSTVA_IN_PIVOVARSTVA_SLOVENIJE_2147.pdf, str. 8–19 [14. 2. 2019].
- Knell, S. J., National museums and the national imagination, v: *National Museums. New Studies from around the World* (ur. Knell, S. J. in dr.), London, New York 2011, str. 3–28.
- Kos, M., O nacionalnih muzejih, *Argo* 59, 2016, str. 10–23.
- Maleuvre, D., *Memories. History, technology, Art*, Stanford 1999, str. 1–21.
- Petru, P., Misli ob stopetdesetletnici Narodnega muzeja, *Argo* 10, 1971, str. 3–33.
- Preziosi, D., Myths of Nationality, v: *National Museums. New Studies from around the World* (ur. Knell, S. J. in dr.), London, New York 2011, str. 55–66.
- Pearce, S., *Museums, Objects and Collections, A cultural Study*, London, New York, 1998.

- Širok, K., Kolektivni spomin, pričevalec in zgodovina, *Acta Histriae* 20, 2012, str. 137–150, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-5SZVIPCS> [21. 2. 2019].
- van Beek, G., The Rites of Things. A critical View of Museums, Objects and Metaphors, *Etnofoor* 3, 1990, str. 26–44.
- van Mensch, P., Meijer-van Mensch, L., *New trends in Museology*, Celje 2011.
- Zabel, I., Pevec, nacija, kultura, *Argo* 44, 2001, str. 93–94.
- Zabel, I., Kje je cesar nag, *Argo* 45, 2002, str. 136–140.

Mateja Kos

Pomen nacionalnih muzejev pri ohranjanju kolektivnega spomina

Ključne besede: nacionalni muzeji, spomin, dediščina

Raziskave spomina, ki se jim v zadnjih desetletjih posvečajo raziskovalci s področij družboslovja in humanistike, potekajo tudi na področju muzeologije.

Muzeji zbirajo predmete, ki ob prehodu izgubijo funkcijo, ki so jo imeli v vsakdanjem življenju, in dobijo novo. Obenem so predmeti generatorji spomina. Spomin deluje skozi predmete, ki postanejo medij. Vendar so zgodbe posameznih predmetov nujno manj povedne kot zgodbe, ki jih sestavljajo širše pomenske celote. V določeni fazi naracije se pojavi prehod iz zbira posameznih spominov ali spominov posameznikov v širšo celoto v kolektivni spomin. Ta ni sestavljen iz množice individualnih spominov, ampak so ti predelani in preoblikovani v celoto, ki ustreza določeni skupnosti. Spomin je povezan s časom; individualni spomini so vpeti v točke kolektivnega časa.

Muzeji ustvarjajo kolektivni spomin. Ta je povezan s pojmi zgodovinski spomin, (kulturna) dediščina in pričevalnost. Kolektivni spomin, ki ga generirajo predmeti, ustvarja identiteto, ki je lahko ustvarjena na vseh ravneh, od osebne do lokalne, od regionalne do nacionalne. Strukturiranje določene preteklosti ima izjemno pomembno vlogo pri strukturiranju identitete.

Pojmi spomin, dediščina, pričevalnost in zgodovina se na področju kulturne dediščine v najčistejši obliki nanašajo na nacionalne muzeje. Vsak nacionalni muzej je varuh, raziskovalec in promotor strokovno in znanstveno preoblikovanega kolektivnega spomina, s tem pa tudi konstitutivni element narodne zavesti.

Mateja Kos

The Importance of National Museums in Preserving Collective Memory

Keywords: national museums, memory, heritage

Research into memory, which has been carried out in recent decades by researchers in the fields of social sciences and humanities, is also important in the field of museology.

Museums collect objects that, at the time of transition, lose their original function they have in previous everyday life and acquire a new one. Objects are generators of memory, and memory works through objects. However, the stories of individual objects are necessarily less comprehensive than stories that are made up of broader semantic wholes. At some stage of the narrative a transition from the collection of individual memories or memories of individuals to a wider whole appears – a collective memory. It is not composed of a multitude of individual memories, but is processed and transformed into a whole that corresponds a particular community. Memory is connected with time, and individual memories are fixed at the points of collective time.

Museums are creators of collective memory. Collective memory is connected with the concepts of historical memory, (cultural) heritage and witnessing. The collective memory generated by objects creates an identity. This can be created at every level, from personal to local, from regional to national. Structuring a particular past has an extremely important role in structuring identity.

The concepts of memory, heritage, witnessing and history in the field of cultural heritage refer to national museums in the purest form. Each national museum is a guardian, researcher and promoter of a professionally and scientifically transformed collective memory, and thus a constitutive element of national consciousness.

Neža Čebtron Lipovec

Homage to a New Town in an Old One: Dequel's Bust of Pier Paolo Vergerio il Giovane

Keywords: collective memory, contested spaces, symbolic marking, public sculpture, Koper/Capodistria, Oreste Dequel

DOI: 10.4312/ars.13.1.248-263

1 Collective memory and symbolic marking of space

“One can say that the city is the collective memory of its people, and like memory it is associated with objects and places. The city is the *locus* of collective memory” (Rossi, 1982, 130). In his statement, the postmodernist architect and theoretician, Aldo Rossi, concisely integrated the theory on collective memory, as developed by Maurice Halbwachs (2001), into his analysis of urban history, planning and design. However, urban planning in particular can work as an Althusserian ideological apparatus of the state (Rotar, 1980). Considering that urban environment is the space of representations (Lefebvre, 2013) *par excellence*, the attitude towards the urban, especially historical built environment as well as to public sculpture, consequently becomes a direct expression of power. In fact, the latter aims at representing the official memory of the groups in power, and hindering other collective memories that do not fit in dominant discourse (Halbwachs, 2001). Memorials especially, as intentional monuments, are representations of political power *par excellence*. In relation to the dominant power in society, art can be used in different modes (Šuvaković, 2015, 18): as performance of power through spectacularity; representation through mimesis; apology through allegorization, mythologization, fetishization, identification, didactics and optimal projection; subversion through criticism, action, engagement, activism, destruction; or as hiding power by exercising complete autonomy of art. A challenging context for investigating the importance of collective memory linked to space and art are contested spaces, especially in multi-ethnic areas.

In the present contribution we look at how the issue of different collective memories in a contested space is reflected in the attitude of creating new public sculpture. The case study is the multinational territory of the Slovene Coast, namely

the city of Koper/Capodistria¹ during the post-World War II period. A representative public sculpture was observed using formal analysis and the biographical method: the bust of Bishop Pier Paolo Vergerio il Giovane in Koper, made by the local artist Oreste Dequel in 1951.

2 Collective memories in a contested space: Post-war northern Istria and its architecture

Collective memory, as the social framework for remembering that also enables individual memories (Halbwachs, 2001), can directly affect the assessment of values in the built environment, especially in a historical sense. According to Halbwachs (2001, 143–146), the built environment carries our material signs and the signs of others. Hence, it is a container of collective memories since these can most easily be recalled within or through a solid, material reminder in which past events and relationships were lived. As Veschambre (2008) suggests, these material reminders survive generally as *traces* that in their original context were *signs* or *marks*, which, however, can lose meaning over time. However, in the process of heritagization (Harvey, 2001) these traces can be reinvested with new symbolism and “heritagized”, and so serve as material support for claiming identity and memory by certain groups (Veschambre, 2008, 21). However, the inverse process also exists, and this is demolition. Following Halbwachs (2001, 145), when a group leaves its environment the collective memory can survive as long as the members of the group are alive, and then disappears when they vanish. If then, the built environment also disappears – through neglect or destruction/demolition – the possibility to recall those memories, with the help of material reminders, vanishes.

The issue is particularly challenging in contested multi-ethnic spaces, where the position of power switched. Considering that contested spaces are “[g]eographic locations where conflicts in the form of opposition, confrontation, subversion, and/or resistance engage actors whose social positions are defined by differential control of resources and access to power” (Low, Lawrence-Zuñiga, 2003, 18), symbolic marking becomes a major tool of institutionalizing new powers. So, while heritagization has a constitutive, although selective role given its representation of the values of one social group, conversely demolition can be read as the symbolic negation of the other (Veschambre, 2008, 94). In order to shape a new official (national) memory the new ruling group constructs new narratives: this is based on socially organized forgetting, in which demolition aims at deleting the traces and the memory of the “unfitting” demographic, as well as on socially organized remembering, based on deliberate

1 Due to the limited space in the article, we use only the Slovenian name of the city.

invention, emphasis and popularization of elements of consciousness (Wingfield, 2000, 246). As a result, the (non-)preservation of the historic environment, the new constructions as well public sculpture play a major role in establishing and promoting the new official memory.

An eloquent case of contested space where groups switched positions of power and established a new collective memory through interventions in the built environment is found in the northern part of the Istrian region (Slovenia). Istria is an historical regional crossroads, where several ethnicities mixed over the centuries, namely of Roman and Slavic origin (Italians, Slovenes, Croats), while Istria itself underwent significant political changes in the 20th century. After 500 years of Venetian rule within the *Serenissima* (1279–1797), the 19th century was mainly marked by the rule of the Austrian Empire, which promoted multiculturalism and supported groups that had not been in positions of power – namely, Slavs. After World War I, the region was annexed by the Italian Kingdom, where one of the principal aims of the Fascist system was to annihilate the Slavic population in Istria – an approach that later escalated under Nazism. After World War II, Istria entered a crucial decade of *status quo*. In fact, due to the ethnic mix of the Istrian population – with a strong Italian presence along the urbanized coastline, and Slovenes and Croats in the rural hinterland – the establishment of the border between liberal market-oriented Italy and socialist Yugoslavia demanded a long negotiation process. Consequently, in 1947, a small buffer-state along the southern border was formed, named the Free Territory of Trieste (FTT). The temporary state, divided into two zones,² was officially multinational, supposedly promoting mutual respect among ethnic groups. In the Yugoslav part of the FTT, Zone B, the multinational aspect was strongly advocated in particular by the Slovene-Italian Antifascist Union (SIAU-UAIS), which promoted the concept of *fratellanza*, or brotherhood between the two nations (Troha, 2005; Rogoznica, 2011).

In the spirit of brotherhood that emerged from the common battle against Fascism and struggle for social revolution, a symbolic spatial intervention also took place in the historic core of Koper. As a sign of overcoming the past repressive system the large prison structure³ was demolished in 1948. Soon after, on its site a new Italian-Slovenian elementary school was built by 1951 (Čebren Lipovec, 2012, 214; Čebren

2 The FTT was formed after the Paris conference in 1947 and ceased after the signing of the London agreement in 1954. The territory was split into two zones: the western zone A with the larger Trieste/Trst area was governed by the Allies' Military Administration; the eastern zone B stretched from the hills of Ankaran to the river Mirna in Istria, encompassing the Istrian coastal cities in between, it was governed by the Yugoslav Military Administration – *Vojaška uprava jugoslovanske vojske VUJA*. FTT had its own Statute that promoted mutual respect of all ethnic groups and was supposed to have a joint governor that was. (Bonin, 2005)

3 The site of the prisons was originally a Dominican monastery from the 13th century, adapted into prisons in the early 19th century with the advent of the Austrian rule. (Mileusnić, 2015)

Lipovec, 2018, 219–221). While the demolition marked the intentional removal of reference to the negative past, the new building was a symbol of the positive future, and particularly of the *fratellanza* ideal (*La nostra lotta* (a), 1951). The project was signed by a local, unknown Slovene architect from nearby Trieste, Ervinio Velušček. The school⁴ was never entirely realized since only one of the three planned wings was built, and this hosted only the Slovenian school.

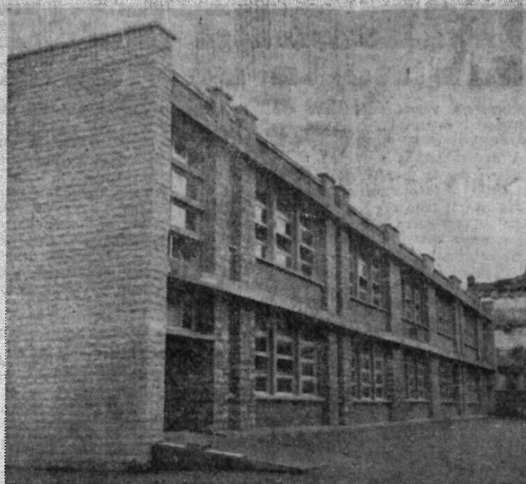
PER L'EDUCAZIONE SOCIALISTA DELLA GIOVANE GENERAZIONE SIMBOLO DELLA FRATELLANZA LA NUOVA SCUOLA ELEMENTARE

Sedici aule moderne e piene di luce ospiteranno gli alunni italiani e sloveni. - Dove sorgeva la triste galera di Capodistria si innalza l'edificio dove si forgeranno i futuri cittadini

Tra una moltitudine di scolari, insegnanti e rappresentanti del Partito Comunista, si è inaugurato sabato 3 marzo il primo padiglione della nuova Scuola Italia-Slova. Questo stabile, frusto in tutta la sua bellezza moderna e confortevole, si erge, uno dato di luce e di aria, su quello stesso posto dove, fino a pochi anni fa, si ergeva, buio e triste pur nel suo crudo bianco e il cuneo e fra le mura tanto innocenti vittime del fascismo sono state martoriate, nelle cui celle feriti cervelli anelanti alla libertà hanno lavorato nell'attesa di un giorno radioso. Quel domani, che purtroppo molti di essi non hanno potuto vedere, e sono andati alle giovani vite che d'ora in poi offriranno al passante lo schiamazzar popolare delle loro vite.

di quel mondonio e triste rumore di sbarra e controllo dal guardiano; a quelle giovani vite che sabato si sono accalate festosamente nell'ampio cortile in attesa dell'inaugurazione.

Ha parlato per primo il comp. Enrico Carlo, presidente del C.P. Distrettuale, seguito dalla segretaria del C.P. Cittadino, comp. Crociani Elia. Ambedue hanno ricordato il triste passato, quando agli sloveni era negata la possibilità di avere una propria scuola e hanno fatto un confronto con il presente che vede italiani e sloveni finalmente affratellati, con pari diritti e uniti nella comune lotta per l'affermazione della loro libertà. Vivi applausi hanno accolto le parole, mentre sul palchetto andavano susseguendo alcune poesie italiane e slovene. Fra le poesie, recitate tutte con entusiasmo, la più efficace è stata quella dalla pioniere Camilla Jurečič, che ha dato ai bellissimi versi, compilati dal prof. Domenico Venturini in onore alla nuova scuola, il calore e il sentimento che essi richiedevano. Ben riuscita pure la can-

Il primo padiglione della nuova scuola

servando i pavimenti lucidi, lo spogliatoio estetico e igienico diviso dall'aula, la scrivania per l'insegnante. Su tutto c'era da commentare, tutto doveva essere toccato. Persino l'ambra parete in vetri, che illumina ogni aula e che permetterà ai raggi del sole di posarsi su quelle festoline intente allo studio che fino a quel momento non lo vedevano. Le aule sono in numero di sedici e sono riservate ordinarie per gli scolari italiani e cinque per quelli sloveni. In attesa che anche il secondo padiglione venga costruito, si continueranno i turni come si faceva finora e, giornalmente, i ragaz-

sano principio di essere e rimanere fratelli.

Con l'inaugurazione della nuova scuola, anche alcuni insegnanti, ancora troppo attaccati all'antico, dovranno inaugurare uno tutto nuovo che avrà la nuova generazione nella conoscenza del progresso socialista. Ed essi dovranno essere i primi a rendere sempre più saldo il fraterno legame tra gli italiani e sloveni insegnando ai bimbi, affidati alla loro educazione, che, come sia italiani che sloveni lottarono uniti per la nostra liberazione e morirono innalzando la loro vita per veri diritti, così an-

Figure 1: Ervinio Velušček, New Italian-Slovene elementary school
(later elementary school of Janko Premrl Vojko) in Koper, 1948–1951
(source: *La nostra lotta* (a), 1951).

4 The building was demolished in 2008.

Meanwhile, a longer lasting process of population transfer was already taking place in FTT's Zone B, parallel to those in other contested areas of Europe, such as Czechoslovakia, Poland and Ukraine (Ther, 2001, 52–58). In fact, since 1945, the local and mainly Italian-speaking urban population had already started emigrating to Italy; at the same time, newcomers from inner Slovenia and other Yugoslav republics began immigrating to the region (Kalc, 2019; Gombač, 2006). The FTT was dissolved in 1954 with the London Agreement that defined the borderline, which annexed Zone A to Italy and Zone B to Yugoslavia. It was a breaking moment since the new border split the organically developed region into two different states with different political systems. Following this political and demographic shift, a major economic development began in the newly acquired Yugoslav region – the final switch of powers took place. The new era of the city also required a new spatial development. A comprehensive regional plan, designed in 1959–1963 by the architect Edo Mihevc, became a dispositive of implementing the new socialist ideology, based on modernisation. It included also several demolitions of historic tissue that technically were aimed at improving the physical living standards of the population. The multi-ethnic character of the region was supposedly considered by designing the new architecture with reference to traditional vernacular features. However, the approach was also aimed at establishing a visual continuity in line with the environment, but not the social context, thus hindering and in fact supporting population change. Symbolically, these were acts of marking the space by erasing material references to past memories, and instead creating references for a new memory and identity or, as Piero Purini (2010) termed it, the Istrian area was undergoing a long-term ethnic metamorphosis. In this, the ideal of *fratellanza* of the interim period of FTT was replaced by the new ideal of Yugoslav socialist patriotism.

3 Oreste Dequel, a subversive artist

Two sculptors played a key role in post-war Istria: Oreste Dequel, in the period of the FTT, and Jože Pohlen from the 1960s onwards. The two artists are exponents of the hybrid identity of the Istrian population and embody the two main identifications – Italian and Slovenian. On the other hand, their works illustrate two different moments in the Istrian post-war period. While Pohlen's thoroughly researched oeuvre mostly focuses on the rural hinterland, Oreste Dequel, whose few works survive in the cities, remains almost unknown to the Slovene public. One of Dequel's works has marked the public space of Koper since its creation: the bust of Pier Paolo Vergerio il Giovane, which we shall look at in more detail.

Oreste Dequel is an enigmatic figure: known on the international artistic scene, he is almost completely unknown and missing from Slovenian overviews of 20th century sculpture. Oreste Dequel (17. 8. 1923–24. 3. 1985) was born in Koper, originally came from the nearby village of Šmarje (Perfetti, 1991, 13; Tomizza, 1984, 59), and already in his teenage years had started drawing and participating in local competitions. During World War II, he took part in the national liberation struggle as an official of the *Brigata Garibaldi*, establishing links with Soviet and Yugoslavian freedom fighters. After the war, he received a national grant from the Yugoslav state to study at the new Slovenian Art Academy in Ljubljana, where he attended between 1946/47 and 1951 the seminar of the highly respected sculptor Professor Francišek Smerdu, and was the classmate of Jože Pohlen (ALU 1995, s. p.). After his studies, he returned to his hometown Capodistria⁵ in 1951 and migrated to Italy in 1956. In his Trieste period, he produced a series of *Bathers* and *Women Swimmers*, the latter were presented at the Biennale in Venice. In 1959, he moved to Rome and established close links with Giorgio De Chirico, Filippo De Pisis and Renato Guttuso. In 1964, Dequel participated in the Italian exhibition in the World House in New York. From the 1960s, he produced several works for different southern Italian cities. He also worked in Australia, while in 1980 he was also a lecturer at Iowa University (Perfetti, 1991; Vidmar, 2005, 177).

For our purposes, Dequel's work immediately after the Academy is of interest. Soon after the conclusion of his studies in Ljubljana Dequel returned to his native Capodistria for a short period, during the period of the FTT. Together with Pohlen he shared an atelier and a small flat in a palace in the historic centre. He is remembered by contemporaries to have brought into "the urban environment the student atmosphere" as well as political provocations⁶ (Tomizza, 1984, 59–60; see also: Oreste Dequel (1923–1985), Spominska razstava, *Delo*, 21. 3. 1997, 11). In this short period, during the early 1950s, Dequel is recorded (Vidmar, 2003) as having produced in Koper a number of bronze busts of prominent historic cultural personalities, although today these are lost. The bronze busts included those of the most significant Slovenian writer, Ivan Cankar, the main Slovenian national poet France Prešeren, and the Italian composer Giuseppe Verdi – all three were made for the theatre foyer of Koper. Furthermore, Dequel is said to have made

5 We use here only the Italian name of the city since Dequel, as Italian-speaking local inhabitant, referred to it with this name.

6 His presence in the town in the early 1950s is documented in the novel *Il male viene dal nord* by his compatriot and friend, the writer Fulvio Tomizza; the writer refers to the jolly nature of the sculptor who often acted out in controversial burlesque, somehow cynical, transgressing the acceptable norms of the new post-war regime. On occasion of the *carnevale*, the sculptor and a friend supposedly dressed in costumes; the friend as a donkey and Dequel with a moustache and gesticulations resembling those of Hitler (Tomizza, 1984, 59–60). The story told in this unique, very personal reportage about the artist is indicative of his attitude towards the authorities.

other busts of Cankar and Prešeren, and a bust of Dante for the municipal library, as well as more busts on commission of local intellectuals, among which were professors of the Italian secondary school. One of the commissioners, Professor Babuder, is supposed to have been portrayed as well, with the bust to be located inside the Italian lyceum. Most of these artworks seem to have been lost, and only two publicly accessible pieces are signed and clearly attributed to Dequel today in Slovenia: the bronze bust of *Pier Paolo Vergerio Il Giovane* (1951) in Koper, and the sculpture of the *Fallen Sailors* (1953), later renamed *Solidarnost/Solidarietà* (*Solidarity*), in Izola.

4 Bust of Pier Paolo Vergerio il Giovane in Koper: *fratellanza*

In October 1951, the local Istria newspaper in Italian, *La nostra lotta*, called for a prize of 150.000 *dinari* for the realization of a bust of Pier Paolo Vergerio il Giovane (*La nostra lotta* (d), 1951, 3). The call was prepared under the aegis of the multicultural Society of Historians of the Yugoslav Zone of the FTT (SI PAK KP/260, a.e.1, 484/5). Vergerio was a 16th century bishop of Koper who converted to Protestantism, and thus a prominent figure in the Reformation movement in the region. Until the post-war period, this personality was completely ignored and unknown, and only attracted interest as late as after World War II in the context of the socialist revolution and under the Slovene authorities (Tomizza, 1984, 59). The call and related articles in the newspaper clearly indicated the ideological context that brought to light this figure. Vergerio was identified as the historic “symbol of brotherhood between our nations” (*La nostra lotta* (a), 1951, 2). Vergerio’s engagement with Protestantism led him to forge tight links with the key Slovenian Protestant Primož Trubar, author of the first book in the Slovene language and a fundamental figure within the Slovenian historic struggle for emancipation (*La nostra lotta* (c), 1951, 3; *La nostra lotta* (b), 1951, 3). The Reformation and spread of Protestantism was a key and symbolic period during the Slovenian national struggle for emancipation, anticipating Slovenian national autonomy. On the other hand, the Protestant bishop was also perceived as a representative opponent of the mainstream feudal establishment. The choice of the subject, in 1951, therefore had several meanings, the main ones being the ideal of *fratellanza*, along with revolution and Slovene national emancipation. However, as the writer Tomizza observed (1984, 58), the promotion of Vergerio’s historical role can also be read as a dispositive of post-war Slovene political authorities to prove the centuries-long presence of the Slavic/Slovene population in the urban areas of Istria.

Figure 2: Oreste Dequel, bust of Pier Paolo Vergerio il Giovane on Vergerio square in Koper, 1951 (photo: Neža Čebtron Lipovec 2019).

Figure 3: Photograph of the artist Oreste Dequel while working on the bust of Pier Paolo Vergerio il Giovane (source: Vidmar, 2005, original in Archive of the Regional Museum of Koper).

Dequel entered and won the call. However, his monument to the great Protestant figure did not adhere to the canons of Socialist Realism, still in vogue in Yugoslav public art in the early 1950s (Čopič, 2000). The post-war period in communist countries was defined by Socialist Realist art as a normative doctrine aimed at presenting the *optimal projection* as vision of a socialist society that was not an unachievable utopia, but possessed “the possibility of choosing between different possibilities in time” (Šuvaković, 2015, 35). Art was used as a didactic tool for mythologizing the key political ideas and personalities using realistic presentation, in easily understandable forms and with a narrative content. After the Cominform break, Yugoslav art was

reoriented towards Socialist Modernism, and opened up to Abstract Expression; but during the activities of Dequel in early 1950s in Koper, the influence of Socialist Realism was still strong.

Dequel's bust features naturalistic elements, yet it does not aim for monumentality, but rather to introverted, contemplative reflection. It can be described as innovative, in terms of form and meaning, because of the integration of both arms in the sculpture. The left hand supports the right hand, which grasps at the thick beard, marking the moment of introspection and thought. In his novel on Vergerio, Fulvio Tomizza provides the most eloquent description of the sculpture:

The figure of the bishop was coming out tall and vigorous, with severe features. The short and curly hair joined with the thick beard that rested on the chest on part of a robe. A beautiful wide forehead, round, attested to the intelligence and aptitude for study, it also indicated a discreet stubbornness, accentuated by the long and arched eyebrows, under which dilated eyes, a little protruding but almost watery, seemed to contemplate the trap of the world and, together, the fragility of human feelings. The image the figure gave was not of a positive character, that of the hero, but rather that of a formidable antagonist, dedicated and resolute, conscious of his own value.⁷ (Tomizza, 1984, 60)

Dequel managed to surpass and challenge the ideological constraints of the day. What was intended to be the political mythologization of a topic from the past was in fact subverted by the artist. The subject of such a cultural personality epitomizes Slovenian inter- and post-war production (Čopič, 2000, 90–96), since culture, especially literature, was the bearer of the Slovenian language, thus representing a basic tool for propagating Slovenian national memory. However, the sculpture reveals a very individual approach and interpretation of a figure that had to acquire an identity-building role for the region. Instead of a monumental memorial, intended to glorify the future-building power of the (revolutionary) intellectual Dequel produced a monument to a universal intellectual who questions all authorities. He stressed these aspects of Vergerio with the critical, dubitative and introspective look on his face, and the scepticism with the right hand holding the chin. In this subtle, yet subversive act, we may sense not only the artist's scepticism towards the new regime but even towards the concept of *fratellanza*. Despite this approach, incongruent with the spirit of the post-war revolutionary period, the artwork was accepted and placed in the public space. After a dispute on the location of the sculpture (Tomizza, 1984, 61), it was placed in the square-to-be in front of his house, where it still stands today, called Vergerio's Square.

7 All passages from Tomizza's novel were translated for the this paper by the author of the article.

The sculpture of Vergerio is illustrative of the turbulent course of events that marked post-war Istria. In choosing a static, introverted portrait of the humanist, it is also a refined criticism of the contemporary mass production of baroque-looking memorials glorifying revolution (Čopič, 2000, 188–190). At the same time, it is also a tribute to the artist's hometown. In fact, again, Tomizza read in the features of Vergerio a network of associations and resemblances with the past inhabitants of the old city:

he [the figure of the bishop] appeared purely “Capodistrian” [typical of the town Koper/Capodistria] in his facial features that lived on in the memory of his people: the eyes recalled in me immediately a pal of my brother, the so-called Carlon, while the lips, even too finely modelled, almost feminine, reminded me both of a girl from the penultimate year of high-school as well as of a guy that played centre in Medusa [the local football club]. In his personal interpretation of the personality, erroneous as much as mine had been, the sculptor Oreste had focused on the bony hands, which for me were those skinny yet audacious hands of the old Babuder (Tomizza, 1984, 60–61).

Vergerio's bust can be defined as a double sign in the space. For the remaining Italians, it represented a reference to the local collective memory by accounting for their local history, through these subtle nuances, recognizable only to those who knew local personalities such as Professor Babuder.⁸ Conversely, for the Slovenian newcomers, the personality of the Protestant bishop referred to their national memory. By connecting the figure of Vergerio with the two ethnicities of the region, the artist connected the two historic periods of the city of Koper and Istria as a whole. As Tomizza observed, Dequel's Vergerio marks the last point of encounter as well as the historic break up, when the old city – along with its collective memory – started to disappear with the mass emigration of its previous inhabitants, and a new city that grew on its place: “An artwork of the new city Capodistria, which in its way, made her first and last homage to the old city that remained empty” (Tomizza, 1984, 62). Despite his connections with the Slovene Communist authorities and his role in World War II, Dequel left Koper in 1956 and moved to Trieste, as was the case with the majority of Italian-speaking Istrians.

5 Conclusion

Research into the complex post-war context of northern Istria showed that the quest for collective memory is particularly sensitive in contested multi-ethnic spaces. Architecture and art, namely public sculpture, as vehicles of representation of power,

8 Most likely, it was in that same period that the artist also produced the bust of professor Francesco Babuder (Vidmar, 2005, 177), a renowned docent of the Capodistrian Secondary School.

play a determinant role in the dialectics of preserving/erasing memory, and thus heritagizing traces and signs of the past or, conversely, demolishing them.

Socio-political changes in post-war Istrian cities conveyed a demographic change that finally resulted in an ethnic transformation. Positions of power among the contending groups in the urban area switched: Slovenes became the majority, Italians the minority. However, the decade of the buffer-state FTT (1947–1954) marked a period of apparent overcoming of ethnic tensions thanks to the common cause of the National Liberation Fight and the brotherhood of the two ethnic groups. Just before Yugoslavia gained full authority over the multi-ethnic region in 1954, and started a process of wholesale spatial and social restructuring via Edo Mihevc's regional plan, the interim period of the FTT produced two unique structures: an elementary school for pupils of both ethnicities and a public monument. While the architecture assumed a representative and apologetic role, the sculpture attempted to take a more subversive stand, with the bust of the Istrian Protestant Bishop Pier Paolo Vergerio il Giovane in Koper, by Oreste Dequel. While the personality, chosen by the authorities, was selected as a symbol of post-war *fratellanza*, and thus was an expression of political ideals, the artist subverted the theme with the formal execution of the historic portrait, introducing scepticism and doubt as well as inserting references to the collective memory of the previous inhabitants of the city. The intervention was so subtle that authorities did not realize it, so the sculpture still stands today – although the meaning of *fratellanza* has been lost for decades.

References

Archival sources

Regional Archive of Koper:

SI PAK KP/260 Zgodovinsko društvo cone B STO, a.e.1, 484/5.

Bibliographical sources

Akademija za likovno umetnost ALU, 1945–1995, Ljubljana 1995.

Bonin, Z., Življenje v coni B Svobodnega tržaškega ozemlja, in: *Cona B Svobodnega tržaškega ozemlja (1947–1954)* (ed. Bonin, Z.), Koper 2004, pp. 9–59.

Čebtron Lipovec, N., Arhitekturni pomniki izgradnje Kopra po drugi svetovni vojni, *Annales, Series Historia et Sociologia* 22 (1), 2012, pp. 211–232.

Čebtron Lipovec, N., *Izgradnja slovenskih obalnih mest v času po drugi svetovni vojni: primer mesta Koper* [doktorska disertacija], Koper 2018.

- Čopič, Š., *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*, Ljubljana 2000.
- Gombač, J., Oris reševanja nekaterih akutnih problemov pri obnovi gospodarstva v okraju Koper v desetletju po koncu druge svetovne vojne, *Acta Histriae* 14 (2), 2006, pp. 281–298.
- Halbwachs, M., *Kolektivni spomin*, Ljubljana 2001 [1950].
- Harvey, D. C., Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies, *International Journal of Heritage Studies* 7 (4), 2001, pp. 319–338.
- Kalc, A., The other side of the “Istrian exodus”: immigration and social restoration of Slovenian coastal towns in the 1950s, *Two homelands / Dve domovini* 49, 2019, pp. 145–162.
- La nostra lotta (a), Simbolo della fratellanza la nuova scuola elementare, *La nostra lotta*, 7. 3. 1951, p. 2.
- La nostra lotta (b), Il 400° anniversario del libro sloveno, Pier Paolo Vergerio il giovane è il simbolo della fratellanza tra i nostri popoli, *La nostra lotta*, 26. 9. 1951, p. 3.
- La nostra lotta (c), Pierpaolo Vergerio (il giovane), La sua vita, la sua opera e la sua epoca, *La nostra lotta*, 10. 10. 1951, p. 3.
- La nostra lotta (d), Concorso, *La nostra lotta*, 17. 10. 1951, p. 3.
- Lefebvre, H., *Produkcija prostora*, Ljubljana 2013 [1974].
- Low, S., Lawrence-Zuñiga, D., *The Anthropology of Space and Place, Locating Culture*, Hoboken (NJ) 2003.
- Mileusnić, Z., *Beneška dediščina na območju dominikanskega samostana v Kopru* [doktorska disertacija], Koper 2015.
- Oreste Dequel (1923–1985), Spominska razstava, *Delo*, 21. 3. 1997, p. 11.
- Perfetti, R. (ed.), *Oreste Dequel 1923–1985: mostra antologica*, Trieste, Palazzo Costanzi, 17 October – 13 November 1991, Trieste 1991.
- Purini, P., *Metamorfosi etniche. I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria. 1914 – 1975*, Udine 2010.
- Rogoznica, D., *Iz kapitalizma v socializem: gospodarstvo cone B Svobodnega tržaškega ozemlja: 1947–1954*, Koper 2011.
- Rossi, A., *The Architecture of the City*, New York, London 1982.
- Rotar, D., *Pomeni prostora (ideologije v arhitekturi in urbanizmu)*, Ljubljana 1980.
- Šuvaković, M., Art and Politics, in: *Heroes we love. Ideology, Identity and Socialist Art in the New Europe* (ed. Vidmar, S.), Maribor 2015, pp. 16–39.

- Ther, P. et al., *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*, Lanham 2001.
- Tomizza, F., *Il male viene dal nord, il romanzo del vescovo Vergerio*, Milano 1984.
- Troha, N., Osimo in manjšine, in: *Osimska meja* (eds. Pirjevec J. et al.), Koper 2005, pp. 137–149.
- Veschambre, V., *Traces et mémoires urbaines. Enjeux sociaux de la patrimonialisation et de la destruction*, Rennes 2008.
- Vidmar, F., Umetnik mogočne izrazne moči, »po poklicu mačkar«, *Primorske novice*, 16. 8. 2003, p. 19.
- Vidmar, F., Dequel Oreste, in: *Istarska enciklopedija* (eds. Bertoša, M., Matijašić, R.), Zagreb, 2005, p. 177.
- Wingfield, N., The Politics of Memory: Constructing National Identity in the Czech Lands, 1945 to 1948, *East European Politics and Societies* 14/2, 2000, pp. 246–267.

Neža Čebtron Lipovec

Poklon novega mesta staremu mestu: Dequelov doprsni kip škofa Vergerija mlajšega

Ključne besede: kolektivni spomin, sporni kraji, simbolno označevanje, javna plastika, Koper, Oreste Dequel

Pojem kolektivnega spomina odpira temeljna vprašanja o vrednotenju dediščine, predvsem materialne stavbne dediščine v spornih krajih. Hkratna prisotnost različnih skupin v prostor uvaža vzporedne spomine in diskurze, ki jih lahko prepoznamo bodisi skozi odnos do stavbne dediščine bodisi v izvedbi javne plastike, oboje pa beremo kot simbolično označevanje prostora (Veschambre, 2008). Urbani prostor severne Istre, kjer sta se skozi zgodovino prepletali italijanska in slovenska skupnost, so politično-zgodovinska dogajanja sredi 20. stoletja usodno zaznamovala. Povojno reševanje konfliktov je pripeljalo do vrhunca »etnične metamorfoze« regije (Purini, 2010), ko se je večinsko italijansko govoreče prebivalstvo izselilo iz mestnega prostora, vanj pa so se naselili Slovenci iz drugih slovenskih ter jugoslovanskih pokrajin. Nasprotja med Slovenci in Italijani v pokrajini so izvirala iz predvojnega, dve desetletji trajajočega fašističnega nasilja nad slovenskim prebivalstvom. Kljub temu je antifašistični boj združil oba naroda, predvsem v okviru komunistične ideologije. Tako je po vojni v Coni B Svobodnega tržaškega ozemlja (1947–1954) zaživel ideal fratellanze, bratstva med Slovenci in Italijani v Istri. Spomenik temu idealu je postavil – v slovenskem prostoru neznan – koprski kipar Oreste Dequel z doprsnim kipom koprskega protestantskega škofa Pier Paola Vergerija mlajšega, prijatelja Primoža Trubarja. Kljub takrat še prevladujoči socrealistični estetiki je kiparju uspelo s subverzivnimi potezami v eno podobo vplesti več kolektivnih spominov.

Neža Čebtron Lipovec

Homage of a New Town to an Old One: Dequel's Bust of Pier Paolo Vergerio il Giovane

Keywords: collective memory, contested spaces, symbolic marking, public sculpture, Koper/Capodistria, Oreste Dequel

The concept of collective memory raises fundamental questions regarding the assessment of heritage, especially of built heritage in contested spaces. The simultaneous presence of different groups in conflict introduces into the space parallel memory discourses that can be recognised both in the built environment as well as in public sculpture, and both can be read as a symbolic marking of space (Veschambre, 2008). The urban space of northern Istria, where the Italian and Slovene communities have become intertwined throughout history, were drastically marked by the political and historic events of the mid-20th century. Post-war conflict-solving processes lead and an ongoing process of “ethnic metamorphosis” (Purini, 2010) in the region came to a peak when the majoritarian Italian-speaking population of the urban area emigrated, while the space was settled by newcomers from inner Slovenian regions and other Yugoslav republics. Tensions between Slovenes and Italians arose in the early 20th century, especially from the period of Fascist oppression and violence against the Slovene population. Nevertheless, the antifascist struggle united the two ethnic groups, specifically within the Communist ideology, so after WWII the area of the so-called Zona B of the Free Territory of Trieste was marked by the ideal of *fratellanza*, the brotherhood between Italians and Slovenes in Istria. A monument to this ideal was created by a sculptor from Capodistria, Oreste Dequel, who is unknown in the Slovene context. The sculpture represented the Protestant Bishop of Capodistria, Pier Paolo Vergerio il Giovane, a friend of the key Slovene Protestant Primož Trubar. Despite the then leading Socialist Realist aesthetics, the artist managed to intertwine in the artwork, using a subversive approach, several collective memories.

Simona Žvanut

Spomin, udejanjen v prostoru. Premislek uporabe pojmov spomin, zgodovina in skupnostni spomin v okviru umetniškega projekta *Art House Project* na japonskem otoku Naoshima

Ključne besede: *Art House Project*, Naoshima, spomin, zgodovina, skupnostni spomin, umetnost, arhitektura

DOI: 10.4312/ars.13.1.264-281

Uvod

Art House Project (AHP) je eden od umetniških projektov krovnega projekta *Benesse Art Site Naoshima*, ki ga na japonskem otoku Naoshima in otočju celinskega morja Seto izvaja in financira japonska korporacija Benesse. Njen namen je s pomočjo projektov, ki povezujejo umetnost, arhitekturo, naravo in zgodovino področja, spodbuditi ekonomsko in duhovno revitalizacijo otočja. Središče AHP so stare japonske hiše v vasi Honmura na Naoshimi, ki jih umetniki v sodelovanju z arhitekti predelajo v umetniška dela. Hiše stojijo na različnih lokacijah, v proces njihove predelave pa je občasno vključena tudi lokalna skupnost. AHP je zelo kompleksen projekt, saj na različnih ravneh prepleta sodobno umetnost in arhitekturo, restavracijo stare arhitekture in kontekst otoške vasi. Danes projekt obsega sedem hiš: Kadoya (1998), Minamidera (1999), Kinza (2001), svetišče Go'ō (2002), Ishibashi (2006–09), Gokaisho (2006) in Haisha (2006).

V predstavitev projekta se pogosto ponavljajo s spominom povezani pojmi (na primer spomin, zgodovina, skupnostni in kulturni spomin, tradicija in dediščina), iz česar sklepam, da naj bi bil AHP na različnih ravneh pomembno povezan tudi z vidikom ohranjanja preteklosti vasi. Ker je uporaba navedenih pojmov dandanes v najrazličnejših kontekstih zelo pogosta in lahko označuje različne fenomene, želim definirati značilnosti uporabe pojmov spomin, zgodovina in skupnostni spomin¹ ter njihovo vlogo v okviru AHP. Opazila sem namreč, da se ti izrazi

1 S pojmom skupnostni spomin sem poskusila zaobjeti različne formulacije povezave med spominom in skupnostjo, ki se ponavljajo v besedilih o projektu. Po mojem razumevanju se ti opisi nanašajo na to, kar označuje izraz skupnostni spomin.

ponavljajo najpogostejše. Moja predpostavka je, da imajo ti pojmi v okviru AHP širok konceptualni okvir, ki ne izhaja nujno iz njihove teoretske opredelitve – vendar pa ima ravno tak pomensko odprt pojem spomina pomembno vlogo v širšem kontekstu in ciljih projekta *Benesse Art Site Naoshima*.²

V prvem poglavju bom na podlagi nekaterih konceptov in teorij s področja kulturnih študij predstavila pojme spomin, zgodovina in skupnostni spomin. Nato bom na kratko predstavila AHP (kontekst, koncept, namen in akterje projekta) ter tri primere hiš, saj podrobna predstavitev celotnega projekta na tem mestu ni mogoča. Za potrebe raziskave se bom osredotočila na raznolikost v pristopu do prenove oziroma predelave stare stavbe za potrebe umetniškega dela in na vidik ohranjanja preteklosti hiše. Ohranjanje in restavracijo stare otoške arhitekture namreč razumem kot enega od možnih načinov ohranjanja in predstavljanja preteklosti otoka. Razprava bo razdeljena na dva dela: v prvem bom s pomočjo strokovne literature analizirala uporabo pojmov spomin, zgodovina in skupnostni spomin v diskurzu o projektu. Moj predmet analize bodo besedila o AHP, objavljena v katalogih in drugih publikacijah o projektu.³ Gre za nabor strokovnih, informativnih in poljudnih besedil, ki razlagajo, utemeljujejo in interpretirajo projekt z vidika njegovih izvajalcev. Ti so tudi založniki oziroma sozaložniki publikacij. Med njimi je tudi nekaj besedil avtorjev, ki so po mojem razumevanju kot vabljeni avtorji prispevali svoj pogled na projekt. V drugem delu bom razpravo razširila na kritičen premislek o tem, kakšno vlogo ima lahko ugotovljena uporaba obravnavanih pojmov v okviru koncepta in ciljev tako AHP kot krovnega projekta *Benesse Art Site Naoshima*. Raziskava temelji tudi na mojem razumevanju in interpretaciji projekta, ki sem si ga za potrebe te raziskave na Naoshimi ogledala junija 2018.⁴

-
- 2 AHP že v okviru študij spomina odpira še številna druga vprašanja, na primer razmerje med hišami/umetniškimi projekti ter pojmi tradicije, (arhitekturne) dediščine in kulturnega spomina. Hiše so tudi večplasten primer povezovanja sodobnih umetniških in kuratorskih praks, arhitekture in restavratorskih posegov, kar odpira nove možnosti analize, na primer razmerja med restavracijo arhitekture in umetniško intervencijo. Obravnava vseh teh vidikov presega temo članka, vendar jih je hkrati težko povsem izločiti, saj so z njo prepleteni. Moja analiza in zaključki se prav tako ne nanašajo na presojo kvalitete ali interpretacijo posameznih umetniških del, arhitekture, restavratorskih posegov in kuratorskih vidikov projekta.
 - 3 Z izrazom besedila o AHP imam v mislih sklop besedil avtorjev: Yuji Akimoto (kustos projekta), Soichiro Fukutake (direktor korporacije Benesse, tudi generalni producent projektov), profesor Yasuo Kobayashi (Tokyo University), profesor Masahori Nishida (Nara Prefectural University) in Mitsuhiro Yoshimoto; glej vire v opombah 5, 8 in 9. Več o publikacijah: benesse-artsite.jp/en/about/publication. Vsi prevodi iz angleščine so delo avtorice članka.
 - 4 Pri nanašanju na umetniška dela/hiše v okviru AHP bom uporabljala izraz hiša, čeprav sta med predelanimi družinskimi hišami tudi (šintoistično) svetišče in nova stavba, zgrajena na mestu nekdanjega (budističnega) templja. Zdi se namreč, da je snovalcem projekta v okviru koncepta pomemben poudarek na besedi hiša kot rezidenčni stavbi oziroma človekovemu domu.

Spomin, zgodovina in skupnostni spomin

Po Winterju sodobna družba doživlja *memory boom*, ki ga ustvarja kompleksen preplet številnih družbenih, političnih, kulturnih, ekonomskih in zdravstvenih trendov (Winter, 2000, 2012), kaže pa se na različnih ravneh človekovega življenja. Priljubljenost spomina je povezana tudi s tem, da povezuje starejše in mlajše generacije, umešča posameznike v širšo zgodovinsko perspektivo, zagotavlja občutke pripadnosti in deluje celo kot terapevtsko sredstvo tako na individualni kot skupnostni ravni. Spomin je skratka vseprisoten, toda njegova konceptualna opredeljenost je nedorečena in odprta za različne interpretacije. Za mojo raziskavo so še posebej zanimiva opozorila, da kulturne študije premalo pozornosti posvečajo dognanjem kognitivne psihologije in nevroznanosti, ki razlagajo strukturo spomina in značilnosti njegovega delovanja. Tu imam v mislih zlasti dejstvo, da je spomin, nevrološko gledano, del možganov, zato je spominjanje v osnovi individualno dejanje, vezano na človeka. Ob tem sta pomembni dve ugotovitvi strokovnjakov: da ljudje o svojih spominih komuniciramo in da družbeno okolje določa, kako in česa se spominjamo. Že Halbwachs, ki je prvi sistematično razvijal teorijo o skupnostnem spominu, je poudarjal njegovo neločljivost od določene družbene skupine in mehanizmov, ki jih ta uporablja za ustvarjanje in priklic spominov (Halbwachs, 1992). Winter in Sivan aktivno spominjanje in komunikacijo poudarjata celo do te mere, da namesto izraza skupnostni spomin predlagata *kolektivno spominjanje* (Winter, Sivan, 2000). Tudi drugi poudarjajo pomen organizirane in ponavljajoče se dejavnosti spominjanja ob različnih zunanjih pripomočkih. Skupnostni spomin se lahko prenaša skozi komunikacijo oziroma posreduje iz generacije v generacijo, vendar mora biti zagotovljena kontinuiteta. Halbwachs in pozneje številni drugi so torej jasno pokazali, da je skupnostni spomin izdelek vsakokratne sedanjosti. Spominjanje je nikoli končan proces rekonstrukcije preteklosti glede na okoliščine in potrebe sedanje situacije. Ta proces pa je pogosto zaznamovan s čustvenimi podtoni in konotacijami na duhovne kontekste (Halbwachs, 1992; Assmann, A., 2008; Crane, 1997; Confino, 1997; Funkenstein, 1989; Kansteiner, 2002; Klein, 2000; Rusu, 2013; Winter, 2000, 2012).

Že o definiciji pojma zgodovina vsaj od druge polovice 20. stoletja v stroki ni enotnega mnenja. Rusu se zavzema za kritično zgodovino, ki ima kvalitete znanosti in je odgovorna zahtevam metod in logike. Zgodovinska vednost je po njegovem sestavljena iz zgodovinskih dejstev, vendar ostaja nepopolna ter nikoli povsem odporna na politične in ideološke vplive. Kljub temu pa so konstrukcije zgodovinarjev daleč od tega, da bi bile podobne umetniškim stvaritvam, saj odgovarjajo drugačnim kriterijem. Kot pravi, so za umetniške stvaritve, za razliko od zgodovinskih interpretacij, kriteriji veljavnosti, tehtnosti, utemeljenosti in resničnosti nesmiselni.

Rusu zagovarja tudi stališče o nujnosti ločevanja skupnostnega in zgodovinskega spomina, čeprav pogosto v več vidikih sovpadata. Meni, da lahko posamezni gradniki skupnostnega spomina izhajajo iz zgodovine, še več, za potrebe samolegitimacije in poudarjanja avtentičnosti se nanjo pogosto opirajo, vendar od nje niso odvisni. Hkrati pa lahko skupnostni spomin vpliva na konstruiranje zgodovine. Gre torej za dva različna in svojevrstna načina dostopanja do preteklosti, ki sta v interakciji in se prepletata (Rusu, 2013). Tako opredeljen pojem kritične zgodovine po Rusuju bom uporabljala v svojem besedilu.

Art House Project na otoku Naoshima

Naoshima je otok v japonskem notranjem morju Seto s površino približno 8,13 kvadratnega kilometra. Na otoku so tri skupnosti oziroma vasi: Miyanaoura z glavnim pristaniščem, Honmura z upravno enoto in Tsumura z ribiško lukco. Na severu otoka je veliko industrijsko območje rafinerije Mitsubishi Material's, na južni strani otoka pa nacionalni park. Notranje morje Seto in otoke so v 20. stoletju prizadele številne negativne posledice modernizacije in hitre ekonomske rasti. Prekomerno izkoriščanje naravnih virov in onesnaženje okolja sta povzročila depopulacijo in splošni propad življenja na otokih (B. Avt., 2012, 254).

Japonska korporacija Benesse je leta 1987 kupila del južne strani otoka Naoshima in štiri sosednje otoke (B. Avt., 2010) z namenom duhovne in ekonomske revitalizacije področja s pomočjo različnih projektov pod krovnim imenom *Benesse Art Site Naoshima*, ki povezujejo umetnost, naravo in zgodovino področja.⁵ Predsednik uprave Soichiro Fukutake, pobudnik in idejni vodja projektov, za uresničitev te ideje predlaga nov koncept »kapitalizma v javno dobro«, ki predpostavlja uporabo dobička korporacije za podporo lokalnim okoljem in ustvarjanje »veselih skupnosti, polnih nasmehov starejših ljudi«. Bodočo Naoshimo predstavlja kot prostor, ki bo povsem v nasprotju z velemesti, v katerih je človekovo življenje ujeto v primež kapitalistične logike. Moto korporacije se namreč glasi živi dobro, kar poudarja njeno željo, da bi Naoshima postala kraj, ki bi »temeljel na harmoniji med naravo in umetnostjo«, kraj, v katerem bi človek v miru in poglobljeno razmišljal o svojem življenju in duhovnih vrednotah (Fukutake, 2013, 3; Fukutake, 2012, 28–29; Fukutake, 2007).⁶ Korporacija

5 Projekti so: zgraditev kampa za otroke, muzejev (Benesse House, Lee Ufan, Chichu Art, Ando Museum) in nastanitvenih kompleksov na južni strani otoka (arhitekt vseh stavb je Tadao Ando); ustanovitev nagrade Benesse in fundacije Fukutake; Art House Project; umetniški festival Setouchi International itn. Z leti so se projekti razširili po vsej Naoshimi in na sosednjih sedem otokov, zlasti Inujimo in Teshimo. Za natančnejši pregled zgodovine otokov in *Benesse Art Site Naoshima* glej: Adachi, 2012; Akimoto, 2000; B. Avt., 2010; B. Avt., 2013; B. Avt., 2012; Hemmi, 2007; Kaneshiro, 2013; Kwon, 2010; Yoshimi, 2012; Yoshimoto, 2012; benesse-artsite.jp.[4. 7. 2018].

6 Glej še: Tokuda, 2010; Yoshimoto, 2012.

Benesse je s svojimi umetniškimi projekti na otoku spodbudila kulturni turizem,⁷ ki naj bi prebivalstvu odprl nove ekonomske možnosti in ukvarjanje z različnimi storitvenimi dejavnostmi.

AHP je eden od umetniških projektov v sklopu *Benesse Art Site Naoshima*, ki od leta 1998 poteka v vasi Honmura, eni od najstarejših naselbin s trdnjavo, templjem in svetiščem na otoku. Vas je bila že v 16. stoletju religiozno in politično središče otoka; tudi danes je osrednje naseljeno področje s sedežem upravne enote. Tloris vasi z mrežo ozkih ulic naj bi kljub določenim predelavam za potrebe avtomobilskega prometa še vedno ohranjal starejšo podobo. Hiše so povečini grajene iz desk črno pooglenele cedre in imajo opečnato streho, kar je značilna gradnja za Naoshimo. Nekatere so po 400 letih sicer še vedno v uporabi, vendar so po smrti ali odselitvi lastnikov številne ostale prazne. Po besedah kustosa Yujija Akimota je bila spodbuda za AHP želja po ponovni in smiselni uporabi teh starih, propadajočih in z zgodovino vasi povezanih hiš. S preobrazbo hiš v sodobna umetniška dela so želeli spodbuditi obnavljanje kolektivne zavesti in t. i. vkoreninjanje skupnosti, odkrivanje posebnih kulturnih in zgodovinskih značilnosti prostora ter ustvarjanje novih kulturnih vrednot (Akimoto, 2003; Kobayashi, 2007).

Danes projekt obsega sedem hiš: Kadoya (1998), Minamidera (1999), Kinza (2001), svetišče Goō (2002), Ishibashi (2006–09), Gokaisho (2006) in Haisha (2006). Načini izvedbe posameznih hiš se med seboj zelo razlikujejo, saj so odvisni od številnih okoliščin. V splošnem proces poteka tako, da kustos s sodelavci izbere hišo in umetnika. Hiše so včasih prazne in propadajo, spet drugač so v najemu, zato korporacija poskrbi za vse potrebne formalnosti v zvezi z lastniško dokumentacijo. Dogovor morajo doseči z vsemi lastniki ali morebitnimi interesnimi skupinami, ki hišo uporabljajo. Nadaljnji razvoj dogodkov je v veliki meri odvisen od umetnika, ki mora sodelovati z arhitekti, gradbenimi inženirji, kustosi in lokalno skupnostjo. Po Akimotu želijo razpadajoče hiše v čim večji meri restavrirati in s tem ohraniti za prihodnje generacije, zato so sodelujoči arhitekti vedno tudi strokovnjaki za japonsko tradicionalno arhitekturo, vendar je zaradi številnih predelav ali splošnega propadajočega stanja hiše t. i. originalno stanje pogosto težko definirati (Akimoto, 2000; Akimoto, 2003; Akimoto, 2007).

Za potrebe raziskave bom na kratko opisala proces predelave treh hiš in umetniška dela, pri čemer se bom omejila na vidike, ki so pomembni zlasti za temo članka (raznolikost v pristopu do prenove oziroma predelave stare stavbe za potrebe umetniškega dela), in na vidik ohranjanja preteklosti hiše.⁸

7 Od leta 2012 beležijo povprečno 13-odstotno letno rast obiskovalcev (Funck, Chang, 2017).

8 Informacije o hišah in procesu predelave sem pridobila iz: Akimoto, 2003; Akimoto, 2000; B. Avt., 2000; B. Avt., 2007; B. Avt., 2012; B. Avt., 2013; Yoshimoto, 2012. Kratke predstavitve hiš so dostopne na: benesse-artsite.jp/en/art/arthouse [4. 7. 2018].

Kadoya: umetnik Tatsuo Miyajima, *Sea of Time* '98; *Naoshima's Counter Window*; *Changing Landscape*; nadzor restavracije: Tadashi Yamamoto. Kadoya, zgrajena v obdobju Edo (1605–1868), je bila pred začetkom predelave v zelo slabem stanju. Ohranili so osrednje podporne lesene stebre, tramove in *ranmo* ter restavrirali prvotni videz zunanosti hiše z opečnato streho ter fasado z belim ometom in pooglenelimi deskami cedre. Spremembe strukture hiše so med drugim obsegale odstranitev dela stropa, tal in drsnih vrat, ki so ločevala štiri manjše sobe, saj je umetnik potreboval en velik notranji prostor z ravnimi stenami, v katerega je lahko za delo *Sea of Time* '98 umestil plitev bazen ter okoli njega speljal hodnik. Umetniško delo obsega 125 LED digitalnih števecv v rdeči, zeleni in rumeni barvi, ki so razporejeni po gladini bazena in z različno hitrostjo štejejo od ena do devet. Ko so začeli s predelavo hiše, so prebivalci izkazali zanimanje za projekt. Namesto da bi jim Miyajima razlagal o svoji praksi in sodobni umetnosti, jih je povabil k sodelovanju ter jim zaupal določitev hitrosti digitalnih števecv. Umetniško delo je torej postalo skupna izkušnja ljudi, ki so se vanj vključili, kar je bil tudi eden od ciljev snovalcev projekta.

Minamidera: umetnik James Turrell, *Backside of the Moon*, serija *Aperture*; arhitekt: Tadao Ando. Ta hiša je v okviru AHP povsem svojstven primer, saj prvotne stavbe sploh ni bilo oziroma je bila v preteklosti že porušena. Minamidera stoji na mestu, kjer je bil nekoč Jizoji Kannon, bolj znan pod imenom Minamidera, kar v japonščini pomeni južni tempelj. Ando je v Minamideri predstavil svojo reinterpretacijo tradicionalne japonske arhitekture, pri njenem oblikovanju pa je sodeloval s Turellom. Notranjost Minamidere je enoten podolgovat prostor, v katerem je popolna tema. Po vstopu potrebujejo naše oči okoli 15 minut, da zaznajo Turellovo svetlobno instalacijo, čeprav je ta v resnici ves čas prižgana. Umetnik je želel, da obiskovalec izkusi celoten proces zaznavanja, od teme do svetlobe.

Slika 1: Minamidera, Honmura, junij 2018 (foto: Simona Žvanut).

Slika 2: Minamidara, Honmura, junij 2018 (foto: Simona Žvanut).

Haisha: umetnik: Shinro Othake, *Dreaming Tongue*; oblikovanje prostora: Shinro Othake, nadzor restavracije: Yuji Akimoto in Tadakatsu Hondanastala. Hiša je bila pred začetkom predelave dvonadstropna lesena struktura z zapletenim tlorisom zasebnih prostorov družine in zobozdravstvene ordinacije s čakalnico, saj je bil lastnik hiše zobozdravnik (v japonščini haisha). Umetnik se je odločil za popolno predelavo, saj je odstranil celotno prvo nadstropje ter več notranjih stebrov in zidov. Od stare hiše je ostala le lupina in nekaj detajlov (na primer lesteneč, lesene pregrade). Na zunanosti in v notranosti hiše so umeščena Othakejeva umetniška dela različnih medijev in številni najdeni predmeti, ki jih je zbral sam, osebje Benesseja in lokalni prebivalci (na primer številni časopisni odrezki, beležke, fotografije; stranišče in kopalniški lijak; televizijske antene na strehi hiše; kopija kipa svobode, ki se razprostira čez dve nadstropji itn.). Othake je želel vizualizirati občutek, ki ga dobimo, ko naših pet čutov (zlasti vonj in okus) spodbudi spominjanje sanj, ki se nato zazdijo resnične.

Slika 3: Haisha, junij 2018 (foto: Simona Žvanut).

Slika 4: Haisha, junij 2018 (foto: Simona Žvanut).

Art House Project ter spomin, zgodovina in skupnostni spomin – premislek uporabe pojmov

V besedilih o AHP se zelo pogosto pojavljajo pojmi spomin, zgodovina in skupnostni spomin. Za lažje razumevanje bom strnjeno predstavila nekaj skupnih točk njihove uporabe in jih primerjala s predstavljeno teoretsko opredelitvijo teh pojmov.

Na prvem mestu izstopa neločljivo povezovanje med navedenimi pojmi in hišami oziroma umetniškimi deli, kar se kaže na več načinov. Že proces ustvarjanja posamezne hiše naj bi skozi preplet arhitekture in umetnosti vzpostavljal povezavo z zgodovino ter spomini hiše, vasi, skupnosti, pokrajine in celotnega otoka. Posamezna stara razpadajoča hiša (prav tako vas, zemlja, pokrajina) je predstavljena kot nosilka zgodovine in skritih spominov, ki so se s pomočjo transformacije v umetniška dela ponovno razkrili oziroma obudili. Spomin, zgodovina in skupnostni spomin so razumljeni kot nekaj, kar je ostalo od človeka neodvisno ohranjeno v hiši, nekaj, kar se lahko ponovno razkrije ter pripoveduje o preteklosti vasi in prebivalcev (na primer hiša *izžareva* spomin). Spomin in zgodovina v okviru AHP na ta način po mnenju avtorjev vzpostavljata povezavo med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo vasi, kar je naslednja očitnejša značilnost njune uporabe v besedilih o projektu. Umetniško delo *razkriva* v hišo *vkoreninjen* spomin ter tako postaja most med skoraj pozabljeno preteklo in sedanja skupnostjo vasi oziroma vzpostavlja kontinuiteto v percepciji časa vasi.⁹

Kot sem omenila v teoretskem delu, je spomin neločljivo povezan z našim organizmom, zato ne more biti vgrajen v hiše in do njega se ne moremo dokopati ali ga prebuditi. Hiše lahko zaradi različnih razlogov morda spodbujajo obiskovalčev individualni proces evokacije,¹⁰ ki se skupaj z osebnim naborom vednosti, podob,

9 Primeri za poglavje razprave: AHP je »prebudil spomine posameznih hiš, vasi, ki jih obdajajo, in zemlje pod njimi«; »razkriva čas, ki ga vsebuje posamezna hiša«; »je razkril skrito preteklost Honmure in njene obrise«; kustos je pri prvem stiku z razpadajočimi hišami začutil »teksturo zgodovine, ki prebiva v teh strukturah«; kustos meni, da se »moramo potruditi, da zaznamo šibko svetlobo, ki jo oddajajo te zakladnice časa, ki se razkrajajo pred našimi očmi, ter jo uporabimo za osvetljevanje preteklosti in prihodnosti [...]« (Akimoto, 2003, 61–62).
»Skupnost, kakršne se spominjamo, ni nikoli zares obstajala, a žari iz brezen izginjajoče mreže. Umetnost je v veliki meri in na koncu koncev skrivnost preporoda. Vsaka prerojena hiša bo še naprej izžarevala, in to veliko bolj kot tiste, v katerih ljudje še živijo. Skupnostni spomin in senzibilnost sodobnega umetnika se bosta s takimi prerojenimi hišami spojila, te pa se bodo zlepe pokrajino. To bo skupnosti omogočilo, da se razvija in se udomači v prihodnosti« (Kobayashi, 2007, 101).
»Prostori izžarevajo zgodovino tistih, ki so nekoč tu prebivali [...]« (B. Avt., 2012, 60). Glej še: Akimoto, 2000; Akimoto, 2007; B. Avt., 2000; B. Avt., 2007; B. Avt., 2010; B. Avt., 2012; B. Avt., 2013; Nishida, 2007; Tokuda, 2010, 10; Fukutake, 2013; Fukutake, 2012; Fukutake, 2007; Yoshimoto, 2012; benesse-artsite.jp [4. 7. 2018].

10 S pojmom individualni spomin označujem spominjanje na dogodke, ki jih je človek v življenju osebno doživel. Individualni spomin je v okviru študij spomina kompleksen pojem in njegova predstavitev presega temo članka; na tem mestu sem ga vpeljala le z namenom poudariti, da se v hiši lahko spominja le človek.

vrednot itn. aktivira pri razumevanju in interpretaciji dela, toda to ni *spomin hiše*. To, kar označujemo kot spomin hiše, bi bilo zato po mojem mnenju ustrezneje poimenovati zgodovina hiše, do katere obiskovalci oziroma bralci dejansko lahko dostopamo. Vendar razlika med podajanjem zgodovinskih dejstev in bolj interpretativnim opisovanjem hiš, morda celo individualnimi spomini piscev v povezavi z določenimi hišami, iz besedil o projektu prav tako ni povsem jasno razvidna. Nekaj podatkov o preteklosti hiše (na primer njena starost, izvor imena, ime in poklic prejšnjega lastnika, namembnost hiše in pomen same lokacije) se nanaša na pretekla dejstva, vendar so preveč fragmentarni, da bi lahko oblikovali bolj celostno zgodovinsko predstavitev hiše.

Naslednjo možno povezavo med hišami in njihovo preteklostjo bom iskala v predelavi stare arhitekture. Iz kratkih opisov izbranih primerov hiš je razvidno, da je vsaka svojstven primer v pristopu do obnove arhitekture. Po besedah snovalcev projekta je bila pri Kadoyi prvotna struktura hiše restavrirana v skladu s potrebami umetniških del Tatsuo Miyajima. Pri Haishi se je umetnik Shinro Othake po drugi strani odločil za popolno predelavo, saj je od stare hiše ostala le lupina in nekaj detajlov. Minamidera je v okviru AHP povsem svojstven primer, saj je bila prvotna stavba v preteklosti porušena. Vidik ohranjanja preteklosti lahko v njenem primeru iščem v lokaciji, saj gre za religiozno, kulturno in zgodovinsko pomemben kraj za celotno Naoshimo. Nova struktura po besedah snovalcev projekta namreč časti in nadaljuje spomin na budistični tempelj, ki je nekoč na tem mestu služil kot duhovno središče skupnosti (B. Avt., 2012). Postopki obnov in predelav hiš so torej po mojem razumevanju bistveno določeni z idejo umetniškega dela, ki usmerja način restavracije prvotne stavbe. V luči diskurza o projektu je to razumljivo, saj po besedah kustosa ni bil njihov namen restavrirati in vzdrževati hiše kot tradicionalne stavbe, temveč jim s pomočjo sodobne umetnosti podariti novo življenje. AHP torej umetnost, arhitekturo in restavratorske posege prepleta v eno celoto, ki jo usmerja koncept umetniškega dela. Za odgovor na vprašanje, v kolikšni meri in na kakšen način naj bi projekt ohranjal tradicionalno otoško arhitekturo, če sploh, bi torej morali analizirati postopek predelave in restavracije vsake posamezne hiše. Restavratorski posegi se med sabo zelo razlikujejo in po mojem mnenju obiskovalec brez dodatnih informacij ali znanja o japonski arhitekturi ne more ugotoviti, kaj je restavrirano, kaj je reinterpretacija tradicionalne arhitekture in kaj je nova arhitekturna intervencija. To kaže na določeno neskladje med splošno poudarjeno dikcijo o ohranjanju stare arhitekture v besedilih o AHP in realizacijami hiš.

Naslednji predmet premisleka je v besedilih o AHP navajana povezava med spominom in hišami, v okviru katere so hiše predstavljene kot pričevalci o preteklosti skupnosti in vasi. Kot sem omenila že v teoretskem delu, sta temeljna pogoja za obstoj skupnostnega spomina kontinuirano in aktivno skupno spominjanje ter komunikacija

o preteklih dogodkih ob izbranih simbolih določene skupine ljudi. Na podlagi dostopnih besedil o projektu AHP pa ni mogoče potrditi, da se je skupnost Honmure kontinuirano spominjala dogodkov iz svoje preteklosti in da bi bile hiše kakorkoli povezane s tem procesom. Tudi če bi hiše kot spominski pripomočki hipotetično sodelovale v procesu ohranjanja skupnostnega spomina prebivalcev Honmure, se moramo vprašati, o kateri skupnosti govorimo. Zaradi že omenjenega upada števila prebivalstva je po mojem mnenju zelo verjetno, da je ta prvotna skupnost razpadla oziroma ji prebivalci, ki so ostali, ne pripadajo več ali ji ne pripadajo na isti način. Povrnitev skupnostnega spomina pa ni mogoča, saj ta ni nekaj zunanjega – pripada določeni skupini ljudi in je z njo neločljivo povezan, torej z njenim razpadom tudi sam *umre*. Skupnostni spomin, ki potencialno obstaja na otoku, bi nam lahko posredovala le skupina, ki ji pripada, toda konkretni spomini današnjih prebivalcev vasi (na primer pričevanja o življenju na otoku v preteklosti) v AHP niso vključeni.

Kot zadnjo pomembnejšo točko velja omeniti, da se mi zdi v besedilih o AHP predstavljena povezava med spominom, zgodovino in umetnostjo obarvana s čustvenimi in avratičnimi podtoni. To je po eni strani razvidno iz izbire besedišča, po drugi pa iz nekakšne skrivnostnosti oziroma nejasnosti, kaj točno ti izrazi označujejo. Pojma spomin in zgodovina sta uporabljena tako, kot da bralec že ve, na kaj se nanašata in kaj označujeta, čeprav ima bolj malo konkretnih informacij o preteklosti hiš. Na tem mestu bi se rada naslonila na Kleinovo predpostavko, da je lahko izbira tega ali onega izraza povezana z njunim asociativnim poljem. Kot pravi, ima pojem spomina zelo močne asociacije na bližino, pristnost, neposrednost, religioznost in spiritualnost ter zato deluje bolj domače kot zgodovina (Klein, 2000).

Vloga spomina v projektu revitalizacije področja – kritični premislek

V prvem delu razprave sem pokazala, da je vprašanje povezave AHP in obravnavanih pojmov kompleksno in presega že nakazani sklep o nekonsistentni rabi terminov. V nadaljevanju bom zato razpravo razširila na razmislek o širšem kontekstu AHP kot dela celotnega projekta *Benesse Art Site Naoshima*. Zanimalo me bo, kakšno vlogo ima lahko opisana uporaba pojmov spomin, zgodovina in skupnostni spomin v okviru njegovega koncepta in ciljev.

Že omenjen nabor informacij o zgodovini hiš odpira vprašanje o kriterijih izbora preteklih dogodkov, ki so vključeni v predstavitev posameznih hiš: zakaj so izbrani ravno ti in kateri dogodki, ki so tudi del preteklosti hiš (ali vasi in otoka), niso vključeni. Številni že omenjeni problemi, s katerimi se otočje Seto spopada, v besedilih o AHP niso prikriti. Nasprotno, v smislu utemeljevanja potrebnosti projekta za revitalizacijo

skupnosti in okolja so pogosto izpostavljeni. V luči sodobne umetnosti, ki dandanes pogosto kritično naslavlja različna okoljska, politična in družbena vprašanja, pa je zanimivo, da v umetniških projektih take tematizacije konkretnih problemov iz neposrednega okolja nisem zaznala. Po mojem razumevanju so nekatera pretekla obdobja Naoshime z vidika projekta namreč manj zanimiva oziroma razumljena kot nekaj, kar je treba odstraniti, da bi se dokopali do t. i. bistva otoške kulture. K temu zaključku me je pripeljal zapis kustosa AHP, ki pravi, da na tem področju obstaja »inherentna kultura – da jo odkrijemo, moramo odstraniti umazanijo številnih akumuliranih obdobj« (Akimoto, 2000, 30). Toda tako kot je pri predelavah hiš pogosto težko definirati izvirno stanje stavbe, se zastavlja vprašanje, o kateri inherentni kulturi Naoshime govorimo. Pri iskanju odgovora se bom naslonila na zapise direktorja korporacije Benesse, v katerih opisuje svoje ideje in vizije za prihodnost otoka,¹¹ saj se zdijo te podobe oris t. i. avtentične kulture, ki jo imajo v mislih snovalci projekta. V tem smislu tudi razumem nabor izbranih *spominov*, ki sodelujejo pri oblikovanju te podobe, ter različne čustvene podtone v opisovanju preteklosti vasi. Povezovanje AHP s pojmom spomina po mojem mnenju podpira dojemanje hiš kot človekovega osebnega prostora, nečesa domačega in intimnega, kar ima povzdignjeno vrednost. Vse to spodbuja bralčev oziroma obiskovalčev občutek povezovanja s hišami in vasjo ter vpliva na razumevanje umetniških del. Zato menim, da pojem spomina s svojim asociativnim poljem in širokim konceptualnim okvirjem podpira predstavno snovalcev projekta o tem, kako je v Honmuri v preteklosti bilo, ali pa vizijo, kako bi moralo biti. Obiskovalci smo skozi diskurz o projektu nagovorjeni k spoznavanju pristne japonske vasi in srečevanju s prebivalci, kar pa lahko vodi v percepcijo vsakodnevnega življenja otočanov kot dela razstavnega projekta.

Zaključek

Na podlagi strokovne literature o spominu, analize predstavljenega korpusa besedil in svojega ogleda projektov sem potrdila predpostavko: pojem spomina se v okviru AHP lahko nanaša na preteklost otoka, vendar je ta povezava na več mestih nejasna in ne izhaja nujno iz njegove teoretske opredelitve. Pojem spomina ima zato po mojem mnenju v okviru projekta širok konceptualni okvir, ki ga mestoma zaznamuje tudi njegovo asociativno polje. Pojem spomina je v okviru AHP po mojem razumevanju torej primarno povezan s predstavljanjem in utemeljevanjem umetniških projektov.

11 Primer: Honmuro predstavlja kot vas, »ki je z vrstami trgovin in hiš, z vrvežem vsakodnevnega življenja lokalnih prebivalcev arhetipska podoba tradicionalne japonske. [...] Ljudje živijo v hišah, ki se prenašajo iz generacije v generacijo, negujejo svoje vrtove, uživajo v cvetju posameznega letnega časa, skrbijo za svoje družine in sosede ter si izmenjujejo pozdrave. To je način življenja, ki predstavlja lepoto in pravi duh Japonske – nekaj, česar ne smemo nikoli pozabiti« (Fukutake, 2007, 97). Glej še: Fukutake, 2012; Fukutake, 2013; Tokuda, 2010; Yoshimoto, 2012.

Tudi posamezni podatki o preteklosti hiš in vasi so bolj kot rekonstruiranju njihove zgodovine namenjeni kontekstualizaciji umetniških del.

Predstavljena uporaba pojmov spomin, zgodovina in skupnostni spomin ima zelo pomembno vlogo tudi v okviru koncepta in ciljev celotnega projekta *Benesse Art Site Naoshima*. Ta ima potencialno pozitivno vlogo v individualnem, skupnostnem in ekonomskem življenju prebivalcev, vendar se kažejo tudi problematični vidiki. Predstavljeni pomensko ohlapen in za čustvene konotacije odprt pojem spomina namreč lahko utemeljuje in promovira zelo specifično in partikularno predstavo o t. i. avtentičnem preteklem in prihodnjem življenju otoške skupnosti. Toda gre za vizijo, ki je na prebivalstvo prenesena od zunaj, s strani snovalcev projekta, ima pa zelo realne posledice na njihovo bivalno okolje. Prva korporacija je na otočju na začetku 20. stoletja z industrializacijo povzročila številne ekološke probleme in upad prebivalstva, medtem ko druga korporacija v 21. stoletju na njem gradi utopijo na zemlji, osnovano na prepletu umetnosti in življenja.

Bibliografija

- Adachi, Y., Historical Chronology, v: *Insular Insight* (ur. Müller, L., Miki, A.), Zürich 2012, str. 314–321.
- Akimoto, Y., Commissioning Art as a Way to Create a Location, v: *Remain in Naoshima* (ur. Akimoto, Y. in dr.), Okayama 2000, str. 16–17.
- Akimoto, Y., The Art House Project in Naoshima Objective, v: *Remain in Naoshima* (ur. Akimoto, Y. in dr.), Okayama 2000, str. 30–32.
- Akimoto, Y., Exploring the Depths of Houses, v: *Photographs of Art House Project*, Okayama 2003, str. 61–62.
- Akimoto, Y., Some Notes on Naoshima Standard 2, v: *Naoshima Standard 2* (ur. Hemmi, Y.), 7. 10. 2006–15. 4. 2007, Naoshima 2007, str. 105–107.
- Assmann, A., Transformations between History and Memory, *Social Research* 75/1, 2008, str. 49–72.
- B. Avt., Kadoya, Minamidera, v: *Remain in Naoshima* (ur. Akimoto, Y. in dr.), Okayama 2000, str. 33–64.
- B. Avt., The Landscape of Naoshima Standard 2, v: *Naoshima Standard 2* (ur. Hemmi, Y.), 7. 10. 2006–15. 4. 2007, Naoshima 2007, str. 108–111.
- B. Avt., 1955–2010, v: *Naoshima, Nature, Art, Architecture* (ur. Bell, E., Hemmi, Y.), Ostfildern 2010, str. 170–192.
- B. Avt., Art House Project, 1998–2009, v: *Insular Insight* (ur. Müller, L., Miki, A.), Zürich 2012, str. 60–108, 254–291.

- B. Avt., Art House Project, v: *Becoming, Benesse Art Site Naoshima* (ur. Kaneshiro, K. in dr.), Naoshima 2013, str. 4–97.
- Benesse Art Site Naoshima*, benesse-artsite.jp [4. 7. 2018].
- Chanda, N., Which Way is Paradise?, v: *Insular Insight* (ur. Müller, L., Miki, A.), Zürich 2012, str. 46–57.
- Confino, A., Collective Memory and Cultural History: Problems of Method, *The American Historical Review* 102/5, 1997, str. 1386–1403.
- Fukutake, S., Bringing Art into Everyday Life, v: *Naoshima Standard 2* (ur. Hemmi, Y.), 7. 10. 2006–15. 4. 2007, Naoshima 2007, str. 97.
- Fukutake, S., My Vision of the Seto Inland Sea: Why I Brought Contemporary Art to Naoshima, v: *Insular Insight* (ur. Müller, L., Miki, A.), Zürich 2012, str. 23–29.
- Fukutake, S., Foreword, v: *Becoming, Benesse Art Site Naoshima* (ur. Kaneshiro, K. in dr.), Naoshima 2013, str. 3.
- Funck, C., Chang, N., Island in Transition: Tourists, Volunteers and Migrants Attracted by an Art-Based Revitalization Project in the Seto Inland Sea, *Geographies of Tourism and Global Change* (ur. Müller, D. K. in dr.), 2017, str. 81–96.
- Funkenstein, A., Collective Memory and Historical Consciousness, *History and Memory* 1/1, 1989, str. 5–26.
- Halbwachs, M., *The Collective Memory*, New York 1980.
- Halbwachs, M., *On the Collective Memory* (ur. Coser, L.), Chicago 1992.
- Kansteiner, W., Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies, *History and Theory* 41, 2002, str. 179–197.
- Klein, K. L., On the Emergence of Memory in Historical Discourse, *Representations* 69, (posebna številka: *Grounds for Remembering*), 2000, str. 127–150.
- Kobayashi, Y., Evolving Standard, v: *Naoshima Standard 2* (ur. Hemmi, Y.), 7. 10. 2006–15. 4. 2007, Naoshima 2007, str. 99–101.
- Kwon, M., A Position from Elsewhere: Lessons from Naoshima, *Naoshima, Nature, Art, Architecture* (ur. Bell, E., Hemmi, Y.), Ostfildern 2010, str. 148–166.
- Nishida, M., Splendor of Landscapes, v: *Naoshima Standard 2* (ur. Hemmi, Y.), 7. 10. 2006–15. 4. 2007, Naoshima 2007, str. 102–104.
- Rusu, M., History and Collective Memory: the Succeeding Incarnations of an Evolving Relationship, *Philobiblon* XVIII/2, 2013, str. 260–282.
- Tokuda, K., Memory of Light, v: *Naoshima, Nature, Art, Architecture* (ur. Bell, E., Hemmi, Y.), Ostfildern 2010, str. 10–16.

- Yoshimi, Shunya, The Seto Inland Sea: As Asian Archipelago, v: *Insular Insight* (ur. Müller, L., Miki, A.), Zürich 2012, str. 239–253.
- Yoshimoto, M., Islands Enlivened by Art: Seeking an Unknown Future Community from The Past, v: *Insular Insight* (ur. Müller, L., Miki, A.), Zürich 2012, str. 292–313.
- Winter, J., Sivan E., Introduction, Setting the Framework, v: *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge 2000, str. 1–39.
- Winter, J., The Generation of Memory: Reflections on the »Memory Boom« in Contemporary Historical Studies, *Canadian Military History* 10/3, 2012, str. 57–66.

Simona Žvanut

**Spomin, udejanjen v prostoru.
Premislek uporabe pojmov spomin, zgodovina
in skupnostni spomin v okviru
umetniškega projekta *Art House Project*
na japonskem otoku Naoshima**

Ključne besede: *Art House Project*, Naoshima, spomin, zgodovina, skupnostni spomin, umetnost, arhitektura

Art House Project (AHP) je eden od umetniških projektov krovnega projekta *Benesse Art Site Naoshima*, ki ga na japonskem otoku Naoshima in otočju celinskega morja Seto izvaja in financira japonska korporacija Benesse. Njen namen je s pomočjo projektov, ki povezujejo umetnost, arhitekturo, naravo in zgodovino področja, spodbuditi ekonomsko in duhovno revitalizacijo otočja. Središče AHP so stare japonske hiše v vasi Honmura na Naoshimi, ki jih umetniki v sodelovanju z arhitekti predelajo v umetniška dela. V besedilih v katalogih in drugih publikacijah o AHP se pri razlagah in interpretacijah projekta vedno znova ponavljajo s spominom povezani pojmi (na primer spomin, zgodovina, skupnostni in kulturni spomin, tradicija in dediščina), iz česar sklepam, da je AHP na različnih ravneh tesno povezan s spominom. Ker je uporaba navedenih pojmov dandanes v najrazličnejših kontekstih zelo pogosta in lahko označuje različne fenomene, bom poskusila definirati značilnosti uporabe pojmov spomin, zgodovina in skupnostni spomin ter njihovo vlogo v AHP. Pokazala bom, da imajo ti pojmi v okviru AHP širok konceptualni okvir, ki ne izhaja nujno iz njihove teoretske opredelitve – vendar pa ima ravno tak pomensko odprt pojem spomina pomembno vlogo v širšem kontekstu in ciljih projekta *Benesse Art Site Naoshima*.

Simona Žvanut

**Memory, Realised in Space.
A reflection on the Use of the Terms “Memory”,
“History” and “Communal Memory”
within the Art Project *Art House Project*
on the Japanese Island of Naoshima**

Keywords: *Art House Project*, Naoshima, memory, history, communal memory, art, architecture

Art House Project (AHP) is an art project on the Japanese island of Naoshima in the Seto Inland Sea, run and financed by the Benesse Corporation as a part of the *Benesse Art Site Naoshima* project. The corporation's aim is to support the economic and spiritual revitalisation of the archipelago through projects which combine art, architecture, nature and the history of the area. The centre of AHP is a number of old Japanese houses in the village Honmura on Naoshima, transformed into works of art by artists in cooperation with architects. Memory-related terms (such as “memory”, “history”, “communal” and “cultural memory”, tradition and heritage) appear regularly in catalogue texts and other publications on AHP, which leads to the assumption that AHP is connected to memory on several levels. Since the use of these terms is now very often in various contexts and can mark different phenomena, I will try to define the characteristics of the use of terms “memory”, “history” and “communal memory” as well as their role in the AHP. Within this I will show that these terms have a wide conceptual frame, which does not necessarily come from their theoretical definition – and that the semantically open term of memory has an important role in the wider context and goals of the *Benesse Art Site Naoshima* project.

Varia/Varia

Petra Kleindienst

Pomen človekovega dostojanstva v delih Giovannija Pica della Mirandola

Ključne besede: človekovo dostojanstvo, človek, renesansa, Giovanni Pico della Mirandola, Giannozzo Manetti

DOI: 10.4312/ars.13.1.285-301

1 Uvod

Koncept človekovega dostojanstva ima dolgo zgodovino. Pomen statusa, položaja oziroma družbenega razreda v antični Grčiji in Rimu, krščanski srednjeveški duh, renesančno prebujanje, razsvetljenstvo s filozofijo Immanuela Kanta – vsi ti vplivi so vodili k moderni predstavi o človekovem dostojanstvu, ki je odvrгла vse hierarhične elemente (Brennan, Lo, 2007). Danes stremimo k ideji inherentne, univerzalne vrednosti človeškega bitja, ki zagotavlja enako človekovo dostojanstvo vsakemu posamezniku. Politika zahodne družbe je bila namreč predmet postopne liberalizacije, ki je navsezadnje vodila do demokratizacije in zagotavljanja polnega obsega enakih pravic vsem državljanom (Donnelly, 2013).

Kot pojasnjuje Rosen (2012), historični fenomeni le redko izvirajo iz enega vira, in prav tako je tudi v primeru dostojanstva. Poznavanje različnih oblik dostojanstva, ki so se pojavljale v različnih zgodovinskih obdobjih, prispeva k boljšemu razumevanju, kako se ta koncept izraža v današnjem času. V članku prikažemo glavne vidike človekovega dostojanstva, ki so prevladovali v obdobju renesanse. Preučevanje tega obdobja je v povezavi s človekovim dostojanstvom relevantno, saj je renesansa pomen človeka ne samo povzdignila, ampak ga je skozi poglede nekaterih renesančnih mislecev celo pobožanstvila ter postavila ob bok Bogu in angelom. Zato članek odgovarja na vprašanje, kako je, glede na prevladujočo miselnost o odličnosti človeka v času renesanse, to obdobje vplivalo na razvoj koncepta človekovega dostojanstva.

Za odgovor na zastavljeno raziskovalno vprašanje članek najprej predstavi sodobni pomen človekovega dostojanstva. Pri tem nakazuje na nedavno literaturo, ki sodobno paradigmo človekovega dostojanstva razlaga v nekoliko drugačni perspektivi, kot je bilo značilno za predhodna obdobja. Ta literatura namreč kaže, da se je s sprejetjem mednarodnih dokumentov o človekovih pravicah, ki nakazujejo inherentnost človekovega dostojanstva, začelo novo obdobje v razvoju tega koncepta.

Članek tako človekovo dostojanstvo prikaže kot koncept, sestavljen iz izvirnega in realiziranega dostojanstva. Razlaga koncepta človekovega dostojanstva je relevantna, saj ga pogosto označujemo kot nejasen in dvoumen koncept (Macklin, 2003; Bagaric, Allan, 2006; Pinker, 2008). Namen razlage tega teoretičnega koncepta je tako predvsem zagotoviti njegovo aplikativnost ter na tej podlagi omogočiti njegovo interpretiranje in razumevanje v luči različnih zgodovinskih obdobj. Članek analizira razumevanje človekovega dostojanstva v renesančnem obdobju, pri čemer se opira predvsem na misleca Giovannija Pica della Mirandola. Pri interpretaciji renesančnega razvoja miselnosti o človekovem dostojanstvu se na določenih mestih opre tudi na miselnost Giannozza Manettija. Cilj članka je ugotoviti, ali je v renesančnih zgodovinskih virih, ki obravnavajo človekovo dostojanstvo (natančneje, v delih Giovannija Pica della Mirandola), že mogoče zaznati korenine teoretičnega koncepta človekovega dostojanstva v smislu, kot ga razumemo in razlagamo danes. Za širši vpogled v dela Giovannija Pica della Mirandola članek na kratko prikaže tudi pomen italijanske renesanse in njene temeljne značilnosti, s poudarkom na obdobju zgodnje renesanse.

2 Človekovo dostojanstvo

Koncept človekovega dostojanstva je nujno treba obravnavati v luči njegovih temeljnih dimenzij, izvirnega in realiziranega dostojanstva, o čemer pričajo številna nedavna dela (Formosa, Mackenzie, 2014; Kleindienst, 2017; Kleindienst, Tomšič, 2017; Kleindienst, Tomšič, 2018). Na obstoj različnih dimenzij dostojanstva so nekateri (predvsem sodobni) avtorji že začeli opozarjati, pa čeprav ti dimenziji pogosto različno poimenujejo in interpretirajo, na primer Kateb (2011); Formosa, Mackenzie (2014); Neuhäuser, Stoecker (2014); Baertschi (2014); Sulmasy (2008); Sensen (2011). V nadaljevanju bomo poskušali orisati obe omenjeni dimenziji, saj morata biti deležni poglobljene razlage, tako da bo lahko koncept človekovega dostojanstva na njuni podlagi čim bolj aplikativen za analizo njegovega razumevanja v obdobju renesanse.

Izvorno dostojanstvo, prva dimenzija človekovega dostojanstva, implicira spoštovanja vreden status¹ človeka oziroma status človekove absolutne notranje vrednosti. Označuje dimenzijo človekovega dostojanstva, ki človeku pripada zgolj na podlagi dejstva, da ga umeščamo v skupino bitij človeške vrste. Izvira iz človekove narave kot take in človeška bitja razlikuje od pripadnikov drugih vrst. Je torej neke vrste metafizičen element,² ki je neločljivo povezan s človekom ter kot tak obstaja v vsakem času in prostoru (torej je univerzalen) (Kleindienst, Tomšič, 2018). Izvorno dostojanstvo je pomensko blizu Cohnovemu razumevanju človekovega dostojanstva:

1 Za razlago »statusa« gl.: Formosa, Mackenzie (2014).

2 Ta izraz uporablja Sensen (2011), ki človekovo dostojanstvo opisuje kot metafizično lastnost.

dostojanstvo je povezano z izjemnim položajem človeka v naravi in s sinonimom za vrednost človeka, ki predstavlja inherentno odličnost človeka, po čemer se ta razlikuje od drugih živih bitij (Cohn, 1983). Skladno s Kantom lahko rečemo, da je človek zato oplemeniten pred vsemi drugimi stvaritvami (Kant, 2002 [1785]).

Upoštevač dejstvo, da so vsi ljudje obdarjeni z izvirnim dostojanstvom, ker so človeška bitja, sklepamo, da prav izvirno dostojanstvo predstavlja bistvo človeka. Rečemo lahko, da izvirno dostojanstvo konstituira človeško bitje, zato ga označujemo kot konstitutivni element človeka oziroma osebne identitete (Kleindienst, Tomšič, 2018). Neločljivost tega elementa od pripadnika človeške vrste človeka dela izjemnega in mu daje posebno vrednost. Izvirno dostojanstvo gre tako z roko v roki z nekaterimi Kantovimi označevanji dostojanstva kot notranje, brezpogojne in neprimerljive vrednosti. Če ima posameznik človekovo dostojanstvo, ga po Kantu ni mogoče cenovno ovrednotiti in ne priznava nobenega ekvivalenta (Kant, 2002 [1785]). Izvirno dostojanstvo se neizogibno povezuje s položajem oziroma statusom človeka. Ta človeku omogoča, da nasproti sočloveku postavlja zahtevo po spoštovanju ter spoštljivem ravnanju in obnašanju. Z drugimi besedami, takšen položaj človeku prinaša izhodiščno možnost, da od drugih ljudi zahteva, da z njim ravnajo v skladu z vrlino človečnosti. Iz tega veje nujnost spoštovanja prav vsakega človeškega bitja, in to zgolj zaradi obstoja njegovega izvirnega dostojanstva (Kleindienst, Tomšič, 2018).

Razlago izvirnega dostojanstva nadgrajujemo z značilnostmi, ki jih navajata Formosa in Mackenzie (2014), ko govorita o statusu dostojanstva: to je stalno, stabilno dostojanstvo, ki nima različnih stopenj. Človek ga preprosto nosi v sebi, pri čemer njegov obseg ni merljiv; vsakemu človeku pripada v povsem enakem obsegu: v obsegu, ki človeka dela izjemnega in odličnega. Biti človek zato pomeni biti nosilec izvirnega dostojanstva, kar pomeni, da je neodtujljiva človečnost tista, ki posamezniku prinaša spoštovanje (Kleindienst, Tomšič, 2018).

Poglejmo, kdaj lahko govorimo o realiziranem dostojanstvu. Realizirano dostojanstvo je dimenzija človekovega dostojanstva, ki nam pove, kolikšen obseg človekovega dostojanstva je uresničen/realiziran v primeru določenega posameznika. To pomeni, da ni nujno, da vsako človeško bitje, determinirano z izvirnim dostojanstvom, sočasno uživa tudi realizirano dostojanstvo.³ V nasprotju z izvirnim je namreč realizirano dostojanstvo nestalno in nestabilno (lahko je samo začasno). Lahko ima različne stopnje, kar pomeni, da ima določena oseba večji ali manjši obseg realiziranega dostojanstva kot sočlovek (Formosa, Mackenzie, 2014). Ko rečemo, da je kdo izgubil svoje dostojanstvo, govorimo o realiziranem dostojanstvu. Podobno se tudi dostojanstveno vedenje nanaša na realizirano dostojanstvo in označuje

3 Formosa in Mackenzie (2014) ugotavljata, da razkorak med izvirnim in realiziranim dostojanstvom, na primer pri revščini oziroma deprivaciji, implicira nepravilnost.

obnašanje, ustrezno statusu subjekta, ki je obdarjen z izvirnim dostojanstvom (Sensen, 2011; gl. tudi: Kleindienst, Tomšič, 2018).

Stopnja realiziranega dostojanstva v skladu z našim konceptom sestoji iz dveh elementov, neizogibno potrebnih za formiranje popolnega, celotnega obsega realiziranega dostojanstva. To sta:

- posameznikov odnos do samega sebe oziroma svojega življenja (samospoštovanje) in
- posameznikov odnos do soljudi oziroma njihovega življenja (in obratno).

Realizirano dostojanstvo se torej kaže v človekovem odnosu do sebe in drugih ljudi oziroma v samospoštovanju in spoštovanju sočloveka. Lahko bi rekli, da je raven realiziranega dostojanstva manifestacija našega odnosa do samih sebe in soljudi. Realizirano dostojanstvo v Kantovem jeziku nakazuje prepoved instrumentalizacije in zahteva ravnanje v skladu s kategoričnim imperativom. Realizirano dostojanstvo je tisto, ki ga ljudje lahko zaznajo in občutijo v stiku s samim seboj in soljudmi. Tesno je povezano tudi s spiritualnim kapitalom (Golob, Kristovič, Makarovič, 2014) ter socialno-kulturnim in političnim kontekstom, v katerem posameznik živi (Golob, Makarovič, 2018; Raspor, Divjak, 2017; Rončević, Makarovič, 2010; Adam, Makarovič, Rončević, Tomšič, 2005; Tomšič, 2017).

M. Lebech (2004) govori o tem, da človekovo dostojanstvo kot univerzalno stanje, ki se odraža v najvišji vrednosti človeških bitij, samo po sebi nima in ne more imeti zgodovine, saj nima niti krajevnih niti časovnih omejitev v svojem zgodovinskem razvoju. Takšne navedbe se nanašajo na izvirno dostojanstvo (ne pa tudi na realizirano dostojanstvo), ki ljudem pripada že od samega začetka njihovega obstoja, in sicer zato, ker pripadajo človeški vrsti. Izvirno dostojanstvo bomo zato označili kot univerzalni status, ki se mu ni mogoče odpovedati, niti ga ni mogoče izgubiti ali njegov obstoj omejiti na določeno območje. Čeprav izvirno dostojanstvo kot univerzalni status nima zgodovine, se lahko strinjamo z M. Lebech, da ima zgodovino ideja o človekovem dostojanstvu. Ta ideja se nanaša predvsem na priznanje človekovega dostojanstva oziroma potrditev ljudi in mednarodne skupnosti, da dostojanstvo pripada vsem človeškim bitjem (Lebech, 2004). Ugotovimo lahko, da se opisana ideja ne nanaša več na izvirno dostojanstvo, vendar v tem primeru govorimo že o realiziranem dostojanstvu. Namen priznanja ideje o obstoju človekovega dostojanstva je namreč prav maksimizacija realiziranega dostojanstva.

Pri tem gre izpostaviti, da je bila zgoraj opisana dvodimenzionalnost človekovega dostojanstva nakazana že pri nekaterih pomembnih piscih v različnih zgodovinskih obdobjih zahodnoevropskih družb. Eden izmed najzgodnejših takšnih piscev je Cicero, pri katerem M. Lebech (2009) identificira dve značilnosti (dva smisla) dostojanstva, s

katerima je narava obdarila človeka – univerzalno in posebno (posamezno) značilnost. Univerzalna značilnost označuje splošni značaj človeškega bitja, katerega središče je obdarjenost z razumom. Zaradi razuma ima človek superioren položaj nad živalmi in je sposoben obvladati svoje strasti. Druga, tako imenovana posebna (posamezna) značilnost dostojanstva je pripisana posameznikom in se kaže v njihovih dolžnostih, ki izhajajo iz prve značilnosti, torej iz dejstva, da so človeška bitja obdarjena z razumom (gl. tudi: Cicero, 1913, I/107). Določene zametke dvodimenzionalnega koncepta človekovega dostojanstva lahko zaznamo tudi v srednjeveški literaturi. Kot navaja Miguel (2002), je bila ideja človekovega dostojanstva od 5. stoletja dalje prežeta s krščanstvom in teleološkimi prvinami (začetki z Leonom Velikim). Pozneje je Tomaž Akvinski k bolj sekularni percepciji človekovega dostojanstva prispeval z upoštevanjem ideje, da je utemeljeno na racionalni naravi človeka (ibid.). Kot implicira Rosen (2012), ima za Akvinskega dostojanstvo posebno intrinzično vrednost oziroma je nekaj precej abstraktnega: tu lahko prepoznamo izvorno dostojanstvo. Poleg tega pa je, za razliko od Leona Velikega, po Akvinskem človekovo dostojanstvo mogoče pridobiti, tvegati ali celo izgubiti, na primer ko grešimo: tu lahko prepoznamo realizirano dostojanstvo. Kakorkoli, dvodimenzionalnost človekovega dostojanstva je bila pri nekaterih piscih bližje in pri drugih bolj oddaljena od sodobnega razumevanja dveh dimenzij človekovega dostojanstva. Zagotovo pa je ideja človekovega dostojanstva in njegovih temeljnih dimenzij močno stopila v ospredje v obdobju renesanse, in sicer predvsem kot posledica povzdigovanja odličnosti človeka in njegove narave. Nadaljnja poglavja tega članka so zato namenjena predvsem analizi renesančnih korenin dvodimenzionalnega koncepta človekovega dostojanstva.

3 Italijanska renesansa

Obdobje renesanse je z novo interpretacijo antike dalo prednost antropocentričnemu nazoru in v senco postavilo ideje, značilne za krščansko srednjeveško razmišljanje. V ospredje se je prebilo obujanje antične estetike, čutnega zaznavanja (senzualizma) in individualizma (Kleindienst, Tomšič, 2018). Zaznamovalo jo je navdušenje nad antično preteklostjo oziroma čaščenje izginulega antičnega sveta (Luthar in dr., 2016), pri čemer je renesansa v središče postavljala človeka in njegove življenjske dileme. »Tako kot v drugih zahodnoevropskih državah smo bili tudi v Italiji v času renesanse priča odkrivanju antične kulture« (Milza, 2012). Kot navaja Murray (2014), se je Italija v tistem času od preostale Evrope razlikovala v več pogledih: v političnem smislu se je kot njena posebnost kazala predvsem prisotnost Rima in neodvisnih mestnih držav, v jezikovnem smislu pa jo je zaznamovala močna povezanost z latinščino. Burke (2004) navaja, da je Italija odigrala pomembno vlogo pri širjenju antičnih idej in oblik iz Firenc, Rima,

Benetk, Milana in drugih delov Italije v Evropo (na primer v Nemčijo, Francijo, na Nizozemsko itd.). Do tega je prihajalo tudi zaradi vedno pogostejših stikov Italije z drugimi deli Evrope, na primer zaradi italijanskih učenjakov, ki so obiskovali številna evropska mesta, pa tudi zaradi tujcev, ki so vse pogostejše obiskovali Italijo (ibid.). Firenze so kot neodvisna republika v tistem času postale nekakšno renesančno kulturno središče Evrope, kar jim je uspelo predvsem s pomočjo bogatih Firenčanov, ki so podpirali izobražence in umetnike. Ob koncu 13. stoletja se je tako v Italiji pojavila nova vrsta izobražencev, učenjakov in umetnikov, ki so z eno nogo stali še v srednjem veku, z drugo pa že na pragu novega veka; ki so z enim očesom še zrl v božjo državo, po drugi strani pa so se že ozirali za človekovim svetom (Milza, 2012). S svojimi humanističnimi vsebinami je namreč renesansa povzdignila pojem »*humanitas*«, v povezavi s svobodo, brezmejnimi ustvarjalnimi možnostmi razuma in dostojanstvom človeške osebe (Škamperle, 1997). Še več, renesansa je individualni jaz tako povzdignila, da je človeka tako rekoč »pobožanstvila« oziroma postavila na angelsko raven (id., 47; gl. tudi: Kleindienst, Tomšič, 2018). V ospredju se je znašel človek s svojimi čustvi, hrepenenji, veličino in slabostmi (Milza, 2012). Renesansa je tako prispevala k začetku oddaljevanja od srednjeveške katoliške misli ter k naraščajočemu poudarjanju vrednosti in odličnosti človeka. Zato jo lahko razumemo kot prvi korak proti liberalnemu sekularizmu, ker se je začela osvobajati oklepa religijske avtoritete (Seidentop, 2014).

Kljub temu gre poudariti, da je bilo 14. stoletje zaradi vpliva srednjega veka v Italiji še vedno zelo religiozno (Milza, 2012); zgodnja italijanska renesansa (1300–1490) je tako v marsikaterem pogledu (na primer v navezavi na gotško umetnost, sholastiko in viteštvo) ponekod še vedno sobivala s poznosrednjeveško Evropo (Burke, 2004). Kljub prisotnosti poznosrednjeveških elementov pa so ti elementi v obdobju renesanse začeli tekMOVATI z alternativnimi slogi in vrednotami, ki so izvirali predvsem iz antike. Takšen razvoj je bil še posebej značilen za Italijo (ibid.). Pri tem gre izpostaviti, da je bila renesansa v različnih zahodnoevropskih okoljih zelo različna, prav tako je bila za ta okolja značilna različna mera prisotnosti srednjeveških vplivov. Geografsko gledano so opazne razlike nastajale predvsem med italijansko in t. i. severno renesanso. Za slednjo je bil značilen nekoliko dolgotrajnejši vpliv srednjeveške gotške umetnosti in arhitekture kot v Italiji. Prav tako je severna renesansa, z izrazitejšim poudarjanjem povezave z Rimom in Grčijo, ohranjala bolj religiozen pridih v primerjavi z italijansko renesanso, ki jo je prežemal bolj sekularen pristop. Seveda gre pri tem izpostaviti, da so tudi v državah severne renesanse obstajale razlike. Prav tako opisanih razlik med italijansko in severno renesanso ne gre razumeti tako, da severna renesansa ni bila deležna nikakršnih večjih sprememb, saj je v številnih perspektivah hitro stopila v korak z italijanskim renesančnim razvojem.

Kljub različni prisotnosti srednjeveških elementov v različnih okoljih v obdobju renesanse lahko trdimo, da je še posebej italijanska renesansa, za katero so bili značilni močni humanistični elementi, prinesla opazno spremembo v navezavi na človekovo dostojanstvo. Na koncept človekovega dostojanstva je namreč vrgla novo luč.

4 Renesansa in človekovo dostojanstvo

Nekateri avtorji (Donnelly, 2013) renesančne humaniste in njihove ideje označujejo kot nekakšne predhodnike sodobnih predstav o človekovem dostojanstvu. Eden prvih mislecev, ki se je ukvarjal s človekovim dostojanstvom, je bil Giannozzo Manetti. V tem kontekstu je predstavljal novo dobo, ki se je znatno razlikovala od srednjeveške (Miguel, 2002). Manettijev tekst *O človekovem dostojanstvu in odličnosti* (gl.: Manetti, 1990 [1453]) implicira, da dostojanstvo človeku dovoljuje zasesti najvišji položaj v stvarstvu, da je vsak človek rojen s posebno vrednostjo in da je zato dostojanstvo enako podeljeno vsem človeškim bitjem (Miguel, 2002).⁴ Manettija so močno navdihovala Ciceronova dela. Pri Ciceru namreč lahko, kot izhaja iz prejšnjih poglavij, že zaznamo zametke dvodimenzionalnega koncepta človekovega dostojanstva. Zato je analiziranje pomena izvirne in realizirane dimenzije v renesančnem času še posebej relevantno, saj je Manetti z naslanjanjem na Ciceronova dela v marsikaterem pogledu obudil relevantnost dvodimenzionalnosti človekovega dostojanstva. Prav v renesančnem obdobju je pomen človeka, njegove vrednosti in njegovega bistva močno stopil v ospredje, posledično pa so nastala tudi številna dela o pomenu človekovega dostojanstva.

S človekovim dostojanstvom se je v času renesanse ukvarjal tudi Giovanni Pico della Mirandola, grof Mirandolski, italijanski renesančni filozof. Bil je nadarjen mladi plemič iz Modene, po rodu pripadnik fevdalnega plemstva, ki ga je pot peljala do Bologne in nato preko drugih italijanskih univerz vse do Francije (Milza, 2012). Pico della Mirandola je podobno kot drugi renesančni humanisti poskušal opisati razmerje človeka do božanskosti. Z vidika človekovega dostojanstva gre izpostaviti predvsem njegovo delo *O človekovem dostojanstvu* (*De hominis dignitate*, angleški prevod: *Oration on the Dignity of Man*) iz leta 1486, ki ga pogosto imenujemo tudi manifest renesančnega humanizma. To delo označujemo kot domnevno najbolj antološki tekst renesančne filozofije (Dougherty, 2007) in je ključno za samorazumevanje človeških bitij v modernem svetu (Rosen, 2012). Delo *De hominis dignitate* je bilo sicer prvotno mišljeno le kot predgovor k Picovim *900 tezam* (Farmer, 1998 [Pico, 1486]), ki pripeljejo k sklepu, da resnico vsebuje samo krščanstvo, ki ga Pico obravnava kot

4 Miguel (2002) navaja, da Giannozzo Manetti včasih celo do skrajnosti povečuje človeka, na primer ko trdi, da je Bog podoba človeka (in ne da je človek narejen po božji podobi).

končni zbir najboljših elementov poprejšnjih oblik mišljenja (Milza, 2012). Takšno sporočilo nakazuje na Picov sinkretizem, ki obravnava tako grško filozofijo in zoroastrizem kot tudi koransko teologijo in izročilo hebrejske kabale (ibid.). V želji, da bi teologe in filozofe privedel k spravi med različnimi religijami in filozofijami, je Pico della Mirandola želel organizirati zbor, na katerem bi v javni razpravi predstavil omenjene teze. Do tega ni nikoli prišlo, saj so njegove teze označili kot krivoverske, zbor pa je bil odpovedan.

S povzdigovanjem človeškosti Pico della Mirandola v delu *De hominis dignitate* ponuja etično izhodišče za preučevanje človekovega dostojanstva (Kleindienst, Tomšič, 2018). Za razliko od Manettija, ki trdi, da dostojanstvo izhaja iz človekove odličnosti, Pico dostojanstvo vidi tudi v človekovi svobodi, da takšno odličnost pridobi (Lewis, 2007). Poudarja pomembnost človekovega spoznavanja samega sebe in narave okoli njega ter človeka opredeljuje kot vezni člen narave (Pico della Mirandola, 1997 [1485]). V tem smislu je človeško bitje izhodišče in cilj božjega stvarstva. Pico della Mirandola tako človekovo dostojanstvo vidi v človekovi svobodi, da svojo usodo in bistvo ustvarja sam. Lahko se »izjalovi v nižjo vegetalno ali animalno naturo« ali pa »dušo povzdigne na angelsko in božansko raven« (Škamperle, 1997, 50). S ciljem povzdigovanja duše Pico della Mirandola človeka spodbuja, da zatre »togotnost in napadalnost leva v sebi« (Pico della Mirandola, 1997 [1485], 13); spodbuja ga torej, da se zadržuje glede svojih strastnih nagibov in obvladuje bes leva v sebi. Ko Pico della Mirandola človeka poskuša motivirati, da doseže dostojanstvo na božanski ravni, človeka dejansko povzdigne na raven božanskih stvaritev ter postavi ob bok Bogu in angelom.

Milza (2012) trdi, da Pico della Mirandola ne gre označevati kot nasprotnika srednjeveške misli; pogosto je namreč uporabljal analogijo med človeškim mikrokozmosom in vesoljem, rad se je opiral na Tomaža Akvinskega in ni bil novoplatonik v pravem pomenu besede. Kljub temu so se njegovi nazori v 900 tezah rimski kuriji zdeli dovolj sumljivi, da je bil preganjan zaradi krivoverstva (ibid.). Papež Inocenc VIII. je na podlagi pobud nekaterih teologov dal ustanoviti posebno komisijo, ki je 13 od 900 tez označila kot krivoverske oziroma vprašljivo ortodoksne (Edelheit, 2008). Zato se je Pico zatekel v Francijo, kjer je bil nekaj časa v ječi, svojih tez pa po izpustitvi ni imel več priložnosti zagovarjati (Milza, 2012).

Veliko število študij in interpretacij del Pica della Mirandola je vodilo v zelo različne presoje njihove vrednosti. V 20. stoletju so se pojavili avtorji, ki so trdili, da je bila relevantnost misli Pica della Mirandola v preteklosti pogosto precenjena (npr.: Thorndike, 1934). Kljub temu, kot nakazuje Dougherty (2007), ne gre prezreti, da je Pico della Mirandola pritegnil pozornost številnih evropskih intelektualcev (kot so Desiderius Erasmus, Niccolò Machiavelli, Johannes Kepler, Pierre Gassendi

in Voltaire). Nesporno je, da je bil Pico della Mirandola navdih številnim vodilnim figuram tedanjega časa (Dougherty, 2007). Med drugim je navdihoval pomembne osebnosti, kot so Thomas More, John Donne, John Milton in William Shakespeare.

Picovo opisovanje človekovih možnosti oblikovanja samega sebe lahko razumemo kot spodbujanje k moralnosti in etičnemu ravnanju. Pri tem se pojavlja vprašanje, kam ta avtor uvršča človekovo dostojanstvo: (1) ali dostojanstvo človeku omogoča, da svobodno ustvarja svoje življenje?, (2) ali pa je morda dostojanstvo posledica svobodnega oblikovanja človekovega življenja, torej posledica človekovega dvigovanja (člaščenja) samega sebe na način, da se znebi vse nečistosti znotraj sebe?

Druga možnost bi pomenila, da dostojanstvo ni podlaga za svobodno ustvarjanje samega sebe, temveč je šele rezultat človekove svobode in njegovega oblikovanja. Če je ta interpretacija prava, je Pico della Mirandola s tem meril le na dimenzijo realiziranega dostojanstva, medtem ko je druga dimenzija koncepta človekovega dostojanstva (izvorno dostojanstvo) postavljena v ozadje. Ne trdimo, da je takšna interpretacija zagotovo pravilna, naš cilj je le ponuditi nov vpogled v Picova dela. Z opisane perspektive je delo Pica della Mirandola nekoliko nejasno in zamegljeno.

Kakorkoli, v skladu z obstoječimi interpretacijami različnih avtorjev (na primer Milza, 2012) gre sklepati, da je Pico della Mirandola meril na prvo možnost (1). Zato je, upoštevajoč njegovo delo, dostojanstvo statično in ne more biti izgubljeno. Človek je namreč rojen s posebno vrednostjo in dostojanstvo leži v njegovi svobodi, da lahko neomejeno oblikuje samega sebe (Miguel, 2002). S tem ko je Pico človeku pripisal takšno svobodo, ki je bila do takrat pripisana le angelskemu in božjemu svetu, je človeka postavil na raven božanskega. Zato je razumljivo, da je s takšnim pisanjem sprožil negotovost tedanjih teologov in papeža Inocenca VIII., saj je bilo tako intenzivno povzdigovanje človekove svobode v tedanjem času nekaj nenavadnega, predvsem upoštevajoč še vedno razmeroma močan vpliv srednjeveške krščanske miselnosti v obdobju zgodnje renesanse.

Sklep, da je Pico della Mirandola meril na prvo možnost (1), je mogoče izrisati tudi na podlagi družbenih razmer, v katerih je živel. Obsodba njegovih 900 tez jasno kaže, da je bil vpliv cerkve takrat zelo močan, saj je lahko zajezil dela, ki so bila v nasprotju z doktrino krščanske cerkve. Če bi Pico della Mirandola jasno nakazal na drugo možnost (2), tj. da je dostojanstvo zgolj posledica svobodnega oblikovanja človekovega življenja in ne tisto, ki človeku omogoča, da svobodno ustvarja svoje življenje, bi s tem še očitneje izpostavil pomen realiziranega dostojanstva ter s tem moč, svobodo in odličnost človeka. Pri tem pa bi v ozadje postavil izvor človekove svobode in odličnosti oziroma izvorno dostojanstvo, ki ga je doktrina srednjeveške krščanske misli izrazito poudarjala. Zato se zdi, da se je Pico della Mirandola z

nakazovanjem prve možnosti (1), tj. da dostojanstvo človeku omogoča, da svobodno ustvarja svoje življenje in bistvo, poskušal izogniti negativnim odzivom cerkvenih dostojanstvenikov. To ugotovitev potrjuje tudi dejstvo, da na določenih mestih poudarja, da je človeku svobodo njegovega oblikovanja podelil Bog, kar je v resnici paradoksalno, če na drugi strani upoštevamo njegovo trditev, da je človek pri svojem oblikovanju popolnoma svoboden ter zato postavljen ob bok Bogu in angelom. Očitno se je Pico della Mirandola s takšnimi navedbami poskušal izogniti morebitnemu odporu. Kljub temu je bila njegova ideja, da človeka postavi na raven božanskega, v marsikaterem pogledu razumljena kot kontroverzna, še posebej če upoštevamo srednjeveško krščansko miselnost, v skladu s katero je človeško bitje ustvarjeno po božji podobi, zaradi česar mu pritiče posebna vrednost (tj. človekovo dostojanstvo). Pico della Mirandola je torej človeka in njegovo sposobnost stvarjenja samega sebe tako zelo povzdignil, da je v svojih delih celo božje stvarjenje na določenih mestih postavil v ozadje, kar pa je bil predmet katoliških kritik.⁵ Doktrini krščanske cerkve in Pico della Mirandola je bilo skupno, da sta pomen družbenega položaja zapostavila in namesto tega izpostavila duhovno resničnost. Krščanska cerkev pa se od mišljenja Pica della Mirandola razlikuje predvsem v tem, da človeka spodbuja, naj ga pri njegovem delovanju vodi Bog in naj sledi razlagi Svetega pisma, saj se bo s tem izognil vplivu hudiča in pogubnemu življenju. Pico della Mirandola na drugi strani človeka pušča samega in mu hkrati daje moč, da s pomočjo svojih dejanj iz sebe naredi največ, kar je sposoben in željan. Človeka torej ne vodi na določeno življenjsko pot, ampak mu pušča svobodno pot brez smernic; hkrati pa bolj ali manj verjame, da človek ne bo zašel s poti.

Kakorkoli, stališče Pica della Mirandola, da dostojanstvo leži v človekovi svobodi, da sebe oblikuje tako, kot želi, nakazuje na izvirno danost človekovega dostojanstva, ki je ni mogoče odvzeti. Njegovo delo *O človekovem dostojanstvu* danes razumemo kot velik korak v razvoju, ki nas je pripeljal do ideje, da je človekovo dostojanstvo neodtujljivo. Kljub temu pa gre poudariti, da Pico della Mirandola ni ignoriral obstoja realiziranega dostojanstva. V njegovem delu namreč začetna danost človekove svobode pri ustvarjanju samega sebe označuje izvirno dostojanstvo, medtem ko udejanjanje te svobode (tj. človekovo izboljševanje do najboljše možne perfekcije) nakazuje na realizirano dostojanstvo. Pico nakaže, da je od človeka samega odvisno, ali bo dano moč in svobodo ustrezno izkoristil in se povzdignil na višjo raven ali pa bo priložnosti, ki mu jih ponuja svoboda, zapravljal. Pri tem njegovo delo *O človekovem dostojanstvu* daje vtis, da ta renesančni avtor človeku zaupa in verjame, da bo izkoristil naravne danosti ter se oblikoval na najboljši možni način in s tem realiziral svoje dostojanstvo. Opisana

5 Podobno ugotavlja tudi Škamperle, ki navaja, da katoliške kritike renesančnemu humanizmu očitajo pretirano povzdignjenje človeškosti, saj naj bi Bog pri tem prenehal obstajati kot prvi vzrok in končni cilj vsega stvarstva (Škamperle, 1997).

interpretacija Picovih del torej implicira, da je avtor v resnici nakazoval na obstoj obeh dimenzij (izvornega in realiziranega) dostojanstva, pa čeprav njegovo delo morda sprva vzbudi občutek, da govori le o izvornem dostojanstvu. V tem smislu je Picovo pisanje zelo blizu konceptu človekovega dostojanstva, opisanem v drugem poglavju. V skladu s sodobnimi idejami namreč bistvo človeka, tj. izvorno dostojanstvo, človeku omogoča, da se lahko svobodno odloča, razvija in prosto oblikuje svoje življenje. Hkrati je danes močno opazna tudi dimenzija realiziranega dostojanstva.

Nazadnje omenimo še naše opažanje, da lahko pri Picu della Mirandola zaznamo zametke procesa individualizacije, ki je zatem utonil v pozabo in se ponovno razcvetel nekaj stoletij kasneje, dandanes pa smo mu zagotovo priča bolj, kot smo mu bili kadar koli v zgodovini. Pico della Mirandolovo spodbujanje človeka, da ustvarja samega sebe, svoje bistvo in svojo identiteto, je več kot odlična iztočnica za proces individualizacije, na katerega v zvezi s človekovim dostojanstvom opozarja Habermas (2010). Eksistencializem sodobnega človeka, človekovo iskanje smisla, iskanje odgovora na vprašanje, kaj človek sploh je, zasledovanje človekovih ciljev in načrtov – vse to so značilna vprašanja, ki danes prevevajo slehernega posameznika in navdihujejo številne avtorje (npr.: Kristovič, 2014). Habermas (2010) pojasnjuje, da se je zgodovinsko gledano prvotni ideji o univerzalnosti človekovega dostojanstva (tj. ideji o enakem dostojanstvu vseh človeških bitij) pridružila ideja o razvoju osebnosti človeškega bitja, njegovi individualni svobodi, avtonomiji in samoizpopolnjevanju. Današnje pojmovanje človekovega dostojanstva tako združuje dvoje: na eni strani univerzalnost človekovega dostojanstva, na drugi strani pa ohranja edinstvenost človeškega bitja (gl.: Kateb, 2011). To pomeni, da je na eni strani podana ideja o enakem človekovem dostojanstvu vseh človeških bitij, na drugi strani pa je vsak posameznik v okviru te ideje še vedno deležen procesa individualizacije, torej samouresničevanja in zasledovanja svojih ciljev oziroma izpopolnjevanja svoje osebnosti. Kombinacija univerzalnosti človekovega dostojanstva in edinstvenosti človeškega bitja je zelo dobra iztočnica za opogumljanje uporabe človekovega dostojanstva kot dvodimenzionalnega koncepta.

5 Zaključek

Brez opiranja na zgodovino zagotovo ne bi mogli razviti vzorca mišljenja o človekovem dostojanstvu, kakršen se pojavlja v sodobni paradigmi. Vsako zgodovinsko obdobje posebej je prispevalo svoje delčke v mozaiku sodobne paradigme in vplivalo na razumevanje človekovega dostojanstva v dokumentih Združenih narodov in drugih pomembnih aktih o človekovih pravicah. Prav tako je jasno, da sodobna ideja človekovega dostojanstva ni odraz miselnosti teoretikov zgolj enega zgodovinskega obdobja, ampak je vsako obdobje pustilo svoj pečat pri razvoju tega koncepta. Kot

smo videli, se v renesančnem obdobju kažejo zametki razlikovanja med izvirnim in realiziranim dostojanstvom, in sicer tako, kot je to razlikovanje interpretirano v sodobni znanstveni literaturi. Pri tem ne gre zanemariti Cicera, ki je zagotovo vplival na razvoj renesančnega dojemanja dvodimenzionalnosti človekovega dostojanstva. Krščanstvo je v srednjem veku človekovo dostojanstvo povežalo z Bogom, kar pa so renesančni avtorji začeli postavljati v ozadje. Renesansa je s poudarjanjem odličnosti človeka in njegove narave vzpostavila idealno okolje za ponoven razmislek o dvodimenzionalnosti človekovega dostojanstva, kar se je odražalo v delih renesančnih avtorjev. To odlično ponazarja delo Pica della Mirandola, ki je bilo obravnavano v tem članku. Pico della Mirandola je izpostavil pomen izvirne dimenzije dostojanstva, ki pa je ne povezuje s stvarjenjem človeka po božji podobi (kot je bilo značilno za srednjeveško krščansko miselnost), temveč s svobodo in odličnostjo človeka. Hkrati Pico della Mirandola nakaže tudi na pomen realiziranega dostojanstva, a v zvezi s tem ostaja zadržan, saj se zdi, da človeku zaupa, da bo realiziral svoje dostojanstvo. Tako Pico della Mirandola odkrito sploh ne spregovori o tem, kaj se zgodi, če človek samega sebe ne oblikuje do najboljše možne perfekcije in tako ne realizira svojega dostojanstva. Kljub temu lahko trdimo, da je nesporno nakazal, da človekovega dostojanstva ne gre obravnavati kot zgolj enodimenzionalni koncept. V renesančnem obdobju so zametki dvodimenzionalnosti človekovega dostojanstva tako prišli v ospredje izraziteje kot v predhodnih zgodovinskih obdobjih, v kasnejših obdobjih pa so ponovno ostali v ozadju, prekriti z drugimi idejami, ki so prevevale tedanji čas. Zato lahko sklenemo, da človekovo dostojanstvo, tako kot ga razumemo danes, tj. z upoštevanjem izvirne in realizirane dimenzije, morda lahko označujemo kot renesančni konstrukt.

S Tomažem Akvinskim smo bili priča začetku sekularizacije ideje človekovega dostojanstva. Ta sekularizacija se je nadaljevala v renesansi, ko sta v povezavi s človekovim dostojanstvom pomembno vlogo odigrala Pico della Mirandola in Giovanni Manetti, vrhunec pa je sekularizacija dosegla z Davidom Humom v 18. stoletju. David Hume, kot navaja Lewis (2007), je namreč zavzel naturalistični pristop k človekovemu dostojanstvu in poudaril stališče, da je človek po naravi nagnjen k temu, da se obnaša na vrednoten način (ni pa nujno, da se vedno tako obnaša). V času razsvetljenstva je za nov teoretični zasuk pri razvoju koncepta človekovega dostojanstva poskrbel Immanuel Kant.

Bibliografija

Adam, F., Makarovič, M., Rončević, B., Tomšič, M., *The Challenges of Sustained Development: The Role of Socio-cultural Factors in East-Central Europe*, New York, Budimpešta 2005.

- Baertschi, B., Human Dignity as a Component of a Long-Lasting and Widespread Conceptual Construct, *Bioethical Inquiry* 11, 2014, str. 201–211.
- Bagaric, M., Allan, J., The Vacuous Concept of Dignity, *Journal of Human Rights* 5, 2006, str. 257–270.
- Brennan, A., Lo, Y. S., Two Conceptions of Human Dignity: Honour and Self-Determination, v: *Perspectives on Human Dignity: A Conversation* (ur. Malpas, J., Lickiss, N.), Dordrecht 2007.
- Burke, P., *Evropska renesansa*, Ljubljana 2004.
- Cicero, M. T., *De officiis; with an English Translation by Walter Miller*, London 1913.
- Cohn, Haim H., On the Meaning of Human Dignity, v: *Israel Yearbook on human rights* (ur. Dinstein, Y.), zv. 13, Tel Aviv 1983, str. 226–251.
- Donnelly, J., *Universal human rights in theory and practice*, New York 2013.
- Dougherty, M. V., Introduction, v: Pico della Mirandola, *New Essays* (ur. Dougherty, M. V.), Cambridge 2007, str. 1–12.
- Edelheit, A., Ficino, Pico and Savonarola: The Evolution of Humanist Theology 1461/2–1498, *Medieval Mediterranean* 78, Leiden, Boston 2008.
- Formosa, P., Mackenzie, C., Nussbaum, Kant, and the Capabilities Approach to Dignity, *Ethical Theory and Moral Practice*, 2014, str. 1–18.
- Golob, T., Kristovič, S., Makarovič, M., European transnational social fields and identifications: The significance of transnational participation and structured positions in the individual and national context, *European Journal of Science and Theology* 10/5, 2014, str. 1–20.
- Golob, T., Makarovič, M., Student mobility and transnational social ties as factors of reflexivity, *Social sciences* 7/3, 2018, str. 1–18.
- Habermas, J., The concept of human dignity and the realistic utopia of human rights, *Metaphilosophy* 41/4, 2010, str. 464–480.
- Kant, I., *Groundwork for the Metaphysics of Moral* (prev. in ur. Wood, A. W.), New Heaven 2002 [1785].
- Kateb, G., *Human Dignity*, Cambridge 2011.
- Kleindienst, P., Understanding the different dimensions of human dignity: analysis of the decision of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia on the »Tito street« case, *Danube: Law and Economics Review* 8/3, 2017, str. 117–137.
- Kleindienst, P., Tomšič, M., Human Dignity as the Foundation of Democratic Political Culture: Legal and Philosophical Perspective, *Law, Culture and the Humanities*, 2017, str. 1–20.

- Kleindienst, P., Tomšič, M., Človekovo dostojanstvo kot del politične kulture v novih demokracijah: primer postkomunistične Slovenije, *Bogoslovni vestnik* 78/1, 2018, str. 159–172.
- Lebech, M., What Is Human Dignity?, *Maynooth Philosophical Papers* 2, 2004, str. 59–69.
- Lebech, M., *On the problem of human dignity. A hermeneutical and phenomenological investigation*, Würzburg 2009.
- Luthar, O. in dr., *Zgodovina historične misli*, II, Ljubljana 2016.
- Macklin, R., Dignity Is a Useless Concept, *British Medical Journal* 327/7429, 2003, str. 1419–20.
- Manetti, G., *Über die Würde und Erhabenheit des Menschen. De dignitate et excellentia hominis* (prev. Hartmut Leppin), Hamburg 1990 [1453].
- Meyer, M., Dignity as a (modern) virtue, v: *The Concept of Human Dignity in the Human Rights Discourse* (ur. Kretzmer, D., Klein, E.), The Hague 2002, str. 195–207.
- Miguel, C. R., Human Dignity: History of an Idea, *Jahrbuch des Öffentlichen Rechts* 50, 2002, str. 281–299.
- Milza, P., *Zgodovina Italije*, Ljubljana 2012.
- Murray, A., Politics and Language in Early Renaissance Italy, *Revue de l'histoire des religions* 2, 2014, str. 253–274.
- Neuhäuser, C., Stoecker, R., Human dignity as universal nobility, v: *The Cambridge Handbook of Human Dignity: Interdisciplinary Perspectives* (ur. Düwell, M., Braarvig, J., Brownsword, J., Mieth, D.), Cambridge 2014, str. 298–309.
- Pico della Mirandola, G., *O človekovem dostojanstvu* (prev. Brane Senegačnik), Ljubljana 1997.
- Pico della Mirandola, G. [Farmer, S. A.], *Syncretism in the West: Pico's 900 Theses*, 1486 [1998], <https://en.calameo.com/read/001554655ffe07d58692b> [20. 4. 2019].
- Pinker, S., The Stupidity of Dignity, *New Republic*, 28. 5. 2008, <https://newrepublic.com/article/64674/the-stupidity-dignity>, 2008 [22. 7. 2017].
- Raspor, A., Divjak, M., What is tipping in post-communist countries?: a case study from Slovenia, *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja*. 54/6, 2017, str. 1023–1039.
- Rončević, B., Makarovič, M., Towards the Strategies of Modern Societies: Systems and Social Processes, *Innovation: The European Journal of Social Sciences* 23/3, 2010, str. 223–239.

- Rosen, M., *Dignity. Its History and Meaning*, Cambridge (MA), London 2012.
- Seidentop, L., *Inventing the Individual. The Origins of Western Liberalism*, London 2014.
- Sensen, O., *Kant on Human Dignity*, Berlin, Boston 2011.
- Sulmasy, D. P., Dignity and Bioethics: History, Theory, and Selected Applications, v: *Human Dignity and Bioethics: Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics* (ur. Schulman, A., Merrill, T. W.), Washington DC 2008, str. 469–502.
- Škamperle, I., Curriculum; Giovanni Pico della Mirandola in renesančna kultura, v: Pico della Mirandola, G., *O človekovem dostojanstvu*, Ljubljana 1997, str. 45–62.
- Thorndike, L., *A History of Magic and Experimental Science*, zv. 4, New York 1934.
- Tomšič, M., Decline of elite consensus and destabilisation of political space in East-Central Europe, *Corvinus journal of sociology and social policy* 8/3, 2017, str. 151–170.

Petra Kleindienst

Pomen človekovega dostojanstva v delih Giovannija Pica della Mirandola

Ključne besede: človekovo dostojanstvo, človek, renesansa, Giovanni Pico della Mirandola, Giannozzo Manetti

Članek analizira, kako je renesančno obdobje vplivalo na razvoj koncepta človekovega dostojanstva, in prikazuje pomen človekovega dostojanstva skozi oči renesančnega misleca Giovannija Pica della Mirandola. Pri tem upošteva najnovejša spoznanja na področju raziskovanja človekovega dostojanstva in izpostavlja, da je treba pri obravnavi renesančnega vpliva na razvoj človekovega dostojanstva upoštevati, da ta koncept sestoji iz dveh temeljnih dimenzij, izvirnega in realiziranega dostojanstva. Avtorica ugotavlja, da so bili zametki takšnega interpretiranja človekovega dostojanstva v delih Giovannija Pica della Mirandola že prisotni, hkrati pa je v njih v navezavi na človekovo dostojanstvo mogoče opaziti (skrite) začetke procesa individualizacije, ki so kmalu zatem utonili v pozabo, dandanes pa smo temu procesu zagotovo priča bolj kot kadar koli prej. Članek nakazuje, da bi bilo koncept človekovega dostojanstva celo smiselno obravnavati kot renesančni konstrukt.

Petra Kleindienst

Meaning of Human Dignity in Works of Giovanni Pico della Mirandola

Keywords: human dignity, human being, Renaissance, Giovanni Pico della Mirandola, Giannozzo Manetti

The article analyses the Renaissance influence on the development of the concept of human dignity and illustrates the importance of human dignity through the eyes of the Renaissance author Giovanni Pico della Mirandola. In this regard, the article indicates the latest findings in human dignity research and infers that while discussing the Renaissance influence on its development it should be considered that this concept consists of two fundamental dimensions, initial and realized dignity. The author implies that the origins of such an interpretation of human dignity were already present in the writings of Giovanni Pico della Mirandola. In the latter, the (hidden) beginnings of the individualization process in connection with human dignity can also be recognized. These beginnings sank into oblivion in the later historical periods, although nowadays the elements of individualization are present more extensively than ever before. The article suggests that the concept of human dignity might be regarded as a Renaissance construct.

Nadja Gnamuš

Od objekta k tekstu: jezik in zaznava na primerih zgodnjih konceptualnih praks

Ključne besede: jezik, (kon)tekst, zaznava, tekstualna dela, umetnost kot ideja

DOI: 10.4312/ars.13.1.302-317

Uvod

Odnos med besedo in podobo je bil v umetnosti odnos dveh komunikacijskih sistemov, ki sta se medsebojno podpirala,¹ po drugi strani pa v načinu delovanja in učinkih bistveno razlikovala.² Roland Barthes je v svojih semiotičnih raziskavah ugotavljal, da so podobe večpomenske, saj je zanje značilna »ohlapna veriga označencev«, med katerimi lahko bralec-gledalec bodisi izbira ali zaobide oziroma ignorira informacije (Barthes, 1977, 38–39). Prav dejstvo, da podobe ne govorijo,³ dopušča njihovo pomensko odprtost, s tem pa se tudi razlikujejo od besednega jezika, ki je v vsakdanji rabi pomensko bolj določujoč. Ena od značilnih potez umetnosti 20. stoletja je njen odmik od klasične mimetične tradicije, ki se je izoblikovala z izumom perspektive. Perspektiva se je v zahodni umetnosti razvila kot osrednji postopek za pripovedovanje zgodb, ki je služil prikazovanju verodostojno in prepričljivo predstavljene pripovedi (cf. Gombrich, 1960, 129–138). Prelom z narativno mimetično tradicijo je v drugi polovici 19. stoletja potemtakem prinesel tudi spremenjeno razmerje med podobo in njenim tradicionalnim referenčnim okvirjem. Modernistična podoba je zagovarjala absolutno avtonomijo vsebin in umetniških sredstev, pri čemer je izoblikovala lastno ideološko podlago. Umetnost ni več poustvarjala sveta v duhu realistične iluzije *theatrona*, marveč je izoblikovala samoreferenčni diskurzivni prostor, ki se je utemeljeval na materialnih in formalnih (medijskih, estetskih, likovnih) postavkah dela. Abstraktna umetnost je bila vrhunec antinarativne tradicije, saj je podobo razbremenila pripovedne in razlagalne vloge, gledalcu pa je podelila

1 Primer prvega ponazarjajo slikovne podobe, ki razlagajo ali dopolnjujejo besedilo, recimo v srednjeveških rokopisih.

2 Meyer Schapiro je v analizah reprezentacije na podlagi pisnih besedil ugotavljal, da je od pozne antike do 18. stoletja, ko je ta tradicija oblikovala pomemben del vizualne umetnosti, »ujemanje med besedo in sliko pogosto problematično in presenetljivo ohlapno«. (cf. Schapiro, 1973)

3 Tu imamo v mislih t. i. statične podobe; te ne vključujejo zvoka in gibanja, ki sta konstitutivna za video, film in novomedijske projekte.

avtonomijo interpretacije. Kljub temu tudi v interpretacijah abstraktne umetnosti ostajajo reminiscence narativne tradicije, ki je prisotna v aluzivnih, asociativnih in simbolnih razlagah, kar kaže, da se podoba z abstraktno umetnostjo ni ločila od teksta, temveč je z njim vzpostavila drugačno (so)odvisnost. Poudarek na »materialnih« atributih podobe je vzpostavil avtonomijo vizualnega, ki sicer ni bila onstran jezika, istočasno pa tudi ni bila zvedljiva nanj, saj se je vzpostavila neodvisno in drugače od jezikovnega reda. Podoba je postala izhodišče za izumljanje teorije in inovativnost interpretacije, saj jo je bilo treba šele *prevesti* v diskurzivno govorico.⁴

Tekst, podoba in ideja umetnosti v anglosaksonskih konceptualnih praksah

V drugi polovici 60. let 20. stoletja je bila prevladujoča formalistična umetnostna teorija podvržena ostri kritiki mladih umetnikov konceptualizma. Ti so uveljavljeni umetnosti očitali komercializacijo, dekorativnost in podvrženost trgu, prav tako pa so zanikali, da je umetnost mogoče utemeljevati na podlagi subjektivnega izkustva, osebne, ekspresivno zaznamovane izraznosti in estetskega okusa. Konceptualizem je zavrnil univerzalnost in nevtralnost estetske forme ter predlagal, da se umetniško delo aktivno vključi v proces interpretacije in ustvarjanja pomenov. Umetniške prakse zgodnjega konceptualizma so vzpostavile *idejo* umetnosti, ki je temeljila na novem premisleku o pojmovanju, kontekstu in funkciji umetnosti. Pri tem je prav raziskovanje odnosa med besedami in podobami odigralo ključno vlogo. Jezik (v vlogi besedne izjave) je imel v zgodnjem konceptualizmu osrednje mesto pri preoblikovanju statusa umetnosti in premiku od objekta kot avtonomne umetniške stvaritve k tekstu, ki gradi polje umetnosti in kjer teorija o umetnosti velikokrat postane umetnost sama. Tako imenovana »dematerializacija«⁵ umetnosti predpostavi, da lahko umetnostni diskurz nadomesti umetniški objekt.⁶ Razmišljanja, ki nastajajo v tem okviru, pomenijo intelektualno obliko umetniškega samozavedanja, hkrati pa predložijo nove koncepte umetniškega delovanja.

4 Osmišljanje abstraktne umetnosti je proizvedlo niz psihoanalitskih, hermenevtičnih, metafizičnih, semiotičnih, formalističnih in antropoloških interpretacij.

5 Izraz sta leta 1968 uvedla Lucy Lippard in John Chandler v povezavi s t. i. »ultrakonceptualno umetnostjo«, ki pri ustvarjanju umetniškega dela daje prednost izključno miselnemu procesu, pri čemer lahko umetniški objekt postane docela nepotreben. Eseju Johna Chandlerja in Lucy Lippard Dematerializacija umetnosti iz leta 1968 je leta 1973 sledila antologija Lucy R. Lippard *Six Years: The Dematerialization of the Art Object from 1966 to 1972*.

6 V srži konceptualne umetnosti v poznih 60. letih, kakor je opazal Tony Godfrey (1998, 301–302), ni šlo toliko za idejo umetniškega dela, ki je v osnovi lingvistično, ampak zlasti za idejo, da je delo sočasno lingvistično in vizualno, kar izpričujejo zlasti dela, ki kombinirajo besedilo in fotografijo in ki so po Godfreyevem mnenju postala arhetipska forma konceptualizma tega časa.

Konceptualizem kot zgodovinsko gibanje vključuje idejno in formalno različne prakse,⁷ ki jim je, ne glede na notranje razlike, skupno zavračanje modernističnega koncepta umetnosti, ki ga je zlasti v ameriškem povojnem umetnostnokritičnem kontekstu zastopala Greenbergova formalistična kritika. Modernistični argumenti umetnosti so izhajali iz materialistične, subjektivne in ekspresivne teorije umetniškega medija, po kateri umetnost temelji na subjektivni transformaciji in doživljanju stvarnosti ter na raziskovanju materialnih zakonitosti umetniške forme. Namesto tega konceptualizem predlaga razumevanje umetnosti s filozofske, lingvistične, sociološke, institucionalne in politične perspektive.⁸ S tem uveljavi kompleksen premik, ki težišče od umetniškega *predmeta* prenese k umetniškemu *diskurzu* in *praksi*, ki jo določa družbeni in kulturni kontekst. Tu vizualna, estetska in duhovna izkušnja niso več dominantni atributi umetnosti, saj se umetnost začne sklicevati na filozofske, sociološke, kulturološke in politične vidike, ki vplivajo na umetniško prakso in ne nazadnje konstituirajo pogoje njenega delovanja.⁹ Kognitivna vsebina dobi prednost pred zaznavno formo, materialne parametre dela nadomestijo konceptualne odločitve. Konceptualizem se je kot umetniški pojav vzpostavil na tezi, da je v umetnosti bolj od izumljanja forme pomembno izumljanje novih pomenov (Kosuth, 1991, 48). Prav na tej točki je treba opozoriti na vpliv prevedenih besedil Rolanda Barthesa, ki so začela na newyorškem umetniškem prizorišču odmevati v drugi polovici 60. let.¹⁰

7 Izraz je uporabil Sol LeWitt v besedilu Paragraphs on Conceptual Art, ki je bilo poleti 1967 objavljeno v ameriški reviji *Artforum* (istočasno s Friedovim esejem Art and Objecthood). Z istim izrazom se je identificirala tudi skupina mladih angleških avtorjev (Terry Atkinson, David Bainbridge, Michael Baldwin in Harold Hurrell), ki so se zbrali v okviru kolektiva Art & Language (1968) ter svoja teoretska stališča objavili leta 1969 v prvem izvodu revije *Art-Language: The Journal of Conceptual Art*. Skupna jim je bila zamisel, da teorijo uporabijo kot temeljno orodje umetniške prakse.

8 Joseph Kosuth (1991, 90) je v besedilu Painting versus Art versus Culture (Or, Why You can Paint if You Want to, But it Probably won't Matter) izpostavil bistven premik v razumevanju umetnosti: »Bolj kot predstavljanje navznoter obrnjenega sveta, kar je počelo slikarstvo, sem videl v tem novem delu ravno nasprotno: začelo je proces gledanja *navzven*, dalo pomen kontekstu [...] Pomembna poanta t. i. 'minimalistične umetnosti' je bila, da to ni bilo ne slikarstvo ne kiparstvo, temveč preprosto umetnost. Ta zadnja postaja na formalističnem trajektoriju nam ni ponudila druge možnosti kot gledati ven: najprej fizične, potem socialne, filozofske, kulturne, institucionalne in politične kontekste – vsi bodo neobhodno postali fokus našega dela.«

9 V neokonceptualnih praksah devetdesetih let se radikalizira integracija umetnosti in kulturne sfere ter ugotovi vloga umetnosti kot sociološke, kulturološke, paraznanstvene in intersubjektivne oziroma participatorne prakse. Konceptualistični model mišljenja je tako ali drugače postal izhodišče za vse »kontekstualizacije« umetnosti, od institucionalne kritike t. i. družbenih praks do vplivnega pojma »relacijske estetike«, ki ga je uvedel Nicolas Bourriaud.

10 Eno najvplivnejših Barthesovih besedil v tem kontekstu je bilo *Smrt avtorja*, ki je bilo prvič prevedeno v angleščino reviji *Aspen*, 5–6 (Fall-Winter) leta 1967.

Joseph Kosuth in umetnost kot ideja

Zgodnji konceptualizem v umetnost vpelje mišljenje kot *modus operandi* umetniškega delovanja, pri čemer je pogoj, da definiranje umetniškega izstopi iz tehnoloških in formalnih okvirov ter se začne vzpostavljati kot izključno intelektualno početje. S tega vidika konceptualne prakse, ki se razmahnejo v 60. letih dvajsetega stoletja, v veliki meri predstavljajo zadnji stadij modernističnega diskurza samoizpraševanja, samorefleksije in samokritike, ki nasledi in zamenja formalistični diskurz avtonomije umetniškega medija in njegove estetske oziroma materialne dekonstrukcije. Konceptualizem tako stoji na pragu nove umetnostne ideologije, ki zagovarja umetnost na idejni ravni. S te predpostavke umetniškega dela ni treba več *izdelati*, saj lahko nastane in učinkuje v umu.

Po mnenju Josepha Kosutha, osrednjega protagonista zgodnjega ameriškega konceptualnega gibanja, je umetnost avtonomno področje raziskave. Sestavlja ga niz analitičnih propozicij, ki razmišljajo o naravi in možnostih umetnosti. Te propozicije so sestavljene iz sklopa informacij, ki imajo v osnovi lingvistični značaj in se spreminjajo glede na kontekst rabe. Sklopi sami po sebi še niso umetnost, pač pa to postanejo takoj, ko jih umetnik zavestno in intencionalno postavi v umetniški kontekst.¹¹ V tovrstnem pojmovanju umetnosti se prepleteta območji prakse (kot konkretne realizacije) in teorije (kot njene intelektualne podlage), pri čemer umetnost svoj argument izpelje iz jezika, saj se tudi izrecno formira z gradniki teksta.¹²

Jezik ne deluje več kot interpretativni, pojasnjevalni del nekega drugega sporočilnega koda (v tem primeru podobe), pač pa prevzame vlogo umetniškega dela oziroma samopostavitve umetniškega dela. »Umetniška dela so analitični predlogi. To pomeni, da če jih gledamo v njihovem kontekstu – torej kot umetnost –, ne dajejo informacij o čemerkoli drugem. Umetniško delo je tautologija v tem, da je prezentacija umetnikove intence, da je tisto, čemur pravi umetniško delo, tudi že definicija umetnosti« (Kosuth, 1991, 20).

Po Kosuthu avtoriteta umetnika zadostuje za identificiranje umetniškega dela kot takšnega. Umetnik je tisti, ki postavi in utemelji kriterije dela – ti se v Kosuthovih zgodnjih delih na primer nanašajo na sebi lasten problem, torej na kontekst same

11 Kosuth v izjavi za razstavo *Software*, ki jo je v Judovskem muzeju v New Yorku leta 1970 kuriral umetnik in kritik Jack Burnham, razlaga takole: »Elementi, ki jih uporabljam v svojih propozicijah, so sestavljeni iz informacij. Skupine informacij pogosto obstajajo kot 'nizi', pri čemer se ti nizi spajajo tako, da jih je ikonično skoraj nemogoče zaobjeti. Vendar *struktura* tega spajanja sama po sebi ni 'umetnost'. Umetnost nastane z mojim dejanjem, s katerim to dejavnost (raziskavo) umestim v umetniški kontekst.« (Kosuth, 1991, 75)

12 Tekst je kombinacija izjav, besed ali stavkov. Sicer ga obravnavamo tudi kot kompleksnejši sistem kodov, ki usklajuje in diskurzivno umešča različne pomenske strukture ter ustvarja široko interpretativno telo.

umetnosti. S te predpostavke je samo umetnik lahko posrednik svojih idej in je potemtakem v dvojni vlogi – umetnik in teoretik: sestavljaavec znakov in njihov kritični razlagalec. Kosuth verjame, da je bistvo umetnosti v njeni zmožnosti, da ozavešti logiko lastnega delovanja, s katerim se je tradicionalno ukvarjala umetnostna kritika. Kakor razmišlja, je prav dvojnost med percepcijo in koncepcijo v starejši umetnosti zahtevala posrednika – kritika –, ki zdaj lahko odpade. Podobno je razmišljal Kosuthov ameriški kolega Douglas Huebler: »Kar pravim, je del umetniškega dela. Ne potrebujem kritikov, da bi razlagali moja dela. Sam jim povem, za kaj gre« (Corris, 2004, 31). Tako se z avtoriteto umetnikove izjave diskurzivna infrastruktura, ki je prej podpirala umetnost, spremeni v njen konstitutivni del. Takoj ko se umetniško delo začne formirati in utemeljevati na podlagi jezika, je samoumevno, da se pozornost premesti z vizualnih postavk na diskurzivno nastajanje umetnosti, ki ne potrebuje več materialne realizacije, temveč se lahko legitimira v umu in poteka prek miselnih abstrakcij.

Najbolj eksplicitne analogije umetnosti z jezikom v tem kontekstu so Kosuthove fotografske povečave slovarskih definicij. Lingvistična paradigma, ki jo vpelje v umetnost, se v veliki meri navdihuje pri Wittgensteinovih premišljevanjih o jeziku in besednih igrah, kjer se jezikovna informacija pomensko osmisli edino v kontekstu. Skladno z Wittgensteinovo trditvijo, da *raba določa pomen*, Kosuth ne verjame v inherentno vrednost in pomen umetniškega dela, saj to deluje znotraj pomenske arene, v kateri sta uporaba in pomen začasna in se lahko spreminjata. Umetniško delo in njegovo definicijo – torej kaj je umetnost in kaj ni umetnost – določa razlikovalna vloga, podobno kakor na primer fonem v stavku, ki sam na sebi ne označuje, ampak deluje in komunicira v razmerjih, v odnosu do ostalih informacij, saj je pomen odvisen od konfiguracije drugih znakov.¹³ Kakor pravi: »Termin 'konceptualna umetnost' pomeni, da je umetnik vključen v (konceptualno) raziskovanje ali metodo, ki raziskuje naravo umetnosti. Pojem 'umetnost' se tu nanaša na *dejavnost*, ne pa na fizične ostanke končnega rezultata [...]. Enostavno povedano, 'konceptualna umetnost' pomeni samo *konceptualno raziskovanje umetnosti*« (Kosuth, 1991, 84).

Natanko to je prisotno v Kosuthovem najznamenitejšem delu iz niza dialoških sopostavitvev stvar-podoba-tekst, *Eden in trije stoli* iz leta 1965. Kosuth ne tematizira partikularnega stola, izbranega zaradi točno določenih lastnosti, temveč ga zanima razmislek o načinih, na katere *mislimo* in *spoznavamo* stol: torej njegovo fizično prezenco oziroma objekt, slovarsko definicijo in fotografijo kot natančen mehanični

13 Temeljna Saussurova ugotovitev je, da ves jezikovni mehanizem poteka po načelu identitet in razlik, pri čemer so druge zgolj narobna stran prvih. Arbitrarno vez, ki označevalca združuje z označencem, predpostavi dejstvo, da konceptualni del vrednosti (označenec) vzpostavljajo edinole odnosi z drugimi členi v jeziku in razlike, povezane z njimi, kar pomeni, da je njegov položaj vedno relativen, saj je vrednost vzpostavljena kot negacija drugih možnosti v sistemu. (Saussure, 1997, 132)

posnetek stola. Tu ne gre za semiotično ilustracijo, ki prikazuje odnos med znakom in referentom. Nobena izmed treh pojavitev ni dominantna, vse tri enakovredno delujejo na isti ravnini, čeprav skozi različen znakovni sistem. Avtor pokaže na tri različne, a vzporedne ontološke manifestacije stvari, na fizično (objekt), pojmovno (jezik) in reprezentativno (podoba).

To je ena v vrsti Kosuthovih umetniških propozicij o naravi umetnosti, s katerimi vzpostavi novo protiformalistično obliko samodefiniranja umetniškega dela. Po Kosuthovem mnenju je umetnost relevantna le toliko, kolikor prinese novega k razmisleku o naravi umetnosti, umetnik pa ima zgodovinsko težo le toliko, kolikor prispeva k zgodovini idej. Kosuthov prispevek na tem mestu ni v njegovi formalni, temveč interpretativni oziroma tekstualni intervenciji, pri kateri na mesto morfološke izraznosti stopijo umetnikova ideja, proces in kontekst oziroma *uporaba*, pri kateri je pomen odvisen od postavitve in diskurzivne umestitve dela. Kosuthovo delovanje je utelešenje ideje o umetnosti kot praksi, ki lahko deluje povsem abstraktno, saj temelji na miselnem procesu, zato ni presenetljivo, da filozofija in jezik postaneta pomembni referenčni območji umetniške prakse. Morfološka raven dela je marginalizirana, ne pa dematerializirana, saj ohranja fizično formo, ki pa je predvsem *nosilec* informacije.¹⁴ Če parafraziramo Duchampa, ne gre več za ekspresivno izraznost umetniškega dela, temveč za prikaz abstraktnega miselnega procesa, ki ga sproži jezikovna informacija. Umetniki, ki se ukvarjajo z odnosom tekst-podoba, zabrišejo mejo med delom, ki prikazuje (»showing«), in delom, ki izjavlja (»stating«), saj se v tem primeru oba kognitivna procesa sestavita – tekst je uporabljen kot podoba in istočasno podoba nastopa kot tekst. V Kosuthovih delih iz druge polovice šestdesetih let je uporaba jezika prinesla novo obliko umetniške samorefleksije, pri kateri so umetniška dela za razliko od jezika (v vsakdanji rabi) lahko sočasno opisovala, kako opisujejo, obenem pa s pomočjo umetnosti odrazila naravo jezika kot takega in njegovo *funkcionalnost* znotraj kulture.¹⁵ Jezik seveda »ni transparenten«,¹⁶ še manj enoznačen kar zadeva njegovo sporočilo, predvsem pa je pragmatičen in vezan na kontekst rabe. V umetniškem okolju bolj, kot da opisuje in/ali informira, služi kot sredstvo za raziskovanje različnih pomenov in njihove poetične dimenzije. Zato se Kosuth sklicuje na Wittgensteina, ki pravi, da četudi je »pesem zgrajena v jeziku informacije, ni uporabljena kot jezikovna igra podajanja informacije« (Anscombe, von Wright,

14 Kljub temu, da konceptualizem povezujemo s kritiko tradicionalnega umetniškega objekta in z dematerializacijo umetnosti, je ena ključnih razstav, ki so inavgurirale konceptualne prakse, *When Attitudes Become Form* (Bern, 1969), vključevala veliko objektov, ki so bili vezani na prostorsko in zaznavno izkušnjo.

15 Navezujem se na Kosuthova razmišljanja, dostopna na: <http://www.personalstructures.org/index.php?page=197&lang=en&item=35&n=0>.

16 V mislih imam niz del ameriškega konceptualnega umetnika Mela Bochnerja, ki jih povezuje izjava *Language is not transparent*.

1967, 160). Vloga jezika v zgodnjih tekstualnih delih ni bila izrekati, temveč kazati¹⁷ in predvsem pokazati, kako sodelujeta jezik in zaznava ter kako jezik zaznamuje naše zaznavanje.

Med tekstom in objektom

Kljub konceptualistični kritiki umetniškega objekta in njegovega fizičnega značaja so se prav zgodnja tekstualna dela pogosto navezovala na zaznavno in prostorsko izkušnjo. Ian Burn, avstralski konceptualni umetnik in kasneje član kolektiva Art & Language, v svojih t. i. zrcalnih delih naslavlja vprašanja reprezentacije in avtonomije umetnosti v odnosu do resničnosti (na primer z delom *No object implies the existence of any other* (1967), kjer se v sliki-zrcalu ujame gledalčev portret) ter raziskuje interakcijo med kognicijo in percepcijo. V delu *Looking at a piece of glass* (1967/68) se vrača k značilnemu problemu reprezentacije, pri čemer tematizira različne slikovne paradigme: abstraktno, materialistično (sliko kot samoreferenčen, v sebi zaključen predmet) in iluzionistično. V tretji in zadnji okvir na zrcalno površino postavi lastno fotografsko podobo, ki se prekriva z gledalčevim odsevom ter tako pripelje do neposrednega prepleta med avtorjem in gledalcem. Burn je zmeraj pozoren na to, kako gledalčeva interpretacija vpliva na način videnja oziroma gledanja, pa tudi obratno. Enako kot umetniški kolektiv Art & Language, v okviru katerega je deloval, verjame, da je bistvena naloga konceptualizma v tem, da status umetniškega predmeta nadomesti utemeljevanje umetnosti oziroma teoretska analiza,¹⁸ ki poteka skozi tekst ali govor, pri čemer jezik ni zgolj interpretacijsko orodje, temveč poglobljen element dela. Tudi v tem primeru jezik postane primarno orodje teoretične analize umetnosti. Kakor razmišljata Burn in Ramsden, »jezik vstopa v naše 'videnje' bolj neposredno od drugih čutov«, zato s pomočjo jezika lažje ozavestimo odtenke gledanja (Burn, 1991, 123–124). Modernistično dekonstrukcijo likovnih označevalcev in zaznavno transformacijo vidnega zamenjajo lingvistične implikacije, ki diverziteti vizualnega in hermenevtiko podobe zvedejo na semantično razsežnost jezika in moč ideje. Kljub vsemu tekstualna dela zgodnjega konceptualizma še zmeraj izhajajo iz analize vizualne podobe, pri čemer optično perspektivo nadomesti jezikovna, njen horizont pa se bolj ali manj še vedno ukvarja z vprašanjem zaznave in aktom gledanja.

Delo umetniškega kolektiva Art & Language z naslovom *Painting – Sculpture* (1966/67) uporabi jezik kot analitični model za dekonstrukcijo ene izmed ključnih modernističnih postavk, s tem da problematizira samoumevnost identitete

17 Navajam po: Joseph Kosuth, »Freud, Wittgenstein and Musil«, Castelli Gallery 2012, https://www.castelligallery.com/images/publications/publications_PDF/Kosuthweb.pdf [15. 3. 2019].

18 Ian Burn, Mel Ramsden in Roger Cutforth so se predstavljali pod skupnim imenom The Society for Theoretical Art and Analysis (ust. leta 1969).

umetniškega medija. Identiteti slike in kipa sta relativizirani, saj sta predstavljeni kot enaki, skorajda identični platni, le da je na enem napisano slika(rstvo), na drugem pa kip(arstvo). Zaradi njune vizualne enakosti postane samo poimenovanje arbitrarno oziroma stvar konsenza, ki se lahko spremeni; s tem pa je identiteta medija postavljena pod vprašaj. S problematičnostjo medijske specifikke se začnejo leta 1965 ukvarjati tudi specifični objekti (*Specific Objects*) Donalda Judda. Specifični objekti v okviru ameriškega minimalizma namreč promovirajo nejasnost umetniške identitete ter polemizirajo z visokomodernistično teorijo medija in formalno analizo »bistvenih značilnosti medija«, torej tistih, ki neizpodbitno določajo značaj določenega umetniškega medija (kakor je to na primeru slikarstva vzpostavil Clement Greenberg). Juddovi specifični objekti so hibridne strukture, specifične zato, ker so neumestljive, brez jasne identitete, saj niso ne slike ne kipi, temveč združujejo značilnosti obojega. Predvsem pa so stvari, ki so zaradi podobnosti z industrijskimi izdelki na robu umetniškega. Njihovo *specifičnost* narekuje kontekst: galerija kot institucionalni okvir, točno določena prostorska umestitev (»site-specificity«) in razmerje z gledalcem. Če Judd medij problematizira na vizualni in predmetni ravni, Art & Language konvencije medija (torej slike in kipa) sprevrača na pojmovni ravni, na ravni same ideje. Koncept in percept – torej naša mentalna predstava (o sliki ali kipu) in njena stvarna percepcija – sta tu postavljena v nestabilno razmerje, saj poimenovanje spodbije videno, videno pa demantira poimenovanje (na primer to ni slika, ampak tekst, ali pa je, prav tako v primeru *painting*, tavitološko – na primer to je dvodimenzionalna površina, prekrita z barvo in potemtakem slika). Zmeda med označevalcem in označencem učinkuje v duhu magrittovskih besedno-vizualnih iger (spomnimo se na znameniti primer *Ceci n'est pas une pipe*). Magrittove podobe so znane po tem, da podžigajo dvom o tem, kar vidimo, najbolj ravno tedaj, ko je v podobo vpeljana tudi poimenovanje. Ta dvom vznikne, kakor je ugotavljal Foucault, na mestu *ločevanja* podobnosti in njene potrditve. Nekaj podobnega se zgodi tudi pri delu Art and Language. Art & Language pokaže, da medijska identiteta ni več samoumevna, saj je njena *forma* problematizirana. Ne gre za samokritičen razmislek o mediju in njegovih zamejitvah, ampak o njegovi ideološki umestitvi ter za njeno zanikanje, kar naznani izbris medijske specifičnosti in hierarhije. To pa je ena temeljnih značilnosti konceptualnih praks, ki v umetnost vpeljejo raznovrstne materiale in prakse (video, xerox, fotografijo, časopisna besedila, diagrame, matematične formule ipd.) ter s sociološko in kulturološko motiviranimi projekti legitimirajo »estetiko administrativnega« (Buchloh, 1990).

Delo *Skrivnostna slika* (*Secret Painting*, 1967/68) Mela Ramsdena, tedaj člana kolektiva Art & Language, sestavljata črna monokromna ploskev in uokvirjeno besedilo, ki ga beremo kot napotek, kako pristopiti k hermetični podobi. Na eni strani besedilo aktivira gledalčevo imaginacijo in govori o enigmatičnem značaju podobe kot

o njeni imanentni vsebini, na drugi strani pa ironično napoti na umetnikovo avtoriteto in njegov položaj privilegiranega posedovalca vednosti o poanti črne ploskve. Če nasproti *Skrivnostni sliki* postavimo eno izmed slik Ada Reinhardta – slikarja poznega modernizma in umetnika, ki je s svojimi razmišljanji o umetnosti vplival na teoretične umetnike zgodnjega konceptualizma, še posebej na Kosutha –, soočimo dve nasprotni in skrajni konceptualni poziciji. Reinhardtove *Črne slike* v fenomenološkem smislu pomenijo popolno ukinitve reprezentacije in pomenskih označevalcev slikarstva (barve, kontrasta, oblike, poteze, subjektivnosti in ekspresivnosti). Pri Reinhardtju umetniško delo temelji na negaciji vseh ustaljenih kategorij – umetnost je vse, česar ni. Vse konvencije slikarstva so odpravljene – vključno z reprezentacijo, saj na črnih slikah ni ničesar, *kar bi lahko videli* v klasičnem pomenu besede. Reinhardtove slike posežejo natanko v to, kar je od nekdaj opredeljevalo slikarstvo – v iluzijo resničnosti in pretvarjanje življenjskih oblik v vidnost. Po drugi strani pa se prav skozi dinamiko negacije – torej prek naštevanja vsega, česar niso – ponujajo interpretaciji in naseljevanju pogleda. Te slike niso samo optični fenomeni, ki gledalca skrčijo, kakor je lucidno opazal Yves Alain-Bois (Bois, 1991, 28), na »organ vida« in usmerijo na izmuzljive, skoraj halucinogene razlike v črnini, ki se razkrivajo skladno s časom, ki ga vložimo v opazovanje podobe; niso namenjene samo kontemplativnemu zrenju, pač pa napeljujejo tudi k teoretskemu in filozofskemu razmisleku – k sliki, ki je že sama teorija o slikarstvu. Ta dela namreč producirajo gledanje, saj so dostopna izključno skozi akt gledanja – pod pogojem, da je gledalec pripravljen ostati pred sliko več kot le trenutke; tedaj, kot pravi Yves Alain-Bois, je že dojel smisel njegovih slik.

Tako Reinhardt kot dela Art & Language ciljajo na gledalčevo izostreno pozornost in ozaveščanje zaznavnega procesa, toda na različen način. Reinhardt preverja rob in konec zaznave, s tem da gledalca pripelje na skrajno točko optične zmogljivosti pri zaznavanju čutnih kvalitete slike, do tiste skrajne točke, ko še lahko vidi in zaznava premene v podobi. Ta zaznavno izjemno zahtevna dela aktivirajo telesno izkušnjo in ozavešajo proces zaznavanja, s tem da ga naredijo vidnega, pri čemer je nemogoče jasno razmejevati med optičnim impulzom in njegovo zaznavo, med fizičnim in mentalnim dejavnikom pri sprejemanju podobe.¹⁹ Pri *Skrivnostni sliki* pa je fenomenološki sprožilec pretvorjen na tekstualno ravnilo. Gledanje ni več vezano na optično izkušnjo, temveč na mentalno projekcijo, ki jo usmerja tekst. Ta vključuje drug zorni kot gledanja, ki zadeva vprašanje vloge avtorja in umetniške subjektivnosti ter demistificira metafizične konotacije dela, ob tem pa zavrača koncept uživetja v umetniško delo kot pogoj za njegovo razumevanje. V skladu s tem nazorom je umetniško delo intelektualno in ne fenomenološko podjetje, ki ponuja

19 Reinhardt je svoja črna monokromna platna opisoval z značilnimi negacijami: brezoblična, ne velika in ne majhna, brez velikosti, brez kompozicije, brez smeri, brez svetlobe, brez barve, brez časa, brez prostora, brez razmerij, brez zavesti o čemerkoli razen umetnosti itd. (cf. Rose, 1975, 82–83)

umetniško teoretski premislek o vlogi umetnosti ter razmišlja o njeni recepciji v odnosu do družbe in kulture.

V najemništvu kulture

Nadaljnji korak v smeri dialoga tekst-podoba naredi John Baldessari z deli, v katerih podobo nadomesti z besedilom. Za izdelavo slike *What Is Painting* (1968) je umetnik najel profesionalnega tipografa, njeno vsebino pa je povzel iz knjige, ki govori o univerzalnih in brezčasnih kvalitetah velikih umetniških del. Delo je vsebinsko tekst, formalno pa slika, saj je izvedeno z nanašanjem barve na platno. Baldessari se tu med drugim ironično poigrava z znamenito izjavo Mauricea Denisa, ki pravi, da je slika pred vsem drugim »ravna površina, prekrita z barvami, razporejenimi v določenem redu«. Denisova izjava leta 1890 je v tistem zgodovinskem trenutku napovedovala povsem drugačen premik od Baldessarijeve leta 1968. Če prva napove preusmeritev na semantično razsežnost slikarskih označevalcev in analitično razgradnjo forme, Baldessarijeva pokaže na ideološke smernice umetnosti, umetnostnozgodovinske konstrukte in predstavne konvencije.

Skupni cilj tistih vidikov zgodnjega konceptualizma, o katerih smo govorili doslej, lahko povzamemo z mislijo Mela Bochnerja, ki pravi, da je šlo v teh delih predvsem za poskus povzdigovanja procesov umetnosti na raven misli.²⁰ V zgodnjih tekstualnih delih pa se je kmalu pokazala zagata, saj so ostajala izključno znotraj umetnostne problematike in se ukvarjala z abstraktno idejo umetnosti, s tem pa postajala sama sebi namen. Od tu tudi očitki, da občinstvo konceptualnih del sestavljajo predvsem umetniki sami,²¹ ta dela pa so za poznavalce ekskluzivistična in hermetična. Ideje zgodnjega konceptualizma so se pogosto manifestirale z uporabo jezika, dela pa so tematizirala zaznavne in kognitivne procese, odnos med gledanjem in mišljenjem, pa tudi odnos med delom in gledalcem ter umetnostjo in jezikom. Pri tem so opozarjala na nejasne meje teritorijev med naravo in kulturo. Če je v zgodnjih konceptualnih praksah jezik uporabljen predvsem kot posrednik mišljenja in sredstvo (samo)refleksije o delovanju in percepciji umetnosti, se posledično kmalu zgodi premik pri razumevanju in definiranju teksta – premik od teksta k tekstualnosti. Poststrukturalistični odvodi in interpretacije teksta, še posebej v Barthesovem pomenu, ki zagovarja pluralnost pomenov in odprtost teksta za participacijo bralca oziroma udeleženca, v umetnosti odmevajo v poudarjeni vlogi gledalca in konteksta, ki umetniškega dela ne razmejuje

20 Navajam po: James Meyer, *The Second Degree*, v: Corris, 2004, 108.

21 Charles Harrison, umetnostni zgodovinar in član skupine Art & Language, je denimo v besedilu *Notes towards Art Work*, objavljenem leta 1970 v reviji *Studio International* (179/919), zapisal, da je »umetnost edino gotovo sredstvo za presojanje umetnosti [...] in da umetnost ostaja v območju umetnosti« (v: Corris, 2004, 11).

več od njegove vtkanosti v družbeno in kulturno tkivo. Umetnost se preusmeri na preučevanje institucionalnih, teoretskih in kulturnih parametrov, ki jo zaznamujejo in določajo pogoje, pod katerimi se vzpostavljajo in utemeljujejo 'koncepti' umetnosti. Zavest, da pomen dela ni zunajčasuven, ahistoričen ali univerzalen, temveč partikularen, postane odločilnega pomena za nadaljnjo prakso. Tako je vedno pomembnejši umetnikov odnos do družbene, institucionalne, teoretske in podobnih situacij, v katerih delo nastane in ki hkrati (so)ustvarjajo pomen. Pogoj za avtentično umetniško delo je potemtakem njegova navezanost na čas, v katerem nastaja.

To pozicijo utrdi Kosuthova umetniška sprememba v 70. letih, ki jo naznani z besedilom *Umetnik kot antropolog*, v katerem izpostavi konstitutivno vlogo kulture, umetnika pa razglasi za njenega učenca. Kosuthova dela iz serije *Text/Kontext* (1978–1979), ki so javne prostorske instalacije zunaj galerijskega prostora (pa tudi starejše delo *Kontext/Text*, ki je še viselo na galerijski steni), pomenijo preusmeritev na družbeni kontekst umetniške produkcije.²² Z njimi Kosuth izrecno opozori, da ne obstaja nevtralni prostor za umetnost, saj je pomen umetniškega dela zmeraj odvisen od tega, kje delo nastane in kje je razstavljeno – kontekst je namreč tisti, ki vzpostavi delo in sproži njegovo pomensko igro. Preusmeritev v javni prostor kaže tudi na željo umetnosti, da bi poiskala občinstvo zunaj območja umetniške institucije, kjer njeni potrošniki ne bi bili več samo umetniki, ampak tudi širša javnost.²³

Če je Kosutha tako ali drugače zanimala ideja *umetnosti kot ideje* (*art as idea as idea*), so se drugi umetniki ukvarjali z rahljanjem konvencionalnih okvirov umetniškega dela in njegove predstavitve na drugačen način. Pri tem je pomembno vlogo odigral proces oziroma razumevanje in koncipiranje dela kot projekta, pri čemer rezultat ni nujno prinesel umetniškega dela v običajnem in pričakovanem formatu predstavitve. Takšen je bil na primer razstavni projekt oziroma umetniška intervencija Mela Bochnerja. Leta 1966 so Bochnerja, tedaj asistenta na newyorški Šoli za vizualne umetnosti, prosili, naj pripravi božično razstavo risb. Bochner je šel do kolegov, med katerimi so bili Donald Judd, Dan Flavin, Eva Hesse, Dan Graham, Carl Andre, Robert Smithson, Jo Baer idr., ter jim predlagal, da predstavijo risbe, ki niso nujno »umetniška dela« (v glavnem je šlo za delovne študije, pripravljalne skice, eksperimentalna dela ipd.). Glede na to, da vodstvo šole ni imelo sredstev niti za okvirjanje niti za razvijanje fotografij del, ki jih je Bochner nameraval razstaviti, se je avtor razstave odločil za improvizacijo in razstavil fotokopije. Predloge je razmnožil, nato pa jih je dopolnil z materiali, vzetimi z drugih, neumetniških področij (na primer z deli matematikov, biologov, inženirjev, arhitektov in glasbenikov, s stranmi iz revije

22 Ta dela so bila kasneje referenčna za druge umetnike, še posebej za Jenny Holzer in Gabriela Orozsca Torresa.

23 Glej tudi Groys, 1999.

Scientific American ipd.) in jih sestavi v tri obsežne Xerox knjige. S tem je dela postavil v popolnoma drugačen položaj, v tako rekoč neumetniški kontekst, ki ga je podprl z naslovom *Working drawings and other visible things on paper not necessarily meant to be viewed as art*.²⁴ Osrednji namen intervencije je bil postavitev del v nov okvir predstavitve – v knjigo kopij, ki s postopkom mehanske reprodukcije nevtralizira lego originala –, hkrati pa vpeljava interdisciplinarne metode, ki umetniška dela predstavi enakovredno z ostalimi disciplinami, s tem da jih postavi v kontekst neumetnosti, pa tudi obratno – tisto, kar je običajno izven umetnostne institucije, sedaj postane njen sestavni del. Predvsem pa je umetniško delo podano z novo formo predstavitve, ki spremeni funkcijo umetnosti, gledalca pa postavi v lego med gledanjem in mišljenjem oziroma branjem – branjem, ki ni vezano zgolj na prebiranje knjižnih strani, temveč pomeni vključitev konteksta in refleksijo novega diskurzivnega in institucionalnega prostora umetnosti. S te perspektive pa je status umetnosti vedno potencialen in podvržen uspešnosti argumenta.

Umetnik prevzema vlogo organizatorja novih možnosti za delovanje umetnosti, ki pod vprašaj postavi malodane vse obstoječe koncepte, ideje, vrednostni sistem in kriterije umetniškega vrednotenja. Kritičnemu premisleku so še posebej podvrženi originalnost, umetniški razvoj in napredek, avtorstvo, avtonomija ter vloga estetike in tehnične izvedbe. Umetnost in umetnik sta desakralizirana in postavljena v dialog z vsakdanjim početjem. Idejo tega projekta zastopajo razstave in umetniški performansi oziroma tako imenovane »manifestacije« skupine BMPT (Buren, Mosset, Parmentier in Toroni), ki si je v drugi polovici 60. let za cilj zadala sesutje klasičnega podjetja umetnosti, ki ga je v njihovem primeru predstavljalo prav slikarstvo.²⁵ V performativnih slikarskih akcijah, v katerih ponavljajo, tako rekoč kopirajo svoje skrajno minimalistične slike, slikarstvo prikažejo kot golo produkcijo vrednosti, ki je v končni fazi povsem zamenljiva s strojem in ki zavrže vsakršno ekspresivnost, subjektivnost, simbolno konotacijo in posebnost avtorskega izraza. Pripadniki skupine BMPT svoje početje podprejo z besedili, ki v dadaističnem tonu zavračanja manifestativno zavržejo vse tipične interpretativne konvencije slikarstva. V končni fazi je slika predstavljena kot *anonimen* izdelek. Kljub temu, da je avtorizirana in nosi podpis avtorja (Burena, Parmentierja, Mosseta ali Toronija) in ima značilno formo, ki prevzame vlogo logotipa, je to nepomembno in arbitrarno, saj je tehnika univerzalna, obvlada jo namreč lahko vsak, zato je tudi avtor slike lahko kdorkoli, s tem pa postane vloga umetnika nepomembna, razen toliko, kolikor predloži takšen koncept. Umetniški predznak teh del je zgolj slučajen ter pripisan izključno vključitvi

24 Benjamin H. D. Buchloh je razstavo označil za prvo konceptualistično razstavo.

25 Značaj njihovih performansov je smiselno gledati v luči Situacionistov ter zamisli in upov, ki so jih ti polagali v učinek intervencije ter njene zmožnosti premikanja in ukinjanja normativnih umetniških struktur.

v umetniški sistem in galerijski prostor. Na to je v enem izmed intervjujev opozoril Daniel Buren – s pripombo, da tu »ne gre več za umetnost, ampak za *nekaj drugega*« (Alberro, Stimson, 1999, 69).

To *nekaj drugega* pa je zopet spekulacija umetnosti o umetnosti, ki se sicer kljub prepričanju, da ukinja umetnost, ne umakne z institucionalne in simbolne pozicije, s katere nagovarja, pač pa zanjo predlaga novo teorijo.

Bibliografija

- Alberro, A., Stimson, B. (ur.), *Conceptual Art. A Critical Anthology*, Cambridge (MA), London 1999.
- Alberro, A., *Conceptual Art and the Politics of Publicity*, Cambridge (MA) 2004.
- Anscombe, G. E. M., von Wright, G. H. (ur.), *Ludwig Wittgenstein. Zettel*, Berkeley 1967.
- Barthes, R., The Rhetoric of the Image, v: *Image, Music, Text* (ur. Heath, S.), London 1977 [1964].
- Bois, Y. A., *Ad Reinhardt*, Los Angeles 1991.
- Boudaille, G., Interview with Daniel Buren: Art is no longer justifiable or setting the record straight, v: *Conceptual Art. A Critical Anthology* (ur. Alberro, A., Stimson, B.), Cambridge (MA) 1999.
- Buchloh, B. H. D., Conceptual Art 1962–1969. From the Aesthetic of Administration to the Critique of Institutions, *October* 55 (1990), str. 105–143.
- Burn, I., *Dialogue. Writings in Art History*, Sydney 1991.
- Corris, M. (ur.), *Conceptual Art. Theory, Myth, and Practice*, Cambridge 2004.
- Godfrey, T., *Conceptual Art*, London 1998.
- Gombrich, E., *Art and Illusion. A Study in the Psychology of Pictorial Representation*, New York 1960.
- Groys, B., The Artist as an Exemplary Art Consumer, *Filozofski vestnik*, XX (2/1999 – XIV ICA), str. 87–100.
- Kosuth, J., *Art After Philosophy and After, Collected Writings 1966–1990* (ur. Guercio, G.), Cambridge (MA), London 1991.
- Kosuth, J., Freud, Wittgenstein and Musil, Castelli Gallery 2012, https://www.castelligallery.com/images/publications/publications_PDF/Kosuthweb.pdf [15. 3. 2019].
- Lippard, L. R., *Six Years. The Dematerialization of the Art Object from 1966 to 1972*, New York 1973.

Meyer, J., *The Second Degree*, v: *Conceptual Art. Theory, Myth, and Practice* (ur. Corris, M.), Cambridge 2004, str. 108–122.

Rose, B. (ur.), *Art as Art: The Selected Writings of Ad Reinhardt*, New York 1975.

Schapiro, M., *Words and Pictures: on the Literal and the Symbolic in the Illustration of a Text*, Haag 1973.

Saussure, F. de, *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*, Ljubljana 1997.

Nadja Gnamuš

Od objekta k tekstu: jezik in zaznava na primerih zgodnjih konceptualnih praks

Ključne besede: jezik, (kon)tekst, zaznava, tekstualna dela, umetnost kot ideja

Konceptualne prakse, ki se v 60. letih 20. stoletja pojavijo na anglosaksonskem umetniškem prizorišču, ne pomenijo zgolj upora proti modernističnemu formalizmu, pač pa tudi zadnji stadij modernističnega diskurza samorefleksije, samokritike ter razmisleka o statusu in naravi umetnosti sploh. Njihovi predstavniki zavrnejo materialistične, subjektivne in ekspresivne teorije umetniškega medija ter namesto njih predlagajo mišljenje kot modus operandi umetniškega delovanja, pri čemer v ospredje postavijo razumevanje umetnosti s filozofske, lingvistične, sociološke, institucionalne in politične perspektive. Razmišljanja, ki nastajajo v tem okviru, pomenijo intelektualno obliko umetniškega samozavedanja, hkrati pa predložijo nove koncepte umetniškega delovanja. V umetniških praksah zgodnjega konceptualizma je bila *ideja* umetnosti pomembno referenčno območje, ki je prepletlo umetniško prakso in teorijo. Pri tem je prav raziskovanje odnosa med besedami in podobami odigralo ključno vlogo. Jezik je imel osrednje mesto pri preoblikovanju statusa umetnosti in premiku od objekta kot avtonomne in estetske umetniške stvaritve k tekstu, ki gradi polje umetnosti in kjer teorija o umetnosti velikokrat postane umetnost sama. Tekst ni več zgolj interpretativni, pojasnjevalni del vizualnega koda (torej podobe), temveč konstitutivni element umetniškega dela. Konceptualizem izhaja iz teze, da je v umetnosti bolj od izumljanja forme pomembno izumljanje novih pomenov in da je umetnost predvsem intelektualno početje. Jezik postane idealno sredstvo za premestitev pozornosti s formalnih parametrov na diskurzivno in kontekstualno nastajanje umetnosti.

Nadja Gnamuš

From Art Object to Text: Language and Perception in Early Conceptual Practices

Keywords: language, (con)text, perception, textual works, art as idea

Anglo-Saxon conceptual practices emerging in the 1960s were not only a reaction against modernist discourse, but also the final episode in its search for self-reflection, self-criticism and inquiry into the nature and status of art. The proponents of conceptual art rejected materialist, subjective and expressive theories of the artistic medium and replaced them with idea and thinking as the key principles of art production, thereby making the linguistic, sociological, philosophical, cultural and political context of an artwork important. Ideas rising within this framework offered a form of intellectual self-reflection and at the same time proposed new concepts and possibilities for art production. In art practices of early conceptualism the idea of art was an important topic, in which art practice and art theory were closely intertwined. The relationship between words and images was in this context of paramount importance. Language was a significant trajectory in changing the role and status of art, engendering the shift from an autonomous, aesthetic art object to a textual basis of art, whereby the theory of art itself became considered an artwork. Text was no longer the interpretative support of visual code (image), explaining its meaning, but rather the constitutive element of the artwork. Conceptualism believed that art was first and foremost an intellectual activity, in which it was more important to invent new meanings than new forms. Language thus became an ideal means for turning the focus from formal analysis to the context and discursive formation of artwork.

Sazan Kryeziu

The Unsayable Mystery of the Holy: Hölderlin's Late Poetry

Keywords: the holy, Friedrich Hölderlin, Martin Heidegger, Ludwig Wittgenstein, language.

DOI: 10.4312/ars.13.1.318-338

Heidegger's important and most engaging elucidations of Hölderlin's poetry provide abundant questions that are primarily suited to Heidegger's philosophy itself. His extrapolations on a certain number of Hölderlin's lines have frequently been dismissed, even by prominent philosophers like Theodor Adorno, who views Heidegger's method as "false", in that, "as method, it detaches itself from the matter at hand and infiltrates the aspect of Hölderlin's poetry that requires philosophy with philosophy from the outside" (Adorno, 1992, 128).

I will begin this paper by discussing the question of the mystery of the holy in Hölderlin's late poetry, focusing mainly on Heidegger's discourse on the matter. There seems no point in trying to summarize Heidegger's word by word analysis of Hölderlin's poems, therefore, in the subsequent text I will immediately get to the first remark, which will explain the characterization of Being as the holy, as I will attempt to show how consistent Heidegger's reading of Hölderlin's text is with Hölderlin himself. This will ultimately lead to my interpretation which takes as central Hölderlin's own conception of the holy as "the immediate" (Heidegger, 2000, 84). My thesis assumes that language is precisely what poetry cannot name. The holy is the immediate that cannot be said, but that is the principle of all saying. As an infinite resource, language is the presence of Being as the holy that remains a mystery – the mystery of the unsayable that manifests itself beyond language. Being as the holy bespeaks the poet in a saying to which the poet responds by articulating the address into words, or to put it into Heideggerian terms – *the coming-to-presence of things in their being* (i.e. exposing them in their truth) *is made possible through the poetic word* – but which nevertheless ends up in the disappearance of what it makes manifest. It becomes manifest, perhaps, as the revelation of the Word of God who says Itself to Itself in saying (addressing) Itself to us.

In order to draw my thesis near to the sphere of the rational, in the second part of the paper I offer an interpretation of Wittgenstein's thoughts on "the mystical", by

confronting it with the nonrational moments which belong to the content of the idea of the holy explained in the first part. On my proposed interpretation, Wittgenstein's views on language as the unsayable or "inexpressible" are summed up in the following ideas:

1. What finds its reflection in language, language cannot represent.
2. What expresses *itself* in language, *we* cannot express by means of language.
3. What *can* be shown, *cannot* be said.
4. There are, indeed, things that cannot be put into words. They *make themselves manifest*. They are what is mystical.¹

Under these headings, I will attempt to offer a "rational reconstruction" in the sense that I hope to restore to its rightful place the idea of poetic language as the mystery of the unsayable, and to bring it into the light, namely, to distinguish and analyse it as far as possible through the apophatic philosophical reflections of Heidegger and Wittgenstein.

I

Being receives many names in Hölderlin's poetry, yet the meaning remains the same. First it is called "nature" i.e. nature not in the ordinary sense of the word as that opposed to art, but in the sense of the Greek word *physis*, nature being the way whereby all things come to presence, that is, *physis* as "a rising into the open" – to use Heidegger's vocabulary. In this sense, nature is the poetic name for Hölderlin's Being. One of Hölderlin's late and last poems which was also a favourite of Heidegger's is called *Autumn*, and was composed "one year before Hölderlin's death" (Capobianco, 2014, 29). This is the poem in full:

Nature's gleaming is higher revealing,
Where with many joys the day draws to an end,
It is the year that completes itself in resplendence,
Where fruit come together with beaming radiance.

Earth's orb is thus adorned, and rarely clamours
Sound through the open field, the sun warms
The day of autumn mildly, the fields lie
As a great wide view, the breezes blow

Through boughs and branches, rustling gladly,
When then already to emptiness the fields give way.
The whole meaning of this bright image lives
As an image, golden splendour hovering all about.²

1 Wittgenstein, L., *Tractatus*: 4.121, 4.1212, 6.522.

2 As translated by Richard Capobianco; in: Capobianco, 2014, 28–29.

The first line “Nature’s gleaming is higher revealing” is the one the poem dons for the reader; it is indeed another expression of the ontological difference between Being and beings. Heidegger’s commentaries, and of his scholar Capobianco (2014), on the line in question and the poem as a whole try to provide an explication “as faithfully as possible to the poem’s intentions”. But the philosophical language that Heidegger uses is also the language that Hölderlin tries to convey to us. Nature’s gleaming is indeed a “higher kind of manifestation”, that is to say, of divine essence (as Spirit). Nature as Spirit gives life to all beings present, it be-spirits all beings into their Being. As such, nature’s gathering of itself in its unconcealment is to be seen both as an endless origin and as a perpetual presence of existence. This kind of presencing of existence as Spirit serves as mediation amongst beings. But this much Hölderlin’s poem itself says. By drawing a comparison between “nature” and “landscape” Heidegger asserts that landscape “lets appear nature in an initial gleaming” (Capobianco, 2014, 30).

What makes “nature’s gleaming” holy?

Nature safeguards and conserves beings (man and others alike) in the integrity of their Being. For Hölderlin nature is the holy because it is the “all-creative” and “all-alive”, and is “older than the ages and above the gods”. The holy is that which comes before man, the gods, God or any divinity, in other words, it is that by which they, too, are. “The holy is not holy because it is divine; rather the divine is divine because in its way it is ‘holy’... The holy is the essence of nature.” (Heidegger, 2000, 82). As a “law” that lies beyond human law or God’s or gods’, it is that which makes possible the integrity of all beings into their Being. In this respect, the holy as the essence of nature (“the divine One”) gathers together All, that is, the multiplicity of all beings (men, landscape, seasons, trees.) This very *gleaming* manifests itself as a “higher revealing” or appearing (= appearing in the sense of *eidos*, too, perhaps) hence a manifestation of the holy (the One), as the source of light by which All beings shine-forth and manifest themselves. In this sense, nature as “a golden splendour” imbues everything that is there, by “hovering all about”. We should however note here that the view and rendering of “One is All” is not a new one; for Being and the One have been conjoined since Parmenides. Nevertheless, Heidegger insists that the One that he is speaking about has nothing to do with any metaphysical entity, and as he observes, “the gleaming of nature is not a state or condition (*Zustand*), but a happening (*Geschehen*)”. This gleaming as a self-revealing aspect of Being constantly makes itself felt in the multitude of beings and events through its variously articulated forms of nature. But since this multitude of beings is ultimately nothing other than an unveiling or self-revealing aspect of Being itself, one who approaches nature only through its variously articulated temporal forms would fail to perceive the unrevealed presence of All that passes from god(s) to man, without which nature as the holy would lose its essence,

because “nature is Nature only after the naming it receives from the poet, since, if the speech that establishes comes from him, he is only answering the exigent call of the Sacred” (Blanchot, 1995, 119-120). Thus, the All is to be found in the poet’s calling of the holy, because only through his song will the gods find their truth among the living. The poet’s task is to say this unsayable poem, but he lacks the divine strength to name it. We should, however, note the difference between saying and naming. According to William S. Allen, the difference is that “while the holy unveils itself *in* the word it does not do so in a manner that would make it present *as* the *saying* of the word. This is because its essence is to be coming, so in becoming separated from its nonessence as what is present, poetic naming names what is *as* what is coming, that is, what is *not* present. Thus the essence of nature, the holy, unveils itself not by becoming apparent in the saying of its name but in unveiling itself *as* the inappearence of the word, its imminence” (Allen, 2007, 101). In this regard it might be said that, for Hölderlin, the holy is the All that is the concealed name of Being.

In the second stanza of Hölderlin’s Pindaric hymn *As on a Holiday* (1800), the emergence of the holy is conceived as wonderfully “All-present”, which embraces the poets:

So in favourable weather they stand
 Whom no master alone, whom she, wonderfully
 All-present, educates in a light embrace,
 The powerful, divinely beautiful nature.
 So when she seems to be sleeping at times of the year
 Up in the heavens or among plants or the peoples,
 The poets’ faces also are mourning,
 They seem to be alone, yet are always divining.
 For divining too she herself is resting.³

Heidegger observes: “Only because there are those who divine, are there those who belong to nature and correspond to it. Those who correspond to the wonderfully all-present, to the powerful, divinely beautiful, are “the poets” (Heidegger, 2000, 78). Poetry is in essence a relation between gods and the people, in addition, the very essence of the poet is drawn into this omnipresent embrace of the holy, thus, only an authentic poet is able to speak of the gods (experience the holy) and name the divine. “Because this light embrace [of the Holy] educates the future poets, they, as the initiated ones, know the holy” (Heidegger, 2000, 85). As “[nature] seems to be sleeping at times” and “poets seem to be alone”, they both share a common mourning. Why mourning? Heidegger explicates that “this mourning, however, is not merely an arbitrary darkness, but a divining rest. Night is the resting divination of the day” (Heidegger, 2000, 80).

3 As translated by Keith Hoeller; in: Heidegger, 2000, 69.

But now day breaks! I awaited and saw it come,
And what I saw, may the holy be my word.⁴

I think that the contrast between the passing of the night's darkness and the coming of daybreak might not be understood merely in the sense of Heidegger's explication, namely as "the coming of the divining nature that has been to rest" or "the pure calling of what those poets who are always divining wait and long for" (Heidegger, 2000, 80), but rather that it may also refer to that particular realm of Being as the holy as it discloses itself to the poet at the stage when "*according to firm law, as once begotten out of holy Chaos / Inspiration, the all-creative / Again feels herself anew.*" (stanza 3). The poet witnesses the *holy Chaos*, that is to say, he experiences the annihilation of all outward manifestations of nature. Yet Hölderlin does not seem to say that this state of inspiration (in the sense of divine madness) is a falling into an *abyss* where nothing could be discernible anymore, but rather that this abyss or darkness is also said to be bright, in that Being in itself is essentially luminous, illuminating itself as well as the poet's self. According to Heidegger, "the poem speaks of the poets and of the gift of the song only because the holy is the terror of universal shaking" (Heidegger, 2000, 94). But why must the final word of the poem return to the holy? What is the meaning of the holy in these two ambiguous lines of Hölderlin? For de Man, "it is not because he has seen Being that the poet is, therefore, capable of naming it; his word prays for the *parousia*, it does not establish it. It cannot establish it for as soon as the word is uttered, it destroys the immediate and discovers that instead of stating Being, it can only state mediation." (de Man, 1983, 258-259) Thus, de Man rejects Heidegger's reading of Hölderlin, arguing that Heidegger's interpretation of the former's poetry raises a question as to the entire possibility of naming being. For the theorist of Deconstruction, no event that is present in Hölderlin's poetry is about the coming-into-being of the holy, but instead it is about the rift between language and being, or the articulation of the difference and opposition between the immediate being and a mediating language, that is to say, it is about the difference between the absolute Being and the languaged being.

We might say that the holy is the trace of the unsayable mystery of the poet's speech that is made manifest in his words, yet cannot be said, except through this trace that it leaves behind in the language that cannot say it. The poet yearns to say it, but cannot, since the very calling of it would extinguish it. However, the holy as the unsayable mystery of speech is the very source of presence by which gods and men are present to each other and to There-being, hence There-being functions as the immediate mediation between them. But the holy is not yet the poet's word, for the poet still needs the Omnipresence to exist and the Omnipresence needs his mediation in order to be able to divine his destiny:

4 Ibid., 69.

Like sleeping infants the gods
 breathe without any plan;
 the spirit flourishes
 continually in them,
 chastely kept,
 as in a small bud,
 and their holy eyes
 look out in still
 eternal clearness.

A place to rest
 isn't given to us.
 Suffering humans
 decline and blindly fall
 from one hour to the next,
 like water thrown
 from cliff to cliff,
 year after year, down
 into the Unknown.⁵

(*Hyperion's Song of Destiny*, stanzas 2 and 3)

The holy here is the trace of the departed gods. The poet must take his stand and speak of the gods, for his task as a mediator is to connect the near to the far. Gods themselves determine what the poet is to divine, therefore, the poet must be responsive or attune himself wherever the holy discloses itself to him. Such attuning will be possible if the poet expresses a word, that only the holy, preserved within him, may utter. By preserving the holy, he becomes a seer who foresees the time of the thing created (*ποίημα*), of which he is the creator. "It is because", as Blanchot observes, "the poem is previous to the poet, and exactly this *ahnen* is the way for the poet to feel that he exists before himself and, *free as he may be, as free as the swallow*, in the dependence on this very freedom, his response may be free but it is a response to this freedom" (Blanchot, 1995, 118–119). Yet, to the important question as to whether the holy is *embodied* in the poet's word, or whether the word itself, in the form of Hölderlin's poem and this specific performative utterance, *generates* the holy, Angela Esterhammer remarks that "the speech act engages a reciprocal relationship between speaking subject and articulated object, between I and Other, and between language and reality, and engages as well the questions raised and left unanswered by Romantic theorists about the relative priority of consciousness and language" (Esterhammer, 2000, 189). According to Esterhammer, Hölderlin's language "is rooted in a phenomenological

5 Translated by James Mitchell; in: Hölderlin, 2007, 35.

understanding of the way language constructs relationships between mind and world in the first place” (ibid., 191). Unlike Esterhammer, we would rather contend that Hölderlin’s poetic language establishes the real by unfolding a spiritual order behind the material world.

For Hölderlin, the holy is the *immediate*. The *immediate* establishes a mutual relationship between beings, hence it serves as mediation between them. Inspired from an early fragment of Pindar, Hölderlin writes:

The immediate, strictly speaking, is as impossible for the mortals as for the immortals; the god must distinguish different worlds, in accordance with his nature, because heavenly goodness, for its own sake, must be holy, pure. Man, as the knowing one, must also distinguish different worlds, because knowledge is only possible through opposition. For this reason, the immediate, strictly speaking, is as impossible for the mortals as for the immortals. Strict mediatedness, however, is the law. (Heidegger, 2000, 84)

The holy as the immediate, however, is not directly approachable to the poet, for he cannot name it *in* itself, rather it discloses itself to him *mediately* i.e. in and through beings which it renders present, for which it is the mediation. Man himself dwells in the vicinity of the holy, the same manner as the gods do. Mediation is first to be seen as an “openness of the open which comes into a connection with what we call a “world” (Heidegger, 2000, 86). For Heidegger, “the open itself is the immediate” (ibid., 83). The openness is the dwelling place of the poet where he welcomes the gods in his poetry. He is thrown away “from cliff to cliff” in mediation, between the gods and his people. But to unveil the mystery of language is to unveil the origin of Being. Instead, the poet’s task as “half-god” or a privileged mortal is to respond to Being and recognize the holy as mediated through beings, for he must accept and respect the inaccessibility of Being in itself. As Heidegger puts it:

The immediate is itself never something mediate; on the other hand, the immediate, strictly speaking, is the mediation, that is, the mediatedness of the mediated, because it renders the mediated possible in its essence. (Heidegger, 2000, 84)

Mediation comes from what is superior or *above* the poet, that is, closer to some source of light of the holy, but not itself the holy, since it is only a being. Through the source of light the poet may be enlightened by the holy, for the holy cannot be found by itself, but in the beings that it illuminates. The poet is aware of the fall into the Unknown, for this was the destiny as determined by the gods, and whether the coming of gods will be the gods of ancient Greece or the Christian God is determined from and within the realm of Being. In Heidegger’s interpretation, “homecoming” is to be understood as

“the return to the nearness to the origin” (Heidegger, 2000, 42). The god that Hölderlin speaks of, is mysterious, that is, he is *the unknown*. God appears to men as a mysterious being. Yet the god that the poet refers to is not the religious God of the Christian faith, for Hölderlin is not a religious poet, but “a poet of Being” as Heidegger puts it.⁶

In my view, the very drive of man to reach and grasp the concrete coordinates of individual existence (as is the case with Hölderlin's poetry and thinking), is to be understood as a religious drive and here the term religious is not necessarily used according to the doctrines of monotheistic religions, but in a spiritual sense of the word). This is particularly the case with Hölderlin's much interpreted line “poetically man dwells on this earth” for which Heidegger dedicated a whole essay. Following Jung's assertion that “man is naturally religious”, I think that Hölderlin's line may also be understood in the same light, that is to say, man is supposed to *dwell poetically on this earth* in the sense of a syncretism between conscious and unconscious dimensions. In this aspect, the reality of Dasein, in my view, is mystified, i.e., it is not (merely) a thingly existence, but fused with mysterious dimensions (God, gods, sky, plants). Encountered with the universal and transcendental phenomena, there is grown up in man a feeling of affinity with all things that surround and fill him: animals, plants, sky, gods, and the eternal in him.

For Hölderlin, Christ is a divinely begotten hero. (Dilthey, 1985, 383) Gadamer, on the other hand, observes that for Hölderlin, Christ is of different nature than presence, because he is not only of his life on earth compared to the Greek gods, whose activity is just presence:

The poets, then, must be of this world, because they can sing only of the present in which they are imprisoned. It is part and parcel of Hölderlin's present that Christ is not accessible to poetic form. The Greek gods are the present time of legend that becomes reinterpreted for the poet in the light of “ever-present” nature. Christ, on the other hand, is he who lives in faith and whose worship is “in the spirit”. For Christ still lives. (Gadamer, 1994, 79)

6 Heidegger excludes God from Being, however, if according to Heidegger (in the latter phase of his career), Being is to be understood as *Lichtung* (open clearing) into which man transcends himself, and his concept of *Wissen* (knowing) as standing in the truth, and where truth (*aletheia*) is the unconcealment of the existent, then these ideas immediately bring back to our mind the remarkably close understanding of the mystics' idea of Reality and Knowing (God) as Presence and Light (Suhrawardi's metaphysics, for instance). In the same vein as Heidegger, Jean-Paul Sartre's thinking seems more persistently logical and scholastic with regard to the spiritual realization of the *Lichtung* of Being. For Sartre, the world of Being is separated between subject and object (i.e. between the realm of human consciousness and the realm of things) which can never be fused.

7 This assertion lies at the core of Jung's philosophy. For a detailed understanding of this philosophy please read C.G. Jung's *The Function of Religious Symbols and On Spiritualistic Phenomena*; in: *The Symbolic Life: Miscellaneous Writings: The Collected Works of C.G. Jung*, (ed. McGuire, W.), Princeton, NJ, 1997.

In the poem that bears the title *The Poet's Vocation*, Hölderlin writes:
 fearless/man stands, and lonely before God
 no weapon he needs
 Till God's being not there helps him.⁸

The poet's task is to remind his people not to give homage to false gods, but to await the signs of the approaching of a future god, as a salvation for his people. It seems as if Hölderlin foresaw the godless world of the modern age characterized by the technological worldview of Western civilization in which the absence of any god holds sway. Or to put it in the words of John R. Williams, "Hölderlin was one of the first to recognize this desacralization of the world, and Heidegger feels that his poetry provides an excellent description of this aspect of modern civilization (which is as valid today as during Hölderlin's own lifetime)" (Williams, 1977, 129). We are living in an epoch which lies between the absence of the past gods and the absence of a new one, therefore the poet, as long as this absence lasts, must teach his people how to live in the vicinity of "the essence of things", or *dwell poetically on this earth*. In his essay *What are Poets for?*, Heidegger remarks:

The default of God means that no god any longer gathers men and things unto himself, visibly and unequivocally, and by such gathering disposes the world's history and man's sojourn in it. The default of God forebodes something even grimmer, however. Not only have the gods and the god fled, but the divine radiance has become extinguished in the world's history. The time of the world's night is the destitute time, because it becomes ever more destitute. It has already grown so destitute, it can no longer discern the default of God as a default. (Heidegger, 2001, 89)

This is what Friedrich Nietzsche would call "the death of God", insofar as we are living in an epoch that has forgotten Being. For the philosopher of nihilism, *the death of God* marks the death of metaphysics, or rather the forgetfulness of Being as "unawareness of the mystery" or a "mittence of Being" (Richardson, 2003, 436) At the beginning of the 20th century, Rilke, the poet, was aware that Nietzsche's doctrine must change, therefore in an attempt to overcome nihilism he proposes salvation at the time of the absence of god, by returning instead to the authentic use of language, which lies in the inner space of the human heart. He conceives of Being as "the Open", a gravitational force that boundlessly draws all beings unto itself as well as acting towards one another, understood as universal Will. Whereas for Hölderlin, the poet is given the understanding of Being as a necessity for the encounter with gods in the presence of the holy. By living in the presence of the holy, therefore letting the truth appear, the poet will show his people how to *dwell* on this earth. The holy is revealed

8 Translated by Christopher Middleton; in: Hölderlin, 1990, 157.

to him in the form of verbal expression, and it is by reason of this very essence that Being passes into a word. Yet, the final words of Hölderlin's hymn *As on a Holiday* read:

I approached to see the Heavenly,
 And they themselves cast me down, deep down
 Below the living, into the dark cast down
 The false priest that I am, to sing,
 For those who have ears to hear, the warning song.
 There⁹

This last stanza of Hölderlin's hymn does not appear in every edition of his collected poetry nor does it appear in Heidegger's *Elucidations* (who surprisingly decides to leave the lines out). However, it can be found in the original manuscript of Hölderlin which shows that the poet crossed out a number of verses and words. The reason why I have chosen these omitted but very important lines is that they express the poet's recognition of the absence of an authentic language in the epiphany of his suffering self-negation. The poet can hear the voice of gods, but is banished to live on earth and sing to his fellow men in a real language. This authentic language is silence. The poet realizes that he can enter into an appropriate relationship with the gods only through a grounding-attunement, which dwells in silence, after realizing that his poetic language not only revealed, but concealed the being of things. Yet the poet is "into the dark", which I think, refers to the unreality of the world that he has been experiencing. In this aspect, the holy functions as an impenetrable dark veil obstructing the poet's sight to *see* or approach the self-revealing "truth of Being." Thus, it is through silence as the unsayable of the holy that humanity can reach into the depths of God. To be "modern" or "post-modern", in my view, is to abandon the God-intimacy as the root of the experience of the holy through silence, and instead setting out to approach the essence of things merely through language or speech. In this respect, I daresay that even philosophy has become an "irresponsible rhetoric" (Girard, 2001, 175), in the sense that philosophers, each in his own way, attempt to assume truth through the use of their vocabulary. Yet, how can the holy, which is unsayable, become speech? Blanchot insists that it can, insofar as "silence is marked by the same contradiction and the same tearing apart as language: if it is a way to approach the unapproachable, to belong to what is not said, it is "sacred" only insofar as it makes communication of the incommunicable possible and arrives at language" (Blanchot, 1995, 129).

The unsayable is a prerequisite for dwelling in the vicinity of the holy, and must not be identified with the holy itself. The unsayable is to be understood as a mode of augmented receptivity to the word, but not constitutive of it. There must be silence for this word to make itself heard, or in other words, it is through silence that we can

9 Translated by Michael Hamburger; in: Hölderlin, 1990, 197.

clearly hear and understand the spoken word. It is important to further substantiate the interrelationship between the unsayable beyond language and ordinary language in terms of Meister Eckhart's ontological distinction between Beyond-Being and Being: "God is a word, an unspoken word. . . Where God is, He utters this Word—where He is not, He does not speak. God is spoken and unspoken" (Kazemi, 2006, 135). Speaking in accordance with Eckhart's distinction, one could say that unsayability may be found in the omnipresence of God's no-thingness, or as Kazemi observes: "At the plane of Being – 'where God is' – the Word is spoken, whilst on the plane of Beyond-Being – 'where He is not' – there is silence, no-thing. That does not mean 'nothing' in the sense of the negation of Being, but rather nothing as That which surpasses and comprises all 'things' as well as Being itself, is clear from the fact that Eckhart says: 'God is spoken *and* unspoken.'" (ibid., 135) If we are thus to identify the unspoken God with the unsayable beyond language, it might be said that the unsayable "transcends both linguistic expression and the very particularity that language necessarily entails," (Katz, 1992, 3) for language is merely a system of signs where signs cannot speak themselves, but can only speak through other signs.¹⁰

Still more puzzling is the question of whether what *can* be experienced *cannot* be said in words. Alfred Schutz notes that "for 2,000 years, the problem of philosophy has been not 'How do I know the things of the outer world?' but 'What is the relation of the concept to that which I have designated with and also apperceived in a word?'" (Schutz, 2013, 127) Our question would be: does the world of words exist only outside the world, or is our cognition of it possible only through the world of words? And will one's original experience be altered if one names the experience linguistically? Does the mystics' view that the unsayable is beyond language, make it nonlinguistic? Or is the unsayable unrelated to language (Blanchot)? Or is it inseparable from language (Derrida)? Or is it the *essence* of language ("*das Wesen der Sprache*") itself, as Heidegger maintains? Paradoxically enough, it might be said that the unsayable is

10 Unlike most modern theorists and philosophers who claim that language determines all of reality, Ibn Arabi, the 13th century Islamic mystic, claims that the origin of language cannot be found in anything other than God. The self and indeed all of reality, according to Ibn Arabi, is "nothing but a word articulated by the Essence, and the Essence remains always and forever beyond any articulation. So also, every language, whether meta-, cosmic, human, or infrahuman, is an articulation of Unarticulated *Wujūd*" (=Being). I think it would be worthy of attention in the context of our argument, to present here Ibn Arabi's understanding of language, as explained by his scholar William C. Chittick: "On the formal level, language is first an articulation of the breath. The breath (*nafas*) is the life force, and, in the human case, the life force is the self (*nafs*). Language articulates the contents of the self in a *barzakh*, an isthmus- i.e., the breath-that is neither immaterial like the self, nor material like the external world. We know the *barzakh* is there because we experience its articulation, not least through enunciating and hearing spoken words. Language is intelligible, because the self is intelligent, and it is sensory, because it is perceived by sensation. Hence it is a world of imagination, a *barzakh* between awareness and embodiment, meaning and form, reason and sensation, self and other. It is an image of the self and of the world outside the self. It is neither here nor there, neither this nor that. It clarifies -and obscures, reveals and veils." (Chittick, 1997, xxxii–xxxiii)

made possible only through language, as in the lines of Rumi: “When you say, ‘words are of no account’, you negate your own assertion through your words. If words are of no account, why do we hear you say that words are of no account? After all, you are saying this in words” (Katz, 1992, 3). In order to make some sense on these questions, I propose that in this second part of the paper we return to Wittgenstein’s *Tractatus*, and specifically to his views on the mystical as the “unsayable” or “inexpressible”, according to the ideas presented at the beginning of this paper.

II

Ludwig Wittgenstein actually claims in the *Tractatus* that “What finds its reflection in language, language cannot represent. What expresses *itself* in language, we cannot express by means of language” (Wittgenstein, 1974, § 4.121). To achieve this representation we would have to place ourselves “somewhere outside logic, that is to say outside the world” (§ 4.12). And if this logical form *is mirrored in propositions*, what could be *identified* in the unsayable (as the outside of the world), that the reflection is of the world? It seems that nothing that is *sayable* could *identify* what is *unsayable* as identically mirrored in language. The philosopher of logic observes: “Language disguises thought. So much so, that from the outward form of the clothing it is impossible to infer the form of the thought beneath it, because the outward form of the clothing is not designed to reveal the form of the body, but for entirely different purposes” (§ 4.002). On this view language disguises its essential structure. According to Wittgenstein, a proposition can only say how a thing is, and not what it is. Further, “to view the world *sub specie aeterni* is to view it as a Whole – a limited whole.” (§ 6.45). This world as “a limited whole” (*begrenztes Ganzes*), is what Wittgenstein calls the “mystical”. The infinite of language encounters a limit and transpires against the unsayable checked by the silence or speechlessness of nature. Yet in the context of our argument, the following question must be posed: Can the logical limits of language be transcended by poetic language? William Franke succinctly observes:

It seems that poetry excels only in the expression of inexpressibility and that this alone, paradoxically, becomes the mode in which the sense of alterity and singularity can be communicated. Not by being communicated but rather by being marked as evading all linguistic formulations, the inexpressible is made at least to show up in poetry. As in Wittgenstein’s dictum, the inexpressible “*shows itself*, it is the mystical.” (Franke, 2014, 85)

There are, indeed, says Wittgenstein, things that we cannot put into words (§ 6.522). This inexpressible as the mystical *shows itself* or makes itself manifest, yet might this way of showing or manifesting be something that cannot be said, or in other

words, is there a *showing* of what cannot be said? According to Franke, the linguistic trace of what cannot be said must precede—and in fact constitute—any presencing or evidencing of the unsayable, which is, to this extent, intrinsically linguistic, that is, an effect of language (Franke, 2014, 153). Taking his cue from Jacques Derrida's discussions of the trace, Franke maintains that "the trace is all that ever becomes real and effectual of the presence, which is never manifest as presence itself and as such but always only as some recognizable, specifiable trait, an instituted trace, which refers to what it is not and cannot re-present but can only mark as vanished, absent, inaccessible" (ibid., 153). The unsayable is thus "a *trace* that cannot be traced back to any origin" (ibid., 153).

We cannot trace the unsayable back to any origin, because we cannot put ourselves "outside of the world" (outside logic), for we would thus pass into the realm of silence. In these terms, "what *can* be shown, *cannot* be said", claims Wittgenstein, in the sense that language displays the reality that makes itself manifest but cannot be said, for language is just its *in-the-world* structure. I think that Wittgenstein sees a unity between two kinds of showing, that is, the showing of what lies outside the world and the showing that lies *in-the-world*. These two worlds are not separate, but bounded by a mutual structure of consciousness that is transcendental, which manifests itself both in the realm of logic and outside logic. Language and mind (logic) are the limits of the world which are separated by the transcending experience of the mystical. Russell Nieli remarks:

One cannot *say* what does not exist in the world, because what does not exist *in* the world is the out-of-the-world mystic union, and for expressing this experience, the in-the-world structure of language and logic is not appropriate. Similarly, the out-of-the-world experience cannot be construed in thought, because "thought" (*Gedanke*), in the technical sense of the *Tractatus*, is closely tied to picture-propositions (3.01, 3.1) i.e., to what can be said in language. (Nieli, 1987, 119–120)

In the mystical realm of experience there occurs a disembodiment of the self, for as Wittgenstein puts it: "the philosophical self is not the human being, not the human body, or the human soul, with which psychology deals, but rather the metaphysical subject, the limit of the world - not a part of it" (Wittgenstein, 1974, § 5.641). The disembodied self is therefore represented as the reduction of the metaphysical *I* from its body (the denial of the reality of the ego) to a point from which it views the whole world. In other words, only in a mystical "flight" does a "world" come into being. Likewise, it might be said that only insofar as the poet destroys himself and the language he has created will the "world" come into being, or in other words, only at the limit of this negation might the *unsayable* take place.

While for Wittgenstein the limits of the language are the limits of the world, for Heidegger language is *the house of Being and in this house human beings dwell*. He does not maintain, as Wittgenstein tells us, that beyond the philosophical language lies the “mystical”, but proposes instead that the propositions of “reality” and “consciousness” must be brought together. Heidegger attempts to create a new transformed language, by demanding that grammar be freed from logic:

The Greeks had no word for “language”; they understood this phenomenon “in the first instance” as discourse. But because the *logos* came into their philosophical ken primarily as assertion, *this* was the kind of *logos* which they took as their clue for working out the basic structures of the forms of discourse and its components. Grammar sought its foundations in the “logic” of this *logos*. But this logic was based upon the ontology of the present-at-hand. (Heidegger, 1962, 209)

Yet for Heidegger, poetry is opposed to inauthentic discourse. Poetry (*poiesis*), according to him, is not a particular part of language; language originates in poetry. Poetry, he maintains, names being and the essence of all things; it is poetry which makes language possible, in the first place. In this sense, “the essence of language itself is to be understood through the essence of poetry”. However, Heidegger’s suggestion that we should seek that essence in poetry, as Karsten Harries remarks, “is no more convincing than Wittgenstein’s decision to accept our language as a ground beyond challenge. Logic, ordinary language, and poetry must not be understood as three stages, where each successive stage is taken to be more fundamental than the one which preceded it, but as three dimensions which have to be seen together” (Harries, 1968, 291). It is also important to direct our attention here, however briefly, to Wittgenstein’s paralleling of ethics with aesthetics: “Ethics and aesthetics are one and the same” (Wittgenstein, 1974, § 6.421). What is the relation binding them, given the fact that they are two different domains? According to B. R. Tilghman, “they are parallel in that both belong to the domain of *the unsayable*; just as there are no ethical propositions, so there are no propositions stating aesthetic judgements. Both values can only be shown. Both involve a way of looking at things that is contemplative” (Tilghman, 1991, 64). In addition to this parallel, ethics and aesthetics, in Tilghman’s words, “are intimately related in that art is one of the most important ways in which ethical value can be shown and a solution to the problem of life made manifest” (ibid.: 65). This seemingly plausible idea, however, raises a number of dilemmas, for my question would be: what does professor Tilghman mean by ethics, if he does not speak about the ethical act, but refers to the ethical only in light of the individual quest for spiritual balance?

Wittgenstein’s identification of “the mystical” with that which cannot be put into words is closer to Eckhart’s mysticism than to Heidegger’s thought, for Heidegger’s

thought is linguistic rather than mystical. Whereas for Meister Eckhart silence replaces language, for Heidegger silence is the condition and also an attribute of authentic language, but only insofar as it is a break off or cessation within language, as in the lines of Stefan George's poem *The Word*: "So I renounced and sadly see: Where word breaks off no thing may be" (Heidegger, 1971, 73). The thing itself comes into being or comes to "be" only through language, and where there is no word, there is no thing either. As Heidegger remarks in his explication of the poem: "No thing is where the word is lacking. 'Thing' is here understood in the traditional broad sense, as meaning anything that in any way *is*. In this sense even a god is a thing. Only where the word for the thing has been found is the thing a thing. Only thus *is* it. Accordingly we must stress as follows: no thing *is* where the word, that is, the name is lacking" (Heidegger, 1971, 61–62). But once the poet experiences the limitation of language, he writes a poem instead, and does not lapse into silence. Why? Heidegger answers: "because this renunciation is a genuine renunciation, not just a rejection of saying, not a mere lapse into silence. As self-denial, renunciation remains Saying. It thus preserves the relation to the word" (Heidegger, 1971, 147). The difference between what is sayable and what is "unsayable in what is said" is *rift* (Riss). As Bernasconi explains:

Rift is the withdrawal, the withholding, the unspoken that accompanies all language and resounds in *das Geliit der Stille*. The recognition-in remembrance-of the history of Being does not mark the withdrawal of Being's withdrawal. It means rather that the silence is to be heard as silence and that the silence comes to permeate all speaking. The rift would thereby be maintained as a rift between the "inside" and "outside" of metaphysics or, better, between the first and another beginning (Bernasconi, 1985, 63).

Wittgenstein, on the other hand, is more restrained than Heidegger in this respect. Wittgenstein attempts to draw a limit to the expression of thought in language. Beyond this limit, there is nothing but silence. For Wittgenstein, silence is the only realm for the revelation of the mystical as the unsayable, which shows itself at the point or limit where language cannot reach. This realm where language cannot reach belongs to the sphere of ethics. To reach this necessary aspect of the world in which the ethical act resides, the metaphysical I, or the self, must transcend the specifics of rendering this world only by means of speech, babbling, and theorizing. It is for this reason, I think, that Wittgenstein ends his *Tractatus* in silence: "What we cannot speak about we must pass over in silence" (Wittgenstein, 1974, § 7). According to Dieter Mersch, "the mystical represents the place where every definition of the question of 'what' or 'how' ceases and only the pure presence in relation to absence *manifests* itself. That means: the world, as the *self-revealing* entity, '*is*' only *in the event*"¹¹ (Mersch, 2009, 30). But the

11 Mersch further explains that "the expression 'event' or 'happening' (*Ereignis*) implies that the distinction between what can be said and not said is not accessible: it is not a constructive effect of

mystical is not just the world, or being, or existence. The limits of being are non-being, nothingness, emptiness or the void, which are key concepts in mystical poetry as well. And if being as *self-revealing* entity originates in an event, it might be argued that the event discloses the emptiness (void) or nothingness of the place whence the being as truth originates. This is what Hölderlin told us:

[Gods] themselves cast me down ... to sing
For those who have ears to hear, the warning song.
There¹²

The poet sings his song by naming the holy as *there*, *there* as the very *being* of the place as void (i.e. silence) as the limit to being (i.e. language). Poetry as the essence of all things, goes beyond words and concepts and excels precisely in the expression of the inexpressible, becoming thus the only realm in which the sense of singularity and otherness can be expressed. The inexpressible makes itself manifest in poetry, not by being expressed or articulated, but rather by avoiding linguistic formulations. The poet speaks, yet does not speak, and what is shown by him, is left unexpressed. But if *gods* ask him to speak to his audience through language, how is it possible for the audience or reader to hear and understand the poet? The idea of the audience in this aspect might be paralleled to Heidegger's conception of *keeping silent* as another essential possibility of discourse (Heidegger, 1962, 165). Keeping silent at hearing the poet's word, the audience "can develop an understanding", and actually can do so more authentically than the person who is never short of words (ibid.: 165). As Heidegger observes:

Keeping silent authentically is possible only in genuine discoursing. To be able to keep silent, Dasein must have something to say – that is, it must have at its disposal an authentic and rich disclosedness of itself. In that case one's reticence [*Verschwiegenheit*] makes something manifest, and does away with "idle talk" [*Gerede*"]. As a mode of discoursing, reticence articulates the intelligibility of Dasein in so primordial a manner that it gives rise to a potentiality-for-hearing which is genuine, and to a Being-with-one-another which is transparent. (Heidegger, 1962, 165)

Let us summarize. We began this paper, following some passages of Hölderlin's late poetry, with a simple identification of Being as nature and as the holy. Thus we continued to analyse Hölderlin's idea of the holy, principally according to the apophatic philosophical views of Heidegger and Wittgenstein, and attempted to

a discourse: it *happens*. It is therefore also not, as Derrida and J. Butler meanwhile seem to infer, marked arbitrarily and, by that, not *transferable*.' Mersch, D., *There are, indeed, things that cannot be put into words*; in: *In Search of Meaning: Ludwig Wittgenstein on Ethics, Mysticism and Religion* (ed. Arnschwald, U.), Karlsruhe 2009, p. 44.

12 See: Hölderlin, 1990, 197.

make an analogy between Hölderlin's idea of the holy and Wittgenstein's conception of the *mystical*. Following Heidegger's thought, we have observed that the essence of poetizing is to be understood through the essence of language. In the second part we juxtaposed Heidegger's views with Wittgenstein's and found out that to trace the mystery of what cannot be said, back to an origin, means placing ourselves outside of the world (outside logic), passing thus into the realm of silence. We have found several passages that supported this interpretation. For Wittgenstein, it is through silence that the revelation of the mystical as the unsayable is made possible, "the mystical" which makes itself manifest at the point where language cannot reach. But we must clarify here that the showing of mystical-beyond or the holy and the showing of language and the world cannot be seen as two types of showing, but rather as bounded in a unity that originate in the transcendental. For Heidegger, on the other hand, silence permeates all speaking and the difference between what is unsaid and what is "unsaid in what is said" is *rift*. The manifestation of the rift according to Heidegger takes place in the withdrawal of being as the unsayable that accompanies all language and resonates in "the peal of stillness" (*das Geliut der Stille*). To quote Meister Eckhart:

First we will take the words: "In the midst of silence there was spoken within me a secret word" [...] Yet in that ground [of the soul] is the silent "middle": here nothing but rest and celebration for this birth, this act, that God the Father may speak His word there, for *this* part is by nature receptive to nothing save only the divine essence, without mediation. (Schalow, 2001, 61)

We may sum up what we have found by saying that in Hölderlin's poetizing the holy is used to describe *the immediate* that cannot be said, but that is the principle of all saying. The holy is thus both the immediate and the mediation. The holy bestows the originary word upon the poet who is able to speak by listening to the sounds of silence. Struck by the holy, the poet hears the withholding of language in a new, transformed way. Hölderlin writes:

Often we must keep silence; holy names are lacking
Hearts beat and yet does speech hold back?¹³

It is precisely in the silence coming from the absence of the holy names that words from a prior grant of language begin to echo from afar. If phenomenology is the *seeing* of what is concealed, then, perhaps, the hearing of the peal of silence might also be given the same name.

13 Hölderlin's poem *Heimkunft / An die Verwandten* (stanza 6): "Schweigen müssen wir oft; es fehlen heilige Nahmen / Herzen schlagen und doch bleibet die Rede zurück?" (translated by Keith Hoeller; in: Heidegger, 2000, 30).

References

- Adorno, T., *Notes to Literature*, Vol. 2, New York 1992.
- Allen, W. S., *Ellipsis of Poetry and the Experience of Language after Heidegger, Hölderlin, and Blanchot*, Albany 2007.
- Bernasconi, R., *The Question of Language in Heidegger's History of Being*, Atlantic Highlands (NJ) 1985.
- Blanchot, M., *The Work of Fire*, Stanford (CA) 1995.
- Capobianco, R., *Heidegger's Way of Being*, Toronto 2014.
- Chittick, W. C., *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn-Al'Arabi's Cosmology*, Albany (NY) 1997.
- de Man, P., *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism* (revised 2nd edition), London 1983.
- Dilthey, W., *Poetry and Experience*, Vol. V, Princeton (NJ) 1985.
- Esterhammer, A., *The Romantic Performative: Language and Action in British and German Romanticism*, Stanford 2000.
- Franke, W., *A Philosophy of the Unsayable*, Notre Dame (IN) 2014.
- Gadamer, H. G., *Literature and Philosophy in Dialogue*, Albany (NY) 1994.
- Girard, R., *I see Satan fall like Lightning*, New York 2001.
- Harries, K., Wittgenstein and Heidegger: The Relationship of the Philosopher to Language, in: *The Journal of Value Inquiry* 2, 1968, pp. 281–291.
- Heidegger, M., *Being and Time*, (trans. John Macquarrie, Edward Robinson), Oxford 1962.
- Heidegger, M., *Elucidations of Hölderlin's Poetry*, (trans. Keith Hoeller), New York 2000.
- Heidegger, M., *On the Way to Language*, (trans. Peter D. Hertz), New York, Toronto 1971.
- Heidegger, M., *Poetry, Language, Thought*, (trans. Albert Hofstadter), New York 1971.
- Hölderlin, F., *Hyperion and Selected Poems* (ed. Santner, E. L.), New York 1990.
- Hölderlin, F., *Poems of Friedrich Hölderlin*, (trans. James Mitchell), San Francisco 2007.
- Jung, C. G., *The Symbolic Life: Miscellaneous Writings: Collected Works of C. G. Jung* (ed. McGuire, W.), Princeton (NJ) 1997.
- Katz, S. T., *Mysticism and Language*, Oxford 1992.
- Mersch, D., There are, indeed, things that cannot be put into words, in: *In Search of Meaning: Ludwig Wittgenstein on Ethics, Mysticism and Religion* (ed. Arnsward, U.), Karlsruhe 2009, pp. 25–50.

- Nieli, R., *Wittgenstein: From Mysticism to Ordinary Language*, Albany 1987.
- Richardson, W. J., *Heidegger: Through Phenomenology to Thought* (4th edition), New York 2003.
- Schalow, F., *Heidegger and the Quest for the Sacred: From Thought to the Sanctuary of Faith*, Dordrecht 2001.
- Schutz, A., *Literary Reality and Relationships* (Collected Papers, VI), Dordrecht 2013.
- Shah-Kazemi, R., *Paths to Transcendence according to Shankara, Ibn Arabi, and Meister Eckhart*, Bloomington (IN) 2006.
- Tilghman, B. R., *Wittgenstein, Ethics and Aesthetics: The View from Eternity*, Hong Kong 1991.
- Williams, J. R., *Martin Heidegger's Philosophy of Religion*, Waterloo, Ontario 1977.
- Wittgenstein, L., *Tractatus Logico-Philosophicus*, London 1974.

Sazan Kryeziu

Neizrekljiva skrivnost svetega: Hölderlinova pozna poezija

Ključne besede: sveto, Friedrich Hölderlin, Martin Heidegger, Ludwig Wittgenstein, jezik

V Hölderlinovi poeziji je bit označena z več izrazi; ta razprava se osredinja na bit kot sveto. Bit kot sveto nagovarja pesnika v sporočilu, na katero se ta odzove z besedilom. V soglasju s Heideggerjevo mislijo, da je poezija (*poiesis*) bistvo jezika in vseh umetnosti, in ob soočenju z Wittgensteinovimi pogledi na jezik bomo poskušali pokazati, da slediti skrivnosti jezika do njegovega izvira pomeni postaviti se ven iz sveta, namreč, prestaviti se v območje tišine. Ob vzporejanju Hölderlinove ideje svetega kot tistega neposrednega in Wittgensteinovega pojma mističnega se razkrije, da je jezik natanko to, česar poezija ne more imenovati.

Sazan Kryeziu

The Unsayable Mystery of the Holy: Hölderlin's Late Poetry

Keywords: the holy, Friedrich Hölderlin, Martin Heidegger, Ludwig Wittgenstein, language

Being is given many designations in Hölderlin's poetry, but we will focus on the question of Being as the holy. Being as the holy bespeaks the poet in a message to which he responds by articulating the address in words. Following Heidegger's thought that poetry (*poiesis*) is the essence of language and of all arts, and juxtaposing it with Wittgenstein's view of language, we will find out that to trace the mystery of language back to its origin means placing ourselves outside of the world, passing thus into the realm of silence. Drawing an analogy between Hölderlin's idea of the holy as the immediate and Wittgenstein's conception of the mystical, my thesis assumes that language is precisely what poetry cannot name.

Recenzije/Reviews

Tanja Žigon

**Enikő Dácz (ur.): Räumliche Semantisierungen.
Raumkonstruktionen in den deutschsprachigen
Literaturen aus Zentral- und Südosteuropa
im 20.–21. Jahrhundert**

Regensburg: Friedrich Pustet Verlag, 2018 (Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas an der Ludwig-Maximilians-Universität München; 135), 287 strani

Lani je v zbirki Inštituta za nemško kulturo in zgodovino jugovzhodne Evrope, ki deluje na Univerzi v Münchnu, izšla obsežna znanstvena monografija, katere naslov bi se v slovenščini glasil *Prostorske semantizacije. Koncepti prostora v nemško govorečih književnostih srednje in jugovzhodne Evrope v 20. in 21. stoletju*. Uredila jo je znanstvena sodelavka münchenskega inštituta Enikő Dácz in v njej zbrala 16 prispevkov, ki so bili v krajši verziji prvič predstavljeni leta 2015 na mednarodni germanistični konferenci v Brašovu (Romunija). Avtorji in avtorice prispevkov prihajajo iz Nemčije, Hrvaške, Slovenije, Romunije, Madžarske in ZDA.

Že francoski zgodovinar in filozof kulture Michel de Certeau (1925–1986) je prostor (*»espace«*) za razliko od kraja (*»lieu«*) razumel kot dinamični pojem, torej kot rezultat prakse, ki poteka na posameznih krajih ter jih spreminja v prostore individualnega delovanja; tega pa različni akterji različno predstavijo in opišejo, kar je povezano tako z izkustvenimi svetovi posameznikov kakor tudi s kulturnimi in prostorskimi danostmi. Prostor v književnih besedilih torej ni le kraj dogajanja, temveč v sebi skriva tudi pomen, kot sta pred dobrim desetletjem v monografiji o pojmu prostora in gibanja v književnosti zapisala Wolfgang Hallet in Birgit Neumann (*Raum und Bewegung in der Literatur. Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*, Bielefeld: transcript Verlag 2009). Nekaj let pozneje smo znanstveno monografijo o prostorskem obratu (t. i. *spatial turn*) v literarni vedi, ki so jo uredili Marko Juvan, Marijan Dovič in Jernej Habjan, dobili tudi v slovenskem prostoru (Ljubljana: Slovensko društvo za primerjalno književnost 2013). Tudi v tem delu so se prispevki osredotočali na vprašanja, kot so kaj prostorski obrat prinaša literarni vedi, v kakšnem razmerju je prostorska epistemologija s časovnostjo in pripovednostjo, na katerih je utemeljena literarna veda, kaj je literarna geografija in podobno.

Tudi pričujoča monografija, ki so jo pripravili münchenki kolegi, izhaja iz prostorskega (topografskega/topološkega) obrata, ki v zadnjih desetletjih v teoretskih razpravah v ospredje kulturoloških in literarnoznanstvenih raziskav postavlja ne le »čas«, temveč tudi »prostor« oziroma geografski prostor in prostorske kontekste. Monografija obravnava poetizacijo prostora v književnosti srednje in jugovzhodne Evrope 20. in 21. stoletja, preučuje tekstualni prostor izbranih literarnih besedil in se sprašuje o topografskih posebnostih nemško govorečih literatur obravnavanega geografskega prostora. V ospredju so razmišljanja o fikciji prostora, pri čemer je posebna pozornost posvečena fiktivnim in realnim prostorskim danostim, sledijo pa semiotične analize jezikovno-prostorskih odnosov, ki se kažejo med posameznimi liki, med liki in predmeti ter v odnosu do izvenjezikovne resničnosti. Med temeljne tematske poudarke v monografiji sodijo strategije vizualizacije in prostorskega obrata, uprizarjanje menjave prostora, heterotopični prostorski koncepti, prostorske upodobitve srečevanj različnih kultur, koncepti identitete in alteritete, fiksijski modeli resničnosti perifernih prostorov ter upodobitve prostora, ko gre za procese spominjanja oziroma za pokrajine spomina. V središču so torej različni vidiki prostora v književnih besedilih, med njimi topografsko-geografski, retorični, zaznavni in narativni, prispevki pa obravnavajo na eni strani tako imenovane »regionalne književnosti«, na drugi pa dela avtoric in avtorjev, ki so v Nemčijo prišli iz srednje in jugovzhodne Evrope ter pišejo v nemščini.

Uvodni prispevek izpod peresa Magdolne Orosz (*»Raum« und »Raumdarstellung« als Kategorien literarischer (narrativer) Textanalyse*) prinaša jasen in zgoščen pregled kulturoloških in literarnovednih teorij prostora ter predstavi dosedanje raziskave, obenem pa na podlagi študij primerov, ki se nanašajo na čas in prostor Avstro-Ogrske ob izbruhu prve svetovne vojne, predstavi regionalno specifične koncepte prostora ter historične reference, potrebne za razumevanje besedil in razmerij med geografskimi in fiksijskimi svetovi. Tu opisane skupne značilnosti prostorskih narativov se kažejo tudi v obeh tematskih sklopih oziroma poglavjih monografije. Razprave v prvem poglavju (*Fiktionale Räume*) se osredotočajo na fiksijske prostore, v drugem poglavju (*Raumin szenierungen in medialen Kontexten*) pa so zbrani prispevki, ki se osredinjajo na inscenacije prostora v medialnih kontekstih, torej v esejih, avtobiografijah, spominih, časopisih in korespondencah.

V prvem sklopu je zbranih sedem prispevkov. Enikő Dácz v svoji razpravi, upoštevajoč naratološka in kulturološka teoretična izhodišča, proučuje literarna prizorišča in prostore v romanu *Zwischen Grenzen und Zeiten* Heinricha Zillicha (1898–1988), ki sicer zaradi svojih kulturno-političnih pogledov in simpatiziranja z nacionalsocializmom velja za kontroverznega avtorja. Avtorica roman analizira na podlagi tristopenjskega modela *mimesis*, ki ga je utemeljil Paul Ricœur, ter v ospredje

postavi vprašanje, v kolikšni meri Zillichov ideološko obarvani roman performativno (so)oblikuje prostor, o katerem piše, torej Sedmograško med prvo svetovno vojno in neposredno po njej. V naslednjem prispevku germanistke in romunistke Laure Laza je v središču literarna zapuščina sedmograškega lirika Wolfa von Aichelburga (1912–1994), shranjena v romunskem državnem arhivu, kjer so v študijske in raziskovalne namene dostopni akti državne varnostne službe Securitate. V Pulju rojeni Aichelburg, ki je konec prve svetovne vojne s starši prišel v romunski Sibiu, kjer se je družina ustalila, se je namreč konec petdesetih let prejšnjega stoletja znašel pod drobnogledom romunske varnostne službe. Sumljiv je postal, ker je v letih 1928–1934 študiral germanistiko in romanistiko, a ne le v Romuniji (Cluj-Napoca), temveč tudi v Franciji (Dijon). Leta 1939 se je vrnil na Sedmograško, leta 1959 pa je bil na procesu proti nemški skupini pisateljev pred sodiščem v Braşovu obsojen na 25 let zapor. Njegove pesmi, nastale v romunskih zaporih in delovnih taboriščih, do danes še niso objavljene, zato je prispevek Laure Laza toliko bolj dragocen. V njem se avtorica posveča vprašanju razmerja med fikcijskim in realnim svetom v Aichelburgovi liriki, predvsem temu, kje prostorska imaginarnost tako rekoč prekrije realni prostor. Podobno je tudi izhodišče Raluze Cernahoschi, ki v svojem prispevku analizira realne in imaginarne topografije v pesnitvi Horsta Samsona (roj. 1954) *La Victoire*. Čeprav je dogajanje v vseh 52 pesmih, ki sestavljajo pesnitev, postavljeno v romunsko okolje, avtorica ugotavlja, da kljub temu ne moremo govoriti o enem samem in enotnem prostoru, ki bi mu rekli »Romunija«. R. Cernahoschi zato analizira razmerje med izkustvenim in literarnim prostorom ter sklene, da gre za literarno topografijo, v kateri se geografski prostori spreminjajo v zelo različne (tekstualne) prostore. Predstavljeni so prostori tranzita, moči in nasprotij, med njimi apokaliptični prostori v času vojne ali pa kraji deportacij in izseljevanja romunskih Nemcev v času komunističnega režima, pri čemer se avtorica posveča predvsem vprašanju, ali pesmi lahko ustvarijo literarni medkontekstualni prostor kot strategijo osvoboditve banatskih Nemcev. Prav to pa je osrednja tema naslednje razprave, ki sta jo prispevali Roxana Nubert in Ana-Maria Dascălu-Romiţan, v kateri Banat obravnavata kot kraj spomina v pesmih romunsko-nemškega lirika in pripovednika Johanna Lippeta (roj. 1951). Lippet v svojih verzih in prozi išče izgubljeni čas in izgubljeno deţelo. Oriše fikcijske scenarije propada banatskih Nemcev ter premišljuje o osebnih in historyčnih procesih, ki so potekali pred njegovimi očmi, pri čemer se zgodbe in usode posameznih družin stapljajo v eno samo zgodbo skupnosti. V nadaljevanju madţarska komparativistka Eszter Propszt analizira razmerje med dojemanjem prostora in identiteto v romanu Béla Bayerja (roj. 1951), v katerem je madţarsko-nemška zgodovina predstavljena kot model prostora. Analiza temelji na semiotičnem konceptu prostora Jurija Lotmana in odgovarja na vprašanje, kakšna identifikacija z modelom prostora je na voljo bralcu ter ali in kako jo lahko uporabimo za interpretacijo vsakodnevnih in zgodovinskih izkušenj madţarskih

Nemcev. Zadnja prispevka prvega poglavja monografije obravnavata specifične tematike, ki se pojavljajo v delih avtorjev in avtoric z migracijskim ozadjem, predvsem pa se ukvarjata z njihovo umestitvijo med jezike in prostore. Raluca Rădulescu se ukvarja z literarnim opusom Dragice Rajčić (roj. 1959), ki prihaja iz Hrvaške in je v času zadnje vojne v Jugoslaviji z otroki zbežala v Švico. R. Rădulescu v svojem prispevku, izhajajoč iz teoretičnih premis M. Foucaulta, M. Augéja in J. Habermasa, predstavi večplastno identitetno umeščenost besedil Dragice Rajčić, kar interpretira kot poetiko prostora in ugotavlja, da je domovina za pisateljico pravzaprav le kraj, ki ga ni, prostor, ki ne pozna meje med realnostjo in domišljijo. S podobno tematiko se bralec sreča tudi v prispevku Réke Sánta-Jakabházi: v analiziranem romanu Aglaye Veteranyi (1962–2002), ki se osredotoča na družino umetnikov, ki so pobegnili iz Romunije, je cirkus namreč predstavljen kot heterotopični prostor.

Drugi del monografije, ki je posvečen inscenacijam prostora v medialnih kontekstih, prinaša osem razprav. V prvem prispevku romunsko-nemški germanist Szabolcs János razpravlja o regionalnih kulturah Transilvanije in Banata v potopisih 18. in 19. stoletja, pri čemer sta v ospredju tako koncept prostora kakor tudi problematično vprašanje tako imenovane »regionalne literature« in njene vloge pri nastanku »regionalnih identitet«. V naslednjem prispevku se Olivia Spiridon naveže na predhodne Jánoseve ugotovitve in razloži vidik meje v banatski občini Hatzfeld v 20. stoletju. Obmejni pas, naselitveno območje in življenjski prostor Nemcev v Romuniji prikaže kot prostor konfliktov in eskalacij, pa tudi kompromisov, saj prihaja do živahne izmenjave med kulturama in inovativnih prestopov meje. Medtem ko Spiridon in Dácz (v prvem sklopu monografije) obravnavata razmerje med prostorskimi in ideološkimi vidiki, se naslednji prispevek izpod peresa Michaela Nowotnick osredotoča na literarne interakcije med prostori v geografskem smislu, in sicer med Transilvanijo in Nemčijo; literarna prepletanja avtorica podrobno pojasni in interpretira na primeru revije Ostland ter njenega urednika in izdajatelja Richarda Csakija. Sledijo tri razprave, ki se ukvarjajo z Bukovino. Ana-Maria Pălimariu v svojem prispevku analizira avtobiografijo psihiatra in psihoanalitika Wilhelma Reicha (1897–1957) ter razpravlja o imaginarni podobi Judov iz Bukovine v njegovem besedilu. Uveljavljeni romunski germanist George Guțu predstavi dopisovanje Alfreda Margula-Sperberja (1898–1967) z bukovinskimi avtorji (Moses Rosenkranz, Rose Ausländer in Paul Celan) ter na osnovi pregledanih korespondenc oriše propad mita o Bukovini z vsemi njegovimi posledicami; prostor se tu zdi kot insceniran, kot kulisa, ki je potrebna zato, da se ohrani poetična identiteta protagonistov. Tretji prispevek, ki obravnava isto geografsko območje, pa se ukvarja z zbirko kratkih zgodb Edgarja Hilsenratha (roj. 1926) *Sie trommelten mit den Fäusten den Takt* [S pestmi so bobnali takt]. Francisca Solomon tu proučuje Bukovino in Transnistrijo kot pokrajini spomina in katastrofe,

pri čemer upošteva teoretična raziskovanja o krajih spomina Aleide Assmann in teorijo mehanizmov oblikovanja judovske identitete, ki jo je utemeljil James Young. V središču zadnjih dveh prispevkov je južnoslovanski prostor. Zagrebška germanistka Milka Car v svojem prispevku tematizira prepletanje politične ideologije in literarne predstave prostora na primeru znanega eseja *Illyricum sacrum* Miroslava Krleže (1893–1981), ki je bil najprej napisan v hrvaščini in šele kasneje preveden v nemščino. V tem smislu smemo monografijo razumeti tudi kot izhodišče za nadaljnje medkulturne, prevodoslovne in interdisciplinarne analize. V zadnjem prispevku germanistka in komparativistka Irena Samide (Ljubljana) obravnava življenjske, literarne, genderske in geobiografske prostore v potopisih izjemne avtorice, popotnice in svetovljanke Alme M. Karlin (1889–1950), ki v enem od svojih del pravi, da v življenju ne smemo misliti le nase, temveč se moramo prilagajati in vse obrniti sebi v prid, kajti le takšnemu človeku bo »življenje cvetoča livada in še po smrti ostanejo za njim sledovi njegovih del« (Alma M. Karlin: *Pod košatim očesom*. Celje: Mohorjeva družba 2002, str. 51).

Monografija prinaša širok spekter različnih tem s področja literarnovednih in kulturoloških študij. Tematska raznolikost prispevkov na eni strani ponuja vpogled v stanje na področju raziskovanja zaznavanja prostora in prostorskega mišljenja v književnosti, na drugi strani pa odgovarja na številna vprašanja, povezana z »literarnim prostorom« in »prostori literature«, ter hkrati odpira prostor za nove raziskave. Delo odlikujeta metodološka in tematska prepričljivost prispevkov, za katere so značilni analitična ostrina, razumljiva in prepričljiva znanstvena argumentacija in kritično uravnoteženi zaključki, ki temeljijo na empiričnih ter transparentnih utemeljitvah. Znanstvena monografija, kjer pogrešamo le stvarno in imensko kazalo, ki bi bila primerno dopolnilo knjigi, bo zagotovo dobrodošlo branje za raziskovalce in strokovnjake s področja literarnih in sorodnih ved, prav tako pa jo bodo v roke z veseljem vzeli študenti, učitelji in laična javnost, ki razume in bere nemško.

Katja Mahnič

Judith Pollmann: *Memory in Early Modern Europe, 1500–1800*

Oxford: Oxford University Press, 2017, 231 strani

V knjigi *Memory in Early Modern Europe, 1500–1800* Judith Pollmann predstavlja izsledke, do katerih je pripeljal petletni raziskovalni projekt, osredotočen na spominske prakse v zgodnjem novem veku, ki ga je vodila. Kot izpostavlja v uvodnem poglavju, so se te kot raziskovalno področje pojavile sorazmerno pozno, čemur so botrovali različni vzroki, najpomembnejši med njimi pa je bil prav gotovo neukvarjanje zgodovinarjev z vizualnimi viri, materialno kulturo in literaturo. Šele ob pritegnitvi tovrstnih zgodovinskih virov se je jasno izrisala vseprisotnost najrazličnejših sredstev prenosa spomina v tem obdobju, s čimer se je odprla tudi pot za njegovo raziskovanje (str. 6). Prvi cilj njene knjige je, kot pravi, pokazati, kaj so dosedanje raziskave pokazale o spominu v zgodnjem novem veku, še posebej vzorce in trende, ki presegajo lokalne, regionalne in nacionalne okvire. Vendar pa naj bi ta služil drugemu, verjetno še pomembnejšemu cilju, namreč vzpodbuditi prepotrebno razpravo med dvema skupinama raziskovalcev – tistimi, ki se ukvarjajo s preučevanjem spominskih praks v obdobju pred letom 1800, in onimi, ki se ukvarjajo z njihovim raziskovanjem v obdobju po letu 1800 (str. 7). Razprava je toliko bolj nujna zaradi še vedno bolj ali manj ustaljenega prepričanja, da je začetek 19. stoletja prinesel bistveno spremembo v načinih, kako so Evropejci doživljali preteklost. Judith Pollmann želi prav s to knjigo pokazati, da je v tem času do nekaterih sprememb v spominskih praksah sicer res prišlo, vendar pa niso bile vse povezane z revolucijami, še manj pa so bile prežemajoče. Nasprotno, spreminjanje spominskih praks se kaže kot postopen proces, v okviru katerega nove prakse niso nadomestile starih, pač pa so se uveljavljale vzporedno z njimi (str. 2). Da bi uspešno osvetlila ta proces, avtorica obravnava najrazličnejša sredstva prenašanja spomina. Ker obravnava dolgo obdobje treh stoletij, si pri tem pomaga z izsledki številnih raziskav in objavljenimi viri (str. 15), ki jih smiselno povezuje z lastnimi.

Prvo vsebinsko poglavje Judith Pollmann nameni obravnavi osebnih in družinskih spominov (str. 18–46). V zvezi z njimi izpostavlja zlasti dva vidika: najprej njihov pomen onkraj ozkega konteksta samega avtorja – ta je bil sicer znaten, saj je bil od preteklosti v veliki meri odvisen družbeni položaj posameznika in družine, hkrati pa je bilo spominjanje pomembno tudi v religioznem okviru –, dalje pa tudi njihovo

zaznamovanost s kulturno in družbeno ustaljenimi vzorci (na primer razdelitev na posamezna življenjska obdobja, teme, kot so odločitev za mučeništvo, izkušnja religiozne konverzije). Te vzorce moramo sicer razumeti kot posledico takratnega razumevanja medsebojnega odnosa med posameznikovim fizičnim in psihološkim ustrojem oziroma osebnostnega razvoja. Avtorica v zaključku poglavja jasno izpostavi, da je odvisnost od kulturno vzpostavljenih vzorcev v okviru spominjanja značilna tudi za današnji čas. Ti ne vplivajo zgolj na naše odločitve, kaj je tisto v našem življenju, česar se je vredno spominjati, temveč mogoče celo na naše življenjske izkušnje. Edino, kot poudarja Judith Pollmann, kar se je spremenilo od zgodnjega novega veka, je število vzorcev, ki so na voljo.

V drugem poglavju avtorica obravnava ključno temo spominskih študij – občutek anahronizma (str. 47–72). V skladu s še vedno trdno zasidranim mnenjem, da naj bi bila ena od bistvenih sprememb v okviru spominskih praks, ki so se pojavile okrog leta 1800, nadomestitev sinhronega razumevanja časa, torej prepričanja, da preteklost lahko služi kot analogija za dogodke v sedanjosti, z diahronim razumevanjem, katerega bistvena premisa je uvid, da je preteklost neponovljiva, je vsakršna uporaba preteklosti v sedanjosti nujno anahronistična. Judith Pollmann na podlagi izbranih primerov jasno pokaže, da je bila analoška uporaba preteklosti v zgodnjem novem veku vezana na namen, ki naj bi mu služila – učenje o sedanjosti, ki naj bi najlažje potekalo s pomočjo iskanja vzporednic s preteklostjo –, ne pa posledica nesposobnosti razumevanja razlik med preteklostjo in sedanjostjo. Prav tako ob koncu poglavja poudari, da s prevlado diahronega razumevanja časa praksa uporabe preteklosti kot analogije za sedanjost ne preneha. Zgodovina spominskih praks torej ni linearni niz zaporednih stopenj, v okviru katerega naslednja stopnja nadomesti predhodno. Različne spominske prakse soobstajajo in vstopajo celo v medsebojne interakcije.

Judith Pollmann tretje poglavje knjige posveti razpravi o eni najsplošnejših in najpomembnejših funkcij spomina v zgodnjem novem veku, poznavanju navad, tradicij in ustaljene prakse ter njihovi uporabi (str. 73–92). Kot uvodoma poudari, preteklost ni bila zgolj primarni vir pravne avtoritete, pač pa tudi moralna norma in standard družbene legitimite. Vendar pa to, da je vrednost preteklosti veljala za nesporno, ni pomenilo, da je veljal konsenz bodisi o preteklosti bodisi o njenih implikacijah za sedanjost. Zato je bilo dokazovanje ustaljenih pravic posameznikov in skupnosti tesno vezano na prakse ohranjanja skupnostnega spomina. Te so bile sprva predvsem ustne, sčasoma pa so jih vedno bolj zamenjevale pisne. Prav s kodifikacijo navad in običajev so te počasi začele izgubljati družbeni pomen, deloma zaradi tega, ker so v pisni obliki izgubile možnost potrebnih modifikacij, vezanih na sočasne družbene spremembe, deloma pa zaradi pojava kritičnih intelektualnih orodij, ki so razgalila vprašljivost »zdravorazumske« védnosti o preteklosti. To dvojje je skupaj s prvimi stiki z drugimi

ljudstvi, ki so gojila drugačne navade, končno privedlo do spoznanja o zgodovinskem in kulturnem razvoju.

Naslednje poglavje je namenjeno obravnavi dileme, vezane na še eno ključno temo spominskih študij, namišljenih skupnosti in vloge skupnostnega spomina pri njihovem vzpostavljanju (str. 93–118). Kot poudari avtorica, naj bi bil po mnenju večine raziskovalcev, ki se ukvarjajo s spominskimi praksami po letu 1800, za to obdobje najbolj značilen prav pojav nacionalne zavesti, torej vzpostavljanje skupnostne identitete, ki je temeljila na selekcionirani in skrbno prezentirani preteklosti. Poskusi medievalistov in raziskovalcev, ki proučujejo zgodnji novi vek, da bi pokazali obstoj »nacionalne zavesti«, torej namišljenih skupnostnih identitet, vezanih na spominske prakse, precej pred 19. stoletjem, ostajajo bolj ali manj prezrti. Judith Pollmann zato na podlagi obravnave izmenjav med različnimi konteksti skupnostnega spomina pokaže, da različne oblike skupnostnega spomina ne predstavljajo posameznih stopenj v nekakšni linearni zgodovini skupnostnega spomina, marveč gre za medsebojno povezane sočasne oblike razmišljanja o skupni preteklosti. Še več, prav raziskovanje izmenjav med posameznimi oblikami skupnostnega spomina v zgodnjem novem veku šele omogoča razumevanje, kako so lahko ideje nacionalnega delovale kot retorično orodje, ne da bi pri tem uničile drugačne oblike razmišljanja o preteklosti.

V petem poglavju Judith Pollmann obravnava povezavo med miti, spominom in zgodovino (str. 119–139). Kot poudarja, so miti in legende kot pomembno orodje za strukturiranje sveta kar najtesneje povezani s spominom. Če se je v zvezi s tovrstnim spominom pred časom pojavilo prepričanje, da gre za precej drugačno, celo nasprotno obliko spomina kot v primeru zgodovine in da je slednji z nastopom moderne dobe nadomestil prvega, je ta ideja danes presežena. Mite danes razumemo kot zgolj enega od načinov razmišljanja o preteklosti, ki obstaja hkrati z drugimi, med njimi tudi zgodovino. Avtorica na podlagi obravnave izbranih primerov pokaže na proces medsebojnega učinkovanja mita in zgodovine v zgodnjem novem veku. Po eni strani so se morali miti, da so delovali kot verodostojni, vedno bolj sklicevati na zgodovinske dogodke, konkretne kraje in predmete, po drugi strani pa so zgodovinskim pripovedim obstoj pogosto omogočale mitološke prvine. Proces medsebojnega učinkovanja je bil mnogovrsten, v veliki meri odvisen od medsebojnega odnosa med mitom, spominom in zgodovino, pa tudi od posameznikov in skupin, udeleženih v njem, ter njihovega odnosa do pooblaščenih prenašalcev, ki so bili pogosto učenjaki. Vendar pa, poudarja avtorica, pri tem procesu ne gre zgolj za prenos idej v eno ali drugo smer. V kontekstu prenosa skupnostnega spomina mit in zgodovina napajata drug drugega.

Kot izpostavljajo domala vse spominske študije, spominjanje nujno in vedno predpostavlja pozabljanje. Tako se v šestem poglavju avtorica posveti tudi tej temi

(str. 140–158). Ob razmišljanju o najrazličnejših praksah načrtnega pozabljanja določenih dogodkov in njihovi uspešnosti Judith Pollmann izpostavi zlasti vprašanje, kaj so z njimi v resnici želeli doseči. Če je doseganje skupnostnega izbrisa spomina praktično nemogoče, so morali biti v ospredju drugi razlogi. Ni šlo torej za to, da ne bi poznali preteklosti, temveč bolj za to, da te védnosti o preteklosti niso uporabljali za potrebe sedanjosti. Vzpodbujanje pozabljanja na en del preteklosti je tako omogočilo uporabo drugega dela, s tem pa v obdobju, ko so bili običaji in tradicija družbeno tako pomembni, izoblikovanje nove kontinuitete med preteklostjo in sedanjostjo. To hkrati pojasnjuje, zakaj so prakse skupinskega pozabljanja z nastopom modernizma, ki je cenil predvsem novosti in spremembe, izgubile družbeno vlogo.

Zadnje vsebinsko poglavje je namenjeno temi spomina na nasilne izkušnje, na primer vojno in vojna grozodejstva (str. 159–185). Glede na splošno sprejeto idejo, da ljudje v različnih družbah emocionalne spomine izkušajo in izražajo na različne načine, bi morali raziskovalci zgodnjega novega veka pričakovati, da bodo načini, kako so se takratni ljudje spopadali s tovrstnimi spomini, drugačni kot danes. Da bi jih lahko definirali, si morajo pomagati z viri onkraj za tisti čas izredno redkih prepoznavnih »vojnih spominov«. Vendar pa njihovo skrbno preučevanje pripelje do spoznanja, da so se ljudje v zgodnjem novem veku s spomini na nasilje spopadali na zelo podoben način kot danes. Edina večja razlika med takratnim in sedanjim časom je, poudari Judith Pollmann, da imamo danes na voljo psihološko teorijo, ki pojasnjuje dolgotrajne posledice tovrstnih izkušenj. Po drugi strani pa so imeli naši predniki na voljo mehanizme, ki so jim omogočili spomine na slabe dogodke rekonceptualizirati kot nekaj, kar ima lahko vendarle tudi pozitivne posledice, kar jim je nudilo vsaj malo tolažbe. To je lahko hkrati razlog za sorazmerno maloštevilne spomine na trpljenje.

V zaključku knjige Judith Pollmann celovito povzame izsledke svoje raziskave, kot jih je predstavila v posameznih tematskih poglavjih (str. 186–197). Jasno izpostavi, da so se v obravnavanem času, torej dolgo pred obdobjem revolucij, prakse skupnostnega spominjanja precej spreminjale, tako v smislu načinov prenosa védnosti o preteklosti kot tudi njihove kompleksnosti. Bistvenega pomena za nadaljnji razvoj spominskih praks je bila tudi vse večja možnost zavračanja avtoritete preteklosti. Kot izredno pomembno – in to povsem upravičeno – poudari svojo tezo, da so se ljudje v obravnavanem obdobju zelo dobro zavedali razlik med preteklostjo in sedanjostjo, čeprav skoraj prevladujoča analoška uporaba preteklosti na prvi pogled napeljuje k drugačnemu zaključku. Na podlagi ugotovitve, da so ljudje o spremembah razmišljali in jih vrednotili na zelo različne načine, zato avtorica izpostavi kontekst uporabe preteklosti kot odločujoči dejavnik, ki je določal, na kakšen način se bo povezala s sedanjostjo. To ima pomembne posledice tudi za ustaljeno razumevanje domnevno revolucionarne spremembe spominskih praks, do katere naj bi prišlo okrog leta 1800.

Namesto spremembe, do katere naj bi prišlo v sorazmerno kratkem času, se jasno kaže, da je šlo pri uveljavljanju novih spominskih praks za dolgotrajen, postopen proces, odvisen od počasnih sprememb v sočasni kulturi, ki povrh vsega ni bil linearen.

Knjiga Judith Pollmann je s svojim širokim prostorskim in časovnim okvirom obravnavane teme – ukvarja se z obdobjem med letoma 1500 in 1800, pri čemer obravnava primere iz današnje Nizozemske, Belgije, Nemčije, Francije in Velike Britanije – dragocen prispevek k razumevanju razvoja spominskih praks ne samo v zgodnjem novem veku, pač pa z nenehnimi posegi v sedanji čas tudi v splošnem kontekstu. S pomočjo izsledkov lastnih raziskav in vključevanjem rezultatov številnih drugih raziskovalcev se osredotoča zlasti na vzroke za posamezne spominske prakse, kar ji omogoča identifikacijo tako kontinuitete v posameznih praksah kot ustrezno osvetlitev pogojev za pojav in uveljavitev novih. Ob kritični analizi obstoječih razlag razvoja spominskih praks ji ta pristop omogoči, da vzpostavi novo razumevanje njihove zgodovine, ki odstopa od ustaljene ideje linearnega razvoja, v okviru katerega starejše, mitološke oblike spomina nadomesti zgodovinski spomin. Knjiga je nujno branje za vse, ki se ukvarjajo z raziskovanjem spominskih praks v zgodnjem novem veku, koristna pa bo tudi za vse tiste, ki se ukvarjajo bodisi z zgodovino spomina na splošno ali v drugih obdobjih.

Kristina Malgaj

Boris Dudaš: *Lebensbewältigung: Heinrich Bölls Werke*

Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2017, 251 strani

Leta 2017 je izšlo težko pričakovano obsežno delo izr. prof. Borisa Dudaša s Filozofske fakultete na Reki z naslovom *Lebensbewältigung: Heinrich Bölls Werke*. Avtor v tej znanstveni publikaciji v treh poglavjih natančno oriše delo nemškega nobelovca Heinricha Bölla, in sicer z vidikov, ki jih je preučeval v svoji dolgoletni karieri kot raziskovalec nemške poveljne literature. Knjiga je sestavljena iz skupka različnih znanstvenih člankov, ki so v njegovem več kot desetletnem proučevanju nobelovca Heinricha Bölla nastali bodisi samostojno bodisi kot skupno delo več soavtorjev.

Predmet Dudaševe knjige je analiza tem in motivov, ki so v Böllovem literarnem opusu prisotni že od začetka njegove pisateljske poti. Zanimajo ga različni dejavniki, ki so pisatelja spodbujali k pisanju, in njegova soočanja z lastno vpetostjo v vojno. Ne nazadnje se osredotoči tudi na obravnavanje Böllovih del pri študiju germanistike in na njihovo didaktično vrednost.

V publikaciji uporabi bogato sekundarno literaturo; med citiranimi deli zasledimo velika imena s področja preučevanja Heinricha Bölla, kot so Bernd Balzer, Werner Bellmann, Helmut Bernsmeier, Gabriele Hoffmann, Christian Linder, Dorothee Römhild, Bernhard Sowinski itd.

V prvem delu se avtor posveti pisateljevi osrednji tematiki – *soočanju z življenjem* –, na kar opozarja že naslov monografije. V podpoglavjih izpostavi Böllovo dolgoletno spopadanje s temami, kot so vojna, strah, preteklost, moč in kultura, ki jih je pisatelj vse življenje skušal predelati v svojih delih. Boris Dudaš izpostavlja strah kot osrednji motiv pisateljevega zgodnjega ustvarjanja. Omeni različne vrste strahu, kot so strah pred smrtjo in življenjem oziroma prihodnostjo, strah pred soljudmi, panični akutni in kronični strah (prim. Dudaš, 2017, 45). Medtem ko ugotavlja, da je Böllu motiv strahu uspelo delno predelati, tako da se po letu 1960 vedno manj pojavlja kot osrednja problematika, za temo prebolevanja vojne in njenih posledic velja ravno nasprotno. V svojih delih, četudi ne vedno neposredno, Böll vojno prikazuje z različnih perspektiv glavnih in stranskih likov, ki se vojne spominjajo, saj je v njihovih življenjih pustila veliko sledov (prim. Dudaš, 2017, 84). Dudaš je prepričan, da je vsem likom v preučevanih romanih, pri katerih še posebej izpostavlja tri ključne – *Biljard ob pol*

desetih (1959), *Klovnovi pogledi* (1963) in *Skupinska slika z gospo* (1971) –, skupno prebolevanje preteklosti, ki pa je liki ne znajo in ne želijo pozabiti. Avtor obravnava tudi pripoved *Izgubljena čast Katharine Blum* (1974), kjer se glavna akterka sicer ne bori z vojno preteklostjo, temveč s svojo osebno preteklostjo, ki je plod tako imenovanega časopisa (prim. Dudaš, 2017, 85).

Moč in kultura sta naslednja pojma, ki ju pronicljivo preuči avtor monografije. Trdi, da je Böllov družbeno-politični angažma usmerjen v boj proti razmerjem moči, izvajanjem in zlorabi moči (prim. Dudaš, 2017, 87). Pisatelj je kot vojak v mladih letih sam izkusil pomen moči, zato je moč motiv, ki je nenehno prisoten v njegovih delih. Kot ugotavlja Dudaš, se pojavlja v kolektivni obliki v opisu nemške vojske ter v obliki personalizirane moči, ki jo pisatelj dodeli različnim osebam različnih činov (prim. Dudaš, 2017, 88). Böll, ki je veljal za družbenokritičnega in politično angažiranega pisca, je v svoja dela rad vpletel družbeno in kulturno kritiko. Ta je, kot opaza Boris Dudaš (2017, 99), v analizah njegovih del povsem zanemarjen vidik. V tem podglavju se avtor omeji na pomembna dela in iz analize izključi kratke zgodbe. Natančno oriše pojem in pomen kulture v Böllovih delih. Tako ugotavlja, da je razumevanje nemške kulture kot narodne kulture oziroma zavesti v delu *Vlak je bil točen popolnoma zanikano*. Drugače je v romanu *Kje si bil, Adam?*, kjer je pisatelj kulturo prikazal v naboru različnih narodnosti in socialnih skupin v pozitivnem smislu (prav tam, 101).

Tretje poglavje avtor nameni jeziku in realizmu v Böllovih delih. Ustavi se ob poudarjanju spolnosti in ob jeziku kot orodju za upodobitev spolnosti. V sedemdesetih letih 20. stoletja nemška družba doživi preobrat v dojemanju spolnosti, kar avtor opaza tudi pri prikazovanju spolnosti v Böllovem ustvarjanju (prim. Dudaš, 2017, 131). Čeprav so pisateljeve osrednje teme ljubezen, upanje in vera v dobroto ljudi, prikaz spolnosti v njegovih delih ni izpostavljen, kot ugotavlja Boris Dudaš. Spolnost je v Böllovih delih večinoma implicitna in subtilno prikazana z različnimi motivi – lahko bi jo primerjali z impresijami na Monetevih slikah. Romaneski liki sami reflektirajo o spolnih aktih in se jih spominjajo na različne načine. Med njegovimi deli, nastalimi med letoma 1949 in 1974, avtor opaza velike spremembe v razumevanju spolnosti glavnih likov ter v izrazih, ki jih liki uporabljajo za spolni akt. Z leti, ko se razumevanje spolnosti v družbi spreminja, se spreminja tudi prikazovanje spolnosti v pisateljevih delih. Zaslediti je mogoče obsežnejše besedišče na področju spolnosti, liki niso več tako zadržani do spolnosti kot prej, izrazoslovje na tem področju pa razpolaga z bogato paleto izrazov za spolni akt in spolnost. Medtem ko je v *Klovnovih pogledih* besedišče za spolni akt že precej nedvoumno, najdemo v poznejših delih celo paleto izrazov za spolni akt in spolnost – od vulgarnih izrazov do izrazov, skorajda prepisanih iz slovarja ali morebiti priročnika za biologijo. Pri tem je treba omeniti, da vsak lik v Böllovih romanih uporablja natančno določen izraz za spolnost glede na pozitivne

oziroma negativne izkušnje iz svojega spolnega življenja (prim. Dudaš, 2017, 138). V tem poglavju Dudaš izpostavi tudi vidik potlačene seksualnosti po Freudu, ki jo je mogoče čutiti v pisateljevih delih. Omenja predvsem roman *Kje si bil, Adam?*, ki je nekakšen povzetek Freudove analize o potlačeni seksualnosti (prim. Dudaš, 2017, 133). Moški stranski liki trpijo zaradi potlačenih spolnih nagonov, kar se pri vsakem liku manifestira drugače. Ženskih likov v omenjenem romanu je ljubezni in spolnosti strah (prim. Dudaš, 2008, 307). Ilona moške dojema kot volkove, lačne ljubezni: »Wölfe, die jeden Augenblick von Liebe anfangen können« (Böll, 2007, 63). Tudi v romanu *Biljard ob pol desetih* so moški liki omenjeni kot volkovi. Böll v svojih delih izpostavlja vsa področja spolnosti in se zavzema za predzakonsko spolnost. Spolnost obravnava kot družbeni, jezikovni, etični, verski in celo politični problem, kot je pojasnil Boris Dudaš (prim. Dudaš, 2017, 146).

Nadalje se Dudaš ustavi ob izbiri imen v pisateljevih delih in ji nameni podrobno analizo. Tako ugotavlja, da Böll izbire imen svojih junakov ni prepustil naključju, ampak jih je skrbno izbral. Oglejmo si samo nekaj primerov. V romanu *Vlak je bil točen* pisatelj junaku, ki bi se vojni najraje izognil, namerno ironično nadene ime Andreas, kar v stari grščini pomeni *pogumen, bojevit*, junakinji – prostitutki in vohunki – pa ime Olina, kar izvira iz svetopisemske Helene, kot razloži Dudaš (2017, 149). V romanu *In ni rekel niti besede* sta glavna junaka Fred, čigar ime je izpeljano iz Friedricha, kar pomeni mir, in Käthe, katere ime izhaja iz Katarine, iz starogrškega prevoda besede »katharos«, kar pomeni *čista* (prim. Dudaš, 2017, 150). Pisatelj takšna imena izbere namerno, saj se Fred po vojni trudi najti notranji mir, Käthe pa vsak dan umiva tla, da bi se znebila prahu, ki se nabira na njih, kar simbolizira njeno neurejeno zakonsko in družinsko življenje (prim. Dudaš, 2017, 150). V romanu *Hiša brez čuvajev* Dudaš ne vidi večje povezave med imeni in funkcijo, ampak izbiro imen pripisuje bolj zvenu kot samemu pomenu (prav tam). Zavrže tezo, da je pisatelj imena likov izbral zaradi naklonjenosti do Svetega pisma, saj je večina imen nemškega oziroma staronemškega izvora. V zgodnjih delih imena delno uporablja iz metaforičnih vzgibov (na kratko omenimo samo biblijska imena, kot sta Marija iz *Klovnovih pogledov* in Leni (Helene) iz *Skupinske slike z gospo*), v poznih pa z namenom, da bi dosegel učinek ironije, kot na primer v *Katharini Blum* (Dudaš, 2017, 157).

Posebnost zadnjega poglavja je Dudaševa podrobna analiza posameznih likov iz romanov in reflektiranje o književnosti pri študiju germanistike, ki ga je podkrepil z dolgoletnim poučevanjem na Filozofski fakulteti na Reki. Sprašuje se, kako študentom približati književnost ter jih spodbujati k branju in razmišljanju o književnosti, glede na to, da je danes proučevanje književnosti vse prej kot spoštovano in študentov ne nagrajuje. Opaža, da je nemška literarna zgodovina izgubila na pomenu in da ni več glavni vir narodne kulture, saj so to vlogo prevzeli drugi mediji, kot sta televizija in

film. V pogovorih s študenti se sprašuje o zgradbi študija, ki študente obremenjuje z dejstvi o velikem številu nemško govorečih avtorjev, in si želi, da bi znanje o literarni zgodovini spodbujalo k aktivnemu sodelovanju in razmišljanju. V zadnjem poglavju pojasni, da bi morala biti Böllova dela s svojo močno sporočilno vrednostjo vedno prisotna pri študiju germanistike.

Dudaševa študija v ospredje postavlja vprašanje prikazovanja ljubezni in spolnosti v Böllovih delih, ki so ključna za njihovo razumevanje. Heinrich Böll zagotovo sodi med avtorje, ki si brez ljubezni in žensk ne predstavljajo človeštva in dobrote. V svojih delih vidi svet v črno-belem odtenku, v kriznih časih pa uteho vidi le v milini in nežnosti žensk; te so v njegovih delih nemalokrat prikrite glavne akterke, ki tvorijo pripovedno zgradbo zgodbe. Boris Dudaš v svojem obsežnem delu analizira Böllove junake in jezik kot izrazno sredstvo. Pri tem ponuja odgovore in razmišljanja o temah in pojmi, ki so venomer spremljali njegov literarni opus. Pisateljeva velika dela natančno proučuje tako s sociološkega, zgodovinskega in vsebinskega kot tudi družbenega vidika. Nabor motivov in tem, ki so v ospredju pisateljevega ustvarjanja, prikaže z različnih perspektiv: od vojne tematike do prebolevanja preteklosti, moči in strahu ter kulture. V drugem delu knjige se kritično sooči z jezikom v pisateljevih delih in ugotavlja, da je jezik za prikaz spolnosti odraz trenutnega stanja in razumevanja spolnosti v nemški družbi ter da je Böll imena glavnih in stranskih, na videz nepomembnih likov v zgodnjih delih izbiral povsem zavestno, kar dodatno podkrepi glavno misel njegovih del, v poznih delih pa bolj glede na zven in z ironično konotacijo. Dudaševa monografija je gotovo pomemben prispevek k razumevanju Böllovega literarnega opusa.

Eva Eržen Winkler

**Petra Kramberger, Irena Samide, Tanja Žigon (ur.):
Frauen, die studieren, sind gefährlich.
*Ausgewählte Porträts slowenischer Frauen
der Intelligenz***

Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2018,
288 strani

Leta 2018 je pri Znanstveni založbi Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani izšla monografija *Frauen, die studieren, sind gefährlich* (v prevodu: Ženske, ki študirajo, so nevarne), sestavljena iz devetih prispevkov, ki osvetljujejo življenje in delo nekaterih izmed prvih slovenskih izobraženek in doktoric znanosti, umetnic, filantropistk in aktivistk. Prispevke so zbrale in uredile doc. dr. Irena Samide in doc. dr. Petra Kramberger z Oddelka za germanistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani ter izr. prof. dr. Tanja Žigon z Oddelka za prevajalstvo iste fakultete. Čeprav je delo izšlo v nemškem jeziku (portrete Milene Perušek, Melitte Pivec-Stelè, Helene Stupan in Ljudmile Poljanec so avtorice napisale v nemščini, ostalih pet portretov pa je v nemščino prevedla Vera Lamut), je pričujočo monografijo bolj kot med germanistične mogoče uvrstiti med kulturnozgodovinske študije. V delu namreč ni predstavljen le prispevek predstavljenih Slovenk k znanosti in slovenski družbi nasploh, temveč knjiga osvetljuje tudi družbene, zgodovinske in politične okoliščine, ki so konec 19. in v začetku 20. stoletja botrovale dejstvu, da so le redke ženske imele priložnost študirati na eni izmed takratnih univerz, še toliko manj pa jih je študij uspešno zaključilo in pridobilo doktorski naziv. Tudi tiste v monografiji predstavljene Slovenke, katerih glavna cilja nista bila študij na fakulteti in napredovanje v doktorski naziv, pač pa splošno politično, kulturno in družbeno udejstvovanje (Zofka Kveder, Ljudmila Poljanec, Minka Skabernè), so se na svoji poti soočale s številnimi preprekami zgolj zaradi svojega spola, zato bi bilo v tem pogledu mogoče pričujoče delo uvrstiti tudi na področje ženskih študij.

Namesto klasičnega uvoda v znanstveno monografijo so se P. Kramberger, I. Samide in T. Žigon tokrat odločile za bolj slikovito uvodno poglavje, v katerem poleg kratkih predstavitev akademičark in aktivistk, predstavljenih v nadaljevanju, na kratko orišejo položaj žensk v slovenski in nasploh evropski družbi na prelomu iz 19. v 20. stoletje, ko je bil prvič v zgodovini ženskam omogočen dostop do visokošolskega izobraževanja ter posledično do udejstvovanja v javnem življenju. Nekoliko podrobnejši vpogled v

okoliščine, v katerih so ženske v Habsburški monarhiji prvič pričele zasedati mesta na takratnih fakultetah, in težave, s katerimi so se pri tem soočale, ponuja prispevek Igorja Žunkoviča *Das Frauenstudium im historischen, gesellschaftlichen, kulturellen, sozialen und nationalen Kontext der ausgehenden Habsburgermonarchie*, v katerem avtor opiše predsodke, zaradi katerih tedanja (zlasti moška) javnost ni bila naklonjena možnosti, da bi vrata univerz odprli tudi ženskam. Univerzitetno izobražena ženska je v takratni družbi veljala za nekaj nenaravnega in že skorajda patološkega; številni intelektualci so bili prepričani, da bi s tem, ko bi ženskam omogočili študij, preveč posegli v družbeni red, ki je ženskam zapovedoval predvsem materinstvo in skrb za domače ognjišče. Prav tako so se nekateri znanstveniki trudili dokazati, da ženske niso primerne za študij že zaradi svojih bioloških značilnosti; med drugim naj bi bili, če gre verjeti nekaterim izsledkom tedanjih raziskav, njihovi možgani manjši od moških.

Kot v svojem prispevku navede tudi Žunkovič, so bile do sedaj o študentkah na Univerzi na Dunaju opravljene tri statistične analize: prvo je v monografiji *Dreissig Jahre Frauenstudium in Österreich* objavila Berta List-Ganser, sledila pa sta ji študija Waltraud Heindl in Marine Tichy, ki sta jo avtorici objavili v zborniku »*Durch Erkenntnis zur Freiheit und Glück...« Frauen an der Universität Wien (ab 1897)*, in zbornik *Frauenstudium und Frauenkarrieren an der Universität Graz*. V nadaljevanju Žunkovič izpostavi študije slovenskega sociologa in zgodovinarja Alojza Cindriča, ki se je v svoji analizi osredotočil predvsem na slovenske študentke na Univerzi na Dunaju med letoma 1897 in 1918. V zvezi z do sedaj izdanimi publikacijami o ženskah, ki so se na prelomu iz 19. v 20. stoletje udeleževale bodisi v akademskem, filantropskem ali podjetniškem okolju, velja omeniti tudi monografijo *Pozabljena polovica: Portreti žensk 19. in 20. stoletja*, ki je pri Založbi ZRC SAZU izšla leta 2016.

Pričujoča monografija sestoji iz skupno devetih prispevkov (portretov), ki so razvrščeni v tri tematske sklope: v prvem z naslovom *Pionierinnen der Naturwissenschaft* so predstavljeni dosežki štirih slovenskih izobraženek s področja naravoslovja. Franc Perdih je avtor prispevkov o prvi slovenski doktorici znanosti, kemičarki Ani Šterba-Böhm, roj. Jenko (1885–1936), in kemičarki Ani Mayer Kansky (1895–1962), prvi doktorici znanosti, ki je doktorirala na Univerzi v Ljubljani. Pod prispevek o botaničarki Angeli Piskernik (1886–1967), ki je kot prva Slovenka doktorirala na Univerzi na Dunaju, sta se podpisala Janez Stergar in Igor Žunkovič, članek o prvi slovenski fitopatologinji Mileni Perušek (1893–1978) pa je delo Jožeta Mačka in Petre Kramberger.

Drugi del monografije nosi pomenljiv naslov *Lebe deine Träume: Akademikerinnen in der Humanistik*. V njem najdemo članke o treh vodilnih slovenskih akademičarkah s področja humanistike tistega časa: Tanja Žigon nam predstavi eno najbolj znanih

slovenskih bibliotekark Melitto Pivec-Stelè (1894–1973), prvo Slovenko, ki je pridobila dva doktorska naziva, pod prispevek o Heleni Stupan, roj. Tominšek (1900–1992), ki je poznana predvsem kot prva slovenska arheologinja in univerzitetna predavateljica novejše nemške književnosti, pa sta se podpisali Petra Kramberger in Irena Samide.

V zadnjem, tretjem delu monografije поблиže spoznamo tri Slovenke, ki so se za časa svojega življenja družbeno in deloma politično udejevalle ter se vsaka na svoj način zavemale za skupno dobro: Zofko Kveder (1878–1926), prvo slovensko poklicno pisateljico in publicistko, o kateri piše Mateja Pezdirc Bartol, učiteljico in pesnico Ljudmilo Poljanec (1874–1948), ki jo podrobneje predstavi Irena Samide, monografija pa se zaključí s prispevkom o Minki Skabernè (1882–1965), ki je poznana kot ustanoviteljica prve knjižnice za slepe na Slovenskem, izpod peresa Petre Testen.

Življenje in delo vsake izmed navedenih Slovenk je opisano nazorno in pregledno: po nekaj uvodnih besedah, navedbi rojstnih podatkov in krajšem opisu njene mladosti ter začetkov šolanja sledi podrobnejši opis nadaljnjega izobraževanja, ki je natančno opisano zlasti pri tistih izobraženkah, ki so univerzitetni študij zaključile ter pridobile doktorski naziv (Ana Štěrba-Böhm, Angela Piskernik, Milena Perušek, Ana Mayer Kansky, Melitta Pivec-Stelè in Helena Stupan). V monografiji tako najdemo informacije o študijskih programih, ki so jih vpisale omenjene Slovenke, vključno z njihovimi predmetniki, izvlečke iz ocen njihovih doktorskih disertacij ter podatke o delovnih mestih in funkcijah, ki so jih opravljale tako v okviru poklicnega življenja kot tudi različnih zvez in društev, prav tako pa nam avtorji in avtorice prispevkov omogočijo vpogled v zasebno in družinsko življenje omenjenih izobraženk in aktivistk. Bralca morda nekoliko zmotijo podrobnosti, v katere se pri opisovanju njihovega študijskega življenja spuščajo avtorji in avtorice prispevkov; to velja zlasti za prvi del, v katerem so predstavljene tri slovenske prvakinje naravoslovnih ved. Čeravno lahko razumemo željo avtorjev po natančnem navajanju podatkov, podrobni opisi predmetnikov, različnih zapisov imen na vpisnih listih ter sprememb naslova bivališča v nekaterih prispevkih delujejo pretirano in so za bralca moteči, saj gre navsezadnje za podatke, ki bistveno ne prispevajo k temu, da bi si bralec bolje predstavljál življenje in delo določene Slovenke ter njen prispevek k znanosti.

Avtorji in avtorice prispevkov v pričujoči monografiji bralcu predstavijo devet žensk, ki so vsaka na svojem področju presegle tedanje družbene okvire in omejitve ter pomembno prispevale k razvoju področja, na katerem so se udejevalle. Delo nedvomno odlikuje skrb in raznolik izbor Slovenk, ki so v njem našle svoje mesto: urednice so poskrbele za to, da je zastopano tako naravoslovno kot tudi humanistično, umetniško in filantropsko področje, vendar pa velja na tem mestu omeniti, da je podobnih protagonistk še veliko ter da bi jih posledično lahko bilo v pričujoči

monografiji predstavljenih več, med drugim katera izmed perspektivnih poslovnih žensk, ki so se na Slovenskem uveljavile na prelomu stoletja.

Odločitev urednic, da bo monografija objavljena v nemščini, lahko razumemo, saj bodo tako zgodbe o perspektivnih Slovenkah, napisane v enem izmed večjih evropskih jezikov, nedvomno dosegle širši krog bralcev ter tudi tujim bralcem omogočile, da pobliže spoznajo nekatere izmed slovenskih intelektualek. Kljub temu ne bi bilo odveč, če bi v prihodnosti dočakali tudi slovensko verzijo omenjenega dela, sploh če upoštevamo dejstvo, da je bila prva doktorandka na ljubljanski univerzi vendarle ženska ter da je z izjemo Zofke Kveder, ki si je med omenjenimi Slovenkami edina utrla pot v šolske učbenike, večina portretirank tudi številnim Slovincem najbrž neznanih.

Pričujoča monografija ljubiteljskemu bralcu ponuja kopico novih informacij in zanimivosti, po drugi strani pa je zaradi podrobnih in mestoma izrazito strokovnih opisov dobro začetno izhodišče raziskovalcu, ki se ima namen podrobneje ukvarjati s preučevanjem kariere katere izmed omenjenih Slovenk. Obenem je iz arhivskih virov, uporabljenih v omenjenem delu, jasno razvidno, koliko je še materiala za nadaljnje raziskovanje na tem področju. Monografija je tako obetaven začetek dolge poti osvetljevanja življenja in dela intelektualek, ki so vsaka na svoj način preoblikovale slovensko družbo, na kateri nas nedvomno čakajo še številna razburljiva odkritja.

Biografske informacije o avtorjih
Authors' Biographical Information

Sabine Buchwald

Dr. Sabine Buchwald je doktorirala iz slavistike na Univerzi Alpe-Jadran v Celovcu in je kot profesorica za področje izobraževanja, izpopolnjevanja ter nadaljnega izobraževanja učiteljev in učiteljic za manjšinsko šolstvo zaposlena na Institutu za večjezičnost in medkulturno izobraževanje na Pedagoški visoki šoli – Visoki šoli Viktorja Frankla. S poudarkom na interdisciplinarnem pristopu se ukvarja z dvo- in večjezičnostjo ter njunimi pojavi v pedagogiki, lingvistiki in družbenem življenju; raziskave segajo na področje preučevanja kulture koroških Slovencev, zlasti umestitve spomina v zgodovinskem kontekstu.

Neža Čebtron Lipovec

Dr. Neža Čebtron Lipovec je umetnostna zgodovinarica s specializacijo s področja konservatorstva stavbne dediščine (R. Lemaire International Centre for Conservation, Leuven, Belgija). Od leta 2009 predava in raziskuje na Inštitutu ter Oddelku za arheologijo in dediščino na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem, od leta 2018 dela tudi na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Njeni temeljni področji raziskovanja sta povojna modernistična arhitektura in urbanizem ter teoretske osnove konservatorstva.

Monika Deželak Trojar

Dr. Monika Deželak Trojar je diplomirala iz latinščine in zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, leta 2015 pa doktorirala na Oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru. Zaposlena je na ZRC SAZU, na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede: od leta 2007 kot mlada raziskovalka, od 2016 pa kot znanstvena sodelavka. V svojem znanstvenoraziskovalnem delu se posveča slovenskemu starejšemu slovstvu, zgodovinopisju 17. stoletja in jezuitski novoveški dramatik na Slovenskem.

Anja Dular

Dr. Anja Dular je leta 1974 diplomirala iz arheologije. 1980 se je zaposlila v knjižnici Narodnega muzeja Slovenije, od leta 1994 do upokojitve 2015 pa je knjižnico vodila. Raziskuje problematiko starih tiskov in knjig. Leta 2000 je obranila disertacijo *Knjigotrška ponudba na Kranjskem od 17. do začetka 19. stoletja* na Oddelku za bibliotekarstvo in informacijske znanosti na Filozofski fakulteti

Univerze v Ljubljani. Kot docentka je predavala na Filozofski fakulteti v Ljubljani in na Oddelku za slovenistiko Univerze v Novi Gorici. Objavila je več razprav s področja arheologije, kasneje pa se posvetila raziskovanju starih tiskov, knjižnic in knjigotrštva ter o tem objavila več razprav v Sloveniji in tujini.

Nadja Gnamuš

Doc. dr. Nadja Gnamuš se ukvarja s teoretičnim in kritičnim pisanjem s področja moderne in sodobne umetnosti. Je avtorica več znanstvenih razprav in spremnih študij v razstavnih katalogih in monografijah najvidnejših slovenskih umetnikov starejše, srednje in mlajše generacije. Kurirala je več samostojnih in skupinskih razstav ter kot članica ali predsednica sodelovala v več strokovnih žirijah in komisijah. S predavanji in referati sodeluje na mednarodnih simpozijih in konferencah doma in v tujini. Zaposlena je kot profesorica umetnostne zgodovine na Gimnaziji Jožeta Plečnika v Ljubljani. Med letoma 2013 in 2018 je bila znanstvena sodelavka Oddelka za umetnostno zgodovino na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Od leta 2017 je zunanja sodelavka Akademije za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani, kjer je nosilka predmeta Kritika in publicistika na magistrskem programu Filmski in televizijski študij ter predavateljica na Katedri za scenaristiko. Leta 2010 je izšla njena znanstvena monografija *Slikovni modeli modernizma* (Studia Humanitatis, Ljubljana).

Mojca Ilc Klun

Dr. Mojca Ilc Klun je docentka na Oddelku za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Zaposlena je kot asistentka za družboslovno-geografske in geografsko-didaktične predmete. Sodeluje v različnih evropskih in slovenskih projektih, ki obravnavajo poučevanje, identiteto, migracije in slovensko emigracijo. Več kot petnajst let dejavno raziskuje tematike slovenske diaspore. Njena magistrska teza *Ameriški Slovenci ali Američani s slovenskimi koreninami v metropolitanskem območju Clevelanda* je bila leta 2006 nagrajena s fakultetno Prešernovo nagrado in leta 2007 z nagrado Urada Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu, njena doktorska teza *Slovenska emigracija in diaspora v procesu geografskega izobraževanja* (*Slovenian emigration and diaspora in the process of geographical education*) iz leta 2017 pa je od istega vladnega urada prejela prvo nagrado.

Helena Jaklitsch

Dr. Helena Jaklitsch se je rodila v Novem mestu v kočevarsko-slovenski družini. Na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je študirala zgodovino in sociologijo. Leta 2008 je na Oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani magistrirala, leta 2016 pa s temo *Slovensko begunsko šolstvo v taboriščih v Avstriji in Italiji od 1945 do 1950* doktorirala. V disertaciji je predstavila bogastvo in izrednost šolske dejavnosti slovenskih političnih beguncev v taboriščih v Avstriji in Italiji. Za fotografsko monografijo *Cvetoči klas pelina* je pripravila spremno študijo ter kot soavtorica skupaj z NUK in Rafaelovo družbo pripravila razstavo in knjigo *Rojstvo novih domovin*, ki jo je tudi souredila. Je strokovna sodelavka pri Rafaelovi družbi. O življenju slovenskih poveljnih beguncev predava po vsej Sloveniji, pa tudi v tujini. Poleg slovenske novejšje zgodovine raziskuje tudi zgodovino Kočevarjev. Je članica uredniškega odbora revije *Tretji dan* in revije *Zaveza* ter podpredsednica Slovenskega zgodovinskega društva za novejšo in sodobno zgodovino.

Robert Jereb

Dr. Robert Jereb, prof. slov. in univ. dipl. soc. kult., je zaposlen na idrijski osnovni šoli. Objavljal je članke in razprave o pisatelju Damirju Feiglu, pesnikih Francišku Svetličiču in Antonu Žaklju, strokovne ocene literarnih in literarnovednih del, razprave o simbolnih vidikih idrijske tehniške in kulturne dediščine ter o literarni kritiki. Je član uredništva Idrijskih razgledov. Bil je soorganizator simpozija o alkimiji med mitom in znanostjo (2002) in sourednik simpozijskega zbornika *Ars magna* (2003) ter simpozija o popularnih žanrih (2011). S prispevki je sodeloval še na simpozijih in strokovnih srečanjih Poetika in simbolika prostora, Obdobja ter Primorski slovenistični dnevi.

Petra Kleindienst

Dr. Petra Kleindienst je docentka za področji prava in sociologije. Leta 2018 je na Fakulteti za uporabne družbene študije v Novi Gorici doktorirala na temo *Vloga izobraževalnega sistema pri razvoju demokratične politične kulture*. Na znanstveno-raziskovalnem področju se še posebej ukvarja s tematikami, kot so ustavno pravo, človekovo dostojanstvo, človekove pravice, demokratični sistem, politična kultura, razvoj izobraževanja in sistem kakovosti v izobraževanju. Kot raziskovalka sodeluje tudi v številnih nacionalnih in evropskih projektih. V preteklih letih je gostovala na Central European University v Budimpešti in Santa Clara University v ZDA.

Mateja Kos

Dr. Mateja Kos je muzejska svetnica v Narodnem muzeju Slovenije, obenem pa predava muzeologijo na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Mariboru. Sodelovala je pri več evropskih projektih in je članica programske skupine raziskovalnega programa Narodnega muzeja Slovenije Predmet kot reprezentanca, okus, ugled, moč – materialna kultura na Slovenskem. Je avtorica več člankov in razprav s področja muzeologije in drugih področij v zvezi z njenim delom v muzeju.

Sazan Kryeziu

Sazan Kryeziu je diplomiral iz angleškega jezika in književnosti. Leta 2012 je na Filološki fakulteti Univerze v Prištini magistriral s tezo *Motiv maščevanja v Shakespeareovih tragedijah*. Njegove razprave o književnosti ter prevodih pripovedne proze, poezije in dramatike iz angleščine in grščine v albanščino izhajajo v najvidnejših kosovskih in albanskih literarnih revijah. V okviru doktorskega študija Literarnih ved na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani pripravlja doktorat na temo *Fenomenološki in ontološki vidiki literarnega dela (Phenomenological and Ontological Aspects of the Literary Work of Art)*.

Katja Mahnič

Dr. Katja Mahnič je docentka na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kjer izvaja predmete s področja obče umetnostne zgodovine in muzeologije. Med letoma 2004 in 2017, ko je bila vključena v raziskovalni program *Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč (raziskave materialne kulture na Slovenskem)*, je bilo njeno raziskovalno delo usmerjeno v raziskovanje materialne kulture. Od leta 2018 je članica raziskovalnega projekta *Nacionalno samozavedanje in nadnacionalna znanost: vpliv nacionalnih diskurzov na raziskovanje srednjeveške in zgodnjenovoveške umetnosti v Sloveniji*. Poleg materialne kulture so njena raziskovalna področja kulturna dediščina, zgodovinska muzeologija, muzejske razstave in slika kot zgodovinski vir.

Zala Pavšič

Dr. Zala Pavšič je leta 2012 diplomirala iz ruskega jezika in književnosti ter primerjalne književnosti na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani s temo *Narod, zgodovina in zgodovinski roman v Rusiji 19. stoletja: N. A. Polevoj*. Leta 2016 je objavila

znanstveni članek *Razmerje med tujino in domovino na zemljevidu Maruše Krese*. Študij je nadaljevala na Podiplomski šoli ZRC SAZU (modul Kulturna zgodovina) in leta 2017 doktorirala s tezo *Izgubljeno prijateljstvo kot metafora za razpad Jugoslavije*.

Polona Petek

Dr. Polona Petek je predavateljica na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo ter raziskovalka na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Magistrski in doktorski študij je opravila na Univerzi v Melbourneu. Je avtorica monografije *Echo and Narcissus: Echolocating the Spectator in the Age of Audience Research* (2008) in sourednica (z Nilom Baskarjem) zbornika *Fenomenologija filma* (2014), njeni članki pa so bili objavljeni v znanstvenih časopisih, kot sta *Studies in European Cinema* in *Journal of Contemporary European Studies*. V zadnjem času raziskuje vprašanja transkulturalnosti, kozmopolitstva in mobilnosti na področju filma, zlasti presečišča teh vprašanj in spola v slovenski in drugih evropskih kinematografijah.

Simona Petru

Dr. Simona Petru je zaposlena kot docentka na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja s sledmi uporabe na kamnitih orodjih, z razvojem kognitivnih sposobnosti pri človeku in s »paleolitsko umetnostjo«, pri kateri jo zanimata predvsem uporaba pigmentov in simbolika barv v paleolitiku.

Barbara Pihler Ciglič

Dr. Barbara Pihler Ciglič je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani doktorirala leta 2009. Njena osrednja področja raziskovanja so španski glagol, analiza diskurza ter jezikovna pragmatika. Posveča se tudi kontrastivnim analizam izražanja evidencialnosti in epistemične modalnosti v španščini in slovenščini. Pedagoško se ukvarja z oblikoslovljem, skladnjo in besedotvorjem ter jezikovno pragmatiko in analizo diskurza. Je soavtorica univerzitetnih učbenikov, slovensko-španskih in špansko-slovenskih slovarjev ter španske slovnice za slovenske govorce, znanstvenih člankov in poglavij v monografijah. Je članica uredniškega odbora znanstvenih revij *Verba Hispanica* (Univerza v Ljubljani) in *Glosema* (Univerza v Oviedu, Španija) ter članica znanstvenega odbora revije *Beoiberística* (Univerza v Beogradu). Bila je članica mednarodne raziskovalne skupine UPSTAIRS na Univerzi Autónoma v Madridu, od

decembra 2018 pa je članica mednarodne raziskovalne skupine DILE (Discurso y Lengua española), prav tako na Univerzi Autónoma v Madridu. Od oktobra 2017 je prodekanja za kakovost in založništvo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Petra Roter

Dr. Petra Roter je izredna profesorica mednarodnih odnosov na Fakulteti za družbene vede in raziskovalka na Centru za mednarodne odnose. Magistrski in doktorski študij je opravila na Univerzi v Cambridgeu. Raziskovalno se ukvarja s procesi oblikovanja držav in nacij, z varstvom manjšin in človekovih pravic, mednarodnimi normami in institucijami, upravljanjem konfliktov in pokonfliktno obnovo razdeljenih družb. Kot neodvisna strokovnjakinja sodeluje s Svetom Evrope in z Visokim komisarjem za narodne manjšine pri Organizaciji za varnost in sodelovanje v Evropi. V obdobju 2016–2018 je bila predsednica Svetovalnega odbora pri Okvirni konvenciji za varstvo narodnih manjšin. Njena bibliografija je dostopna v COBISSU.

Luka Ručigaj

Luka Ručigaj na Univerzi na Dunaju pripravlja doktorsko disertacijo. V okviru projekta »Vienna Center for the History of Collecting« sodeluje pri izgradnji podatkovne baze. Leta 2017 je zaključil drugostopenjski študij umetnostne zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Pred tem je v Ljubljani končal prvostopenjski študij zgodovine in umetnostne zgodovine.

Chikako Shigemori Bučar

Dr. Chikako Shigemori Bučar je izredna profesorica za japonologijo na Oddelku za azijske študije Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Njena raziskovalna področja so jezikoslovje, kontrastiva jezikov, poučevanje japonskega jezika, zgodovina poučevanja japonskega jezika ter jezikoslovna in kulturna izmenjava med Srednjo Evropo in Japonsko.

Mojca Smolej

Dr. Mojca Smolej je zaposlena na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Njeni osnovni raziskovalni področji sta skladnja govorenega jezika in jezikovna stilistika. Je vodja bilateralnega projekta *Diskurzni označevalci*

v govorjeni in pisni nemščini in slovenščini. Kontrastivni pristop v okviru diskurzne analize in kognitivnega jezikoslovja.

Sonja Svoljšak

Dr. Sonja Svoljšak je leta 2009 doktorirala na Oddelku za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Istega leta je postala skrbnica starih tiskov v Narodni in univerzitetni knjižnici. V svojem znanstvenoraziskovalnem delu se posveča knjigi in knjižnici kot kulturnozgodovinskemu fenomenu, s posebnim poudarkom na proveniencah, dekorativnih knjižnih vezavah ter katalogizaciji in rekonstrukciji historyčnih knjižnih zbirk.

Primož Vitez

Dr. Primož Vitez je izredni profesor za francoski jezik in jezikoslovje na Oddelku za romanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Kot pedagog deluje na področjih francoskega govora, književnega prevajanja in jezikoslovne teorije, raziskovalno pa je poleg naštetega dejaven še v prevodni kritiki, stilistiki in epistemologiji jezikoslovja. Prevaja literarna besedila, večinoma iz francoščine, zadnje čase posebej iz klasične francoščine 17. in 18. stoletja. Napisal je nekaj deset spremnih študij k prevodom francoskih literarnih del v slovenščino. Za svoje prevajalsko delo je leta 2010 dobil Sovretovo nagrado.

Simona Žvanut

Simona Žvanut je diplomirala iz primerjalne književnosti in literarne teorije ter umetnostne zgodovine. Vpisana je na doktorski študij na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Kot samozaposlena v kulturi sodeluje z več institucijami pri različnih projektih na področju izobraževanja in kulture. Trenutno je honorarna sodelavka Loškega muzeja Škofja Loka.

Navodila za avtorje prispevkov

Navodila za avtorje prispevkov

1. Splošna navodila za avtorje prispevkov

- članek naj praviloma ne obsega več kot eno avtorsko polo (30.000 znakov s presledki), o objavi daljših prispevkov odloča uredniški odbor; članek mora biti napisan v knjižnem jeziku in v skladu s pravili strokovnega pisanja
besedilo naj uvede **seznam ključnih besed**
citirani viri oz. literatura ob citatu v besedilu naj bodo navedeni v oklepaju (glej navodila spodaj)
opombe naj bodo sprotne, na dnu strani
- prispevki naj bodo oddani v elektronski in tiskani obliki, uporabljeni font naj bo Times New Roman, velikost 12, medvrstični razmik 1,5
- besedilo naj bo obojestransko poravnano; med posameznimi odstavki naj ne bo dodatnih praznih vrstic; prav tako naj v besedilu ne bo dvojnih presledkov in presledkov pred ločili (./,;)
- posameznih besed ali delov stavka ne podčrtujte, prav tako za poudarjanje ne uporabljajte velikih tiskanih črk
- v besedilo vključeni krajši citati naj bodo v običajni pisavi in v navednicah (obvezna je uporaba variante » oz. «; v primeru citata v citatu se uporabi oblika »' '«); daljši citati naj bodo v obliki posebnega, zamaknjenega odstavka; pri nobeni od oblik ne uporabljajte manjšega ali drugačnega tipa pisave
- v besedilu ne uporabljajte aktivnih hiperpovezav
- opombe pišite s pomočjo ustrezne funkcije v programu za urejanje besedila
- na koncu članka naj bosta **popolna seznama citiranih virov in literature**
- članku naj bo dodan **povzetek**, ki naj obsega približno 1500 znakov s presledki; povzetek naj bo praviloma v angleškem jeziku, dodana naj bosta tudi prevoda naslova in ključnih besed
- če članek vsebuje **slikovno gradivo**, naj bo to priloženo (fotokopije in CD) in opremljeno z ustreznimi podnapisi in morebitnimi sklici v besedilu; če avtor želi, da so slike v besedilu vstavljene na točno določeno mesto, naj besedilo odda z vstavljenimi slikami (kljub temu morajo biti članku priložene tudi posamezne slike v ustrezni resoluciji); vsaka slika mora biti obvezno opremljena tudi s podatkom o njenem viru; avtor prispevka mora za objavo vsake slike – razen če ni avtor slike sam – pridobiti tudi soglasje njenega avtorja oz. izdajatelja publikacije/medija, v katerem je bila slika prvotno objavljena, da se jo ponovno objavi
- članku naj bo priložena kratka **biografska informacija** o avtorju (največ 100 besed), ki naj vsebuje osnovne podatke o izobrazbi, poklicu, delovnem mestu ter področjih raziskovanja/delovanja avtorja; poleg tega mora biografska informacija nujno vsebovati tudi poštni in elektronski naslov

2. Navodila za citiranje

- **citirani viri oz. literatura** ob citatu v besedilu naj bodo navedeni v oklepaju:
Navedba citiranega dela v besedilu (prva in vse naslednje) naj bo omejena na najnужnejše podatke in je zapisana v tekstu znotraj polkrožnega oklepaja.
prимерa: (Simoniti, 1994, 49) oz. Simoniti (1994, 49)
(*Iliada*, X, 140–150) oz. *Iliada* (X, 140–150)
- **seznam citiranih virov** naj bo oblikovan v skladu z naslednjimi pravili:
 - neobjavljen vir** (neobjavljeno predavanje ipd.)
Priimek avtorja, začetnica imena, naslov dela, letnica, oznaka
»neobj«, stran.
primer: Krpač, B., *Zgodovina za mlade*, 2005, neobj., str. 23.
 - neobjavljeni starejši vir** (rokopis, kodeks)
Avtor (kadar je znan), ime vira, nahajališče, originalna oznaka vira, oznaka strani ali folia (pri foliju nujno označena stran recto oz. verso).
primer: Psalterium, NUK, Ljubljana, Ms 35, fol. 34v.
 - objavljen, vendar redek ali težko dostopen vir**
Avtor s polnim imenom (kadar je znan), naslov, urednik oz. izdajatelj v oklepaju, kraj in letnica izdaje, oznaka folia ali strani.
primer: Caius Iulius Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* (izd. Mommsen, Th.), Berlin 1895, str. 17.
 - objavljen vir v splošno znani zbirki, ki nima enega samega urednika**
Avtor, naslov, naslov zbirke, ustrezna oznaka strani, vrstice ali stolpca (kot jo uporablja zbirka).
primer: Tertullianus, *De idololatria*, III, *Patrologia Latina* 1, stolpec 664D–665A.
 - večkrat objavljen, široko dostopen in znan vir**
Avtor (samo ime ali priimek), naslov dela, standardna navedba po originalni (uveljavljeni) razdelitvi.
primer: Homer, *Iliada*, X, 140–150.
- **seznam citirane literature** naj bo oblikovan v skladu z naslednjimi pravili:
 - samostojna monografska publikacija**
Priimek avtorja, začetnica imena, naslov dela v kurzivi, kraj in letnica izdaje, navedba strani.
primer: Nietzsche, F., *Onstran dobrega in zlega*, Ljubljana 1988, str. 33.
Kadar je avtorjev več, navedemo vodilnega (ali prvega) avtorja in dodamo zaznamek »in dr.«.
primer: Châtelet, A. in dr., *Le monde gothique. Automne et Renouveau*, Pariz 1988, str. 50.

zbornik

Priimek avtorja, začetnica imena, naslov dela, predlog »v« in dvopičje, naslov zbornika v kurzivi navedba urednika v oklepaju, kraj in letnica izdaje, navedba strani.

primer: Simoniti, P., Apes academicae, v: *Academia operatorum. Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve* (ur. Gantar, K.), Ljubljana 1994, str. 49.

razstavni katalog

Priimek avtorja, začetnica imena, naslov dela, predlog »v« in dvopičje, naslov razstavnega kataloga v kurzivi, navedba urednika v oklepaju, čas in kraj odprtja razstave, kraj in letnica izdaje, navedba strani.

primer: Lazar, I., Srednjeveško steklo, v: *Grofje Celjski* (ur. Fugger Germadnik, R.), Celje 1999, str. 81–85.

znanstvena periodika

Priimek avtorja, začetnica imena, naslov dela, naslov revije v kurzivi, številka in letnica izdaje, navedba strani.

primer: Cogliati Arano, L., Fonti figurative del »Bestiario« di Leonardo, *Arte Lombarda* 62, 1982, str. 151–160.¹

revije in časopisi (dnevnik, tednik, mesečnik)

Priimek avtorja, začetnica imena, naslov dela, naslov revije v kurzivi, številka, datum izida.

primer: Krivic, M., Kako resneje do predsednika, *Mladina*, 16. september 2002.

leksikografski članek ali geslo v enciklopediji

Priimek avtorja, začetnica imena, oznaka »pod geslom« in dvopičje, naslov gesla, naslov leksikona oz. enciklopedije v kurzivi, rimska številka zvezka, kraj in leto izdaje, navedba strani.

primer: Šumi, N., pod geslom: ..., *Enciklopedija Slovenije...*

- **elektronski viri** naj bodo navedeni skladno s tipom zapisa (elektronska knjiga, revija, primarni vir...) z dodanim polnim nazivom spletne strani in datumom
- **slikovno gradivo** naj bo opremljeno z naslednjimi podatki:

Ime in priimek avtorja umetniškega dela (kadar je znan), naslov dela, letnica, nahajališče.

primer: Slika 1: Albrecht Dürer, Kristomorfni avtoportret, 1500, Alte Pinakothek, München.

Poleg tega mora biti ob vsaki sliki naveden tudi njen vir oz. navedba avtorskih pravic.

¹ Način zapisovanja številke revije in letnice naj se prilagodi originalnemu zapisu v reviji (rimske ali arabske številke, uporaba /, oznake vol. ipd).

